

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԼՐԱԲԵՐ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

HERALD
OF SOCIAL SCIENCES

3(660)
ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ
СЕНТЯБРЬ-ДЕКАБРЬ
SEPTEMBER-DECEMBER

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄԵՆՈՒՄ 1940 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА
JOURNAL IS PUBLISHED 3 TIMES IN A YEAR, SINCE NOVEMBER 1940

Գլխավոր խմբագիր՝ **ՊԱՎԵԼ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ**
Խմբագրի տեղակալ՝ **ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ**
Պատասխանատու քարտուղար՝ **ԳԱՅԱՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Խմբագրական խորհուրդ

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՅԱՆ, ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ, ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ
ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ, ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ, ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ
ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ՎԱՉԵ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ,
ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ԳԱԳԻԿ ՂԱԶԻՆՅԱՆ, ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ,
ԳԵՎՈՐԳ ՊՐՈՍՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ, ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ

Главный редактор – **ПАВЕЛ АВЕТИСЯН**
Заместитель редактора – **АРСЕН БОБОХЯН**
Ответственный секретарь – **ГАЯНЭ АРУТЮНЯН**

Редакционная коллегия

АРЦРУН АВАКЯН, АРАРАТ АГАСЯН, ВЛАДИМИР АРУТЮНЯН, ГАМЛЕТ
ГЕВОРКЯН, ВАРДАН ДЕВРИКЯН, ГАГИК КАЗИНЯН, РУБЕН КАРАПЕТЯН, ВИКТОР
КАТВАЛЯН, АШОТ МЕЛКОНЯН, ВАЧЕ ОВАКИМЯН, НИКОЛАЙ ОГАНЕСЯН,
ГЕВОРК ПОГОСЯН, РУБЕН САФРАСТЯН, ЮРИЙ СУВАРЯН, АЛЬБЕРТ ХАРАТЯН

Editor-in-chief **PAVEL AVETISYAN**
Vice-editor **ARSEN BOBOKHYAN**
Responsible secretary **GAYANE HARUTYUNYAN**

Editorial Board

ARARAT AGHASYAN, ARTSRUN AVAGYAN, HAMLET GEVORGYAN, VARDAN DEVRIKYAN,
ALBERT KHARATYAN, VIKTOR KATVALYAN, RUBEN KARAPETYAN, VLADIMIR
HARUTIUNYAN, VACHE HOVAKIMYAN, NIKOLAY HOVHANNISYAN, GAGIK GHAZINYAN,
ASHOT MELKONYAN, GEVORG POGHOSYAN, RUBEN SAFRASTYAN, YURI SUVARYAN

©Լրաբեր հասարակական գիտությունների
©Вестник общественных наук
©Herald of Social Sciences

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

«ԼՐԱՔԵՐԻ» 80-ԱՄՅԱ ՈՒՂԻՆ

Յուրի Սուվարյան – Ակադեմիական հնագույն և վաստակաշատ հանդեսը.	9
Պավել Ավետիսյան – «Լրաքեր հասարակական գիտությունների» հանդեսը 80 տարեկան է.....	11
Ալբերտ Խառատյան – «Լրաքերը» 80-ամյա հեռավորությունից.....	13

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գայանե Մախմուրյան – Հովհաննես Թումանյանի մասնակցությունը Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական առաքելությանը Բաթումում (1918 թ. հուլիսի 3-5)	17
Աշոտ Մանուչարյան – Որքանո՞վ են իրական Փառանձեմ թագուհուն վերագրվող մեղադրանքները Օլիմպիայի «սպանության» մեջ.....	31

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

Յուլիանա Մելքումյան, Ալեքսանդր Վարդանյան – Հետխորհրդային Երևանի քաղաքային միջավայրի զարգացումը.....	40
Վոլֆգանգ Կրիգեր (Գերմանիա, Լյուդվիգսհաֆեն) – «Համակարգային հետազոտությունները» սոցիալական աշխատանքում.....	59

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Աելիտա Դոլուխանյան – Եվրոպացի հայագետների աշխատությունների արդիական արժեքը.....	83
Նվարդ Վարդանյան – Հարսանեկան լացերգերի ծիսական իմաստա- բանությունը. մահվան այլաբանական խորհրդապատկերներ.....	96
Սոնյա Թաբաղյան – Գերմաներենի բառարանների տեսակները և դրանց դերը ուսումնական գործընթացում.....	109

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հենրիկ Հովհաննիսյան – Դրամայի բնագանգական զուգահեռը.....	116
Աննա Ասատրյան – Երաժշտագիտության հարցերը «Լրաքեր» հանդեսի էջերում. ակադեմիական կոմիտասագիտության ձևավորումն ու զարգացումը.	135
Աննա Արևշատյան, Անուշ Տեր-Մինասյան – Կոստանդնուպոլսի Սբ Սոֆիայի տաճարի նկարագրությունը Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու 17(77) «Թղթում».....	169

Գիյոմ Արալ (Ֆրանսիա, Նիցցա) – «Հայաստանն իր ավերակների վրա». հայ հայրենասիրական պատկերի ֆրանսիական ծագման մասին.....	187
Սաթե Խաչատրյան (Ֆրանսիա, Լիոն) – Հիպնոսի և թատրոնի առնչությունները Վալեր Նովարինայի դրամատուրգիայում.....	197
Արմինե Պետրոսյան – Հմայակ Հակոբյան. նատյուրմորտի վարպետը....	212

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Արտակ Խաչատրյան – Պաշտոնականն ու առօրեականը հայ-ադրբեյ- ջանական հարաբերություններում խորհրդային շրջանում (Արցախի օրինակով).....	224
Ռոման Հովսեփյան – Բուսահավաքչությունը և բուսաբուծությունը Հայաստանի եզդիների կենցաղում.....	235
Արսեն Բոբոխյան – «Թարմանա ծովն ու Արարա լեռը». կենսատարածքի կազմակերպման առանձնահատկությունները Վանա լճի ավազանում Բ.ա. II հազարամյակում.....	248

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ռուբեն Սահակյան, Ռոստոմ Սարգսյան – Միլիցիայի դասընթացների կազմակերպումը Խորհրդային Հայաստանում (1920-ական թվականներ). 281	281
---	-----

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աննա Ասատրյան – <i>Անուշավան Զաքարյան</i> , Ռուս կոմպոզիտոր Թոմաս Հարտմանը և Կոմիտասը.....	297
Ռոբերտ Սարինյան – Տնտեսական հրաշքները. գործարկման ուղիները Հայաստանում.....	301
Միհրան Գալստյան, Սամվել Մկրտչյան – <i>Ռ. Նահապետյան</i> , Ազգաբա- նական ուսումնասիրություններ.....	307

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Արարատ Աղասյան, Աննա Ասատրյան – Ճշմարիտ մարդը և գիտնականը (Հրավարդ Հակոբյանի ծննդյան 90-ամյակի առթիվ).....	311
--	-----

ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱԿԻ

Գրիգոր Արեշյան.....	319
Ճանաչված փիլիսոփայի հիշատակին.....	322
Արսեն Բոբոխյան – Արտակ Մովսիսյան. ընկերը, գիտնականը, քաղաքացին.	324

СОДЕРЖАНИЕ

80-ЛЕТНИЙ ПУТЬ «ВЕСТНИКА»

Юрий Суварян – Старейший академический журнал.....	9
Павел Аветисян – Журналу «Вестник общественных наук» 80 лет.....	11
Альберт Харатян – «Вестник» из 80-летней дали.....	13

ИСТОРИЯ И ПОЛИТОЛОГИЯ

Гаянэ Махмуриян – Участие Ованеса Туманяна в дипломатической миссии Республики Армения в Батуме (3–5 июля 1918 г.)	17
Ашот Манучарян – Насколько реальны обвинения царицы Парандзем в «убийстве» Олимпии.....	31

СОЦИОЛОГИЯ

Юлиана Мелкумян, Александр Варданян – Развитие городской среды в постсоветском Ереване.....	40
Вольфганг Кригер (Германия, Людвигсхафен) – «Системные исследования» в социальной работе.....	59

ФИЛОЛОГИЯ

Аэлиита Долуханян – Актуальная ценность работ европейских арменоведов.....	83
Нвард Варданян – Ритуальная семантика свадебных причитаний: аллегорические символы смерти	96
Соня Табагян – Типы немецких словарей и их роль в учебном процессе...	109

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Генрих Оганесян – Метафизическая параллель драмы.....	116
Анна Асатрян – Вопросы музыковедения на страницах журнала «Вестник»: формирование и развитие академического комитасоведения....	135
Анна Аревшатян, Ануш Тер-Минасян – Описание константинопольского храма Св. Софии в «Послании» 17(77) Григора Магистроса Пахлавуньи..	169
Гийом Арал (Франция, Ницца) – «Армения на своих руинах»: о французском происхождении армянского патриотического образа.....	187

Сате Хачатрян (Франция, Лион) – Взаимосвязь гипноза и театра в драматургии Валера Новарина.....	197
Армине Петросян – Амаяк Акопян – мастер натюрморта.....	212

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Артак Хачатрян – Официальное и повседневное в армяно-азербайджанских отношениях в советский период (на примере Арцаха).....	224
Роман Овсепян – Собираательство и фитотерапия в жизни езидов Армении.....	235
Арсен Бобохян – «Море Тармана и гора Арара»: особенности организации ландшафта в бассейне озера Ван во II тысячелетии до н.э.	248

ПУБЛИКАЦИИ

Рубен Саакян, Ростом Саркисян – Организация курсов для милиции в Советской Армении (1920-ые годы).....	281
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Анна Асатрян – <i>Анушаван Закарян. Русский композитор Фома Гартман и Комитас</i>	297
Роберт Саринян – Экономические чудеса: способы запуска в Армении.	301
Мигран Галстян, Самвел Мкртчян – <i>Р. Напетян. Этнографические исследования</i>	307

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Арарат Агасян, Анна Асатрян – Правдивый человек и ученый (к 90-летию со дня рождения Граварда Акопяна).....	311
--	-----

СЛОВО ПАМЯТИ

Григор Арешян.....	319
Памяти известного философа.....	322
Арсен Бобохян – Артак Мовсисян: друг, ученый, гражданин.....	324

CONTENT

THE 80 YEARS WAY OF THE “HERALD”

Yuri Suvaryan – The Oldest and Most Prestigious Academic Journal.....	9
Pavel Avetisyan – The Journal “Herald of Social Sciences” is 80 Years Old...	11
Albert Kharatyan – “Lraber” from 80-Years Distance.....	13

HISTORY AND POLITICAL SCIENCE

Gayane Makhmourian – Participation of Hovhannes Tumanyan in the Diplomatic Mission of the Republic of Armenia at Batum (1918, July 3–5).....	17
Ashot Manucharyan – How Real are the Accusations against Queen Parandzem in the "Murder" of Olympia?.....	31

SOCIOLOGY

Yuliana Melkumyan, Alexander Vardanyan – Development of the Urban Environment in Post-Soviet Yerevan.....	40
Wolfgang Krieger (Deutschland, Ludwigshafen) – "Systemic Researches" in Social Work.....	59

PHILOLOGY

Aelita Dolukhanyan – The Relevant Value of the Works of European Armenologists.....	83
Nvard Vardanyan – Ritual Semantics of Wedding Lamentations: Allegoric Symbols of Images of Death.....	96
Sonya Tabaghyan – Types of German Dictionaries and their Role in the Learning Process.....	109

CULTURE AND ART HISTORY

Henrick Hovhannisyan – The Metaphysical Parallels of Drama.....	116
Anna Asatryan – Issues of Musicology on the Pages of the “Herald”: Formation and Development of Academic Komitas Studies.....	135
Anna Arevshatyan, Anush Ter-Minasyan – Description of Constantinople Hagia Sofia Church in Epistle 17 (77) of Grigor Magistros Pahlavuni.....	169
Guillaume Aral (France, Nice) – "Armenia on its Ruins": Towards the French Origin of the Armenian Patriotic Image.....	187

Sate Khachatryan (France, Lyon) – The Relation between Hypnosis and Theatre in Valer Novarina's Dramaturgy.....	197
Armine Petrosyan – Hmayak Hakobyan: The Master of Still Life.....	212

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Artak Khachatryan – The Official and the Everyday in Armenian-Azerbaijani Relations in the Soviet Period (The Case of Artsakh).....	224
Roman Hovsepyan – Plant-Gathering and Herbal Medicine in Life of Yezidis of Armenia.....	235
Arsen Bobokhyan – "The Sea Tarmana and the Mount Arara": Peculiarities of Landscape Organization in the Lake Van Basin during the 2 nd Millennium BC...	248

PUBLICATIONS

Ruben Sahakyan, Rostom Sargsyan – Organizing Militia Trainings in Soviet Armenia (1920s).....	281
--	-----

LITERARY REVIEWS

Anna Asatryan – <i>Anushavan Zakaryan</i> , Russian Composer Thomas Hartmann and Komitas.....	297
Robert Sarinyan – Economic Miracles. Ways of Launching in Armenia.....	301
Mihran Galstyan, Samvel Mkrtchyan – <i>R. Nahapetyan</i> , Ethnological Investigations.....	307

OUR JUBILEES

Ararat Aghasyan, Anna Asatryan – The True Man and Scientist (On the Occasion of Hravard Hakobyan's 90th Birthday).....	311
---	-----

A WORD OF MEMORY

Gregory Areshian.....	319
In Memory of a Well-Known Philosopher.....	322
Arsen Bobokhyan – Artak Movsisyan: The Friend, the Scientist and the Citizen...	324

«ԼՐԱԲԵՐԻ» 80-ԱՄՅԱ ՈՒՂԻՆ

ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԵՎ ՎԱՍՏԱԿԱՇԱՏ ՀԱՆԴԵՍԸ

1940 թ. հիմնվելով իբրև ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի տեղեկագիր, այնուհետև՝ ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» (1943-1965 թթ.)՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսը իր գոյության 80 տարիների ընթացքում հրապարակել և շարունակում է հրապարակել արդիական հարցադրումներով ու նորովի գիտական մեկնաբանություններով, հետազոտությունների արժեքավոր արդյունքներով հարուստ հոդվածներ՝ նվիրված պատմության, փիլիսոփայության, բանասիրության, իրավագիտության, տնտեսագիտության, քաղաքագիտության, հոգեբանության, սոցիոլոգիայի և մշակույթի հիմնախնդիրներին:

Հասարակագիտական ընդհանուր արդիական հարցերի հետ մեկտեղ հանդեսի մշտական ուշադրության կենտրոնում են եղել հայագիտության հիմնախնդիրները, ինչի մասին են վկայում մասնավորապես հայոց պատմության, հայոց լեզվի և գրականության, Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանության, Սփյուռքի պատմության, Արցախյան հիմնախնդրի, հայ մշակույթի վերաբերյալ հետազոտությունների արդյունքների հրապարակումները և հարցադրումները:

Ուշագրավ և շահեկան է, որ հանդեսին աշխատակցում են ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետության, այլ նաև Սփյուռքի և օտարազգի ճանաչված գիտնականներ, մանավանդ որ «Լրաբերը» հրատարակում է հոդվածներ նաև ռուսերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով:

Հանդեսը տարիների ընթացքում կատարել է մեկ այլ կարևոր առաքելություն. նրա էջերում կայացել, աճել ու հասունացել են հասարակագետների և հայագետների բազմաթիվ սերունդներ, որոնք լուրջ ավանդ են ներդրել հասարակագիտության տարբեր ոլորտների և հայագիտության զարգացման ասպարեզում:

«Լրաբերին» բնորոշ և ավանդաբար շարունակվող բարձր գիտատեսական մակարդակն ապահովվել է տարիների հոլովությամբ նրա խմբագրակազմի պատշաճ պահանջկոտության, մասնագիտական ու կազմակերպական արդյունավետ գործունեության շնորհիվ: Այսօր էլ, պահպանելով անցյալի բարի ավանդույթները՝ հանդեսի խմբագրակազմը՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Պ. Ավետիսյանի գլխավորությամբ, ձգտում է ապահովել հրապարակումների

բարձր գիտատեսական մակարդակը՝ նպատակ հետապնդելով հասնելու գիտական հանդեսներին ներկայացվող միջազգային չափանիշներին:

Ջերմորեն շնորհավորելով «Լրաբերի» խմբագրակազմին, հեղինակներին և ընթերցողներին հանդեսի 80-ամյա հոբելյանի առթիվ՝ մաղթում եմ նոր նվաճումներ հասարակական գիտությունների և հայագիտության հետազազարգացման հայրենանվեր գործունեության մեջ:

ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական
գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար

«ԼՐԱՔԵՐ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ» ՀԱՆԴԵՍԸ 80 ՏԱՐԵԿԱՆ Է

«Լրաքեր հասարակական գիտությունների» հանդեսը բոլորեց իր 80-րդ տարին: Լինելով Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի անդրանիկ և ամենաերկարակյաց պարբերականը՝ այն տասնամյակներ շարունակ կրել է հայ հումանիտար և հասարակագիտական մտքի ջահը, որն այսօր էլ հաջորդությամբ տանում է առաջ:

Միջմասնագիտական և բազմալեզու հանդեսը հիմնադրվել է 1940 թ., նրա էջերում աճել և հասունացել են հայագետների և հասարակագետների բազմաթիվ սերունդներ: 1940-1943 թթ. պարբերականը հրատարակվել է որպես ԽՍՀՄ ԳԱ նախագահության հայկական մասնաճյուղի՝ Արմֆանի հասարակական և բնական գիտությունների «Տեղեկագիր», 1943-1965 թթ.՝ Հայաստանի ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների»: 1966 թ. ամսագիրը վերանվանվել է «Լրաքեր հասարակական գիտությունների»: 1940-1947 թթ. այն լույս է տեսել անկանոն պարբերականությամբ, 1948-1990 թթ. ունեցել է ամենամսյա, 1991 թ.՝ երկամսյա, 1992-1995 թթ.՝ եռամսյա հրատարակություն, իսկ 1996-ից առ այսօր քառամսյա պարբերական է: Տարբեր ժամանակներում «Լրաքերի» գլխավոր խմբագիրներ են եղել անվանի գիտնականներ Հ. Օրբելին (հիմնադիր), Ս. Կարապետյանը, Հ. Բարիկյանը, Խ. Մոմջանը, Մ. Ներսիսյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Ծ. Աղայանը, Գ. Սյրեփանյանը, Հ. Ասլանյանը, Գ. Արովը, Հ. Ինճիկյանը, Վ. Միքայելյանը, Ա. Խառապյանը: 2017 թ. վերջից հանդեսի գլխավոր խմբագիրն է Պ. Ավետիսյանը:

Ի տարբերություն գիտական այլ՝ ավելի նեղ բնագավառներ ներկայացնող պարբերականների, «Լրաքերն» իր բնույթով միջմասնագիտական է, ընդգրկում է հասարակական և հումանիտար գիտությունների ողջ դաշտը՝ պատմություն, փիլիսոփայություն, սոցիոլոգիա, իրավագիտություն, քաղաքագիտություն, տնտեսագիտություն, լեզվաբանություն, գրականագիտություն, արվեստագիտություն, հոգեբանություն, մանկավարժություն, մատենագիտություն, կրոնագիտություն, ազգագրություն, բանագիտություն, հնագիտություն: Հանդեսի ծավալի էական մասն են կազմում հայագիտական ուսումնասիրությունները՝ առանց բովանդակային, ժամանակագրական և տարածական սահմանափակությունների: Հանդեսը լույս է ընծայում հոդվածներ, հաղորդումներ, հրապարակումներ, գրախոսականներ, հորեյանականներ և հիշատակի խոսքեր:

Հասարակագիտական խնդիրների ներկայացման, քննարկումների և բանավեճերի համար «Լրաքերը» մշտապես էջեր է հատկացրել ոչ միայն

հայրենական, այլև սփյուռքահայ և օտարազգի գիտնականների համար: Տպագրելով հիմնականում հայկական գիտության վաստակավոր գործիչների աշխատանքներ՝ միևնույն ժամանակ խրախուսել է երիտասարդ գիտնականների նորարարական մոտեցումները:

Հենվելով հայ հասարակագիտական մտքի բազմադարյա ավանդույթների և փորձի վրա՝ հանդեսը ձգտել և ձգտում է հրապարակել միջազգային չափորոշիչներին համապատասխանող գիտական հոդվածներ: Հանդեսի խմբագրակազմը առաջնորդվում է գիտական աշխատանքների հեղինակային իրավունքի պահպանման՝ ՀՀ և միջազգային ընդունված չափորոշիչներով՝ չխախտելով գիտական էթիկան և ապահովելով որակը:

Ինչպես վերը նշեցինք, «Լրաբերում» տպագրվող նյութերի մեծագույն մասը վերաբերում է հայոց պատմության և մշակույթի, հայագիտության կարևորագույն խնդիրների լուսաբանմանը: Դրանց թվում հատուկ նշանակություն ունեն հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման, հայ հին, միջնադարյան ու նոր շրջանի պատմության, լեզվի, գրականության ու արվեստի հարցերը: Հայոց կորուսյալ հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի, Նախիջևանի, Ջավախքի անցյալի ու ներկայի հիմնահարցերը մշտապես եղել են պարբերականի ուշադրության կենտրոնում: Հանդեսը, լինելով հայ ժողովրդի կենսական խնդիրների խոսափողը, արժարժում է Հայրենիքին և Սփյուռքին հուզող առաջնային հարցերը: Անհրաժեշտ է նշել նաև այն կարևոր իրողությունը, որ հանրապետական գիտական մամուլում «Լրաբերն» առաջինն էր, որ չնայած հասկանալի բարդություններին, սկսած 1988 թ.՝ նախաձեռնեց Արցախի խնդրի, հայ հասարակական-քաղաքական կուսակցությունների պատմությանն ու գործունեությանը վերաբերող հոդվածների տպագրությունը:

Այսպիսով, տասնամյակներ շարունակ պարբերականը լայն հասարակայնությանը ծանոթացրել է մեր ակադեմիական գիտությանը: Անցնելով գիտահրատարակչական մեծ ճանապարհ՝ «Լրաբերը» այսօր էլ շարունակում է իր առաքելությունը:

Շնորհավորում ենք հանդեսի խմբագրական աշխատակազմին ու խորհրդին, հեղինակներին ու ընթերցողներին, ընդհանրապես մեզ բոլորիս այս կարևոր հոբելյանի կապակցությամբ՝ «Լրաբերին» ու նրա աշխատակիցներին մաղթելով երկար տարիների կյանք և նշանակալի ձեռքբերումներ:

ՊԱՎԵԼ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

«ԼՐԱՔԵՐԸ» 80-ԱՄՅԱ ՀԵՌԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՀ ԳԱԱ «Լրաքեր հասարակական գիտությունների» հանդեսը՝ ավագագույնը ակադեմիայի հասարակագիտական և հայագիտական պարբերականների մեջ, իր հայտնությամբ իսկ ավագ է մնում նաև մեր ակադեմիայի համեմատությամբ, իր գործունեությունը սկսելով նրանից երեք տարի առաջ՝ 1940 թվականի նոյեմբերից: Այն ժամանակ հանդեսը ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական բաժանմունքի (АрмФАН) պարբերական հրատարակությունն էր և լույս էր տեսնում «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» անվամբ: 1966 թ. այն վերանվանվեց ներկայումս հարատևած՝ «Լրաքեր հասարակական գիտությունների»: Իր առաջին տասնամյակներին հանդեսը խմբագրվել է հայրենական գիտության այնպիսի ականավոր գործիչների կողմից, որպիսիք էին Ս. Կարապետյանը, Հ. Բատիկյանը, Հ. Օրբելին, Խ. Մոմջանը, Մ. Ներսիսյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Գ. Ստեփանյանը, Հ. Ասլանյանը, Հ. Ինճիկյանը, Ծ. Աղայանը: 1972 թ. դեկտեմբեր-1987 թ. դեկտեմբեր ժամանակահատվածում հանդեսի խմբագիրն էր ակադ. Վ. Միքայելյանը, 1988-2017 թթ.՝ Ա. Խառատյանը: 2017 թ. ցայսօր «Լրաքերի» գլխավոր խմբագիրն է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Պ. Ավետիսյանը:

Ակադեմիական այս հրատարակության վաղ շրջանը (1940-1950-ական թթ.) աչքի է ընկնում հայրենական հայագիտության դասական և նշանավոր դեմքերի աշխատակցությամբ: Իրենց ուսումնասիրություններով ու հրապարակումներով հանդես են եկել Հ. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Ա. Տերտերյանը, Գ. Ղափանցյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Մ. Ներսիսյանը, Բ. Պիոտրովսկին և ուրիշներ: Գիտնականների այս սերունդը, միաժամանակ, աճեցնում և մուտք էր նախապատրաստում հետազոտողների նորանոր շարքերի համար, որոնք պատվով ու նախանձախնդրությամբ կատարեցին և շարունակում են կատարել իրենց առաքելությունը գիտության մեջ և «Լրաքերի» հյուրընկալությամբ:

«Տեղեկագրի», այնուհետև «Լրաքերի» հրապարակումների ծրագրային խնդիրն էր վեր հանել հայագիտական ու հասարակագիտական կարևոր հիմնահարցերը, լուսաբանել փիլիսոփայության, պատմության, տնտեսագիտության, գրականագիտության, լեզվաբանության առանցքային խնդիրները և տեսական հետազոտությունները համադրել գիտագործնական արդիական պահանջմունքներին՝ ընթանալով դրանց նոր ուղղությունների թելադրանքով: Հենվելով դասական հայագիտական ավանդույթներին՝ «Լրաքերն» այսօր ևս հաջողությամբ է իրականացնում դրանց կապերի ու շարունակականության ամրացումը՝ հանդես գալով նորովի հարցադրումներով և լուծումներով այն

մասնագիտական շրջանակներում, որտեղ ամփոփվում են գիտական լրագրության սահմանները: Հանդեսի կենսագրական ուղին աչքի է ընկնում գիտական հասունացած խնդիրների, հիմնահարցերի հետազոտման ընդարձակ շրջագծով, ընդամին՝ ներառելով հայոց պատմության և մշակույթի բոլոր շրջանները՝ գիտականորեն համակարգված ժամանակագրությամբ, հայ և համաշխարհային պատմափիլիսոփայական մտքի դրսևորումների ու ընթացքի հետազոտությամբ, բանասիրական ու արվեստագիտական և առհասարակ մշակութային լուսաբանումներով: Գիտական պարբերականի ընթացքը, սակայն, չպետք է պատկերացնել իբրև միանշանակ, մշտապես հիացմունք կամ էյֆորիա ներշնչող կանխորոշված շարժում: Իրականում հանդեսն ունեցել է տեղատվության անխուսափելի պահեր, գիտական հասունացած հիմնահարցերի նկատմամբ ժամանակավրեպ անտեսումներ, գիտության և քաղաքականության փոխհարաբերություններում հոգուտ վերջինի՝ չհիմնավորված հակումներ, առանց որի, սակայն, հնարավոր չէ պատկերացնել գիտական որևէ պարբերական և այն էլ տասնամյակների իրարամերժ շարանի մեջ: «Լրաբերն» այս ամենը հաղթահարել է մեր գիտության զարգացմանը հատուկ տոկունությամբ և համառությամբ, որի շնորհիվ նրա էջերում ամեն մի սերունդ սեփական խոսքն է ասել իր առջև ծառացած հրամայականների ճանաչման և դրանց արժեքավորման ասպարեզում: Ժամանակի հետ հանդեսի հրապարակած նյութերում և, մասնավորապես, գիտությունը բնութագրող բնագավառում հայտնվեցին մի շարք նոր թեմաներ, ինչպես հայ ժողովրդի կազմավորման, նրա կրոնական մշակույթի և եկեղեցու պատմության, ազգային-ազատագրական շարժումների պատմափիլիսոփայության մշակումներ, հայոց ցեղասպանության և դրա հետևանքների արդիական իմաստավորումներ և այլն:

Ակադեմիական հրատարակությունների մեջ «Լրաբերն» առաջիններից մեկն էր, որ բազմակողմանի հիմնավորումներով մոտեցավ արցախյան հիմնահարցին՝ արժևորելով դրա նշանակությունը հայոց պետականության, ազգային-ազատագրական շարժումների, մշակույթի պատմության մեջ և ընթանալով թուրք-ադրբեջանական պատմակեղծարարների ագրեսիվ նկրտումները մերկացնելու ուղղությամբ: Եվ եթե այսօր արցախյան թեման առարկայական՝ ռազմաքաղաքական ոչ միանշանակ զարգացումների հետևանքով դառնում է առավել քան երբևէ արդիական, վերոհիշյալ հրատարակությունների, այդ թվում և հանդեսի գիտական հետաքրքրություններին անխուսափելիորեն սպասում են շատ ավելի լայնախոհ և բազմակողմանի մշակումներ: Սպասվում է նաև, որ Արցախյան տարածքները կլանելու իրողությունից ընդարմացած՝ պատմության կեղծարարները գործի կդնեն իրենց նսեմ զինանոցի հավելյալ

միջոցներ, որոնց դիմակայման խնդիրն առաջնահերթ կմնա ոչ միայն «Լրաբերի», այլև մեր բոլոր գիտական հրատարակությունների համար:

Տասնամյակների ընթացքում, և դարձյալ առաջինը ակադեմիական հանդեսների մեջ, «Լրաբերը» գիտական հիմնավոր կապեր հաստատեց արտերկրի հայ և օտարազգի հայագետների հետ՝ տպագրելով պատմաբանների, բանասերների, հայ միջնադարյան մշակույթի պատմությանը և այլնին վերաբերող նրանց ուսումնասիրությունները և դառնալով հայագիտական յուրահատուկ կամուրջ՝ նրանց և հայրենական գիտության միջև: Դրան նպաստեց հանդեսի գիտակազմակերպչական ուղղվածությունը՝ ճանաչելու հանրապետության և նրա սահմաններից դուրս շրջանառող գիտական արժեքավոր միտքն ու մտահղացումները՝ դրանց ընդառաջելու գործելակերպով: Այս չընդհատվող գործելակերպը, ի դեպ, այսօր էլ շարունակվում է մեր օրերի գիտական առօրյայի աննախընթաց բարդ և դժվարին ժամանակներում:

Հարկ է ուշադրություն դարձնել «Լրաբերի» էջերում գիտական լրագրության սկզբունքների մշակման ու իրականացման ավանդությանին գործընթացին: Այս ասպարեզում կուզենայի արժանին հատուցել նրա երջանկահիշատակ խմբագիր, փայլուն անհատականությամբ օժտված պատմաբան, ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանի գործունեությանը՝ հանդեսի նյութերի շրջանառության, ժանրային հստակ կարգավորման և մատուցման ասպարեզում: Դրա հիման վրա այսօր բարձրանում են հանդեսի բովանդակային ուղղվածությանը համապատասխան թեմատիկ և հիմնահարցային դասակարգումներն ու ընթացքը դեպի ընթերցող՝ նյութի փաթեթավորման խստիվ և հիմնավորված առաջարկներով:

Իր առջև դրված տարաբնույթ խնդիրների արդիական մեկնաբանությունն ու գնահատականը «Լրաբերն» իրականացնում է արխիվային ու փաստավավերագրական բազմաբովանդակ նյութի վերհանումներով: Դրա շնորհիվ մոռացությունից փրկվել և գիտական հասարակայնության սեփականությունն են դարձել դասական հայագիտության հանգուցային հարցերի, ինչպես և ականավոր դեմքերի անտիպ մնացած կամ քիչ լուսաբանված ուսումնասիրություններ, նրանց կենսագրությունն ու գործունեությունն ամբողջացնող արժեքավոր նյութեր և այլն: Դրանք ևս վկայում են, որ «Լրաբերի» գիտական նշանակությունը գնահատվում է նաև նրա բնագրային հրապարակումներով: Տարբեր տարիներին նրա հրապարակած աղբյուրագիտական հարուստ փաստաթղթերը, սկզբնաղբյուրի արժեք ունեցող հնագիտական նյութի գիտական իմաստավորումներն ու վավերացումները նրա էջերում՝ ներկայացնում են հանդեսի ամբողջական նկարագրի հատկանշական կողմերը:

Երկար կարելի է խոսել «Լրաբերի»՝ գիտական այդ արժանապատիվ հանդեսի ծանրաբեռն վաստակի և անցած ուղու մասին, ի վերջո, ութ տասնամյակը պատկառելի վաղեմություն և ընդհանրացման կարիք է նշանակում հատկապես իր կարճակեցությամբ աչքի ընկնող մեր պարբերական մամուլի պարագայում: Սակայն, և մենք կարող ենք ասել ամենայն համոզմունքով, որ «Լրաբերը» մեր գիտության համար թանկ և աշխույժով լեցուն այն «ծերուններից» է, որոնք, ի հակադրություն հին գերիմաստության, միավորում են իմացականությունն ու ուժը, այսինքն՝ և՛ գիտեն, և՛ կարողանում են անել: Հարատևում ցանկանանք նրան և՛ մեկ, և՛ մյուս ասպարեզներում: Այս ամենով հանդերձ՝ ի սրտե շնորհավորում եմ նրա աշխատակազմին՝ գլխավոր խմբագիր Պավել Ավետիսյանին, գլխավոր խմբագրի տեղակալ Արսեն Բորոխյանին, պատասխանատու քարտուղար Գայանե Հարությունյանին, փորձառու խմբագիրներ Մելանիա Միքայելյանին և Սեդա Քուփեյանին, օպերատոր Արմինե Պետրոսյանին, նաև հանդեսի խմբագրական խորհրդին և մեր ամբողջ գիտական հասարակայնությանը՝ այս հիշարժան հոբելյանի առթիվ:

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆԸ ԲԱԹՈՒՄՈՒՄ (1918 թ. ՀՈՒԼԻՍԻ 3-5)

Գայանե Մախմուրյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ ggmakhm@hotmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 11.07.2020, գրախոսվել է 28.09.2020, ընդունվել է

տպագրության 03.11.2020

Ներածություն

Մեր աշխատություններում առիթ ենք ունեցել անդրադառնալու 1918 թ. հունիսին Քառյակ դաշինքի փլուզմանը, վրաց-գերմանական ռազմական համագործակցությանն ու նրանց՝ թուրքական զորքերի հետ ընդհարվելու հանգամանքներին: Մասնագիտական գրականության մեջ նշվում է, որ Թուրքիայի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի խախտումը և նրա «Արևելք» զորախմբի արշավանքը դեպի Թիֆլիս ու Բաքու անտեսում էին 1916 թ. սեպտեմբերի 28-ին կնքված թուրք-գերմանական համաձայնագիրը, ըստ որի՝ կողմերն իրավունք չունեին փաստաթղթեր ստորագրելու առանց մյուս կողմի հավանության: Այնինչ 1918 թ. հունիսի 4-ին Թուրքիայի ստորագրած Բաթումի պայմանագիրը կոպտորեն խախտում էր Բրեստ-Լիտովսկի դրույթները և ամենևին ձեռնտու չէր Գերմանիային: Ծանրագույն տարածքային պահանջներից բացի, Բաթումում ձեռք բերված տեքստը պետք է վավերացնեին Թուրքիան և Հայաստանի Հանրապետությունը Կ. Պոլսում մեկ ամսվա ընթացքում:

Արդեն 1918 թ. մայիսի վերջին օրերին Գերմանիայի արտգործնախարար Ռ. Ֆոն Կյուլմանը հանձնարարել է Կ. Պոլսում իր երկրի դեսպան Յ. Ֆոն Բեռնստորֆին Բարձր դռանը տեղյակ պահել պաշտոնական Բեռլինի դժգոհության մասին: Ըստ այդմ՝ Գերմանիան որոշում էր կայացրել դիմակայել թուրքական առաջխաղացմանը Անդրկովկասում և պահանջում էր կանգ առնել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրում ամրագրված սահման-

ների վրա¹: Հունիսի 8-ին գերմանական հրամանատարությունը հայտնում է Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվեր փաշային, որ չի ճանաչում Բաթումի պայմանագիրը: Հաջորդ օրը կայգերական գլխավոր շտաբի պետ, դաշտի մարաջախտ Պ. Ֆոն Հինդենբուրգը հրամայում է Էնվերին դուրս բերել թուրքական զորքերը Կովկասից, բայց ապարդյուն: Միաժամանակ, Թիֆլիսում երկրամասի երեք կառավարություններին կից Գերմանիայի հյուպատոս Ֆ.Վ. Ֆոն Շուլենբուրգը տեղյակ է պահում «Արևելք» զորախմբի հրամանատար Խալիլ փաշային, որ Վրաստանն ու նրա երկաթուղին հանդիսանում են իր երկրի շահերի ոլորտ: Բացի դրանից, հունիսի 7-ին վրացական կառավարությունն էլ նախազգուշացվել է, որ իր դաշնակցի հետ պետք է պատրաստ լինի վրաց-գերմանական և օսմանյան զորքերի հնարավոր ընդհարմանը:

Թուրք-գերմանական ռազմական բախումը և Անդրկովկասի ազդեցության գոտիների բաժանումը 1918 թ. հունիսին

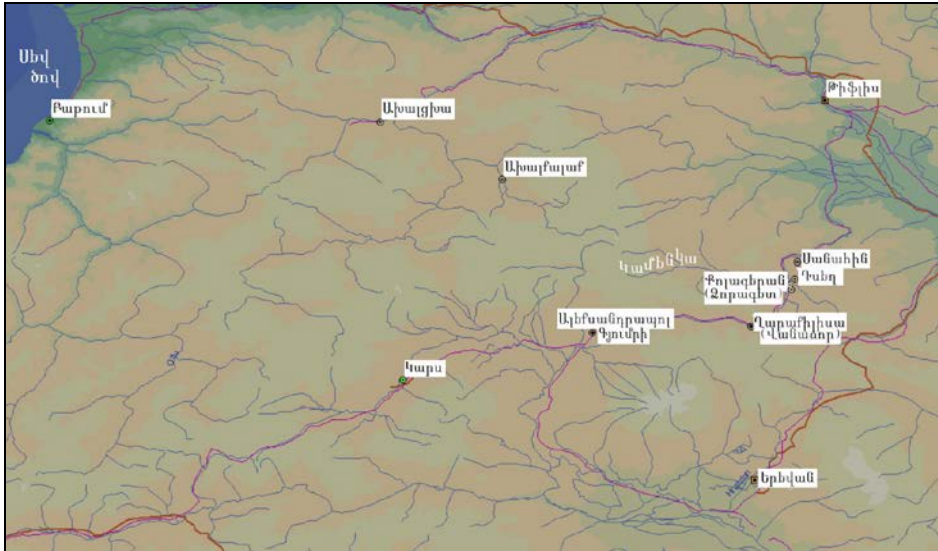
Ըստ գերմանական և ԱՄՆ-ում հրապարակված տվյալների՝ բախումը տեղի է ունեցել հունիսի 10-ին²: Հայկական զորաբանակի շտաբը հայտնում է հունիսի 18-19-ին Քոլագերանի մոտ ծավալված ռազմական գործողությունների մասին³: Զիջելով ավագ մարտակցին՝ Էնվերը ստիպված էր պաշտոնից ազատել 3-րդ բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշային, որին փոխարինել էր Էսադ փաշան: Ու քանի որ դեպի Թիֆլիս տանող ճանապարհը այլևս փակ էր, Բաքուն հաստատվեց որպես օսմանյան զորախմբի հիմնական թիրախ:

1918 թ. հունիսի 17-ին Կովկասում կայգերական ռազմական առաքելության պետ Ֆ. Կրեսս Ֆոն Կրեսենշտայնը ստորագրում է թուրք-գերմանական ժամանակավոր համաձայնագիր. այն Թուրքիային էր տրամադրում Երևանի, իսկ Գերմանիային՝ Թիֆլիսի նահանգը:

¹ Տե՛ս, օրինակ, Հայոց ազգային խորհրդում 12.06.1918-ին հնչեցրած գերմանական հատուկ առաքելության պետ գեներալ Օ. Ֆոն Լոսովի հաղորդումը կամ նույն խորհրդում 25.06.1918-ին ստացած ՀՀ պատվիրակության անդամներ Հ. Օհանջանյանի և Ա. Զոհրաբյանի հեռագրերը. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 252 դարձ., 267 (այսուհետև՝ ՀԱԱ): Ավելի մանրամասն՝ Hovannisian 1967, 202-203, Ավետիսյան 1997, 258, 263, 267:

² Ավետիսյան 1997, 204:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 97, թ. 26: Ավելի մանրամասն տե՛ս Махмуриян 2019, 90:

Նկ. 1. 1918 թ. ռազմաքաղաքական զարգացումների միջավայրը

Տարածքային հարցի հետ, նաև այդ տերությունները կարգավորել էին իրենց տարանցման իրավունքները Անդրկովկասի երկաթուղիներն օգտագործելիս: Հունիսի վերջին արդեն Կովկասում կենտրոնացվել էին օսմանյան երեք բանակներ, որոնք պետք է գրավեին Բաքուն⁴: Նրանց թվում ներառված հարվածային 3-րդ բանակը ուներ չորս դիվիզիա, որոնք հսկում էին Բաթումի պայմանագրում նշված շրջանները և իրենց ազդեցությունը պետք է տարածեին Պարսկաստանի վրա: Այդ բանակի 5-րդ Կովկասյան դիվիզիան (իրամանատար՝ Մյուրսել փաշան) մտել էր Բաթումի պայմանագրով օսմանյան տիրապետությունից ազատ հայկական Լոռին, իսկ վրաց-գերմանական ստորաբաժանումները նահանջել էին հյուսիս՝ դեպի Կամենկա (Ձորագետ) գետի ափերին: Վերջիններս թուրքական զորքերի առաջ ճանապարհ էին բացում դեպի Ելիզավետպոլ ու Բաքու, իսկ Լոռին «կռվախնձոր էր դարձել Վրաստանի և Հայաստանի միջև»⁵:

Վրացիները ապարդյուն պնդում էին Հայոց ազգային խորհրդի (ՀԱԽ) ղեկավարության հետ հանդիպելիս, որ, տնտեսական ու ռազմավարական նկատառումներից ելնելով, Լոռին ու Փամբակը հարկավոր է ներառել Վրաստանի կազմում, որպեսզի այս շրջանները խուսափեն օս-

⁴ Hovannisian 1967, 205.

⁵ Hovannisian 1967, 205, Hovannisian 1971, 53: Տե՛ս նաև Աբրահամյան 2013, 65-66:

մանյան ռազմագրավումից⁶: Իսկ թուրքերն էլ տվյալ երկրամասն ու գավառը չէին հանձնում ՀՀ վարչական ենթակայության՝ պատճառաբանելով, թե դրանք կարող են գրավվել վրաց-գերմանական դաշինքի ուժերով:

Վրաստանի հավակնությունը Լոռու և Փամբակի նկատմամբ և հայ-թուրքական բանակցությունները: Հովհաննես Թումանյանի հանդիպումը Վեհիբ փաշայի հետ

Նման համատեքստում՝ երբ լրանում էր Բաթումի պայմանագիրը վավերացնելու ժամկետը, Վեհիբ փաշան նախևառաջ 8.000 տղամարդ բռնի տարավ Ղարաքիլիսայից ու հայտնեց, թե նրանք «կվերադարձվեն հաշտությունը վավերացնելուց հետո» միայն⁷: Այնուհետև հունիսի 21-22-ին նա ժամանել է Դսեղ ու, Հովհաննես Թումանյանի գրությանն ի պատասխան, իր մոտ է հրավիրել բանաստեղծին: Սա միանգամայն հասկանալի է, քանի որ մեծ արվեստագետը ՀԱԽ-ի լիազոր ներկայացուցիչն էր խնդրո առարկա հայկական երկու շրջաններում: Զրույցը այնքան կարևոր էր, որ հունիսի 23-ին բանաստեղծը շտապ մեկնում է Թիֆլիս՝ Ազգային խորհրդին իրավիճակը ներկայացնելու համար⁸: Հաջորդ օրը նա խորհրդի անդամներին հայտնում է, որ Հայկական զորաբանակի հրամանատարությանն է ուղարկել Վեհիբի հուշագիրն ու իր մոտ հավաքած կարևոր այլ տվյալներ⁹:

Հունիսի 25-ին ՀԱԽ-ի փոխնախագահ Ա. Սահակյանը տեղեկացնում է օրենսդիրներին, որ հանդիպել է Գերմանիայի հյուպատոս Ֆ.Վ. Ֆոն Շուլենբուրգին ու նրանից իմացել, թե թուրք-գերմանական ռազմական դիմակայության հետ կապված բազմակողմ «բանակցություններ են սկսվելու Բաթումում, ցանկալի է, որ հայ ներկայացուցիչները լինեն այնտեղ»¹⁰: Ա. Սահակյանը առաջարկում է պատվիրակություն կազմել, բայց խորհրդի անդամներ Ս. Մամիկոնյանը, Ս. Հարությունյանը, Ս. Տիգրանյանը, Ն. Աղբալյանը և ՀՀ վարչապետի պաշտոնում հաստատված Հ. Քաջազունին գտնում էին, որ հայերի մասնակցությունը «գրգռիչ և վտանգավոր հանգա-

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 255 դարձ.-256: Նաև՝ Զամալեան 2011, 32, 1918 թ. դեկտեմբերին Բաքվի ՀԱԽ-ի կազմած տեղեկանքը «Армяно-грузинский конфликт по поводу границ»՝ Ասրյան 2009, 71:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 257 դարձ.:

⁸ Մախմուրյան 2014, 246-247: Իմ պրպտումների ընթացքում այս թեմայով եղել են նաև այլ հրապարակումներ. տե՛ս Սուքիասյան 2020, 53-54:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, թ. 50-51 դարձ.:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 267:

մանք կարող է նկատվել Թուրքիայի նկատմամբ»¹¹: Ուստի առաջարկվում է ուղիղ հարաբերություններ վերսկսել օսմանյան հրամանատարության հետ: Ի տարբերություն Քառյակ տերությունների գործիչների, որոնք պնդում էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները, Հ. Քաջազնունին ընդգծեց Բաթումի պայմանագրի չվավերացրած լինելու հանգամանքը: Թուրքական նոր հարձակման վտանգից խուսափելու համար ՀԱԽ-ը ցանկանում էր բանակցել և քննարկման առարկա դարձնել ճանապարհների բացման խնդիրը: Նա Բաթումի պայմանագիրը չէր վավերացնում, բայց չէր էլ մերժում՝ հայերն աշխատում էին նրա ապագայի հարցը տեղափոխել Կ. Պոլիս, որտեղ գործում էր Ա. Ահարոնյանի պատվիրակությունը: Իսկ գաղթականության և ՀՀ սահմաններից թուրքական զորքերի հեռացման մասին խոսելը համարվում էր վաղաժամ:

Այնուամենայնիվ, 1918 թ. հունիսի 25-ին ՀԱԽ-ը որոշում է «բանակցություններ սկսել անմիջապես թուրք կառավարության ներկայացուցիչների հետ»¹²: Ընդ որում, հարկավոր էր այցելել Թիֆլիսում գտնվող Քառյակ դաշինքի պաշտոնատար անձանց «վաղն և եթ, նախագահի միջոցով»¹³: Հունիսի 26-ին վարչապետ Հ. Քաջազնունին, Ա. Սահակյանն ու թարգմանիչ Մ. Թումանյանն այցելում են Ֆ. Կրեսսին¹⁴: Վերջինս խորհուրդ է տալիս մեկնել Բաթում ու բանակցել ինչպես օսմանյան 3-րդ բանակի նորանշանակ հրամանատար Էսադ փաշայի, այնպես էլ գերմանա-ավստրա-բուլղարական խմբակի ներկայացուցիչների հետ: Այդ եռակողմ միավորումը ծրագրել էր պնդել Բրեստ-Լիտովսկում ընդունված պայմանները: Նրանց պահանջին համաձայնելու դեպքում թուրքական բանակը պետք է երկաթուղային ազատ տարանցում ստանար մինչև Ջուլֆա՝ առանց Ալեքսանդրապոլ մտնելու հնարավորության: ՀՀ իշխանություններից ակնկալում էին իրենց բոլոր հնարավորություններով նպաստել Բաքվի պաշտպանության հայկական ուժերի զինաթափմանը: Հանդիպման ժամանակ Ֆ. Ֆոն Կրեսսը հյուրերին առաջարկեց միանալ իրենց ջանքերին ու մերժել 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում ստորագրած տեքստը:

Քաջազնունին ու Սահակյանը պատասխանեցին գերմանացուն, որ Հայաստանի Հանրապետության դիմադրության թուլությունը, փախստա-

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 267 դարձ.:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 268:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 268:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 271:

կանները, սովը, նոր կոտորածների վտանգը ստիպեցին իրենց ընդունել Բաթումի վերջնագիրը, «սակայն այն հավատով, թե այս կացությունը երկարատև չի լինելու»¹⁵: Այժմ էլ ՀՀ-ի «նպատակն է բոլորի հետ բարեկամ»¹⁶ մնալ: Ֆ. Ֆոն Կրեսսը անցողակի տվեց Էսադ փաշայի անունը, և կողմերը բաժանվեցին: Հունիսի 27-ին, երբ Քաջազնունին Ազգային խորհրդում պատմում էր այդ հանդիպման և հայկական կողմի կրավորական պահվածքի մասին, Հովհաննես Թումանյանը հրաժարվեց Լոռիում, Ղազախում, Շամշադինում, Փամբակում ու Բորչալուում ՀԱԽ-ի լիազոր ներկայացուցչի պաշտոնից: Նամանավանդ, որ ՀԱԽ-ը չի դիմել Լոռվա ռազմական պաշտպանությանն ու չի պնդել այդտեղից օսմանյան ռազմուժի դուրսբերման անհրաժեշտության մասին: Բանաստեղծի գնահատականով՝ «կառավարության ապիկարությունը հասնում էր ոճրագործության»¹⁷:

ՀՀ պատվիրակության ձևավորումը՝ Բաթումում Էսադ փաշայի հետ բանակցելու համար

Այնուհետև 1918 թ. հունիսի 29-ին ՀԱԽ-ը մինչև ժամը 12.30-ը ունենդրում է Մ. Պապաջանյանի նամակն իր Վեհիբ փաշայի հետ հանդիպման մասին¹⁸: Վերջինս մտահոգ էր վրաց-գերմանական ռազմական դաշինքով, ուստի առաջարկեց կազմավորել հայ-թուրքական խառը զինուժ ու դրանով հակակշռել վրաց-գերմանական գործունը¹⁹: Վեհիբը հայերին հրավիրում էր Բաթում՝ զրուցելու, և խոստանում էր փոխառություն տրամադրել: Իսկ որպես Բաթումի պայմանագրի 11-րդ հոդվածի կատարում՝ ՀՀ-ի իշխանությունները պետք է պատվիրակություն ուղարկեին Բաքու, որպեսզի տեղի հայկական ուժերը գերծ մնային քաղաքի պաշտպանությունից: Բուռն քննարկումներից հետո ՀԱԽ-ը կազմեց պատվիրակություն՝ ի դեմս Սամսոն Հարությունյանի (որպես խմբի նախագահ), Հովհաննես Թումանյանի, գեներալ Իվան Բադրամովի և քարտուղար Երվանդ Միրզոյանցի: Նրանց հանձնարարվել է պնդել Հայաստանի Հանրապետության

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 271 դարձ.: Համանման որոշումն՝ «ագրեսիվ հարաբերություններ չստեղծել, դեպի Թուրքիան բարեկամական կապ պահպանելով» ձևակերպմամբ, ընդունվել է ՀԱԽ-ի 19.06.1918-ի նիստում (ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 262):

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 271 դարձ.:

¹⁷ Տե՛ս բանաստեղծի 28.06.1918-ի նամակը Գ. Խատիսյանին՝ Կ.Պոլիս. Թումանյան 1999, 287, հրաժարականը՝ 288:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 273 դարձ.:

¹⁹ Այդ մտահղացման մասին՝ Петросян 2019, 276-277:

կողմից չվավերացվող Բաթումի պայմանագրի պահանջները օսմանցիների կողմից հարգելու անհրաժեշտությունը: Ի դեպ, հենց ամսի 29-ին ֆոն Կրեսսը տեղյակ է պահել հայերին, որ Բաթումում հունիսի 4-ին ստորագրածը վավերացնելու կամ չվավերացնելու խնդիրն ամբողջությամբ տեղափոխվել է Կ.Պոլիս²⁰, որտեղ Բարձր դուռը միանշանակ չի հրաժարվում Բրեստ-Լիտովսկում իր համար գծված սահմաններից:

Նույն այդ օրերին ՀԱԽ-ում հնչում է հայերի խոստովանությունը, թե գերմանացիներն առաջարկում են չպաշտպանել նավթային մեծ կենտրոնը, որպեսզի Բաքուն դառնար «չեզոք, ոչ մի պետության չի պատկանի, բայց բոլորի համար ստեղծվում է ազատ հարաբերություններ, ...[և քաղաքը] ամենքին ծախի իր նավթը»²¹: Խորհրդի անդամները գնահատեցին, որ նման գաղափարը պարզապես միջոց է «հանգցնելու և քելու զորքը»²²: Իսկ Բաքուն չպետք է Կարսի օրն ընկներ: Ինչ վերաբերում է Թիֆլիսին, ապա քիչ ավելի ուշ Ֆ. ֆոն Կրեսսը հավելեց, որ թեև Էսադը հայցում էր նրա թույլտվությունը՝ «Վրաստանի միջոցով զորք ուղարկելու»²³ համար, սակայն ինքը կտրականապես մերժել է դրա հնարավորությունը:

Պատվիրակները Բաթում են մեկնել հունիսի 30-ին (այդ օրվանից մինչև հուլիսի 5-ը նրանք չեն մասնակցել ազգային բարձրագույն իշխանության նիստերին) կամ հուլիսի 1-ին²⁴: «Մեծ դժվարություններով» ծովափնյա քաղաք են հասել հուլիսի 2-ի²⁵ առավոտյան և հաջորդ օրը հանդիպել են Էսադ փաշայի հետ: Հանդիպումը կայացել է հուլիսի 3-ին, քանի որ հատկապես ամսի 3-ը նշված է ձեռագիր լրացված 3-րդ բանակի հեռագրային բլանկի վրա²⁶: Տեքստը լրացվել է Ա. Ահարոնյանի համար ֆրանսերենով ու հանդիպումից անմիջապես հետո, քանի որ հիշատակվում է նոր ճաշակած «սրտագին ընդունելության» մասին²⁷: Նկատենք, որ այս հեռագրի ֆրանսերեն մեքենագիր օրինակը և դրա ռուսերեն թարգմանու-

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657, թ. 8: Ստույգ չէ Գ. Պետրոսյանի պնդումը, թե Բաթումի պայմանագիրն ուժի մեջ էր մտնում ստորագրման պահից (Петросян 2019, 288), քանի որ նրա հոդված 14-ում ամրագրված էր վավերացման գործընթացը:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 222 ց. 1, գ. 141, թ. 279 դարձ.:

²² ՀԱԱ, ֆ. 222 ց. 1, գ. 141, թ. 280:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 222 ց. 1, գ. 141, թ. 286:

²⁴ Տե՛ս Կարապետյան 1992, 216:

²⁵ Ըստ Ս. Հարությունյանի՝ Բաթում ժամանելու «հետևյալ առավոտը» պատվիրակները տեսնվեցին Էսադի հետ: Տե՛ս Մախմուրյան 2014, 248:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657, թ. 37, 39-44:

²⁷ Une reception cordiale, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657, թ. 40:

թյունը կրում են հուլիսի 4-ի ամսաթիվը: Միանգամայն հավանական է, որ հեռագիրն ուղարկվել է մեկ օր ավելի ուշ, թեև իրենց տեղեկագրով պատվիրակները շտապ պատասխան էին հայցում Ա. Ահարոնյանից ու մտադիր էին «հաջորդ օրվա առավոտը» թողնել բանակցությունների վայրը²⁸: Այնուամենայնիվ, նրանք Բաթումից մեկնել են հուլիսի 5-ին (կամ 4-ի գիշերը), ամսի 5-ի երեկոյան Թիֆլիսում էին²⁹ և հուլիսի 6-ին զեկուցեցին ՀԱԽ-ի անդամներին:

ՀՀ պատվիրակության 1918 թ. հուլիսի 3-ի քննարկումը Էսադ փաշայի հետ՝ Հովհ. Թումանյանի ելույթով հանդերձ

Ինչպե՞ս էր ընթացել հուլիսի 3-ի հանդիպումը: Բաթումի պայմանագրից ելնելով³⁰, հայերը պահանջում էին Հայաստանի Հանրապետության ենթակայության տակ ղնել երկաթուղին, դուրս բերել թուրքական զորքերը Լոռուց ու Փամբակից և թույլատրել 400.000 գաղթականների տունդարձը: Այդպես է նշվել օսմանյան բանակի միջոցով ուղարկված Ս. Հարությունյանի, Հովհ. Թումանյանի, Ի. Բաղդամովի, Ե. Միրզոյանցի միանգամայն հավաստի հեռագրում³¹: Երեք օր հետո Թիֆլիսում ՀԱԽ-ին զեկուցելիս Ս. Հարությունյանը առանձնացրեց սահմանների և թուրք զինուժի ոչ թե դուրսբերման, այլ բռնություններին վերջ տալու հարցերը: Այդ կետը որպես ականատես Էսադին ներկայացրել էր Հովհ. Թումանյանը³²: Թուրք գեներալը պատասխանեց, թե Կարսի և Ալեքսանդրապոլի փախստականները կարող էին «այցելել» իրենց օջախները, զորքերը մնալու են վրաց-գերմանական ներխուժումը արգելելու համար, իսկ օսմանյան բանակի հեռացման և երկաթուղու հարցերի քննարկումը տեղափոխվում է Կ. Պոլիս. ինչպես Բաթումի պայմանագրի վավերացման խնդիրը, որի հետաձգման մասին հայտարարվել էր բանավոր, սակայն ՀՀ իշխանությունները դրա վերաբերյալ փաստաթուղթ չունեին՝ թեկուզ հեռագրի կամ

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657, թ. 36:

²⁹ ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների 2020, հ. 1, 58:

³⁰ Վերջինը ձև տվեց Օսմանյան կայսրության սահմանին միայն, իսկ Անդրկովկասի պետությունների միջև բաժանագծերի հաստատումը իրենց ներքին գործն է համարվել: Տե՛ս Туманян 2012, 88:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657, թ. 39, 41: 4.07.1918-ին Ս. Մամիկոնյանը հաղորդեց ՀԱԽ-ում հանրապետությունում առկա 400.000 գաղթականների մասին, ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 282 դարձ.:

³² ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 289:

համառոտ հուշագրի տեսքով:

Փաշան արգելում էր գաղթականների վերադարձը Ախալքալաք, հերքում էր Ղարաքիլիսայի եռօրյա կոտորածի կազմակերպված բնույթը, սակայն կշտամբում էր հայերին՝ թուրքական ստորաբաժանումներին անհանգստություն պատճառելու համար: Նրա մեղադրանքը բողոքի պարզունակ ձև չէր, այլ լայն կիրառում ստացած օսմանյան ռազմադիվանագիտական մի հնարք, որ ակնարկում էր նոր առաջխաղացման հնարավորությունը: Մանավանդ որ հանդիպումից հետո նա երրորդ կողմի միջոցով հասկացրեց այցելուներին ողջ Անդրկովկասում մեկ խնամատարություն հաստատելու իր ցանկությունը: Ի դեպ, Ս. Հարությունյանն էլ իր զեկուցման մեջ նշեց, թե Կ. Պոլիս հասցեագրած հեռագիրն ուղարկվել է հրամանատարի թույլտվությամբ³³, նշանակում է՝ հանդիպումից հետո, ինչպես սովորաբար լինում է նման պարագաներում: Հանդիպումից առաջ դեռևս բան չկա հաղորդելու:

Հարկավոր է արձանագրել նաև Բաքու ուղարկված պատվիրակության մասին բանավեճը, քանի որ հայկական կողմը պնդում էր, թե անկարող է ոչ միայն ազդել տեղի իշխանությունների վրա, այլև նույնիսկ հասնել այդ քաղաքը³⁴: Շոշափելի արդյունքների չհասնելու պայմաններում էսադն էլ զիջումներ չէր անում: Հուլիսի 4-ից հետո Երևանի վրա հարձակում չվերսկսելու, մայրաքաղաք զորքեր չմտցնելու փաստն արդեն իսկ խոսում էր Բաթումի պայմանագրի ոչ լիարժեք լինելու մասին: Այդ առումով տրամաբանական էր մինչև ամսի 4-ը քաղաքում հայ պատվիրակների մնալը և միայն հաջորդ օրը Թիֆլիս գնալը: Ու թեև գաղթականների կամ երկաթուղիների խնդիրներում առաջընթաց չկար, բանակցություններն ապարդյուն չէին: Նրանք գրանցել էին, որ «Արևելք» զորախմբի հիմնական հարվածը շրջանցում է վրաց-գերմանական պաշտպանության տակ գտնվող Թիֆլիսն ու միայն հայերով պաշտպանվող Երևանը: Թուրքական արշավանքն ուղղվում էր Բաքու, չնայած նա այդքան հեռու էր Բրեստ-Լիտովսկի և անգամ Բաթումի պայմանագրով նախատեսված սահմաններից: Իսկ հայկական կողմը խուսափեց հայ-թուրքական ռազմական դաշինքից և, շրջանցելով Բաթումի պայմանագրի 11-րդ հոդվածը, չմասնակցեց Բաքվի հայկական ստորաբաժանումները զինաթափելու գործին:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 289 դարձ.:

³⁴ Տե՛ս Էսադի 3.07.1918-ի հեռագիրը ՀԱԽ-ի նախագահությանը՝ արդեն անցկացրած բանակցությունների մասին, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657, թ. 45:

Հայտնի է, որ 1918 թ. հուլիսի 6-ին ՀԱԽ-ում տված հաշվետվությունից հետո Հովհաննես Թումանյանը չմասնակցեց ՀՀ-ի ծավալած դիվանագիտական աշխատանքներին. նա հիասթափված էր Թիֆլիսի հայ քաղաքական ուժերի կրավորական կեցվածքից: Միաժամանակ մեծ բանաստեղծը ջերմորեն պնդում էր Հայոց ազգային խորհրդի Երևան տեղափոխելու և այնտեղ կառավարության՝ թուրքերին զսպողի դեր կատարելու անհրաժեշտությունը: Այս կապակցությամբ մեջբերենք դեռևս անտիպ նրա արտահայտությունը ՀԱԽ-ի հունիսի 24-ի նիստից: Ն. Աղբալյանի բողոքին, թե «Հայաստանի կառավարությունը հարկադրական մի բան է, մի կատարյալ բանտ, սպասենք մինչև կորոշվի բանակցությունների ելքը», Հովհաննես Թումանյանը արձագանքել է. «Կառավարությունը պետք է երկրում լինի, նրա գոյության մասին ժողովուրդը ոչինչ չգիտե: Դրությունը լուրջ է, պետք է գնալ, տեր դառնալ և կառավարել: Եթե երկիրը բանտ է, թող կառավարությունը մեր բանտում լինի: Եթե հեղինակավոր կառավարություն լինի, շատ բան կփոխվի, և թերևս շատ բան այսպես չլինէր, եթե այստեղ կառավարություն լինէր»³⁵:

Եզրակացություններ

Սրանով ամփոփվում են Հովհաննես Թումանյանի 1918 թ. դիվանագիտական առաքելության բովանդակությունն ու նրան վերաբերող մեր ունեցած հիմնական տվյալները: Մեր հանրապետության թումանյանագետները հնարավորություն ունեն խորությամբ ուսումնասիրելու և ավելի մանրամասն լուսաբանելու մեծ բանաստեղծի գործունեությունը Բաթումում 1918 թ. հուլիսի 2-5-ին՝ իր ժողովրդի պատմության այդքան կարևոր ու թեժ օրերին:

Գրականություն

Աբրահամյան Վ.Մ. 2013, 1918-1921 թթ. հայ-վրացական վիճելի տարածքների հարցի շուրջ. Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվ. Պետական մանկավարժական ինստիտուտի «Գիտական տեղեկագիր», պրակ Բ, Գյումրի, էջ 62-73:
Ասրյան Ա. 2009, Հայ-վրացական հարաբերությունների պատմությունից (1918 թ.), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 2, էջ 66-71:
Ավետիսյան Հ.Ա. 1997, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, «Բարձ-

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 265-265 դարձ.:

- րագույն դպրոց», 436 էջ:
- Թումանյան Հովհ. 1999, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, Նամակներ (1905-1922 թթ.), Երևան, «Գիտություն», 772 էջ:
- Կարապետյան Լ.Մ. 1992, Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը (Դրվագներ), Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 256 էջ:
- Մախմուրյան Գ.Գ. 2014, Հովհ. Թումանյանի ելույթները Հայոց Ազգային խորհրդի և Ալեքսանդրապոլի արտակարգ խորհրդակցության նիստերում (1918 թ. ապրիլ – հուլիս), Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, Երևան, էջ 237-250:
- Ջամալեան Ա. 2011, Հայ-վրացական կնճիռը, Երևան, «Լուսակն», 244 էջ:
- Սուքիասյան Հ. 2020, Հայ-թուրքական բանակցությունները Բաթումում 1918 թ. հուլիսին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, Երևան, էջ 50-61:
- Махмуран Г.Г. 2019, От Сардапата до Батума: армянская эпопея и период полураспада Четверного союза (апрель – июль 1918 г.), Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, Երևան, с. 83-95.
- Петросян Г.А. 2019, Закавказье в дипломатических перипетиях: становление Армянской независимости (февраль 1917 –июнь 1918 гг.), Երևան, «ЕГУ», 324 с.
- Туманян М.Г. 2012, Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг., Երևան, «Институт истории НАН РА», 471 с.
- Hovannisian R. 1967, Armenia on the Road to Independence, 1918, Berkeley & Los Angeles, “University of California Press”, 364 p.
- Hovannisian R. 1971, The Republic of Armenia, in 4 vols., vol. I The First Year, 1918-1919, Berkeley & Los Angeles, “University of California Press”, 547 p.

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆԸ
ԲԱԹՈՒՄՈՒՄ (1918 թ. ՀՈՒԼԻՍԻ 3-5)**

Գայանե Մախմուրյան

Ամփոփում

Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1918 թ. հունիսի 4-ին կնքված Բաթումի պայմանագիրը առաջացրեց Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Բուլղարիայի դժգոհությունը: Նույն հունիսին թուրքական զորքերը բախվեցին վրաց-գերմանական զինուժի հետ: Պնդելով 1918 թ. մարտի 3-ին կայացած Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի դրույթները՝ Քառյակ դաշինքը բա-

նակցություններ է սկսել Կ.Պոլսում, որտեղ հրավիրվել են Անդրկովկասի բոլոր հանրապետությունների պատվիրակությունները: Հաշվի առնելով իր քայքայված վիճակը՝ Հայաստանը չէր մերժում Բաթումի պայմանագիրը, բայց չէր էլ վավերացնում այն: 1918 թ. հունիսի 29-ին Հայոց ազգային խորհուրդը հանձնարարեց Սամսոն Հարությունյանին, Հովհաննես Թումանյանին, գեներալ Իվան Բադրամովին ու Երվանդ Միրզոյանցին բանակցել օսմանյան 3-րդ բանակի հրամանատար Էսադ փաշայի հետ: Հովհաննես Թումանյանը հունիսի 21-22-ին հանդիպել է նույն բանակի նախորդ հրամանատար Վեհիբ փաշայի հետ, այնուհետև հունիսի 30-ին կամ հուլիսի 1-ին այլ պատվիրակների հետ մեկնել է Բաթում: Զրույցը կայացել է 1918 թ. հուլիսի 3-ին, քննարկվել են սահմանների, գաղթականների, երկաթուղու, թուրքական զորքի՝ Լոռուց և Փամբակից դուրսբերման հարցերը: Մեծ բանաստեղծը պահանջում էր վերջ տալ բանակի բռնություններին, իսկ ՀՀ-ին հրավիրել էին զինաթափելու Բաքուն պաշտպանող հայկական զնդերը: Հայկական կողմը կարողացել է տեղափոխել վավերացման խնդիրը Կ. Պոլիս, իսկ Էսադը չի բերել իր զորքերը Երևան: Նրա ստորաբաժանումներն արշավեցին Բաքու: Իսկ պատվիրակությունը հուլիսի 4-ին կամ 5-ին մեկնեց Թիֆլիս և ամսին 6-ին զեկուցում ներկայացրեց Հայոց ազգային խորհուրդ:

Բանակի բառեր՝ Հովհ. Թումանյան, Ս. Հարությունյան, 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետություն, Հայոց ազգային խորհուրդ, Բաթումի պայմանագիր, Լոռի, Էսադ փաշա:

УЧАСТИЕ ОВАНЕСА ТУМАНЯНА В ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ МИССИИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В БАТУМЕ (3–5 ИЮЛЯ 1918 г.)

Гаянэ Махмурян

Резюме

Батумский договор от 4 июня 1918 г. между Турцией и Республикой Армения вызвал недовольство Германии, Австро-Венгрии и Болгарии. В том же июне вспыхнули военные столкновения между Турцией и германогрузинским блоком. Настаивая на Брестском мире от 3 марта 1918 г., Четверной союз начал переговоры в Константинополе, куда пригласил делегации всех республик Закавказья. Ввиду своей слабости Армения не оспаривала Батумский мир, но и не ратифицировала его. 29 июня 1918 г. Армянский национальный совет делегировал Самсона Арутюняна, Ованеса

Туманяна, генерала Ивана Баграмова и Ерванда Мирзоянца на переговоры с командиром 3-ей османской армии – Эссадом-пашой. Ованес Туманян, после встречи 21-22 июня с прежним командиром той же армии Вехибом-пашой, 30 июня или 1 июля выехал в качестве члена делегации в Батум, где 3 июля 1918 г. состоялась двусторонняя встреча. Обсуждались вопросы границ, беженцев, железной дороги, вывода турецких войск из Лори и Памбака, Ованес Туманян говорил о необходимости прекратить насилие с их стороны. Прозвучало также требование, чтобы РА призвала к разоружению силы самообороны Баку. Армянской стороне удалось перенести вопрос ратификации Батумского договора в Константинополь, а Эссад воздержался от вторжения в Ереван. Подчиненные ему войска двинулись на Баку. Делегация же выехала 4-го либо 5 июля в Тифлис и 6-го числа представила отчет Национальному совету.

Ключевые слова – Ов. Туманян, С. Арутюнян, Республика Армения 1918–1920 гг., Армянский национальный совет, Батумский договор 1918 г., Лори, Эссад-паша.

PARTICIPATION OF HOVHANNES TUMANYAN IN THE DIPLOMATIC MISSION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AT BATUM (1918, JULY 3–5)

Gayane Makhmourian

Abstract

The Treaty of Batum, signed on June 4, 1918, between Turkey and the Republic of Armenia incited discontent among leaders of Germany, Austro-Hungary and Bulgaria. On the same month of June it turned into the military conflict between Turkey and Georgian-German bloc. The Quadruple Alliance insisted on the Treaty of Brest-Litovsk, concluded on March 3, 1918; so it initiated negotiations at Constantinople and invited there delegations of all Transcaucasian republics. Armenia was too weak to contest the Treaty of Batum; however, it did not ratify it either. The Armenian National Council had appointed on June 29, 1918, Samson Harutyunian, Hovhannes Tumanyan, General Ivan Baghramov and Ervand Mirzoyants as a delegation that would negotiate with the Commander of the 3rd Ottoman Army Essad Pasha. After an interview on June 21-22 with the previous Commander of the same Army Vehib Pasha, Hovhannes Tumanyan departed on

June 30 or July 1 for Batum as a member of delegation. The bilateral debate took place on July 3, 1918. They discussed the issues of frontiers, refugees, railways, of the withdrawal of Turkish troops out of Lori and Pambak, Hovhannes Tumanyan stressed the necessity to cease the outrages, committed by soldiers; and the Republic of Armenia was urged to plea the forces of the self-defense at Baku to disarm. The Armenian side had successfully transferred the matter of ratification to Constantinople; and Essad Pasha abstained from invasion to Yerevan. However, his subordinates carried out an offensive into Baku. The delegation itself had departed for Tiflis on July 4 or 5; they reported back to the National Council on July 6, 1918.

Key words – Hovh. Tumanyan, S. Harutyunian, Republic of Armenia 1918-1920, Armenian National Council, Treaty of Batum 1918, Lori, Essad Pasha.

ՈՐՔԱՆՈ՞Վ ԵՆ ԻՐԱԿԱՆ ՓԱՌԱՆՁԵՄ ԹԱԳՈՒՀՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ ՄԵՂԱԴՐԱՆՔՆԵՐԸ ՕԼԻՄՊԻԱՅԻ «ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ

Աշոտ Մանուչարյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ ashot.manucharyan.1959@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 24.06.2020, գրախոսվել է 30.09.2020, ընդունվել է
տպագրության 03.11.2020

Ներածություն

Հայտնի է, որ Փավստոս Բուզանդն իր «Հայոց պատմությունը» շարադրելիս, ի շարս գրավոր սկզբնաղբյուրների, օգտվել է նաև բանավոր ավանդագրույցներից, հատկապես ժողովրդական գրականության այն ավանդություններից, «որոնք կազմվել են 4-րդ դարում զանազան կրոնական և քաղաքական գործիչների»¹, ինչպես նաև նրանց «արարքների շուրջ հյուսված ժողովրդական աշխարհիկ ու կրոնական զրույցներից, լեգենդներից, վեպերից, անգամ երգերից և դրանց հիման վրա գրել իր պատմությունը»²: Այս պարագայում հնարավոր չէ խուսափել անճշտություններից, քանի որ բանավոր զրույցներում կերպարների հերոսացումը երբեմն ուղեկցվում է անցյալի իրական դեպքերն ավելորդ արտահայտչականությամբ օժտելու միտվածությամբ, որով կարող են խեղաթյուրվել պատմական իրադարձությունները: Այդպիսի խեղաթյուրումներից մեկն էլ Արշակ Բ թագավորի երկու կանանց՝ հայոց երկու թագուհիների՝ Փառանձեմի և Օլիմպիայի միջև հակասությունն է, որը խորանալով վերածվում է թշնամանքի՝ ունենալով ողբերգական ավարտ:

Պատմական վկայություններ

Հիշեցնենք, որ դավերի պատճառով իր եղբորորդի Գնելին սպանելուց հետո Արշակ թագավորը (345-368) տիրացավ նրա գեղեցկուհի կնոջը՝ Սյունյաց իշխանադուստր Փառանձեմին, բայց տեսնելով, որ սա

¹ Լեո 1967, 29:

² Հայ ժողովրդի պատմություն 1984, 452:

ատում է իրեն, «առաքեաց արքայն Արշակ յերկիրն Յունաց, և խնդրեաց էա՞ծ անդի կին՝ ի կայսերական տոհմէն ազգաւ, զի անուն էր նորա Ողոմպի: Եւ ուժգին սիրով սիրեաց զնա, և նախանձուկս արկանէր նովաւ առաջին կնոջն, և կինն Փառանձեմ ռիսացաւ ընդ Ողոմպին, և խնդրէր սպանանել զնա»³:

Ակնբախ է, որ հայոց Արշակ արքան հռոմեացի Օլիմպիային կնության է առել⁴՝ ռազմաքաղաքական նկատառումներով՝ ամրապնդելու հզոր Հռոմի հետ դաշինքն ընդդէմ սասանյան Պարսկաստանի:

Գերմանացի արևելագետ, հայագետ Յ. Մարկվարտը, ըստ Հ. Մանանդյանի, հայոց թագավորի և Օլիմպիայի ամուսնությունը թվագրում է 357-ով, երբ Հռոմի Կոստանցիոս Ա կայսրը (337-361) «Հայաստան էր ուղարկել և տվել էր Արշակ Բ-ին իբրև ամուսին իր մեռած եղբոր՝ Կոստասի (337-350) նշանած Ոլիմպիային, որը պրետորյանների պրեֆեկտ Աբլաբիոսի դուստրն էր»⁵:

Այդ երկրորդ ամուսնությունից հետո, չհանդուրժելով մրցակցուհուն, ըստ Բուզանդի, «Փառանձեմն՝ ի մեծ նախանձու և ռիսութեամբ գնայր ընդ Ողոմպիյոն, և խնդրէր սպանանել զնա դեղովք: Իբրև ոչինչ հնարս մեքենայից չկարէր գտանել, վասն զի անձինն իւրում կարի զգուշ կայր, մանավանդ ի կերակրոց և յըմպելեաց, բայց զիւրոց նաժշտացն կերակուրս արարեալ կամ զնոցին պարզեալ զգինի ճաշակէր, և եթէ ոչ ինչ գտանէին հնարք դեղել զնա մահուան դեղօքն, ապա դրան երէց ոմն արքունի՝ որ էր ի ժամանակին յայն, որում անուն Մրջինիկ, յԱրշամունեաց տեղեացն՝ ի նահանգէն Տարօն գաւառէն, զնա ի բանս արկանէր Փառանձեմն անօրէն: Զանարժանս զանկատար զանջնջելի գշարեացն մեղացն չմոռացական տանջանացն կատարեաց զգործսն զանարժանս զանտես զանլուր, այս ինքն ընդ կենաց դեղն զդեղ մահուն խառնելով, որ ուրեք երբեք այսպիսի գործք յումեքէ ի վերայ երկրի ոչ գործեցան: Ընդ տէրունական ընդ սուրբ ընդ աստուածական մարմինն ընդ հացն օրինաց խառնէին զդեղն սատակման. երէցն Մրջինիկ անուն, տալով յեկեղեցոջն Ողոմպեայ տիկնոջն ընձեռել զմահուն գործ, և սպանանէր: Ըստ չարեացն կատարելոց զՓառանձեմայն ամենայն չարեօք լցեալ զկամս կատարէր, և

³ Փավստոս Բուզանդ 1987, 192:

⁴ Թեև երկկնությունը քրիստոնեորեն մերժելի է, բայց IV դ. վաղ միջնադարում գոյություն է ունեցել «երկկնության իրավունք» (տե՛ս ՀԺՊ 1984, 485):

⁵ Մանանդյան 1978, 164:

յանօրէնն Փառանձեմայն պարգև առեալ չերիցուն զգեղն՝ ուստի իսկ ինքն էր ՚ի նահանգէն Տարօն գաւառէն, որում անուն Գոմկունք կոչին»⁶:

Պատմահայր Մովսես Խորենացին, կրկնելով Փավստոս Բուզանդին, ավելի հակիրճ է ներկայացնում պատմությունը. «Այս Փառանձեմ գործեաց զանլոր և զանկարելի չարիս, և զսարսափման լսողաց արժանաւոր: Անարժանի ոմամբ սուտանուն քահանայի ի կենաց դեղն զմահացուն խառնեալ՝ ետ Ողիմպիադայ առաջին կնոջն Արշակայ, և ելոյժ ի կենաց սակս տիկնութեանն մախանաց»⁷:

Յ. Մարկվարտը, ըստ Հ. Մանանդյանի, Օլիմպիայի սպանությունը հավանական է համարում կատարված 362 թվին, երբ Հռոմի կայսրն էր Հուլիանոս Ուրացողը (361-362), քանի որ ոճիրը չէր կարող իրագործվել Կոստանցիոսի կենդանության ժամանակ⁸:

Այդպիսով, մեր հայոց թագուհիներից մեկին վերագրվել է չարված մի ոճրագործություն, որը, որպես խարան, ավելի քան հազար վեց հարյուր հիսուն տարի ուղեկցում է այդ դժբախտ կնոջ անվանը: Այնինչ Փառանձեմը հայրենասեր հայ կնոջ հերոսական կերպար է, որը քաջաբար ու տոկունությամբ տասնչորս ամիս շարունակ պարսիկներից պաշտպանել է Արտագերս ամրոցը, ինչպես հիացմունքով նկարագրում է պատմիչ Փավստոս Բուզանդը⁹:

Միգուցե թունավորման փորձ եղել է, որը, սակայն, ողբերգական ավարտ չի ունեցել: Իրականում Օլիմպիան (ուղղափառ աղբյուրներում նա կոչվում է Օլիմպիադա) չի մահացել: Դա պարզվում է Ուղղափառ եկեղեցու սրբուհի Օլիմպիադա Սարկավագուհու վարքագրությունից (սրբախոսություն, ագիոգրաֆիա): Հնարավոր է՝ անգամ թունավորման փորձ չի էլ եղել, այլ ամուսնու՝ Արշակ Բ-ի մահից հետո (368 թ.), երբ հայոց արքունիքում աճել է թագաժառանգի մայր Փառանձեմի ազդեցությունը, և առաջին տիկինը լինելու հարցում երկու թագուհիների միջև մրցակցությունը վերածվել է ակնհայտ թշնամության, Օլիմպիան իր համար անելիք չտեսնելով Հայաստանում՝ վերադարձել է Բյուզանդիա, որտեղ ամուսնացել է երկրորդ անգամ: Այդ երկրորդ ամուսնությունից ծնվել է Օլիմպիադա

⁶ Փավստոս Բուզանդ 1987, 192-194:

⁷ Մովսես Խորենացի 1981, 344:

⁸ Մանանդյան 1978, 179:

⁹ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ 1987, 262-265:

Սարկավագուհին (370-409), որը եղել է համաքրիստոնեական սուրբ Հովհան Ոսկեբերանի (347-407) օգնականն ու աշակերտուհին:

Ուղղափառ եկեղեցու Սրբերի վարքում՝ «Житія Святыхъ», կարդում ենք. «Олимпиада, дочь Евлавія, сначала была обручена съ младшимъ сыномъ Константина Костою, который послѣ отца царствовалъ въ древнемъ Римѣ; но онъ былъ убитъ до брака, а она была выдана за Арсака, царя арменскаго, съ которымъ недолго прожила, и овдовѣла, тогда Олимпиада вышла замужъ за... сенатора Анисія Секунда и родила святую Олимпиаду»¹⁰.

Նույն տեղեկության մասին ավելի որոշակի կարդում ենք Ուղղափառ սրբերի վարքագրության մեկնաբանության մեջ. «Житие святой Олимпиады при всей его сказочной высоте поразительно документально.

Святая Олимпиада происходила по отцу от одной из самых знатных римских фамилий – князей Анасиев (Анициев). Мать Олимпиады была дочерью епарха Авлавия (Аблабия), того самого епарха, к которому во сне явился святитель Николай и повелел отпустить из заточения трех оклеветанных мужей с угрозой, что в противном случае он будет съеден червями и вся семья его погибнет. Из жития Николая Чудотворца мы знаем, что епарх не ослушался святителя, а посему и не погибла его семья, но дала редкий плод благочестия в его внучке – святой Олимпиаде.

Мать святой, Олимпия, еще в детстве была обручена с Константином († 350), сыном императора Константина. Однако этот брак не состоялся из-за смерти Константа, и она вышла замуж за царя Армении Арсака (Аршака; † 367). Селевк Анасиев, проконсул, отец святой Олимпиады был вторым мужем ее матери»¹¹.

Համեմատական վերլուծություն

Այսպիսով, ուղղափառ աղբյուրներից ակնբախ է դառնում, որ հայոց թագուհի Օլիմպիան չի մահացել: Այսինքն՝ նրան չի սպանել (սպանությունը չի կազմակերպել) հայոց մյուս թագուհի Փառանձեմը: Ուրեմն, ինչպես որ ծանրագույն զրպարտություն է Պապ թագավորի (369-373) նկատմամբ, թե իբր նա ընթերիքի ժամանակ իր ձեռքով Ներսես Մեծ կաթողի-

¹⁰ Житія Святыхъ 1910, XI, 598. Ուղղափառ եկեղեցին Սրբուհի Օլիմպիադա Սարկավագուհու հիշատակը նշում է նրա մահվան օրը՝ հուլիսի 25-ին:

¹¹ <https://pravoslavie.ru/31501.html>.

կոսին ըմպելիք է տվել և թունավորել նրան¹², այնպես էլ ստոր հերյուրանք է նրա մոր՝ Փառանձեմի հասցեին նույն՝ թունավորման զրպարտանքով Օլիմպիային սպանելու մեղադրանքը:

Մ. Օրմանյանը, որը հերքում է Ներսեսի թունավորման մտացածին պատմությունը և կաթողիկոսի մահվան պատճառը ենթադրում է սրտի¹³ կամ թոքի անբուժելի հիվանդությունը, ինչը նրա համար ակնհայտորեն մակաբերվում է այդ ախտի դրսևորման ձևերից, երբ սրվել ու հանկարծահաս նոպա է առաջացրել հայոց հայրապետին Խախի հացկերույթի ժամանակ¹⁴, չի հավատում Փառանձեմի մեղսունակությանը և Օլիմպիայի սպանության մեջ մեղադրում է Արշակ թագավորին¹⁵:

Օլիմպիա օրինավոր թագուհուն վերացնելով, ըստ Մ. Օրմանյանի, Արշակը փորձեց սիրաշահել Փառանձեմին՝ նրան տարփածուի կամ հարճի ստորին կարգավիճակից պետության առաջին տիկնոջ աստիճանի բարձրացնելով¹⁶: Բացի այդ, դրանով Արշակը լուծում էր նաև արտաքին քաղաքական խնդիր՝ իր դաշնակից Հռոմից, որտեղ Հուլիանոս Ուրացող կայսրը վարում էր քրիստոնեությունը մերժող և հեթանոսությունը վերականգնելու քաղաքականություն՝ շրջադարձ կատարելով դեպի կայսրության ախոյան Պարսկաստան¹⁷:

Փառանձեմին վերագրելով չկատարված ոճրագործություն՝ զրպարտիչները դրանով ուզեցել են էլ՝ ավելի ընդգծել նրա որդու՝ Պապ թագավորի հասցեին մտացածին հանցանքը՝ ցույց տալու համար երկու ոճիրների նմանությունների միջև ժառանգաբանական կապը: Ավելին, արքայազնի մեջ ի սկզբանե բազմապիսի չարագործությունների սերմանողը համարել են հենց մորը. «Եւ եղև իբրև ծնաւ զնա մայրն իւր, քանզի անօրէն մարդ էր և ամենևին յԱստծոյ ոչ երկնչէր, նուիրաց զնա դիւաց, և բնակեցին դէք բազումք՝ի մանուկն, և վարէին զնա ըստ կամաց իւրանց»¹⁸:

¹² Մանանդյան 1978, 216:

¹³ Մուրատեան 1910, 147:

¹⁴ Օրմանեան 2001, 243-244:

¹⁵ Օրմանեան 2001, 204:

¹⁶ Օրմանեան 2001, 202:

¹⁷ Օրմանեան 2001, 203-204:

¹⁸ Փավստոս Բուզանդ 1987, 240:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով նշենք, որ ակնառու է թե՛ Պապին, թե՛ Փառանձեմին չկատարած թունավորումների մեջ մեղադրող շրջանակը՝ թագավորի ներքին քաղաքականությունից դժգոհ բանասարկուների մի ճղճիմ, նեղ խմբավորում, որը, չարահյուսելով զրպարտություններով լի պատմություններ՝ կարողացել է այդ սուտ պատումները ժողովրդի մեջ տարածել որպես ճշմարտություն այն աստիճան, որ պատմիչների համար դրանք դարձել են պատմական սկզբնաղբյուրներ: Այստեղ միանգամայն տեղին է նշել նարեկացիագետ, փիլիսոփա Հ. Միրզոյանի այն միտքը, թե բամբասանքն իր ուժով ու ազդեցությամբ անհամեմատ ավելի զորավոր է, քան անեծքը¹⁹, որը հայոց Փառանձեմ թագուհու պարագայում չի մարում շուրջ հազար վեց հարյուր հիսունութ տարի:

Գրականություն

- Լեո 1967, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Միջին դարեր, Երևան, «Հայաստան», 788 էջ:
- Հայ ժողովրդի պատմություն 1984, հ. II, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 692 էջ:
- Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան 2001, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, «Մայր Աթոռ» հրատ., 1870 սյուն:
- Մանանդյան Հ. 1978, Երկեր, Բ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 445 էջ:
- Միրզոյան Հ. 2018, Նարեկացու հասցեին հնչած բամբասանքների քննություն, Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն, N 3, էջ 59-74:
- Մովսես Խորենացի 1981, Հայոց պատմություն քննական բնագիրը՝ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի: Աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբան.՝ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 588 էջ:
- Մուրատեան Ե. 1910, Քննական պատմութիւն Արշակ Երկրորդի եւ անոր Պապ որդւոյն, Աղեքսանդրիա, Հայկ. տպ. «Արաքս», 199 էջ:
- Փավստոս Բուզանդ 1987, Հայոց պատմություն, բնագիրը՝ Բ. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթագր.՝ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 456 էջ:
- Житія Святыхъ 1910, книга XI, Москва, изд. Моск. Синод. тип., 692 с.

¹⁹ Տե՛ս Միրզոյան 2018, 61:

ՈՐՔԱՆՈՎ ԵՆ ԻՐԱԿԱՆ ՓԱՌԱՆՁԵՄ ԹԱԳՈՒՀՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ ՄԵՂԱԴՐԱՆՔՆԵՐԸ ՕԼԻՄՊԻԱՅԻ «ՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՁ

Աշոտ Մանուչարյան

Ամփոփում

Հայտնի է, որ V դ. հայ պատմիչ Փավստոս Բուզանդը «Հայոց պատմությունը» գրելիս օգտվել է ոչ միայն գրավոր սկզբնաղբյուրներից, այլև ժողովրդական բանավոր զրույցներից, լեգենդներից, երգերից: Վերջիններիս դեպքում տեղի են ունենում պատմական իրադարձությունների հետ կապված անճշտություններ, խեղաթյուրումներ: Պատմական խեղաթյուրումներից մեկը կապված է հայոց Արշակ Բ թագավորի (345-368) երկու կանանց՝ հայուհի Փառանձեմ և հռոմեոսի Օլիմպիա թագուհիների միջև թշնամության հետ: Թշնամանքը խորանում է այն աստիճան, որ Փառանձեմը իբր կազմակերպում է Օլիմպիայի սպանությունը՝ թունավորելով նրան՝ համագործակցելով պալատական երեց Մրջյունիկի հետ: Վերջինս հաղորդության հացին թույն է խառնում, եկեղեցում այն տալիս է Օլիմպիա թագուհուն և սպանում նրան:

Սակայն Ուղղափառ եկեղեցու «Жития Святых» (Սրբերի վարքը) վարքագրությունից իմանում ենք, որ հայոց Օլիմպիա թագուհին իրականում չի սպանվել: Նա ամուսնու՝ Արշակ Բ-ի մահից հետո վերադարձել է Հռոմեական կայսրություն: Այստեղ ամուսնացել է երկրորդ անգամ և ծնել Ուղղափառ եկեղեցու սրբուհի Օլիմպիադա Սարկավագուհուն (370-409), որը եղել է սուրբ Հովհան Ոսկեբերանի (347-407) մերձավորագույն հավատարիմ օգնականն ու աշակերտուհին:

Մեր կարծիքով, Փառանձեմի ոճրագործության սուտ պատմությունը հորինվել է այն նույն շրջանակում, որտեղ դժգոհ լինելով նրա որդի, հայոց Պապ թագավորի (353-373) ներքին քաղաքականությունից՝ արքայի հասցեին տարածել են զրպարտանքներ [այդ թվում նաև հայոց Ներսես Մեծ կաթողիկոսին (353-373) թունավորելով սպանելու կեղծ պատմությունը], որոնք ընդունվել են որպես ճշմարտություն:

Բանալի բառեր՝ սկզբնաղբյուր, լեգենդ, Փառանձեմ, Օլիմպիա, սպանություն, թունավորում, զրպարտություն:

НАСКОЛЬКО РЕАЛЬНЫ ОБВИНЕНИЯ ЦАРИЦЫ ПАРАНДЗЕМ В «УБИЙСТВЕ» ОЛИМПИИ

Ашот Манучарян

Резюме

Известно, что армянский историограф V века Фавстос Бузанд в своих трудах апеллировал не только к письменным первоисточникам, но и к народным устным сказаниям, легендам, песням, в которых нередко искажались исторические факты и события. Примером подобного искажения исторических реалий является мнимое отравление римлянки Олимпии – супруги армянского царя Аршака II (345-368) другой его супругой – царицей Парандзем.

Однако из православного агиографического памятника «Житія Святыхъ» узнаём, что армянская царица Олимпия не была убита. После смерти своего мужа – Аршака II она вернулась в Римскую империю, где вышла замуж во второй раз и родила Святую Олимпиаду Диаконису (370-409), которая была ближайшей помощницей и ученицей Иоанна Златоуста (347-407). На наш взгляд, история «злодейства» Парандзем была придумана противниками внутренней политики, проводимой ее сыном, армянским царем Папом (353-373). С именем царя Папа связана также ложная история отравления Католикоса Нерсеса Великого (353-373).

Ключевые слова – первоисточник, легенда, Парандзем, Олимпия, убийство, отравление, клевета.

HOW REAL ARE THE ACCUSATIONS AGAINST QUEEN PARANDZEM IN THE "MURDER" OF OLYMPIA?

Ashot Manucharyan

Abstract

It is well known that the Armenian historian Pavstos Byuzand (V c.) made use of not only written sources but also folk oral talks, legends, songs. The latter case has led to a lot of inaccuracies and deteriorations of the historical events. One of them concerns the enmity between the two wives of King Arshak II (345-

368), the Armenian Parandzem and the Roman Olympia. The enmity between them deepens to the point when Parandzem organized the assassination of Olympia via poisoning. To realize the act Parandzem cooperates with the palace presbytery Mrjyunik. He realised the act of assassination by adding poison on the Communion Bread.

Whilst, due to the Russian Orthodox hagiography book called 'Hagiography of Saints', the Armenian Queen Olimpia was not assassinated at all. After the death of her husband, King Arshak II, Olympia returned to the Roman Empire. Here she got married for the second time and gave birth to St. Olympiada Deaconness (370-409), who was the close and devoted pupil and assistant of St. John Chrysostom (347-407).

We think that the story of the assassination by Parandzem was made up from the beginning due to the political issues by the ruling circles of that time who were dissatisfied by her son King Pap (353-373) and the domestic policy carried out by the King. The same circles blamed everything on the King and even they pushed forward the fact that the King poisoned the Catholicos Nerses IV, Klayetsi called Shnorhali (353-373). Unfortunately that fake fact then was accepted and even fixed as a true one.

Key words – primary source, legend, Parandzem, Olympia, assassination, poisoning, blaming.

РАЗВИТИЕ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ В ПОСТСОВЕТСКОМ ЕРЕВАНЕ

Юлиана Мелкумян

Кандидат социологических наук
Ереванский государственный университет
Республика Армения, Ереван, Алека Манукяна 1
эл. почта: yulianamelkumyan@ysu.am

Александр Варданын

Архитектор
Д'Арвестаноц
Республика Армения, Ереван, ул. Пушкина 4
эл. почта: alexvardanyanahv@gmail.com
Статья представлена 03.09.2020, рецензирована 14.09.2020, принята к публикации
03.11.2020

Вступление

Городские системы сформированы отношениями между их конституционными элементами: улицы и проспекты, пешеходные и рекреационные зоны, жилые кварталы, парки и прочее. Планирование городской среды задает тенденции развития социума на столетия вперед, предопределяя не только то, как человек будет функционировать в этой среде, но и каким будет он сам, кто будет жить в этом городе. С одной стороны, невозможно спроектировать город без учёта культуры населяющих его людей; с другой стороны, построенный город конструирует культуру и поведение людей, его населяющих. Город способствует раскрытию социального потенциала пространства в той или иной степени, являясь, по сути, коммуникационным центром, который сближает людей и обеспечивает обмен, взаимодействие, интеракцию и, конечно же, разногласия между людьми. Однако нельзя забывать, что коммуникация существует независимо от города, в то время

как города не могут обойтись без коммуникации¹. Город – это одновременно территория и население, материальная среда и единица измерения коллективной жизни, комбинация физических объектов и центр взаимоотношений между социальными субъектами². Будучи изначально культурным, социальным продуктом, направленным на удовлетворение потребностей человека, с течением времени город перестает отвечать требованиям развивающегося общества и меняющегося человека в силу своей изначальной конструкции и запланированности, тормозя тем самым развитие и подчиняя себе потребности человека.

Вопросы строительства и реорганизации общественных коммуникационных зон являются серьезной проблемой в процессе городского развития. Стремительное развитие информационных технологий приводит к тому, что образ жизни, характер деятельности и культурные потребности горожан меняются настолько быстро, что архитектурный процесс не успевает адаптироваться к таким изменениям³.

Методология социального планирования городской среды

Многочисленные предположения и прогнозы развития урбанизации сводятся к двум противоположным точкам зрения. Большинство урбанистов считают, что в перспективе должно произойти территориальное расширение городов и их переход на качественно новый уровень, ориентированный на постепенное слияние города и села, широкое распространение городских стандартов и образа жизни. Между тем сторонники другой точки зрения предполагают, что процесс урбанизации должен завершиться деконцентрацией и дезурбанизацией⁴. Основная проблема состоит в увеличении масштабов, рискованной стоимости рекультивации городов будущего, ограниченной способности к самовосстановлению, что создает необходимость поиска новых средств для достижения новых целей.

¹ Marchal, Stebé 2014.

² Grafmeyer 1994, 8.

³ Պետրոսյան, Մամյան 2017, 25-28:

⁴ Обедков 2017, 900.

В 70-ых годах Холлинг и Голдберг призывали планировщиков радикально изменить свой подход к городам. Они утверждали, что городские системы обладают четырьмя основными свойствами. Во-первых, города не просто сумма составляющих их частей, они являются продуктом взаимодействия между этими частями. Во-вторых, городские системы эволюционируют во времени и частично предопределены своей историей. В-третьих, им свойственны пространственные взаимодействия: они были сформированы как событиями времени, так и изменениями пространства. В-четвертых, динамика городских систем свидетельствует о наличии всевозможных барьеров, преград, задержек и разрывов в их развитии⁵.

По мнению исследователей Стартклайдского университета (Глазго) А. Ромис, С. Порты и А. Фелисиотти развитие города – это кумулятивный эффект миллионов действий, которые эволюционируют во времени, он принадлежит всем и не принадлежит никому⁶. Последовательность масштабов города (расстояние между главными улицами, зоны пешей доступности, уличные фасады, кварталы, участки, жилые здания, геометрия улиц и открытых пространств) и ритм городской жизни является постоянной величиной – исторически отслеженной и типовой, она подчиняется принципам эффективности или определена проектированием⁷. Направления движения и геотаксиса в городе, местоположение и доступность сервисов, постройки и открытые формы, с которыми они граничат, играют ключевую роль в том, как мы живем в городах и как используем пространства.

Принято выделять два разных подхода к стабильности и эластичности городской среды: «инженерная эластичность» сводится к эффективности, контролируемости, постоянству и предсказуемости, как если бы система стремилась к одному постоянному состоянию равновесия, в то время как «экологическая эластичность» фокусируется на динамической взаимосвязи между адаптируемостью, трансформируемостью

⁵ Holling, Goldberg 1971, 225-226.

⁶ Romice, Porta, Feliciotti 2020.

⁷ Romice, Porta, Feliciotti 2020.

и стабильностью, признавая, что системы постоянно претерпевают изменения и что нет единого конечного состояния, нет единой траектории, по которой нужно следовать⁸. В данной интерпретации эластичности изменения и их результаты зачастую непредсказуемы. В случае инженерной эластичности система считается устойчивой к изменениям, если ей при этом удастся поддерживать исходное состояние или быстро «возвращаться» к нему. В контексте экологической эластичности система является устойчивой, если она способна «совершить скачок вперед», но не слишком прямолинейно, то есть «нивелировать неполадки и реорганизовываться в процессе изменений, чтобы по-прежнему сохранять по существу те же функции, структуру, идентичность и обратную связь»⁹. Устойчивые отношения между людьми и природой требуют ставить акцент на втором определении эластичности. Это смещает акцент в управлении и политике с микро – командно-административных подходов к подходам, которые очерчивают общие условия, поощряющие наиболее адаптивные элементы.

Здесь уместно вспомнить один из законов Паркинсона: «здание может достичь совершенства только к тому времени, когда учреждение приходит в упадок. Совершенное устройство – симптом упадка. Пока работа кипит, всем не до того. Об идеальном расположении комнат начинают думать позже, когда главное сделано. Совершенство – это завершенность, а завершенность – это смерть»¹⁰. Подобным образом идеально спланированный город рано или поздно перестает отвечать потребностям людей его населяющих.

Этапы развития городской среды Еревана в советский период

Ереван – город, преимущественно построенный в советский период. Досоветских построек в Ереване сохранилось очень мало. Градостроительный и архитектурный образ современного Еревана был изначально спроектирован Александром Таманяном, получившим образо-

⁸ Alexander, Neis, Moore-Alexander 2012.

⁹ Walker et al. 2004, 2.

¹⁰ Паркинсон 1989, 43.

вание в Высшем художественном училище Петербургской Императорской Академии художеств¹¹. Он искусно соединил армянский этнический колорит с европейскими архитектурными традициями и идеями социалистического общества, выстроив у подножия библейской горы Арарат «национальный по форме и социалистический по содержанию»¹² город из розового туфа. Спроектированный А.И. Таманяном генеральный план Еревана продолжали претворять в жизнь и после смерти автора. Кроме того, он стал основой для всех последующих планов реконструкции Еревана, что свидетельствует о прогрессивности, универсальности и эластичности планировочных идей Таманяна.

Первый этап создания городской среды Еревана можно условно назвать «**возрождение идентичности**» (1925-1960). Основной идеей на данном этапе была реконструкция национальной идентичности в рамках советского идеологического фрейма. Армянам удалось восстановить государственность в составе Советского государства после геноцида армян, осуществленного османской Турцией. Таманян предусмотрел коренную реконструкцию старого города, учитывая исторически сохранившиеся направления улиц, ценные в архитектурном отношении здания, а также наиболее значимые памятники народного и культурного зодчества¹³. Основная часть Еревана, охваченная бульварным кольцом, заключала в себе административно-общественные и жилые здания, в юго-западной и южной части города разместились промышленные здания, железнодорожный узел и складские помещения. Композиционным центром столицы, где сходились важнейшие артерии города, стала большая площадь в форме овала, на главной оси которой возвышался памятник Ленину¹⁴. С площадью Ленина были связаны ещё три площади, что превращало город в единый гармоничный организм, обеспеченный взаимопроникающими коммуникациями между культурным, административным и рекреационным центрами столицы.

¹¹ Тер-Минасян 2004.

¹² Арутюнян, Оганесян 1955, 5.

¹³ Арутюнян, Оганесян 1955, 17-18.

¹⁴ Арутюнян, Оганесян 1955, 18.

Второй этап – этап **«социалистического строительства»** (1961–1985) – совпадает с периодом проектирования крупных городских массивов, создающих возможность разместить большое количество людей на небольшой территории в эпоху индустриализации и урбанизации. В Ереване возникают десятки новых кварталов, целые городские районы, заселенные рабочими и служащими вновь выстроенных заводов и фабрик¹⁵. В конце 1920–1930-х гг. появились проектные институты архитектурно-градостроительного профиля, в которых разрабатывались новые нормы и принципы планирования городской застройки. В основе разработанных в эти годы принципов городского планирования лежали государственная собственность на землю; право обязательной покупки городских земель по единым установленным по всей стране ценам; отвод городских земель для нужд градостроительства на основе технических норм; опора на стандартизацию и государственный контроль в градостроительной деятельности; государственное финансирование строительства и эксплуатации объектов городской инженерной инфраструктуры, социально-культурного и бытового обслуживания. Город рассматривался как единый централизованный населённый пункт с монофункциональной структурой зонирования, со стандартным набором элементов социальной инфраструктуры и строго контролируемой плотностью населения в жилых кварталах¹⁶. В этот период прослеживается четкая экистическая политика, направленная на формирование городских агломераций в заданном советской идеологией русле и в соответствии с задачами индустриального развития общества.

Этапы развития городской среды Еревана в постсоветский период

Этап **«постсоветской разрухи»** (1986–1992) совпадает с кризисом Советского государства и девальвацией ценностей, созданных прошлым режимом: строительство, начатое советскими властями, было заброшено, существование определенных идеологически детерминиро-

¹⁵ Арутюнян, Оганесян 1955, 20.

¹⁶ Обедков 2017, 899.

ванных построек утратило свое первоначальное значение, а для их переосмысления и реализации новых проектов не было никаких ресурсов. Города постсоветского пространства, ранее спроектированные вокруг производственных комплексов с прилегающей к ним инфраструктурой, зонами размещения, приостановили свою деятельность¹⁷. Генеральные планы городов стали утрачивать свое практическое значение и жизнеспособность вследствие недостаточной увязки градостроительных целей с новыми задачами развития рыночной экономики, отхода от принципов централизма и плановой экономики, развития местного самоуправления и разделения полномочий между государственными и местными органами власти. При этом система централизованного планирования оставляла мало возможностей для корректировки генеральных планов с учётом экономической и социальной динамики развития городских территорий¹⁸. Промышленные комплексы Еревана либо не использовались, либо находились в ветхом состоянии, работали с очень низкой мощностью, либо были перепрофилированы. Город столкнулся с рядом социально-политических, экономических, экологических, экистических и планировочных задач.

Следующий этап должен был предвосхитить восстановление города и социальной жизни в нем, но воплотился в этап **«бесконтрольной приватизации»** (1993-1998), который сопровождался эксплуатацией всех возможных городских пространств со стороны мелких и крупных предпринимателей: приватизировались квартиры, земельные участки, общественные здания и пространства; стены построек из розового туфа превратились в банальный фон для ярких рекламных вывесок; тротуары, ранее служившие для передвижения и прогулок горожан, были оккупированы крылечками, ступеньками и входами, ведущими в магазины и прочие коммерческие объекты, расположившиеся на первых этажах практически всех жилых зданий города. Каждый квадратный метр использовался в коммерческих целях без какого-либо архи-

¹⁷ Պետրոսյան, Մամյան 2017, 25-28:

¹⁸ Обедков 2017, 900.

тектурного концепта и градостроительной перспективы, учёта социальной инфраструктуры, без участия и контроля государства.

На этапе **«дикого капитализма»** (1999-2018) в городское строительство был привлечен серьезный капитал, началось конструирование крупных строительных объектов: транспортных развязок, эстакад, дорог, проспектов, высотных модернистских зданий, не согласованных по стилистике и объёмам с первоначальным образом Еревана, нарушающих исторически сложившуюся систему городских коммуникаций. Высотные здания были выстроены посреди 5-этажных жилых кварталов, лишая тем самым жителей этих кварталов освещения, внутреннего дворового пространства и всевозможных рекреационных практик, обусловленных наличием двора. Апогеем данного этапа стало строительство Северного проспекта, изначально спроектированного Таманяном, но реализованного только в постсоветский период. Северный проспект превратился в пространство самовыражения и predetermined дальнейшую логику развития городского пространства Еревана, особенно центра города, сформировав новые городские практики¹⁹. Здесь чётко ощущается все разнообразие, поляризация и конфликтность армянского социума, «сплетая» воедино брендовые магазины и уличных торговцев, дорогие рестораны и ларьки фастфуда, уличных музыкантов и торжественные национальные празднества, ереванцев и туристов. Находясь между двух явно политизированных площадей (Площадь Республики и Театральная площадь), Северный проспект стал более либеральным и неполитизированным социальным пространством²⁰.

Этап **«гражданского подъема»** наступил сравнительно недавно и совпадает по времени с Бархатной революцией, произошедшей в 2018 году; для этого этапа характерно осмысление совершенных ошибок, попытка восстановить утраченное, осознание необходимости остановить процесс наращивания жилого фонда и коммерческого пространства в пользу развития рекреационных зон, садов и парков, наличия

¹⁹ Vermishyan, Michikyan 2020, 4.

²⁰ Vermishyan, Michikyan 2020, 8.

свежего воздуха и создания инклюзивной среды для детей, подростков, людей пожилого возраста, а также людей с инвалидностью.

Во вступительном слове к пятилетнему плану развития города Еревана (2019-2023) указано, что основной целью развития города является создание безопасной, здоровой и комфортной среды для жизнедеятельности ереванцев и формирование Еревана как привлекательного для туристов направления²¹. Однако осуществить это непросто в силу наличия огромного количества построек, активно эксплуатируемых городом и горожанами, многочисленных заброшенных зданий, так и не нашедших применения в постсоветский период и обремененных проблемами, упирающимися в право собственности, распоряжения и пользования как общественным, так и частным имуществом, а также крупномасштабного строительства, начатого на этапе «дикого капитализма» и заброшенного или приостановленного из-за экономических, политических и правовых проблем.

Ключевые проблемы развития и социального планирования городской среды современного Еревана

Для Еревана, как и для многих постсоветских городов, характерны такие негативные явления, как бесконтрольная незаконная застройка, информационно-физическая перегрузка, а также нехватка информации, необходимой для ориентации при логическом зонировании в динамической среде. Отсутствие плана рационализации и гибкой организации городской инфраструктуры, которая необходима для долгосрочного и эффективного функционирования таких территорий, приводят к стагнации ценных городских пространств²².

Д. Петросян и З. Мамян выделяют следующие проблемы развития города Еревана:

- резкое увеличение количества автомобилей, которое привело к ряду экологических, социальных и эстетических проблем. Наличие

²¹ Երևան քաղաքի ավագանու 2018 թվականի դեկտեմբերի 25-ի N 45-Ա որոշում: Երևանի զարգացման 2019-2023 թթ. հնգամյա ծրագիր (URL:<https://www.yerevan.am/uploads/media/default/0001/86/5def862b88111fcfe3a6d9b99785219536429b06.pdf>):

²² Պետրոսյան, Մամյան 2017, 25-28.

транзитных автомобильных дорог, проходящих по городу, привело к появлению мощных источников шума и загрязнения атмосферы;

- конфликт между транспортными и пешеходными потоками, а также отсутствие взаимосвязи между различными компонентами зон общественной коммуникации;

- отсутствие четких планов городского развития для конкретных территорий привело к их хаотичной, разнородной, часто необоснованной и нефункциональной застройке²³.

К этому следует также добавить отсутствие лонгитюдных исследований, направленных на изучение изменения социальных практик ереванцев и требований жителей к городской среде. Отсутствие обратной связи между властями, застройщиками и жителями города приводит к конфликту городской среды с ритмом социальной жизни людей его населяющих: несоответствие пассажиропотока и количества транспорта, количества пешеходов и пропускной способности тротуаров, количества автотранспорта и парковочных мест, отсутствие необходимых инфраструктур для детей, молодежи, пожилых людей и людей с инвалидностью.

Подходы к социальному планированию городской среды

Необходимым условием проведения эффективной городской политики является согласование локальных, региональных и государственных интересов. При этом реализация городской политики должна способствовать обеспечению рационального использования и согласованности потенциала городов различных групп, классов и типов, формированию в них благоприятной среды обитания и экологического благополучия, условий и качества жизни городского населения.

А. Обедков выделяет следующие этапы разработки и реализации стратегических планов социально-экономического развития города. На первом этапе осуществляется комплексный анализ предпосылок и факторов развития города, охватывающий анализ развития его экономики и социальной сферы, сложившейся демографической, социально-эко-

²³ Պետրոսյան, Մամյան 2017, 25-28:

номической и экологической ситуации, системы управления городом, а также выявление тенденций и проблем городского развития в среднесрочной и долгосрочной перспективе. Второй этап связан с определением важнейших стратегических целей экономического, социального и инновационного развития города на перспективу. На третьем этапе обосновывается выбор стратегии развития города с учётом дальнейшего развития и совершенствования человеческого потенциала, экономики города, городской среды и системы местного самоуправления, намечаются точки и полюса роста его экономического развития, согласовываются интересы как фактор разработки и реализации стратегии развития города. На четвёртом этапе раскрываются механизм реализации стратегии развития города и основные принципы его формирования, разрабатываются программа комплексного социально-экономического развития города, государственное регулирование реализации стратегии его развития и направления муниципальной социально-экономической политики. Завершающий этап связан с формированием системы обеспечения механизма реализации стратегии развития города, которая включает в себя кадровое, финансовое и информационно-коммуникативное обеспечение и систему мониторинга социально-экономического развития города²⁴.

Учитывая, что Ереван – город со столичными функциями и сравнительно высокой плотностью населения, армянские архитекторы Д. Петросян и З. Мамян рассматривают следующие методы реорганизации общественных пространств: дифференциация уличных полос для пешеходов, транспортных коммуникаций и велосипедных дорожек; ландшафтная реорганизация векторных модулей и осей планирования, направленная на реконструкцию утраченных или поврежденных компонентов природной среды; многоуровневый набор векторных и скалярных модулей; визуальная идентификация города, предполагающая логическую цепочку чередующихся с функциональной и планировочной

²⁴ Обедков 2017, 903.

точек зрения акцентов; коренная реорганизация, предусматривающая создание новой функциональной нагрузки²⁵.

Исследователи Стартклайдского университета разработали подход «планирования изменений». По их мнению, новые вызовы последних волн урбанизации предполагают, что планирование и проектирование должны рассматриваться в контексте понимания, формирования и управления городами как многокомпонентными системами, следовательно, задача должна быть смещена с проектирования хорошего пространства к планированию эластичной городской среды, в которой изменения смогут происходить самостоятельно, с учетом динамики самоорганизации. Цель градостроителей должна быть в построении «среды» для развития города и его процветания, а не города как такового. Предварительным условием реализации этой идеи является доскональное понимание того, что должно быть спроектировано и чего проектировать категорически нельзя²⁶. Подход планирования изменений основывается на следующих принципах:

- *Правило 400 метров*, которое предполагает, что основные улицы должны располагаться на расстоянии не более 400 метров друг от друга.

- *Ориентация на главную улицу*. Разнообразие плотности застройки, типов зданий и размеров участков должно подчёркивать роль центральных улиц, к которым они примыкают, чтобы главные улицы оставались основой городских сообществ.

- *Небольшие участки*. В городе необходимы участки разных размеров и форм; как правило, участки должны быть как можно меньшего размера. Взаимное расположение этих участков в городе будет определять их судьбу в истории развития города.

- *Дискретное развитие*. Участки должны быть спланированы таким образом, чтобы они могли развиваться независимо друг от друга, опираясь лишь на ограниченный ряд простых правил, обеспечивающих их общую структурную согласованность.

²⁵ Petrosyan, Mamyan 2018.

²⁶ Romice et al. 2020.

- *Планирование типов зданий, а не конкретных зданий.* В генеральном плане должен быть утвержден только тип здания, определяя, тем самым, например, соотношение между обслуживающей и обслуживаемой площадью.

- *Гибкие районные инфраструктуры.* Район является не просто физически-географическим объектом, он основан на социальных отношениях, поэтому все многообразие услуг должно быть доступно для всех жителей в любой точке города.

- *Нейтральный стиль.* Дизайн постройки должен выбирать владелец или застройщик.

- *Контроль границ.* Между зданиями и общественной зоной, улицами, площадями и парками должна быть установлена полоса определенной ширины, которой будут совместно распоряжаться жители/собственники первого этажа и местные органы самоуправления.

- *Право первенства.* Иерархия контроля над отдельными участками должна быть организована с учетом идей и интересов предыдущих собственников/застройщиков, не нанося им вреда.

- *Субсидиарность.* Контроль над общественными зонами должен осуществляться на разных уровнях в соответствии с принципами субсидиарности, чтобы решения на каждом уровне принимались теми, кого они напрямую затрагивают.

- *Неформальное участие.* Нормативно-правовая база планирования, включая все процедуры, строительные нормы, контроль и доступ к землевладению, должна быть достаточно простой, чтобы местные организации и конечные пользователи могли напрямую воздействовать на контролируемую ими среду без посредничества экспертов²⁷.

Авторы данного подхода умело сочетают градостроительные принципы с идеями развития социальной среды города.

Заключение

Развитие общества предполагает повышение уровня благосостояния всех его членов, а благосостояние упирается в особенности взаимо-

²⁷ Romice et al. 2020.

действия человека и окружающей среды. Одним из фундаментальных элементов обеспечения социального развития является создание доступной городской среды. Основными показателями грамотной пространственно-планировочной организации города являются: соответствующая функциональная активность территории, мощность и пропускная способность, дифференцированность транспортного и пассажиропотока, сохранение основных элементов естественного ландшафта²⁸.

Осознанная необходимость создания динамично развивающейся, отвечающей социальным потребностям всех членов общества, инклюзивной городской среды в Ереване сталкивается с физическими барьерами, постройками, сооруженными на прошлых этапах развития города без учета потребностей жителей города. Этот конфликт является результатом советского централизма, который привел к эксклюзии и отчуждению граждан от процесса принятия решений. Проблема отсутствия традиции гражданского участия упирается в советское прошлое, для которого была характерна имитация гражданского участия и инициативы. Речь, в частности, идет о недостатке таких форм гражданского участия как: а) инициирование изменений, мотивированных потребностями жителей города, со стороны различных групп населения; б) участие различных социально-уязвимых групп населения в принятии общественно важных решений для развития городской инфраструктуры; в) участие населения в обсуждении социальных и градостроительных проектов. Эти же проблемы оставались актуальными и на последующих этапах развития городской среды Еревана. Немаловажно, что вышеуказанные формы гражданского участия были прописаны в нормативных документах как советского периода, так и в действующем законодательстве в более демократичной, процедурно выверенной и институционализированной форме. Тем не менее, институты и инструменты гражданского участия в создании, развитии и совершенствовании городской среды продолжают существовать преимущественно как проформа. В таких условиях обеспечение гражданского участия упи-

²⁸ Պետրոսյան, Մամյան 2017, 25-28:

рается в проблему осознания целей развития общества и основанного на этих целях социального планирования городской среды.

Чтобы городская среда стала частью решения социальных, экономических, политических, экистических и экологических проблем, а не проблемой самой по себе, она должна претерпеть ряд изменений. Городское развитие, где бы оно ни происходило, требует соответствующего управления и профессиональной поддержки в сочетании с правильными инструментами и навыками для создания пространств, которые будут социально и экологически устойчивыми в долгосрочной перспективе. Это достижимо, если концептуальное восприятие города и подход к его формированию будут предусматривать изменения, адаптивность и гибкость как фундаментальные свойства городской среды. Необходимо осмысление того, что город – это не только экосистема, но и динамически меняющаяся в зависимости от потребностей людей и технологического развития социальная система. Для этого необходимо развитие дискурсивных, партисипаторных, инклюзивных практик принятия решений. Такие системы изменяются не в направлении конечного результата, а эволюционируют в результате постоянных флуктуаций в пределах области стабильности по открытой траектории.

В конечном итоге, планирование городской среды должно быть основано на прогнозе, какой она может быть, а не на решении, какой она должна быть. Нам следует научиться проектировать и направлять возможность изменений в соответствии с требованиями общества и истории, поскольку изменения неизбежны.

Литература

- Երևանի քաղաքի ավագանու 2018 թվականի դեկտեմբերի 25-ի N 45-Ա որոշման: Երևանի զարգացման 2019-2023 թթ. հնգամյա ծրագիր (URL: <https://www.yerevan.am/uploads/media/default/0001/86/5def862b88111fcfe3a6d9b99785219536429b06.pdf>):
- Պետրոսյան Դ., Մամյան Զ. 2017, Երևանի հանրային կոմունիկացիոն տարածքների քաղաքաշինական վերակազմավորման հիմնախնդիրները, Տեղեկագիր ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարանի, Երևան, N 2, էջ 25-28:

- Арутюнян В.М., Оганесян К.Л. 1955, Архитектура Советской Армении, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 295 с.
- Обедков А.П. 2017, Эволюция планирования городского развития: от градостроительного проектирования к стратегическому планированию городских территорий, Россия: тенденции и перспективы развития, ежегодник, вып. 12, ч. 2, Москва, с. 898-903.
- Паркинсон С. 1989, Законы Паркинсона, Москва, «Прогресс», 448 с.
- Тер-Минасян А. 2004, Александр Таманян. Архитектура. Строительство. Дизайн (URL:<http://www.archjournal.ru/rus/01%2042%202006/tamanyan.htm>).
- Alexander C., Neis, H., Moore-Alexander M. 2012, Battle for the life and beauty of the Earth: a struggle between two World-Systems, New York: Oxford University Press, 520 p.
- Grafmeyer Y. 1994, La sociologie urbaine, Paris, Nathan, 124 p.
- Holling C.S., Goldberg M.A. 1971, Ecology and planning, Journal of the American Institute of Planners, N 37(4), p. 225-226.
- Marchal H., Stebé J.-M. 2014, «Communication is Inherent to the New Urban Condition», Questions de communication [En ligne] (URL:<http://journals.openedition.org/questionsdecommunication/9494>).
- Petrosyan D., Mamyan Z. 2018, Public communicational centres as crosspoint of vector and scalar urban units, Proceedings of the 10th International Conference on Contemporary Problems of Architecture and Construction, University of Civil Engineering and Architecture, Beijing, China, Wuhan University Technology Press, p. 370-375.
- Romice O., Porta S., Feliciotti A. 2020, Masterplanning for change: designing the resilient city, RIBA Publishing, 192 p.
- Vermishyan H., Michikyan S. 2020, The transformation of urban public space of post-soviet Yerevan: the case of Northern avenue, Bulletin of Yerevan University. Sociology, N 1 (31), Yerevan, p. 3-15.
- Walker B., Holling C.S., Carpenter S.R., Kinzig A. 2004, Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. Ecology and Society, 9(2) (URL: <https://www.ecologyandsociety.org/vol9/iss2/art5/>).

ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Յուլիանա Մելքումյան, Ալեքսանդր Վարդանյան

Ամփոփում

Քաղաքային միջավայրի պլանավորումը սահմանում է հասարակության զարգացման միտումները և կանխորոշում այնտեղ բնակվող մարդկանց սոցիալական պրակտիկաները: Լինելով մշակութային, սոցիալական արտադրանք՝ քաղաքն ի սկզբանե ուղղված էր մարդկային կարիքների բավարարմանը, սակայն ժամանակի ընթացքում այն դադարում է բավարարել զարգացող հասարակության և փոփոխվող անձի կարիքները՝ իր կանխորոշված կառուցվածքի և պլանավորվածության պատճառով՝ դրանով իսկ արգելակելով հասարակության զարգացումը և մարդկային կարիքները ստորադասելով քաղաքաշինական կառույցներին: Քաղաքում տեղաշարժման և շրջանառության ուղղությունները, ծառայությունների գտնվելու վայրերը և մատչելիությունը, շենքերը և դրանց հարող բաց տարածությունները կարևոր դեր են խաղում քաղաքում ապրելու մշակույթի ձևավորման և տարածության օգտագործման հարցում:

Երևանը հիմնականում կառուցվել է խորհրդային տարիներին: Մինչ-խորհրդային ժամանակահատվածի շատ քիչ շենքեր են պահպանվել քաղաքում: Սույն հոդվածում վերլուծել ենք Երևանի քաղաքային միջավայրի զարգացման հետևյալ 6 փուլերը՝ ինքնության վերածնունդ (1925-1960), սոցիալիստական շինարարություն (1961-1985), հետխորհրդային փլուզում (1986-1992), անվերահսկելի սեփականաշնորհում (1993-1998), վայրի կապիտալիզմ (1999-2018) և քաղաքացիական վերելք, որն սկսվեց 2018 թվականի թավշյա հեղափոխությունից հետո: Որպես Երևանում քաղաքային միջավայրի սոցիալական պլանավորման խնդիրների լուծման հնարավոր ռազմավարություն՝ հոդվածում կարևորում ենք «փոփոխությունների պլանավորման» մոտեցումը, որը ենթադրում է ոչ թե նախատեսված վերջնարդյունքին հասնելը, այլ առաձգական միջավայրի կառուցում, որը կարող է հարմարվել հասարակության և պատմության պահանջներին:

Բանալի բառեր՝ քաղաքային միջավայր, սոցիալական պլանավորում, փոփոխությունների պլանավորում, քաղաքի զարգացում, քաղաքացիական մասնակցություն, ներառականություն, բնապահպանական առաձգականություն:

РАЗВИТИЕ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ В ПОСТСОВЕТСКОМ ЕРЕВАНЕ

Юлиана Мелкумян, Александр Варданян

Резюме

Планирование городской среды задает тенденции развития социума и предопределяет социальные практики людей его населяющих. Будучи изначально культурным, социальным продуктом, направленным на удовлетворение потребностей человека, город с течением времени перестает отвечать потребностям развивающегося общества и меняющегося человека в силу своей изначальной конструкции и запланированности, тормозя тем самым развитие и подчиняя себе потребности человека. Направления движения в городе, местоположение и доступность сервисов, постройки и открытые формы, с которыми они граничат, играют ключевую роль в том, как мы живем в городах и как используем пространства.

Ереван – город, преимущественно построенный в советский период. Досоветских построек в Ереване сохранилось очень мало. Следует отметить следующие 6 этапов развития городской среды Еревана: этап возрождения идентичности (1925-1960 гг.), этап социалистического строительства (1961-1985 гг.), этап постсоветской разрухи (1986-1992 гг.), этап бесконтрольной приватизации (1993-1998 гг.), этап дикого капитализма (1999-2018 гг.) и этап гражданского подъема, начавшийся после Бархатной революции 2018-го. В качестве возможной стратегии решения проблем социального планирования городской среды Еревана выделен подход «планирования изменений», который предполагает не достижение намеченного конечного результата, а конструирование эластичной среды, способной адаптироваться в соответствии с требованиями общества и истории.

Ключевые слова – городская среда, социальное планирование, планирование изменений, развитие города, гражданское участие, инклюзия, экологическая эластичность.

DEVELOPMENT OF THE URBAN ENVIRONMENT IN POST-SOVIET YEREVAN

Yuliana Melkumyan, Alexander Vardanyan

Abstract

The planning of the urban environment sets trends of social development and predetermines the social practices of the people inhabiting it. Being originally a cultural, social product aimed at satisfying human needs, over time the city ceases to meet the needs of a developing society and a changing person due to its original design and planning, thereby inhibiting development and subordinating human needs. Movement directions and circulation in a city, location and availability of services, buildings and open forms that they border, play a key role in how we live in cities and how we use spaces.

Yerevan is a city predominantly built during the Soviet period. Very few pre-Soviet buildings have survived in Yerevan. The article analyzes the following 6 development stages of the urban environment of Yerevan: the stage of Identity Revival (1925-1960), the stage of Socialist Construction (1961-1985), the stage of Post-Soviet Devastation (1986-1992), the stage of Uncontrolled Privatization (1993-1998), the stage of Wild Capitalism (1999-2018) and the stage of Civil Awakening since 2018. As a possible strategy for solving the problems of social planning of the urban environment in Yerevan, the article highlights the "masterplanning for change" approach, which does not set the achievement of the intended final result, but the construction of the resilient environment that can adapt in accordance to the needs of society and history.

Key words – urban environment, social planning, masterplanning for change, urban development, civic participation, inclusiveness, ecological resilience.

„SYSTEMISCH FORSCHEN“ IN DER SOZIALEN ARBEIT

Wolfgang Krieger (Deutschland, Ludwigshafen)

Doktor der Philosophie, Professor

Beauftragter für Internat. Angelegenheiten an der Fakultät für Sozial- und Gesundheitswesen

Hochschule für Wirtschaft und Gesellschaft, Ludwigshafen

Deutschland, D-67059 Ludwigshafen am Rhein, Ernst-Boehe-Str. 4

Email: wolfgang.krieger@hwg-lu.de

Artikelpräsentation 20.07.2020, war rezensiert 20.07.2020, die Druckübergabe 03.11.2020

I. Geschichte und Ansätze der Systemischen Forschung in den Humanwissenschaften

Da Konzepte systemischer Forschung bisher nur ansatzweise bestehen, zudem Forschung in der Sozialen Arbeit insgesamt noch immer in den Kinderschuhen steckt, kann es nicht verwundern, dass systemische Forschung in der Sozialen Arbeit eine absolute Rarität darstellt. Es kann daher hier nicht um einen Survey zur systemischen Forschung in der Sozialen Arbeit gehen. Der Blick soll hier vielmehr auf die grundsätzliche Frage gelenkt werden, welchen Ertrag systemisches und systemtheoretisches Denken für die Forschung in der Sozialen Arbeit als Praxis und Disziplin haben kann. Diese Frage zu erörtern, heißt eher einen Raum von Möglichkeiten beschreiben, als auf eine tatsächliche Forschungsgeschichte zurückzugreifen.

Voraus eine kurze historische Skizze zum Thema:

Dass systemische und insbesondere systemisch-konstruktivistische Perspektiven für das Verständnis von Wissenschaft Spezifisches beizutragen vermögen, wird spätestens seit einigen Schriften von Gebhard Rusch und S.J. Schmidt ab Mitte der Achtzigerjahre deutlich. 1989 geben Wolfgang Krohn und Günter Küppers die Arbeit „Die Selbstorganisation der Wissenschaft“ heraus, 1990 erscheint Niklas Luhmanns „Die Wissenschaft der Gesellschaft“. S.J. Schmidts Arbeit „Die Zähmung des Blicks“ hat 1998 eine erste Bilanz aus den inzwischen erschienenen Arbeiten zum Zusammenhang von Konstruktivismus, Wissenschaft und Empirie gezogen. Es folgt eine Zeit der konstruktivistisch orientierten forschungsmethodischen Entwicklungen, die vor allem in der Soziologie, der Psychologie, der Kommunikations- und der Literaturwissen-

schaft beispielhafte Neuansätze bringt.¹ In den USA erscheinen unzählige Artikel zur konstruktionistischen Forschung, die teilweise auch in der deutschsprachigen Literatur rezipiert werden. 2004 gibt Sybille Moser das Buch „Konstruktivistisch Forschen“ heraus, das die Bandbreite systemischer und konstruktivistischer Forschungsmethoden zumindest andeutet. In den Zweitausenderjahren verschmelzen zunehmend konstruktivistische und qualitative Forschungsmethoden, wie viele Forschungsberichte und -artikel zeigen, auch wenn viel zu selten die erkenntnistheoretischen Positionen explizit gemacht werden. Gerade erschienen ist das Handbuch „Forschung für Systemiker“ von Matthias Ochs und Jochen Schweitzer.

Matthias Ochs hat auf der gemeinsamen Internet-Plattform der DGSF (Deutsche Gesellschaft für Systemische Forschung) und der SG (Systemische Gesellschaft) zum systemischen Forschen einen „Leitfaden für die Durchführung systemischer Forschungsvorhaben“² eingestellt, der zunächst auch der Frage nachgeht, was unter systemischem Forschen zu verstehen sei. Auf der gleichen Seite findet sich auch eine Zusammenstellung von Antworten verschiedener systemisch orientierter Autoren, die die Vielfalt der Sichtweisen gut repräsentiert. Auch das von ihm und Jochen Schweitzer aktuell herausgegebene Handbuch Forschung für Systemiker gibt einen guten Einblick in die derzeitige Pluralität von systemischen Forschungsbegriffen.

Grundsätzlich gilt: Systemische Forschung kann nicht als homogenes orthodoxes Forschungskonzept gedacht werden. Dies hat, wie bekannt, zunächst seinen Grund darin, dass sich aus unterschiedlichen systemischen und systemtheoretischen Ansätzen heraus verschiedene Forschungsgegenstände erkennen lassen und unterschiedliche wissenschaftstheoretische, erkenntnistheoretische und forschungsmethodische Orientierungen ableiten. Es folgert aber zudem auch aus der Tatsache, dass sich der Zusammenhang zwischen Forschung und systemischem Denken höchst unterschiedlich konstruieren lässt. Wenn wir die möglichen Fragestellungen zu diesem Zusammenhang systematisch ordnen,

¹ Eine Bilanz zu den Entwicklungen in der Literatur- und Kommunikationswissenschaft bieten Loosen, Scholl, Woelke 2002.

² Ochs Download 2012.

ergeben sich im Groben vielleicht fünf herausragende Betrachtungsweisen zur Bedeutsamkeit des systemischen Denkens für die Forschung³:

Systemische Forschung kann verstanden werden

1. als Erforschung der systemischen Praxis und der systemischen Handlungsmethoden
2. als Erforschung von Systemen oder von systemischen Aspekten der Wirklichkeit
3. als Erforschung der Wirklichkeit unter systemischen/ systemtheoretischen Gesichtspunkten (z. B. Ressourcen, Kontextorientierung, Zirkularität etc.)
4. als Anwendung von systemischen Forschungsmethoden bzw. von systemisch reflektierten Forschungsmethoden
5. als ein systemisch arrangiertes Konzept von Forschungsmethoden

Die fünf Varianten des Verständnisses von systemischer Forschung sind nun keine einander ausschließenden Begriffe. Vielmehr können sie aufeinander bezogen werden und in einem konkreten Forschungskonzept auch zugleich realisiert werden. So kann etwa eine systemische Praxis (1) mit verschiedenen systemischen Forschungsmethoden (4) erforscht werden, die miteinander systemisch arrangiert (5) sind. Trotzdem lässt sich in den fünf Varianten eine systematische Differenz zwischen den ersten beiden und den weiteren feststellen: Die ersten beiden gehen von systemischen Objekten aus, die letzten drei von methodischen Spezifika systemischen Forschens ausgehen. Logisch schlägt sich diese Differenz in der Konsequenz nieder, dass systemische Praxis auch mit nicht systemischen Methoden erforscht werden kann und umgekehrt auch nicht-systemische Praxis mit systemischen Methoden erforscht werden kann.

II. Formen des systemischen Forschens

ad 1: Es müsste ein zentrales Anliegen systemisch orientierter Praxisforschung in der Sozialen Arbeit sein, die Nützlichkeit systemischer Analysemodelle für eine erfolgreiche Intervention zu untersuchen. Man könnte daher systemisches Forschen als Evaluation systemischer Erklärungsmodelle und Methoden begreifen. Die systemische Forschung wählt sich hier zum Gegenstand, was systemisches Denken als Interpretationsmuster oder als Handlungskonzept selbst

³ Hollstein-Brinkmann unterscheidet drei Verständnisse empirisch-systemischen Forschens, nämlich vom Forschungsgegenstand her, von der Forschungsmethode her und von der Forschungsorientierung her. Vgl. Hollstein-Brinkmann 2012, 77.

entwickelt hat und erforscht dessen Brauchbarkeit und Nützlichkeit. Dieses Verständnis findet sich etwa wieder in der Forschung zu systemisch-therapeutischen Methoden, zu systemischen Interventionsmethoden in der Sozialen Arbeit, ferner in Studien zu Interventionsverläufen und in Wirksamkeitsstudien⁴ Im Bereich der Therapie und Beratung liegen solche empirisch fundierten Evaluationsstudien vor. Für die Soziale Arbeit gibt es bisher nur erste Versuche⁵.

ad 2: Im einfachsten Sinne kann systemisches Forschen in der Sozialen Arbeit bedeuten, dass sich die Forschung auf einen oder mehrere Gegenstände bezieht, die als Systeme konstruiert /identifiziert werden. Hierher gehören die Forschungstraditionen, die sich mit der Erforschung sozialer Systeme und Beziehungen befassen, etwa von Familiensystemen, von Gruppen oder von Organisationen. Welche Gegenstände hier in den Blick geraten können, wird wesentlich durch den jeweiligen Ansatz determiniert sein (Personen, Institutionen, Praxisfelder, Netzwerke oder gar Soziale Arbeit als gesellschaftliches Teilsystem). Kennzeichnend für diese – noch eher bescheidene – Perspektive ist, dass der Begriff des Systemischen keine komplexe Theorie über Systeme voraussetzt, sondern sich damit begnügt, bestimmte Gegenstände als systemische Entitäten zu betrachten und ihr Verhältnis zu anderen Entitäten als ein Beziehungssystem zu entwerfen⁶. Ein Beispiel hierfür wäre die Anwendung des frühen ökosystemischen Paradigmas von Bateson, der transaktionalen Systemtheorie von Germain und Gitterman (1983) oder auch mancher Ansätze der Netzwerkanalyse⁷. Aus konstruktivistischer Sicht kann freilich jede soziale Kohorte bzw. jedes sachliche oder artifizielle Konglomerat als System betrachtet werden, soweit sich die Zusammenhänge unter gewissen Ordnungsaspekten als korrespondierend oder emergent erkennen lassen. Grundlegend ist die Sichtweise, dass Systeme nicht an sich bestehen, sondern durch Beobachterperspektiven erst geschaffen werden. Entsprechend

⁴ Vgl. etwa Schlötter 2005, von Sydow 2012.

⁵ So etwa Becker 2008.

⁶ So etwa bei Reich, Stasch 2012, 316: „Systemische Forschung ist für uns die Erforschung von interaktiven Zusammenhängen: einzelne Elemente werden nur in ihrem Kontext verständlich. Kommunikation ist dabei der zentrale Systemprozess.“

⁷ Vgl. etwa die Überlegungen zu einer systemischen Sozialarbeitsforschung von Löbl, Wilfing 1995.

sollte es ein Prinzip systemischer Forschung sein, die jeweilige Systemmodellierung transparent zu machen⁸.

ad 3: Systemisches Forschen in der Sozialen Arbeit kann auch verstanden werden als die Anwendung eines systemisch orientierten Interpretationsparadigmas für beliebige Gegenstände der Sozialarbeitswissenschaft⁹. Der Anspruch der systemischen Modelle ist hier ein erklärender oder beschreibender: Bestimmte Zusammenhänge oder Prozesse in der Praxis der Sozialen Arbeit werden vor dem Hintergrund soziologischer, kognitionstheoretischer, biologischer oder (neuro)psychologischer systemtheoretischer bzw. im Paradigma der systemistischen Ontologie analysiert. Dieser Typus dürfte der am weitesten entwickelte innerhalb der systemischen Forschung in der Sozialen Arbeit sein, wenn man die inzwischen zahlreichen feldanalytischen bzw. phänomenologisch beschreibenden Veröffentlichungen hier mit einrechnet, die ein systemisches Instrumentarium benutzen. Es geht hier um Studien, die bestimmte Wirklichkeitsausschnitte mittels systemischer oder systemtheoretischer Begriffe neu modellieren und insofern eine zunächst theoretische Leistung erbringen, nämlich eine kategoriale Neuordnung von Beobachtungsperspektiven für ein Feld einführen. Es ist in diesem Sinne eine theoretische Forschung, als sie wesentlich an der Generierung von Theorien arbeitet.

ad 4: In der vierten Variante ist systemisches Forschen gekennzeichnet als systemische Methodologie: Es geht um die Anwendung systemischer Methoden als Forschungsmethoden. In dieser Hinsicht ist es für systemische Forschung konsequent, dass sie auch den Forschungsprozess als einen systemisch fundierten Kommunikationsprozess begreift¹⁰. Diese Orientierung kann sicherlich für alle systemischen und systemtheoretischen Richtungen in der Sozialen Arbeit als gültig erkannt werden. Aus konstruktivistischer Sicht ergeben sich aus dieser Sicht des Forschungsprozesses beispielsweise Ansätze, bekannte methodische Verfahren im Kontakt mit der Klientel auch auf die „Forschungskommunikation“ anzuwenden. Ein Beispiel hierfür wäre Pfeffers Ver-

⁸ Diese Forderung erhebt Schiepek schon 1988 als eine der Konsequenzen aus der Relativität der Systemkonstruktion. Vgl. Schiepek 1988, 79.

⁹ Vgl. Vogd 2005; typisch für dieses Verständnis Ochs, Schweitzer 2010.

¹⁰ Vgl. Moser 2004.

such, das „Zirkuläre Fragen“ zur Forschungsmethode im Paradigma einer erweiterten Luhmannschen Systemtheorie zu entwickeln¹¹.

In der als systemisch ausgewiesenen Forschungsliteratur werden zahlreiche Methoden benannt, die teils dem Fundus von qualitativen Methoden im Rahmen des interpretativen Paradigmas entnommen sind, teils auch erst auf der Folie systemischen Denkens entwickelt werden¹². Die Bandbreite der erstgenannten ist erheblich. Hierzu gehören narrative biographische Interviews, problemzentrierte Interviews, ethnomethodologische Beobachtungsstudien, Diskursanalysen und vieles mehr. In der zweiten Gruppe befinden sich etwa Methoden, die der systemisch orientierten Gesprächsführung entnommen sind wie das zirkuläre Fragen¹³, oder Methoden, die sich an Verfahren der systemischen Diagnostik anlehnen. Ob es originär systemische Forschungsmethoden gibt, ist umstritten. Moser geht davon aus, dass es sich eher um systemische Interpretationen von Forschungsmethoden handelt¹⁴.

ad 5: Forschungsmethoden können selber in ihrem Zusammenwirken auf einen gemeinsamen Forschungsgegenstand hin systemisch beobachtet und arrangiert werden. Gewissermaßen als Re-entry einer systemischen Forschungsmethodologie auf sich selbst als Forschungsgegenstand kann systemisches Forschen (in der Sozialen Arbeit) auch heißen, Forschung selbst als systemischen Prozess zu reflektieren. Daniela Beer hat zwei Aspekte solcher Selbstreflexion herausgearbeitet, die die Beziehung zwischen Forscher und Forschungsgegenstand wie auch die Beziehung zwischen Forscher und Forschungssubjekt thematisieren: die Beobachtung der Zirkularität von Forschungsprozessen und die Beobachtung von Forschung als selbstorganisiertem System¹⁵. Die Beachtung beider Reflexionsaspekte steht im Dienste einer „diskursiven, gelingenden Kommunikation“ im Forschungsprozess; für diese ist Voraussetzung, dass die Interessen und Bedürfnisse, die Sprache, die Werte und die Vorstellungen der Forschungssubjekte in der Forschung einen solchen Stellenwert erhalten, dass sie – neben der Kontextsteuerung durch

¹¹ Vgl. Pfeffer 2004, auch schon Pfeifer-Schaupp 1994.

¹² Einen Überblick über systemische Forschungsmethoden gibt erstmals Schiepek 2012.

¹³ Vgl. etwa Pfeffer 2001, 2004. Angewandt als Interviewmethode etwa bei Sieder 2008, der im Übrigen die Interviewanalyse dann auch durch eine interdisziplinär zusammengesetzte Gruppe von Interpreten bearbeiten lässt.

¹⁴ Vgl. Moser 2004, 12.

¹⁵ Vgl. Beer 2003, 114 ff.

den Forscher – auch ihrerseits den Forschungsprozess mit beeinflussen. Reflektierte systemische Sozialarbeitsforschung hat sich vom Mythos vermeintlicher Objektivität und Neutralität verabschiedet, sie ist in diesem Sinne eine diskursive, verstehensorientierte Aushandlung zwischen Subjekten rund um eine vom Forschenden in Szene gesetzte Thematik. Zu diesem Selbstverständnis gehört auch die Erkenntnis, dass auch der Forschungsgegenstand selbst nicht immer schon existiert, sondern erst durch den Forscher/die Forscherin hervorgebracht wird. Damit verbindet sich das Bewusstsein der Verantwortung für die Wahl und Bestimmung dessen, was als Forschungsgegenstand gelten soll.

Insofern auch aus der Wahl bestimmter Forschungsmethoden selektive Beschränkungen für die Sicht des Forschungsgegenstandes und für das Spektrum möglicher Ergebnisse hervorgehen, wäre es wünschenswert, dass durch eine Methodenvielfalt mehr Perspektiven eingeholt werden können und so auch die Komplexität der Ergebnisse wachsen kann¹⁶.

Grundsätzlich ist auch zu prüfen, wie sich Konzepte des systemischen Forschens zu etablierten Forschungsmethoden verhalten. Man kann zum einen fragen, welche Forschungsmethoden etwa mit der konstruktivistischen Beobachtertheorie vereinbar sind. Zum anderen kann man fragen, wie die konstruktivistische Erkenntnistheorie auf die Weiterentwicklung von Forschungsmethoden Einfluss nimmt.

Im Einzelnen etwa: Sind die den jeweiligen Forschungsmethoden zugrunde liegenden Vorannahmen mit dem systemischen Denken vereinbar? Die gleiche Frage ist im Blick auf die Gütekriterien des Forschens zu stellen. Sind beispielsweise Begriffe wie Objektivität, Reliabilität und Validität noch sinnvoll oder müssen nicht völlig neue Gütekriterien entwickelt werden, die der unüberwindbaren Relativität von Forschungsergebnissen eher gerecht werden?¹⁷ Sind statistische Verfahren auf der Grundlage wahrscheinlichkeitstheoretischer Kalküle überhaupt noch überzeugend, wenn die beobachteten Sachverhalte selbst nicht mehr als vergleichbar gesehen werden können? Was bedeutet ein mathematisch bestimmter Wert der Signifikanz noch, wenn die Bedeutung von Sachverhalten ausschließlich dem subjektiven Urteil entspringt?

¹⁶ Vgl. Ochs 2012.

¹⁷ Brunner unterzieht die klassischen Gütekriterien einer systemischen Kritik, kommt aber zu der Auffassung, dass sie mit einem bescheideneren Anspruch zu reformulieren seien. Vgl. Brunner 1988, 94.

Diese wenigen Fragen deuten an, dass der Wert etablierter Forschungsmethoden, anerkannter Gütekriterien und statistischer Qualifikationen aus systemischer Sicht grundsätzlich in Frage steht und viele gängigen Begriffe in diesem Bereich zumindest neu formuliert, wenn nicht gar annulliert werden müssen.

Dass qualitative Forschungsmethoden dem systemisch konstruktivistischen Denken näher stehen als quantitative ist eine häufig strapazierte Annahme. Sie ist insofern plausibel, als der konstruktivistisch erkenntnistheoretische Ansatz von einer unhintergehbaren Subjektivität von Wissen ausgeht, die allenfalls verstehend rekonstruiert werden kann. Der Ertrag konstruktivistischer Positionen für die qualitative Forschung wird beispielsweise von Flick eingehend dargestellt, einen Vergleich vollzieht Charlotte Burck¹⁸. Allerdings gilt nach konstruktivistischen Verstehenstheorien eher das Missverstehen als Regelfall denn das Verstehen und der grundsätzliche hermeneutische Anspruch eines subjektrekonstruktiven Verstehens ist hier obsolet. Von daher bedürfen wohl zahlreiche qualitative Methoden erst einer konstruktivistischen Uminterpretation, vor allem hinsichtlich ihres Ertrages, bevor sie konstruktivistisch konsequent erscheinen können. Bedauerlicherweise ist dieser Diskurs noch sehr wenig entwickelt¹⁹.

Im Übrigen zeigt die Literatur, dass einige systemische Ansätze, insbesondere aus der Chaostheorie und der Synergetik bevorzugt mit quantitativen Methoden arbeiten²⁰. Andere arbeiten mit quantitativen und qualitativen Methoden zugleich²¹.

III. Konstruktivismus, Wissenschaftstheorie und Forschungsmethodik

a) Ein systemisch-konstruktivistisch begründetes Wissenschaftsverständnis

Es stellt vielleicht auf den ersten Blick eine Paradoxie dar, Konstruktivismus und Wissenschaft miteinander in Verbindung bringen zu

¹⁸ Vgl. Flick 2000, Burck 2012.

¹⁹ Vgl. die Bilanz von Hug 2004, 131 f.

²⁰ Dies belegt deutlich etwa das neue Handbuch Forschung für Systemiker von Ochs, Schweitzer 2012 und das Handbuch der konstruktionistischen Forschung von Holtstein und Gubium 2008. Die Tragweite der synergetischen Systemtheorie für psychologische, gruppendynamische und institutionsanalytische Fragestellungen hat etwa Tschacher inzwischen umfassend dargestellt. Vgl. etwa Tschacher 1990.

²¹ Beispielsweise verbindet das Konzept der Systemanalyse nach Rusch quantitative und qualitative Methoden. Vgl. Rusch 2004, 189 ff.

wollen. Insofern der Konstruktivismus die **Subjektivität** aller Erkenntnis und auch die **Vorläufigkeit** aller Erkenntnis betont, scheint er mit dem Anspruch von Wissenschaft, etwas Allgemeingültiges zu finden, im Widerspruch. Die drei geläufigen Verständnisoptionen für ein Allgemeines, nämlich als zeitlich, räumlich oder sozial Generalisierbares, also als Konstantes, Ubiquitäres und Konsensuelles, unterliegen der konstruktivistischen Kritik: Wissen ändert sich, Wissen hängt von Situationen ab und Wissen ist nicht intersubjektiv. Offenbar wird es also notwendig, dieses Allgemeine neu zu bestimmen.

Gerade Forschungsansätze, die sich qualitativer Erhebungs- und Auswertungsmethoden bedienen, machen sich zur Aufgabe, subjektive Erkenntnisstrukturen zu rekonstruieren, d.h. sie berücksichtigen, dass Erkenntnis allein mit subjektiven Mitteln generiert werden kann²². Allerdings bleibt hier ein Problem bestehen: Die Rekonstruktionen des Forschers sind ja nun ihrerseits subjektiv. Sie kommen zustande mit den geistigen Mitteln des Forschenden und hangeln sich allenfalls den Begriffen des zu verstehenden Subjekts entlang.

Grundsätzlich wäre also für den Forschungsprozess zu bedenken, dass sich Sinnkonstrukte anderer Personen nicht mit dem Anspruch rekonstruieren lassen, deren Subjektivität abzubilden. Verstehen im Sinne des Abbildens fremder Sinnkonstrukte ist unmöglich.

Daher kann nur eine bescheidenere Alternative verfolgt werden, die den Rekonstruktionsprozess als kommunikativen Aushandlungsprozess versteht, d.h. eine Objektivierung im Sinne der **konsensuellen Validierung** verfolgt. Beobachterrelativität und die Inkommensurabilität individuellen Wissens sind zwei wesentliche Fundamente für die Konstruktion einer systemisch-konstruktivistischen Forschungsmethodologie. Wenn intersubjektives Verstehen im Sinne einer adäquaten Rekonstruktion fremd-subjektiven Wissens nicht postuliert werden kann, dann muss der Prozess der verstehenden Wissensgenerierung möglichst „kommunikativ verdichtet“ werden, indem etwa die Interpretationen des Gesagten oder Beobachteten durch den Forscher dem Beforschten dargeboten werden und er Gelegenheit bekommt, zu ihnen Stellung zu nehmen. Reiz – Interpretation – Stellungnahme sollten in einer rekursiven Schleife wiederholt werden, bis ein hohes Maß an Übereinstimmung zwischen der Formulierung

²² An vielen Beispielen veranschaulicht dies etwa der Band „Handbook of Constructionist Research“ von Holbein und Gubrium 2008.

des Forschers und der Versprachlichung des eigenen Wissens seitens des Beforschten erreicht ist. In ähnlicher Weise haben die Forschungsmethoden der Grounded Theory durch das Verfahren der Iteration und der Feedback-Schleifen eine Verbesserung des Verstehensgehaltes zu erreichen gesucht, indem sie die Interpretationen des Forschers ihrerseits der Bewertung der Erforschten ausgesetzt haben – ein Prozess, der immer wieder neu durchgeführt werden kann²³. Solche Rückkoppelungsmethoden gestatten auch die Beobachterposition des Forschers nicht nur zu reflektieren, sondern sie auch selbst zum Gegenstand der Stellungnahme seitens der Erforschten zu machen. Das Allgemeine, dass durch Forschung erreicht werden kann, ist diese Mitte des Diskursiven. Es ist nicht gültig, weil es unveränderlich wäre, wesentlich oder semantisch konsensuell, sondern weil es von möglichst vielen Beobachtern als zustimmungsfähig qualifiziert worden ist.

Es bleibt – auch konstruktivistisch – ein Charakteristikum von Forschung, dass Erkenntnisgewinn wissenschaftlich in methodologisch kontrollierter, systematischer und transparenter Weise zu erfolgen hat. Im Unterschied zur Generierung des Alltagswissens muss der Forschende eine definierte Aufgabe, die sogenannte Forschungsfrage, bestimmen, muss sich entweder von Anfang an oder nach einer Phase der Feldorientierung zur Anwendung einer Methode entscheiden, muss die weiteren Schritte seines Forschungsprozesses voraus entwerfen und das Ziel, das er sich mit der Forschungsfrage gesetzt hat, zumindest kontinuierlich im Auge behalten. Allerdings erscheint aus systemischer Sicht die Plausibilität eines **linear entworfenen Forschungsprozesses** doch im Prinzip fraglich: Die Kausallogik, die den gängigen Forschungsdesigns zugrunde liegt, impliziert, dass sich aus der Abarbeitung der Aufgaben einer Forschungsphase ein abschließbares Ergebnis gewinnen ließe, welches wiederum zum Ausgangspunkt oder Material der nachfolgenden Forschungsphase wird. Systemisch ist zumindest ebenso plausibel, dass in einer Forschungsphase Sichtweisen gewonnen werden, die in einer früheren For-

²³ Ludewig schlägt für den Forschenden gar vor, – wie zuweilen bei der Aktionsforschung – „Vereinbarungen mit den Beforschten über Ziele und Wege ihre gemeinsamen Forschungsprojektes zu treffen, d.h. die Kriterien, anhand derer der Erfolg der durchgeführten Maßnahmen beurteilt werden soll, auszuhandeln“. (Ludewig 1988, 125 f.) Damit wären die Kriterien der Viabilität von Forschung an die Zustimmung der Beforschten gebunden. Es stellt sich da allerdings die Frage, ob eine solche Viabilität mit jener des Funktionssystems Wissenschaft noch in Einklang zu bringen ist.

schungsphase gewonnene Erkenntnisse relativieren (**Reversibilität**) oder das bisherige Vorgehen in Frage stellen. Forschungsphasen können also auch **rekursiv** miteinander verwoben werden. Etwa kann sich ergeben, dass die **Forschungsfrage** die sich abzeichnenden Zusammenhänge des Forschungsgegenstandes zu wenig berücksichtigt hat und sie daher umformuliert werden muss, es kann sich zeigen, dass die Wahl einer bestimmten Methode spezifische Lücken in der Rekonstruktion des Wissens hinterlässt und eine andere Methode diese Lücken schließen könnte, und es kann sich erweisen, dass die gewonnenen Erkenntnisse in einer tragischen Abhängigkeit von unglücklich ausgewählten Anfangshypothesen entstanden sind, die man lieber revidiert oder ergänzt hätte. Für den Systemiker wäre es kein Tabu, die Lernprozesse in der eigenen Forschung zirkulär mit einer Überarbeitung seines Forschungsdesigns zu verbinden und punktuell auch immer wieder von vorn anzufangen, wenn ihm dies aussichtsreicher erscheint. Der Systemiker weiß, dass jede Forschung auch anders sein könnte, andere Variablen präferieren könnte, andere Unterscheidungen setzen könnte. Mit keiner noch so fleißigen Verfolgung von Vollständigkeit kann je Objektivität erreicht werden. Dass Forschungsfrage, Forschungsmethode, Forschungsdesign und Forschungsergebnisse zirkulär miteinander verbunden sind, ist aus systemischer Sicht eine Banalität. Interpretative Ansätze wie die grounded theory teilen diese Sichtweise.

Soweit sich systemische Forschung in der Sozialen Arbeit als „Praxisforschung am Einzelfall“ konstituiert, befasst sie sich mit den mentalen „Mustern“ der Klientel, mit ihren soziokulturellen „Engrammen“ und ihren alltäglichen Bewältigungsstrategien. Aus systemischer Sicht bearbeitet sie diese Gegenstände in rekonstruktiver Absicht, d.h. als subjektive Sinn-Manifestationen, die es in ihrer Bedeutung für das Handeln und für die Wahrnehmung und Deutung von Situation zu erfassen gilt. Ein konstruktivistisch stimmiges Mittel hierzu ist eine **abduktionslogisch** (Charles S. Pierce) begründete Hermeneutik, die auf Klassifikationen und erklärende Theorien ebenso verzichtet wie auf die Ableitung von Gesetzmäßigkeiten²⁴ und Hypothesen entwickelt, die sie wiederum an die Beforschten heranträgt.

²⁴ Vgl. Eberhard 2003. Die Abduktionslogik sucht nach einer möglichen und best erklärenden Ursache für eine überraschende Feststellung: „Die überraschende Tatsache C wird beobachtet; aber wenn A wahr wäre, würde C eine Selbstverständlichkeit sein; folglich besteht Grund zu vermuten, daß A wahr ist.“ *Peirce: Collected Papers (CP 5.189)*.

Eine der wichtigsten systemischen Erkenntnisse besteht in der Feststellung, dass System und Umwelt, oder besser Beobachter und Beobachtungsobjekt, nur mit Bezug aufeinander bestehen²⁵. Ein Beobachtbares wird erst durch einen Beobachter, ein Bewusstsein, konstituiert – zum einen, indem das Bewusstsein eine Umwelt von sich selbst als System unterscheidet, zum anderen, indem es sich selbst als Ursache der Beobachtung postuliert. Ersteres schafft ein Ich in einer Umwelt, Zweiteres schafft Subjektivität.

Wissenschaftlich ist die Feststellung, dass das erkennende Subjekt in seinen Beobachtungen selbst vorkommt, insofern relevant, als ein reflexiver Umgang mit dem Erkenntnisprozess dann auch bedeutet, sich selbst in seinen Beobachtungen zu beschreiben.

Es macht systemisch daher Sinn, auch zu seinen eigenen Perspektiven durch Sprache Distanz zu schaffen, d.h., sich selbst zu beobachten, das Zustandekommen von Hypothesen und Eindrücken zu protokollieren und über die Bedingungen dieses Zustandekommens nachzuforschen. Ein Element von systemischer Forschung kann daher eine **autoethnographische Dokumentation** der Genese des eigenen Wissens sein, eine Nachzeichnung des Vorwissens, der Recherchen, der Erfahrungen und des Erlebens mit dem Forschungsgegenstand.

b) Viabilität

Ich will an dieser Stelle einleitend ein Schlaglicht auf die Forschung werfen aus der Sicht der **luhmanschen** Beschreibung des gesellschaftlichen Funktionssystems Wissenschaft, dem er das symbolisch generalisierte Kommunikationsmedium Wahrheit zuweist.

Nach Luhmann ist es das zentrale operative Geschäft von Wissenschaft, Wissen mit Wissen zu verbinden, neues Wissen zu produzieren und Wissen entsprechend dem Code von wahr und unwahr zu qualifizieren. Um diese Qualifizierung leisten zu können, hat sich Wissenschaft eine systemspezifische **Programmierung** geschaffen, die Richtiges und Falsches zu unterscheiden erlaubt: nämlich die Untersuchung von Theorien und die Untersuchung von Methoden²⁶. Beide, **Theorie und Methode**, limitieren sich gegenseitig, d.h.:

²⁵ Vgl. Schmidt 1998, 18 ff.

²⁶ Vgl. Luhmann 1990, 403 ff.

Die Theorien werden geändert, wenn ihre methodische Überprüfung dies erfordert, und die Methoden werden so ausgewählt, dass sie der Überprüfung von Theorien dienen können.

Wissenschaftler kommunizieren über die „Basiseinheit“ (basic unit) Publikation zu diesem wechselseitigen Limitierungsprozess von Theorien und Methoden in je spezifischen Fachgebieten. Forscher insbesondere leisten die gewissermaßen experimentelle Überprüfung der Theorie in Anwendung einer Methode bzw. die theoriegenerierende Anwendung einer Methode im Rahmen mehr oder minder spezifischer Fragen. Als Wissenschaftler unterwerfen sie sich der vom Funktionssystem Wissenschaft vorgegebenen Codierungslogik und vollziehen ihre Arbeit im Rahmen der wissenschaftlichen Programme. Dies steht nicht zur Disposition.

Wenn systemisch-konstruktivistisch orientierte Forscher nun repräsentationistische Wahrheitsbegriffe kritisieren und dem Glauben an objektivierbare Wahrheitskriterien eine Abfuhr erteilen, so können sie sich doch der Verpflichtung auf Wahrheit in ihrer wissenschaftlichen Arbeit und damit auch in der Forschung nicht entziehen. Sie können sich nur einem veränderten Begriff von Wahrheit zuwenden und müssen so die Stelle, die Wahrheit im funktionalen System Wissenschaft ausfüllt, mit einem neuen Begriff ersetzen. Diese Stelle qualifiziert, was für Wissenschaft Gültigkeit besitzt; also muss ein neuer Begriff eben dies leisten, er muss bestimmen, was im System Wissenschaft Gültigkeit beanspruchen kann.

Der Begriff, der an dieser Stelle konstruktivistisch gehandelt wird, ist der der **Viabilität**²⁷. Dessen Bedeutung für ein systemisch-konstruktivistisches Wissenschafts- und Forschungsverständnis möchte ich im Folgenden kurz darstellen.

Der Ausgang von der Erkenntnis der Beobachterrelativität aller Sichtweisen und Aussagen muss auch im Wahrheitsanspruch von Wissenschaft seine Konsequenzen zeitigen. Der Wahrheitsbegriff, der für Wissenschaft beansprucht wird, kann systemisch-konstruktivistisch nicht mehr abbildungstheoretisch legitimiert werden. Infolge der informationellen Geschlossenheit der menschlichen Autopoiese kann sich das Wissen von Menschen wie auch jede andere Form der Anpassung an die Erfordernisse der physischen Realität nur

²⁷ Zum Begriff der Viabilität und seiner Bedeutung vgl. Krieger 2012.

handelnd generieren, einer Logik von Versuch und Irrtum unterworfen. Es kann diese äußere Realität nicht in sich hineinholen und nachzeichnen, sondern nur eine Erfolgs- und Misserfolgsbilanz der eigenen Handlungen im Umgang mit der Realität aufzeichnen. Die Sichtweisen der Wirklichkeit, die dieser Bilanz zugrunde liegen, wird das Subjekt als wahr bezeichnen.

Im erkenntnistheoretischen Verständnis von Viabilität ist der Ausgangspunkt für v. Glasersfeld die Frage nach der Funktion von Wissen. „Ganz allgemein“, stellt er fest, „ist unser Wissen brauchbar, relevant, lebensfähig..., wenn es der Erfahrungswelt standhält und uns befähigt, Vorhersagen zu machen und gewisse Phänomene... zu bewerkstelligen oder zu verhindern“²⁸. Das kann man auch leicht auf den Wahrheitsbegriff von Wissenschaft übertragen.

Wenn wir in der konstruktivistischen Theorie immer wieder lesen, dass der Begriff der Wahrheit mit dem der Brauchbarkeit zu ersetzen sei, so ist das wohl zu undifferenziert: Als „wahr“ werden im Alltag nur jene Skripte oder Vorstellungen bezeichnet, die eine plausible Erklärung für den Erfolg oder Misserfolg eigener Handlungen bieten, nicht diese Handlungen selbst. Handlungen sind viabel im Sinne von brauchbar in praktischer Hinsicht, d.h. hinsichtlich des Erreichens von subjektiven Zielen. Erklärende Skripte sind viabel in theoretischer Hinsicht, d.h., sie befinden sich in logischer Übereinstimmung mit den Zusammenhängen eigener Erfahrungen und mit eigenen Vorstellungen²⁹. Entsprechend ist es als eine zu oberflächliche Schlussfolgerung zu betrachten, wenn die Güte von systemischer Forschung allein nach dem Wert der praktischen Nützlichkeit von Erkenntnissen bestimmt wird. Die theoretische Nützlichkeit der Erkenntnisse muss als ein weiteres Gütekriterium sui generis, als eine „Viabilität zweiter Ordnung“ anerkannt werden.

Daher ist es für Wissenschaft nicht damit getan, dass sich die Ergebnisse von Forschung irgendwie als praktisch nützlich erweisen – praktisch nützlich auch in dem Sinne, dass sie Vorhersagen gestatten, die zutreffend sind; es muss vielmehr auch eine Prüfung der Viabilität durch Gedankenexperimente geben, in der weitere Prüfkriterien zur Anwendung kommen, wie sie etwa aus der Wissenschaftstheorie bekannt sind: Logische Widerspruchsfreiheit,

²⁸ V. Glasersfeld 1985, 22.

²⁹ In ähnlicher Weise unterscheidet Gebhard Rusch zwischen „empirischem Wissen“ als Wissen von praktischer Nützlichkeit und „ontologischem Wissen“ im Sinne des theoretischen Wissens (vgl. Rusch 1987).

Erklärungsmaximierung, Modellstabilität (Vereinbarkeit mit bisherigen Erfahrungen), Konsistenz (Vereinbarkeit von Konstrukten miteinander) und Konsensualität (Vereinbarkeit mit den sprachlichen Repräsentationen anderer)³⁰.

Zu diesem Verständnis von Viabilität passt ein kohärenztheoretisches Wahrheitsverständnis, wie es S.J. Schmidt im Anschluss an Hilary Putnams Formel von der „rationalen Akzeptierbarkeit“ von wissenschaftlichen Aussagen umrissen hat:

„Danach gibt es Wahrheit immer nur relativ zu einer Theorie, auf die man sich bezieht. ‚Wahrheit‘ bedeutet in dieser Konzeption: Kohärenz im System einer Theorie kennzeichnet eine interne Relation zwischen Sätzen und keine externe Relation zwischen Theorie und Wirklichkeit. Das Kriterium der Wahrheit einer Aussage wird hier bestimmt als Übereinstimmung mit allen anderen Aussagen...“³¹.

Ein weiterer Gedanke: Viabilität kann selbst Gegenstand von Forschung sein. Auch hier wäre sinnvoll zwischen der praktischen Viabilität und der theoretischen zu unterscheiden. Die praktische Viabilität, also die Zweckdienlichkeit von Handlungen, ist Gegenstand von Forschungen, die sich mit Zielen, Motivationen, Entscheidungsprozessen, Handlungsmustern, Erfolgs- und Misserfolgserfahrungen etc. auseinandersetzen. Die Frage, die hier gestellt wird, ist die nach der Nützlichkeit von handlungskonstitutiven Denkstrukturen. In Forschungen, die hingegen erklärende Skripte von Akteuren zum Gegenstand machen, wie z.B. in der Metaphernanalyse oder in der Analyse von Modelltheorien (Stachowiak), geht es um die theoretische Plausibilität von Konstrukten, die Zusammenhänge erklären können. Erforscht werden hier etwa bildhafte Konstrukte, Metaphern und Analogismen zu Wirkmechanismen in der sozialen, psychischen oder physischen Realität, Grundüberzeugungen, Glaubenssätze, Welt- und Menschenbilder usw.

Mit der Viabilität hat schließlich auch die Frage zu tun, wer eigentlich die Ergebnisse der Forschung „viabilisiert“, also als zweckdienlich ausweist, und welches die Zwecke sind, die sich vor dem Hintergrund eines systemischen Wissenschaftsverständnisses benennen lassen. Dass die Kriterien der praktis-

³⁰ Vgl. v. Glasersfeld 1994, 34 f.; ders. 1998, 560 f.

³¹ Schmidt 1998, 165.

chen Viabilität nicht allein vom Forscher bestimmt werden können, sondern vielmehr von den beforschten Subjekten selbst zu bestimmen sind, habe ich schon dargestellt. In dieser Hinsicht ist die Kooperation zwischen Forscher und Erforschten ein konstitutives Element systemischer Forschung.

Wie aber steht es um die Viabilität hinsichtlich wissenschaftlicher Zwecke? Das traditionelle Konstrukt der scientific community impliziert, dass es eine Verständigung über binnenwissenschaftliche Gütekriterien gibt, die sich als Zwecke von Forschung wiederfinden. Hierher gehören Begriff wie Anschlussfähigkeit an bestehende Forschungen und an den Entwicklungsstand einer Wissenschaft, Öffentlichkeit, Transparenz und inhaltliche Nachvollziehbarkeit des methodischen Vorgehens und der Ergebnisse, Transparenz der wissenschaftsparadigmatischen Ausgangspositionen etc. Die Betrachtung des Funktionssystems Wissenschaft, wie sie etwa von Luhmann entwickelt wurde, kann hier wahrscheinlich die Maßstäbe kennzeichnen, an denen sich Viabilität zu erweisen hat.

IV Bilanz: Einige Orientierungen und Prinzipien systemischer Forschung

1. Systemisch forschen setzt voraus, dass bestimmt wird, was als System betrachtet werden soll und in welcher Hinsicht dies sich als System verstehen lässt. Daher müssen die zentralen Einheiten und die Relationen zwischen ihnen müssen festgelegt werden, die kategorialen Aspekte, die der Betrachtung eines Zusammenhangs als System zugrunde liegen, müssen benannt werden. In der Summe lässt sich daher eine Forderung nach einer **transparen-ten Systemmodellierung** ableiten.

2. Entsprechend dem Grundsatz, dass konstruktivistisch-wissenschaftliche Prozesse nicht Inhalte und Gegenstände von Wahrnehmungen und Bewusstsein untersuchen, sondern „sich auf den Erkenntnisvorgang, seine Wirkungen und Resultate (konzentrieren)“³², müsste sich konstruktivistisches Forschen auf die Voraussetzungen, Prozesse und Konsequenzen jener relevanten Erkenntnisvorgänge ausrichten, die einen wissenschaftlichen Gegenstand konstituieren. „Gegenstände“ (wohlgemerkt im Plural) der Sozialen Arbeit als Wissenschaft sind etwa auf einer generalistischen Ebene zentrale aktuelle Diskursthemen und ihre Leitbegriffe (etwa „Hilfe und Kontrolle“,

³² Schmidt 1990, 13.

„Lebensweltorientierung“, „Partizipation“, „doppeltes Mandat“ etc.), auf der feldspezifischen Ebene die Transformationen dieser Diskurse auf die jeweilige Praxis, die zentralen Probleme und Aufträge der Sozialen Arbeit in dieser Praxis in ihren verschiedenen „Beschreibungen“ und vieles mehr. Hinter all diesen Diskursen und Leitbegriffen stehen begriffliche Leitdifferenzen, die die mentale Konstruktion des jeweiligen Gegenstandes ausmachen³³. Diese festzustellen und in ihrer Tragweite zu diskutieren (auch hinsichtlich ihrer „blinden Flecken“), wäre eine wichtige Grundlage zur Hypothesenbildung für eine konstruktivistisch orientierte Forschungsstrategie – freilich nicht die einzige.

3. Wenn die zu beobachtenden Systeme selbst als Konstrukte zu verstehen sind, dann kann sich der Forscher bei der Beschreibung seines Forschungsgegenstandes nicht auf **ontologische Kategorien** berufen, sondern er muss der Tatsache Rechnung tragen, dass selbst das Konstrukt des Forschungsgegenstandes Ergebnis von Unterscheidungsprozesse ist, und er kann sich als Konstrukteur nicht **objektivieren**, weil er selbst der Erfinder seines Forschungsgegenstandes ist. Immer wieder wird deshalb darauf hingewiesen, dass aus systemischer Sicht der Forscher als Handelnder die Verantwortung für alle Auswahl- und Entscheidungsprozesse in der Forschung trägt. Der Forscher verantwortet, was er untersucht (den zu beobachtenden Gegenstand und seine Strukturen), wie er untersucht (die Erhebungsmethode und das Forschungsdesign), wie er zu Ergebnissen kommt (die Auswertungsmethode) und wie er die Ergebnisse interpretiert (Interpretationsmethode). Daraus folgert, dass systemische Forschung in besonderem Maße diese Entscheidungen beschreiben, kontextualisieren und begründen muss. Diese Aufgabe lässt sich auch als **auto-ethnographische Dokumentation** bezeichnen.

4. Für die systemische Forschung zählt weniger, dass am Ende alle Fragen, die man sich am Anfang gestellt hat, auch beantwortet sind. Vielmehr begibt man sich auf einen Weg, nachdem man einen Anfang festgelegt hat, bedient sich ausgewählter Mittel und nimmt an, was einem daraufhin begegnet. Das Ziel kann also nicht vorher bestimmt werden. Es geht nicht einfach darum, Hypothesen zu überprüfen. Dem Forschungsverständnis der grounded theory entsprechend, geht es eher darum, aus experimentellen Erfahrungen heraus Hypothesen zu generieren und sie dem sozialen Feld

³³ Vgl. Schiepek 1988.

auszusetzen. So kann man insgesamt sagen, dass die **Prozessorientierung der Produktorientierung** voransteht. Umso wichtiger ist es, dass eine gewissenhafte Protokollierung der Entwicklungen erfolgt und dargestellt wird, wie und warum Neuanfänge und Revisionen zustande gekommen sind.

5. Dem ethischen Imperativ Heinz von Foersters entsprechend, dass konstruktive Handlungen darauf angelegt sein sollte, Wahlmöglichkeiten zu vermehren, sollte auch systemische Forschung darauf ausgerichtet sein, günstige Bedingungen für die Entstehung möglichst vieler Perspektiven herzustellen. Diesem Imperativ sind die nächsten drei Prinzipien geschuldet:

Systemische Forschung, dies lässt sich für alle systemischen Schulen beanspruchen, sollte „**transdisziplinär**“ angelegt sein und sie sollte zum ersten eine **multidisziplinäre** Bearbeitung des Gegenstandes verfolgen, zum zweiten aber auch einen Austausch zwischen den Sichtweisen ermöglichen, welcher seinerseits zu einer „verschränkenden“ Hypothesenbildung führt. Transdisziplinarität könnte für die Forschung in der Sozialen Arbeit dadurch erleichtert werden, dass traditionellerweise die Wissenschaft Sozialer Arbeit mit einer Vielzahl von Bezugswissenschaften verknüpft ist und kollegiale Kooperationen auch im Studium schon bestehen. Systemische Forschung sollte verstanden werden als ein komplexitätssteigernder Gewinn an Sichtweisen in „transdisziplinären Kommunikationsräumen“³⁴. Inwieweit man glaubt, dass der Forschungsertrag darin liegt, dass nach der Phase der Komplexitätsgewinne wieder eine reduktive strukturbildende Phase mit „zusammenfassenden Ergebnissen“ folgen müsse, ist eine Frage der systemtheoretischen Ausrichtung der ForscherInnen. Postmodern-systemische ForscherInnen würde hierin keinen Gewinn vermuten, systemistische ForscherInnen hingegen mit Sicherheit. Konstruktivistische ForscherInnen werden sich zudem immer dafür interessieren, wie subjektive Sichtweisen mit eigenen Handlungen, Wahrnehmungen und Vorstellungen verknüpft sind.

6. Systemische Forschung wird ferner immer das Ziel verfolgen, der **Differenz** von „Gegenstandsbeschreibungen“ diverser Beobachter Rechnungen zu tragen. Insofern liegt auf der Hand, dass sie – soweit sie „Beschreibungen“ untersucht – sinnrekonstruktive qualitative Forschungsmethoden verwenden wird. **Multiperspektivität** wird also nicht nur transdisziplinär zu ver-

³⁴ Reitinger 2008, 13; vgl. auch Obrecht 2003.

folgen sein, sondern auch durch die Einbeziehung verschiedener Sichtweisen von diversen Experten, von Betroffenen und Angehörigen. Systemische Forschung wird ferner den Vergleich oder auch die Einbindung dieser „Beschreibungen“ in / mit solchen aus aktuellen Diskursen und vorliegenden Theorien verfolgen, um festzustellen, inwieweit zum einen Diskurse und Theorien sich mit diesen „Beschreibungen“ befassen, inwieweit sie zum anderen möglicherweise auf diese „Beschreibungen“ zurückwirken.

7. Die Auswahl von Erhebungs- und Auswertungsmethoden bestimmt nicht zuletzt auch über die Ergebnisse der Forschung. „Blinde Flecken“ ergeben sich nicht nur aus den Unterscheidungen, die der Strukturierung des Gegenstandes und der Bestimmung des jeweiligen Systems zugrunde liegen, sondern auch durch die Forschungsmethoden. Um Einseitigkeiten zu vermeiden und die Blickwinkel zu variieren, empfiehlt es sich daher, soweit es vom Aufwand her möglich ist, einen Forschungsgegenstand mit verschiedenen Methoden anzugehen und die sich so ergebenden Aspekte auch miteinander zu verschränken. Dem ethischen Imperativ entspricht auch eine Forderung nach Multimethodik.

8. Schließlich sollte systemische Forschung der Unwahrscheinlichkeit von Verstehen Rechnung tragen. Da eine verstehende Rekonstruktion fremdsubjektiven Wissens immer unwahrscheinlich ist, sollte der Prozess der verstehenden Wissensgenerierung mit Feedbackschleifen zwischen Forscher und Beforschten versehen werden. In diesen Feedbackschleifen werden Forscherinterpretationen und Forschungsergebnissen an die Beforschten zurückgegeben, um ihnen eine Stellungnahme zu ermöglichen, die ihrerseits wieder in die Datenerhebung eingeht.

Literatur

- Becker S. 2008, Soziale Arbeit und Systemtheorie. Eine Studie zum Nutzen der systemischen Betrachtungsweise (Diplomarbeit), Hamburg: Diplomica, 156 S.
- Beer D. 2002, Burnout als Berufsziel? Konstruktivistische Sozialarbeitswissenschaft als Anregung für eine Neuorientierung in der Ausbildung, Heidelberg: Carl-Auer, 290 S.
- Bock K., Miethe I. (Hrsg.) 2010, Handbuch Qualitative Methoden in der Sozialen Arbeit, Opladen: Barbara Budrich, 711 S.

- Brunner E.J. 1988, Einige Überlegungen zu einer Theorie und Methodologie systemischer Therapie. *Ztschr. f. system. Therapie* 1988, 6 (2), S. 90-95.
- Burck Ch. 2005, Comparing qualitative research methodologies for systemic research: the use of grounded theory, discourse analysis and narrative analysis. *Journ. Of Family Therapy*, 27, pp. 237-262 (deutsch: Burck Ch. 2012, Grounded Theory, Diskursanalyse und narrative Analyse: Ein Vergleich qualitativer Forschungsmethodologien für systemische Forschung. In: Ochs, M., Schweitzer, J. (Hrsg.) 2012, *Handbuch Forschung für Systemiker*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 265-284).
- DELFIN 1994, hrsg. v. Rusch G., Schmidt S.J., Piaget und der Radikale Konstruktivismus, Frankfurt: Suhrkamp, 286 S.
- Eberhard K. 2003, Differenzen in der Forschung und Praxis Sozialer Arbeit. In: Kleve H. u.a. (Hrsg.), *Differenz und Soziale Arbeit*, Milow: Schibri, S. 88-99.
- Flick U. 2000, Konstruktivismus. In: Flick U., Kardorff E., Steinke I. (Hrsg.), *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*, Reinbek: Rowohlt, S. 150-164.
- Flick U., Kardorff E., Steinke I. (Hrsg.) 2000, *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*, Reinbek: Rowohlt, 768 S.
- v. Glasersfeld E. 1994, Piagets konstruktivistisches Modell: Wissen und Lernen. In: DELFIN 1994: *Piaget und der Radikale Konstruktivismus*, Frankfurt: Suhrkamp, S. 16-42.
- v. Glasersfeld E. 1995, *Radikaler Konstruktivismus. Ideen, Ergebnisse, Probleme*, Frankfurt: Suhrkamp, 376 S.
- v. Glasersfeld E. 1998, Die radikal-konstruktivistische Wissenschaftstheorie. In: *Ethik und Sozialwissenschaften* 1998, H. 4, S. 503 ff.
- Heiner M. (Hrsg.) 1994, *Selbstevaluation als Qualifizierung in der Sozialen Arbeit*, Freiburg: Lambertus, 251 S.
- Holstein J.A., Gubrium J.F. (Eds.) 2008, *Handbook of Constructionist Research*. New York: Guilford, 832 S.
- Hollstein-Brinkmann H. 2012, Systemische Forschung in der Sozialen Arbeit. In: Ochs M., Schweitzer J. (Hrsg.) 2012, *Handbuch Forschung für Systemiker*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 71-87.
- Hug Th. 2004, Konstruktivistische Diskurse und qualitative Forschungsstrategien. Überlegungen am Beispiel des Projekts Global Media Generations. In: Moser S. (Hrsg.), *Konstruktivistisch Forschen*, Wiesbaden: VS, S. 121-144.
- Kleve H. u.a. (Hrsg.) 2003, *Differenz und Soziale Arbeit, Sensibilität im Umgang mit dem Unterschiedlichen*, Milow: Schibri, 192 S.

-
- Krieger W. 2012, Viabilität. In: Wirth J.V., Kleve H. (Hrsg.), Lexikon des systemischen Arbeitens. Grundbegriffe der systemischen Praxis, Methodik und Theorie, Heidelberg: Carl-Auer-Verlag, S. 447-451.
- Löbl F., Wilfing H. 1995, Sozialarbeitswissenschaft und Sozialarbeitsforschung in systemischer Betrachtung. Soziale Arbeit 44. Jg., H. Sept., S. 325-331.
- Loosen W., Scholl A., Woelke J. 2002, Systemtheoretische und konstruktivistische Methodologie. In: Scholl A. (Hrsg.), Systemtheorie und Konstruktivismus in der Kommunikationswissenschaft. Konstanz: UVK, S. 37-65.
- Ludewig K. 1988, Welches Wissen soll Wissen sein? Reflexionen eines Praktikers zu Fragen einer systemischen Forschung. Ztschr. f. system. Therapie 1988, 6 (2), S. 122-127.
- Luhmann N. 1990, Die Wissenschaft der Gesellschaft. Frankfurt: Suhrkamp, 732 S.
- Moser S. 2004, Konstruktivistisch Forschen? Prämissen und Probleme einer konstruktivistischen Methodologie. In: Moser S. (Hrsg.), Konstruktivistisch Forschen, Wiesbaden: VS, S. 9-42.
- Moser S. (Hrsg.) 2004, Konstruktivistisch Forschen. Methodologie, Methoden, Beispiele. Wiesbaden: VS, 252 S.
- Obrecht W. 2003, Transdisziplinäre Integration in Grundlagen- und Handlungswissenschaften. In: Sorg R. (Hrsg.), Soziale Arbeit zwischen Politik und Wissenschaft, Münster: Lit, S. 119-172.
- Ochs M., Schweitzer J. 2010, Systemische Forschung. In: Bock K., Miethe I. (Hrsg.), Handbuch Qualitative Methoden in der Sozialen Arbeit, Opladen: Barbara Budrich, S. 163-173.
- Ochs M. (Download 10.05.2012), „Leitfaden“ für die Durchführung systemischer Forschungsvorhaben (Version 1.0). Internet. <http://www.systemisch-forschen.de/node/6>
- Ochs M. 2012, Systemisch forschen per Methodenvielfalt – konzeptuelle Überlegungen und Anwendungsbeispiele. In: Ochs M., Schweitzer J. (Hrsg.) Handbuch Forschung für Systemiker. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 395-421.
- Ochs M., Schweitzer J. (Hrsg.) 2012, Handbuch Forschung für Systemiker, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 469 S.
- Pfeffer Th. 2004, Die Rekonstruktion sozialer Phänomene durch, zirkuläres Fragen'. In: Moser S. (Hrsg.), Konstruktivistisch Forschen, Wiesbaden: VS, S. 67-92.
- Pfeffer Th. 2001, Das zirkuläre Fragen als Forschungsmethode zur Luhmannschen Systemtheorie, 2. Aufl., Heidelberg: Carl-Auer, 145 S.
- Pfeifer-Schaupp H.-U. 1994, Selbstbeobachtung von Beobachtern. Zirkuläre Fragen als Instrument der Selbstevaluation in der psychosozialen Bera-

- tung. In: Heiner M. (Hrsg.), *Selbstevaluation als Qualifizierung in der Sozialen Arbeit*, Freiburg: Lambertus, S. 192-210.
- Reich G., Stasch M. 2012, *Familieninteraktionsforschung*. In: Ochs M., Schweitzer J. (Hrsg.), *Handbuch Forschung für Systemiker*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 315-329.
- Reiter L., Brunner E.J., Reiter-Theil S. (Hrsg.), *Von der Familientherapie zur systemischen Perspektive*, Berlin: Springer, 396 S.
- Reitinger E. 2008, *Transdisziplinäres Forschen als Balancieren von Widersprüchen*. In: Reitinger E. (Hrsg.), *Transdisziplinäre Praxis*, Heidelberg: Carl Auer, S. 9-15.
- Reitinger E. (Hrsg.) 2008, *Transdisziplinäre Praxis. Forschen im Sozial- und Gesundheitswesen*, 218 S.
- Rusch G. 1987, *Erkenntnis, Wissenschaft, Geschichte. Von einem konstruktivistischen Standpunkt*. Frankfurt: Suhrkamp, 602 S.
- Rusch G. 2004, *Konstruktivismus und Systemanalyse*. In: Moser S. (Hrsg.) *Konstruktivistisch Forschen*, Wiesbaden: VS, S. 172-201.
- Schiepek G. 1988, *Beitrag zu einer Diskussion im Vorfeld systemischer Methodologie*. *Ztschr. f. system. Therapie* 1988, 6 (2), S. 74-80.
- Schiepek G. 1988, *Psychosoziale Praxis und Forschung: ein methodologischer Entwurf aus systemischer Sicht*. In: Reiter L., Brunner, E.J., Reiter-Theil S. (Hrsg.), *Von der Familientherapie zur systemischen Perspektive*, Berlin: Springer, S. 77-96.
- Schiepek G. 2012, *Systemische Forschung – ein Methodenüberblick*. In: Ochs M. & Schweitzer J. (Hrsg.), *Handbuch Forschung für Systemiker*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 33-69.
- Schlötter P. 2005, *Vertraute Sprache und ihre Entdeckung. Systemaufstellungen sind kein Zufallsprodukt – der empirische Nachweis*, Heidelberg: Carl Auer, 215 S.
- Schmidt S.J. 1990, *Der Radikale Konstruktivismus: Ein neues Paradigma im interdisziplinären Diskurs*. In: Schmidt S.J. (Hrsg.), *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*, Frankfurt: Suhrkamp, S. 11-88.
- Schmidt S.J. (Hrsg.) 1990, *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*, Frankfurt: Suhrkamp, 476 S.
- Schmidt S.J. 1998, *Die Zähmung des Blicks. Konstruktivismus – Empirie – Wissenschaft*, Frankfurt: Suhrkamp, 226 S.
- Scholl A. (Hrsg.) 2002, *Systemtheorie und Konstruktivismus in der Kommunikationswissenschaft*, Konstanz: UVK, 336 S.
- Sieder R. 2008, *Patchworks – das Familienleben getrennter Eltern und ihrer Kinder*, Stuttgart: Klett Cotta, 409 S.

- Sieder R. 2001, Erzählungen analysieren – Analysen erzählen. Narrativ-biographisches Interview, Textanalyse und Falldarstellung. In: Wernhart K.R., Zips W. (Hrsg.), Ethnohistorie: Rekonstruktion und Kulturkritik. Eine Einführung, Wien: Promedia, S. 145-172.
- Sorg R. (Hrsg.) 2003, Soziale Arbeit zwischen Politik und Wissenschaft, Münster: Lit, 248 S.
- v. Sydow K. 2012, Evaluationsforschung zur Wirksamkeit systemischer Psychotherapie. In: Ochs M., Schweitzer J. (Hrsg.) Handbuch Forschung für Systemiker, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 105-122.
- Tschacher W. 1990, Interaktion in selbstorganisierten Systemen. Heidelberg: Asanger, 227 S.
- Vogd W. 2005, Systemtheorie und rekonstruktive Sozialforschung. Eine empirische Versöhnung unterschiedlicher theoretischer Perspektiven, Opladen: Barbara Budrich, 378 S.
- Wernhart K.R., Zips W. (Hrsg.) 2001, Ethnohistorie: Rekonstruktion und Kulturkritik. Eine Einführung, 4. Aufl., Wien: Promedia, 272 S.
- Wirth J.V., Kleve H. (Hrsg.) 2012, Lexikon des systemischen Arbeitens. Grundbegriffe der systemischen Praxis, Methodik und Theorie, Heidelberg: Carl-Auer-Verlag, 507 S.

«ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՈՒՄ

Վոլֆգանգ Կրիգեր (Գերմանիա, Լյուդվիգսհաֆեն)

Ամփոփում

Ճշմարտության կոնստրուկտիվիստական-հիմնախնդրային հայեցակարգը դիտարկելիս պետք է պարզաբանել «վիաբիլության» հայեցակարգի հատուկ նշանակությունը գիտության համակարգային-կոնստրուկտիվիստական ըմբռնման տեսանկյունից և ցույց տալ, թե ընդհանուր առմամբ հետազոտությունը ինչ ազդեցություն կարող է ունենալ «ճշմարտության վիաբիլիստական հայեցակարգի» համար: Համակարգային հետազոտությունների որոշ սկզբունքներ և ուղղություններ հիմնված են գիտության կոնստրուկտիվիստական ընկալման վրա:

Բանալի բառեր՝ համակարգային հետազոտություն, ավտոազգագրական հետազոտություններ, ռեկոնստրուկտիվ հետազոտությունները սոցիալական աշխատանքում, կոնստրուկտիվիզմ, վիաբիլություն, ինքնակազմակերպում, համակարգային տեսություն:

«СИСТЕМНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ» В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ

Вольфганг Кригер (Германия, Людвигсхафен)

Резюме

В вопросе интерпретации термина «системное исследование» ряд специалистов придерживается альтернативных позиций. Рассматривая проблемно-конструктивистскую концепцию истины, следует разъяснить особое значение концепции «виабильности» с точки зрения системно-конструктивистского понимания науки и показать, какие последствия может иметь «виабилистическая концепция истины» для исследования в целом. Нами разработаны некоторые принципы и направления системных исследований, основанных на конструктивистском понимании науки.

Ключевые слова – системные исследования, автоэтнографические исследования, реконструктивные исследования в социальной работе, конструктивизм, виабильность, самоорганизация, системная теория.

"SYSTEMIC RESEARCH" IN SOCIAL WORK

Wolfgang Krieger (Deutschland, Ludwigshafen)

Abstract

In this article, alternative positions will first be named on the question of what can be understood by the term "systemic research". These different understandings of systemic research will be explained and applied to social work research. In an examination of the constructivist problematic concept of truth, an attempt will be made to work out the special significance of the concept of "viability" with regard to a systemic-constructivist understanding of science and to show what consequences could be derived from a "viabilist concept of truth" for research in general. The article concludes with the development of some principles and orientations of systemic research based on such a constructivist understanding of science.

Key words – Systemic research, auto-ethnographic research, reconstructive research in social work, constructivism, viability, self-organisation, system theory.

LA VALEUR ACTUELLE DES ŒUVRES DES ARMÉNISTES EUROPÉENS

Aelita Dolukhanyan

Membre-Correspondante

de l'ANS d'Arménie

Docteur en philologie, Professeur

Responsable de la Chaire de la littérature arménienne

Ancienne et médiévale et des méthodes de son enseignement

Email: aelita.dolukhanyan@gmail.com

L'article a été présenté le 11.07.2020, il a été soumis à l'analyse 11.07.2020, et accepté pour être imprimé 03.11.2020

Introduction

Les études arméniennes en Europe, dont le début remonte aux XIe-XIIe siècles, ont commencé à avancer à pas de géant à partir du XVIIIe siècle, surtout lorsque les chercheurs européens ont commencé à étudier la contribution apportée par les peuples d'Orient à l'héritage commun de l'humanité.

Dans sa Préface du *Catalogue des manuscrits arméniens* de la Bibliothèque Nationale de France, Frédéric Macler communique que la collection de manuscrits arméniens par la Bibliothèque Nationale de France a commencé au XVIe siècle. Quelques manuscrits arméniens ont fait leur apparition sous Louis XIV, mais le fond s'est principalement enrichi aux premières années du règne de Louis XV, et en 1728-1730, il a été complété par l'abbé François Sévy¹, conservateur du département des manuscrits de la Bibliothèque royale.

Au XVIIIe siècle, la publication à Londres en 1736 de l'*Histoire d'Arménie* de Movses Khorénatsi et de la *Géographie* donnée en appendice, en langue grabar et traduction latine, par Guillermos et George Wiston, a servi de puissant stimulant pour le développement des études arméniennes. La préface, les notes et les listes de l'ouvrage étaient en latin².

Remarquons que c'était la deuxième publication du chef-d'œuvre du Père de l'historiographie arménienne après la *Généalogie de la famille de Ja-*

¹ Dolukhanyan 2011, 111.

² Hovhannissyan 2013, 10.

phet, écrite par le grand et émérite archimandrite Movses Khorénatsi, Père de l'historiographie arménienne³, publiée en 1695 à Amsterdam par les soins de Thovma Vanandétsi.

M. Lacroze, arméniste français, bibliothécaire du roi de Prusse, qui maîtrisait parfaitement le grabar et d'autres langues classiques, émerveillé de l'exactitude de la traduction de la Bible en grabar, l'a nommée « Reine de toutes les traductions anciennes »⁴.

Saint-Martin, fondateur des études arméniennes scientifiques de France

Le fondateur des études arméniennes radicales et à nombreuses branches est A.-J. Saint Martin avec les deux tomes de son livre *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*. Le premier tome a été publié en 1818 à Paris. Les préfaces de tous les deux tomes du livre proclamaient l'importance d'une nouvelle branche de la science à grand avenir, qui apporterait une contribution indéniable à la science, ainsi qu'à l'histoire et à la culture mondiales.

Saint-Martin a dessiné le territoire de l'Arménie historique selon la *Géographie* du VIIe siècle et il fait débiter la fondation de la souveraineté arménienne à partir de la victoire du Patriarche Haïk, remportée sur Baal en 2492 av. J.-C. Dans le numéro du 10 mars 2015 du « *New York Times* », Nicholas Wade a publié un article intitulé *Date of Armenia's Birth, Given in 5th Century*⁵. Il confirme que Khorénatsi a donné avec exactitude la date de la naissance de la nation arménienne.

Saint-Martin note qu'en présentant l'histoire et la géographie de l'Arménie, il a grandement profité des œuvres des savants et des géographes du monde ancien : Strabon, Pline et Ptolémée⁶.

Dans les deux tomes de son œuvre monumentale, le grand arméniste, s'est servi, outre les sources arméniennes, des sources grecques, byzantines, latines, syriaques, perses et autres.

Il parle des dynasties royales de l'État arménien, en commençant par les Haïkides et incluant les rois arméniens Roubénides du Royaume arménien de

³ Voskanyan, Korkotyan, Savalyan 1988, 116.

⁴ Dolukhanyan 2020, 199.

⁵ New York Times 2015, March 10.

⁶ Dolukhanyan 2014, 24.

Cilicie. L'arméniste décrit avec exactitude les quinze provinces de l'Arménie : l'Arménie Supérieure, le Taïk, le Gougark, l'Outik, la Quatrième Arménie, le Touroubéran, l'Aïrarat, le Vaspourakan, le Syunik, l'Artsakh, le Païtakaran, l'Aghdznik, le Mokq, le Kordjaïk, la Persarménie. Il écrit : « Les géographes arméniens aussi bien que les géographes grecs et latins, partagent ordinairement l'Arménie en deux grandes divisions. La Grande Arménie, Մեծ Հայք, qui s'étend depuis l'Euphrate jusqu'à la Mer Caspienne, et la petite, Փոքր Հայք... »⁷.

En même temps, il apprécie hautement les historiens arméniens, car « ils ont ordinairement le mérite de mettre beaucoup plus de soin dans le choix des événements qu'ils racontent, de rapporter moins de faits peu importants et de soigner plus généralement le style de leurs ouvrages, que les historiens arabes et persans »⁸.

En parlant des royautes arméniennes, Saint-Martin n'oublie pas de noter qu'en Artsakh, il y avait encore au début du XIXe siècle de petites principautés arméniennes dont les seigneurs arméniens se nommaient méliks : « Melikh, nom dérivé de l'arabe, Melikh, qui signifie roi »⁹.

Ce sont là des faits scientifiques impartiaux qui doivent être adressés aux hommes politiques falsificateurs turco-azerbaïdjanais qui considèrent que le territoire de l'Arménie historique et celui de la République d'Arménie actuelle leur appartiennent, ignorant les témoignages scientifiques séculaires des études arméniennes européennes. Jean-Pierre Mahé, arméniste renommé de notre actualité, dans son magnifique volume *L'Arménie à l'épreuve des siècles*, composé avec son épouse, décrit l'Arménie avec ses trois lacs : les lacs de Van, de Sévan et d'Ourmia, ses montagnes, les monts Ararat, Aragatz, Nemrout et Sipan, en notant comment l'Arménie s'est réduite à l'époque soviétique. Comment le peuple héroïque du Karabakh a lutté pour se libérer de l'Azerbaïdjan et proclamé son indépendance : « La province de Kars a été rendue à la Turquie. Le Nakhidjévan et la province de Gandzak ont été donnés à l'Azerbaïdjan, mais le Haut Karabagh, majoritairement arménien, a proclamé son indépendance en 1991 »¹⁰.

⁷ Saint-Martin 1818, 17.

⁸ Ibidem, 5.

⁹ Ibidem, 34.

¹⁰ Mahé A. et J.-P. 2005, 15.

Les arménistes anglais, français, belges et allemands des XIXe-XXe siècles sur l'Arménie

C'est avec une admiration particulière que parle de l'historiographie et de la culture arméniennes F. Conybear, arméniste anglais connu, qui a visité deux fois l'Arménie à la fin du XIXe siècle. Il a défendu la cause de Movses Khorénatsi en confirmant que ce dernier était un historien du siècle d'or. Il considère que la mention faite par Sébéos sur Mar Abbas Katina confirme le fait que Sébéos a suivi Movses Khorénatsi¹¹. Conybeare est profondément affecté par les immenses pertes de manuscrits arméniens : « Le fait que l'œuvre spéciale mentionnée d'Agathange n'ait pas été découverte à ce jour n'est pas étonnant, puisqu'à peine un dixième de la littérature arménienne des Ve-VIe siècles s'est conservé à ce jour »¹².

Dans la préface de sa traduction de l'épopée *David de Sassoun*, Frédéric Feydit apprécie hautement la littérature arménienne, ancienne et médiévale : « Théologie, poésie sacrée, hagiologie, histoire, tous les genres connus par la littérature chrétienne médiévale du Bassin méditerranéen, sont représentés dans la littérature arménienne par des œuvres de valeur. Les Arméniens sont côte à côte avec les Grecs, les Latins et les Syriens »¹³.

Les savants européens de diverses nationalités ont consacré de nombreuses recherches arménologiques à Machtots et l'alphabet qu'il a créé.

Machtots a créé un alphabet non seulement pour les Arméniens, mais également pour chacun des peuples voisins de l'Arménie. À cette époque, cela avait valeur de miracle. Ni les Géorgiens, ni les Azerbaïdjanais, qui se considéraient Albanais du Caucase, n'acceptent ce fait historique. Par contre, les arménistes européens sont convaincus que Machtots a créé aussi les lettres des Géorgiens et des Albanais du Caucase. F. Feydit parle de ce fait et note aussi que Machtots a passé beaucoup de temps en Géorgie, fondant des églises et ouvrant des écoles.

En 1918, J. Markwart a publié à Vienne son ouvrage *Histoire des signes d'écriture arméniens et de la vie de M. Machtots*. L'arméniste allemand a écrit cet ouvrage en 1915, avant le Génocide des Arméniens et il parle avec admiration des activités illuminatrices de Mesrop Machtots et de Sahak Parthev pour

¹¹ Dolukhanyan 2020, 64.

¹² Dolukhanyan 2005, 85.

¹³ Feydit 1982, 119.

en venir en même temps à la conclusion suivante : « Un peuple qui a donné naissance à tels hommes et les respecte comme des titans, en suivant leur exemple, ne peut être complètement détruit, même si les Turcs, les Kurdes, les Tatares, les Perses et tous les grands États se liguent contre eux »¹⁴.

Dans son monumental ouvrage *L'Arménie chrétienne et sa littérature* Félix Nève, arméniste belge, parle avec admiration de l'histoire d'Éghiché, la considérant comme l'histoire de la libération nationale des Arméniens, au cours de laquelle le peuple arménien s'est voué au martyre national pour sauver son indépendance politique et religieuse¹⁵.

En 1888, une autre recherche très importante de F. Nève a été publiée à Louvain sous le titre *Quelques publications mémorables de la littérature arménienne*. Dans cet ouvrage, il apprécie une fois de plus les Mekhitaristes qui servent avec zèle leurs compatriotes, leur faisant connaître les nouveautés de la science et de l'industrie mondiales¹⁶. À son avis, les Arméniens sont des polyglottes innés ; dès lors, ils communiquent avec plus de facilité avec les représentants de divers pays que les autres peuples des pays orientaux¹⁷. Même dans les pays étrangers, les Arméniens ouvrent des écoles nationales, considérant la langue comme la base de la préservation de la nation¹⁸.

C'est au rôle exceptionnel joué par les Mekhitaristes qu'a consacré une recherche spéciale Victor Langlois, célèbre arméniste français, numismate, savant ayant étudié les édits de la royauté des Roubénides de Cilicie, premier éditeur en langue française des *Épîtres* de Grigor Magistros et éditeur de deux volumineux recueils des œuvres d'historiens arméniens. Il confirme avec des faits la renommée dont jouit en Europe la Congrégation fondée par Mkhitar Sébastatsi, et dont les publications ont mérité des prix dans les concours internationaux. Les Mekhitaristes publient des œuvres de la littérature antique dont seules les traductions en grabar se sont conservées, tels les ouvrages de Philon d'Alexandrie et d'Eusèbe de Césarée¹⁹.

¹⁴ Dolukhanyan 2005, 76.

¹⁵ Nève 1886, 301.

¹⁶ Dolukhanyan 2001, 76.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, 75.

¹⁹ Langlois 1869, 29.

Langlois est parmi les traducteurs importants de l'*Histoire d'Arménie* de Movses Khorénatsi et il répète les paroles d'un honorable ecclésiastique arménien : « Un jour viendra où l'Europe scientifique le proclamera **Grand**²⁰.

Langlois a été l'un des premiers à alerter la pensée scientifique mondiale sur la destruction des monuments arméniens de Cilicie par les Turcs²¹, dont il avait été témoin oculaire lors des fouilles archéologiques en Arménie Cilicienne en 1852-1853²².

Les actions destructrices turques et azerbaïdjanaises contre les monuments arméniens se poursuivent à ce jour. Ils poursuivent maintenant une politique différente. Ce qui a été préservé est présenté comme un patrimoine culturel turc ou azerbaïdjanais. Une preuve éclatante en est l'étonnant amoindrissement du nombre des monuments de la capitale Ani universellement connue des Bagratides arméniens, et l'appropriation du reste comme le leur.

À cet égard, les livres publiés par les voyageurs et les arménistes européens au XIXe siècle sont très importants, parmi lesquels les volumineuses notes de voyage de Robert Ker Porter, voyageur, peintre et diplomate écossais, sont d'une valeur exceptionnelle. Il y parle des deux capitales importantes de l'Arménie, Ani et Erevan. Porter a voyagé à travers toute l'Europe, il a visité la Russie, ainsi que d'autres pays, mais nulle part il n'a vu l'architecture parfaite qu'Ani avait au Xe siècle. Après avoir passé une journée entière dans les ruines d'Ani, le voyageur écossais décrit des bâtiments séculaires qui n'existent plus à présent. Son impression de l'art exceptionnel de l'architecture d'Ani est très impressionnante : "...it surpassed anything of the kind I had ever seen, whether abroad, or in the most celebrated cathedrals of England"²³.

Marie Brosset fournit une information exceptionnelle sur l'architecture, le rôle international de la capitale Ani, centre royal arménien. En hiver 1848, il a fait en Arménie un séjour de quarante jours, mais en raison de fortes chutes de neige, il n'a pas pu visiter la ville d'Ani, ce qu'il désirait le plus. Brosset a consciencieusement rassemblé toute l'information fournie par les scientifiques et les voyageurs qui avaient étudié Ani et l'a incluse dans son ouvrage en deux volumes intitulé *Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois*

²⁰ Dolukhanyan 2020, 77.

²¹ Dolukhanyan 2003, 49.

²² Ibidem.

²³ Ker Porter 1821, 173.

Bagratides, aux Xe et XIe s, Histoire et description. Les deux tomes de ce livre sont déjà un document puissant contre les falsificateurs turcs, qui présentent Ani comme un patrimoine culturel turc, grâce auquel ils développent un tourisme à grande échelle. Les Turcs oublient que pendant l'essor principal d'Ani dans cette région, au Xe siècle et au cours des deux premières décennies du XIe siècle, les Turcs n'avaient pas encore mis les pieds en Arménie Majeure.

Nous savons d'après les historiens arméniens qu'il y avait des palais royaux sous les Arsacides, dont pas une trace n'a été conservée, mais cette architecture est renée à Ani. Voici ce qu'écrit Brosset : « Pas un palais, pas un élégant édifice civil n'a survécu entier jusqu'à nous des magnificences de la monarchie Arsacide; à peine les ruines d'Ani offrent-elles à notre admiration quelque reste du luxe des arts sous les Bagratides »²⁴.

Edouard Dulaurier a grandement apprécié le rôle joué par le Royaume arménien de Cilicie pendant les Croisades. Après Saint-Martin, Langlois et Brosset, il a traduit les historiens arméniens et, en particulier, il a publié dans un énorme volume français tous les ouvrages des chroniqueurs arméniens sur les Croisades, les considérant comme des témoignages uniques pour l'historiographie mondiale²⁵. Selon Dulaurier, les historiens arméniens ont lié le monde ancien aux temps nouveaux à travers leurs œuvres, ils sont sincères, véridiques et fournissent souvent des renseignements détaillés²⁶.

Le livre *Autour de l'Arménie* publié en 1917 par Frédéric Macler est d'une valeur exceptionnelle en arménologie. Il contient divers articles publiés dans les périodiques français au cours de différentes années, réunis autour d'un même axe : Le monde doit accorder une attention particulière à la nation chrétienne civilisée d'Orient, qui a toujours contribué au progrès de l'humanité par ses actes éclairés et ses individus uniques. Le livre s'ouvre sur une bibliographie de documents imprimés condamnant le Génocide arménien. Ce sont des livres, des articles dans lesquels des savants et des écrivains étrangers condamnent les massacres massifs d'Arméniens organisés par Abdülhamid et le Génocide perpétré par les Jeunes Turcs²⁷. Le livre présente, en produisant des faits à l'appui, comment les Turcs remettaient les terres arméniennes aux

²⁴ Brosset 1861, VI.

²⁵ Dolukhanyan 2004, 21.

²⁶ Ibidem, 6.

²⁷ Dolukhanyan 2011, 15-16.

Kurdes afin de résoudre par la suite le problème arménien par leur intermédiaire, en expulsant les Arméniens de leurs territoires ancestraux²⁸. Il mentionne que les auteurs du monde antique, Hérodote et Strabon témoignent des progrès des Arméniens dans les domaines de l'agriculture, de l'ingénierie et du commerce dans les temps anciens. Il parle avec admiration des aspirations de libération nationale de Mkhitar Sébastatsi, d'Israël Ori, de David Bek²⁹, de Nerses Acharakétsi, ainsi que des aspirations à l'illumination des Arméniens. Il appelle Nerses Acharakétsi Garibaldi en soutane qui a grandement contribué à la libération de l'Arménie Orientale du joug persan.

Entre juillet et octobre 1909, Macler s'est rendu en Arménie et il a visité aussi Tbilissi et Constantinople, centres de la vie intellectuelle arménienne. En 1911, sa relation de voyage a été publiée, dans laquelle il décrit avec une haute conscience scientifique ses impressions sur l'Arménie, ainsi que le rôle des Arméniens à Tbilissi et à Constantinople³⁰.

Macler écrit que bien que Tbilissi soit la capitale du Royaume de Géorgie, la majorité de la population est arménienne. Les villes géorgiennes sont habitées par des Arméniens tandis que les Géorgiens vivent dans des villages. Sous la domination russe, les trois quarts des membres de la municipalité de Tbilissi étaient des Arméniens. Tout le commerce et l'industrie locale étaient aux mains des Arméniens. La plupart des biens immobiliers, des terrains et des jardins de Tbilissi appartenaient aux Arméniens³¹.

Macler parle des périodiques arméniens, des écoles, du théâtre, des nombreuses banques, présentant à quel point les Arméniens ont contribué à la vie de la Géorgie. Charles Dowsett, célèbre arméniste du XXe siècle, mentionne dans sa vaste monographie ; intitulée *Sayat-Nova* que le roi géorgien Irakli II Bagratide se souvenait de son origine arménienne : "Irakli II, who was a member of the Bagrationi dynasty must have been aware of his Armenian origins"³², Macler décrit qu'après les massacres de 1895-1896, de nombreux Arméniens ont quitté l'Arménie Occidentale pour s'installer à Constantinople. A cause des mêmes massacres, les Arméniens ont quitté leur patrie et ont émi-

²⁸ Macler 1917, 134.

²⁹ Ibidem, 195-197.

³⁰ Dolukhanyan 2011, 131.

³¹ Ibidem, 149.

³² Dowsett 1997, 450.

gré vers des pays étrangers. À l'époque d'Abdülhamid, les Arméniens étaient complètement privés de droits, mais dans la vie littéraire et culturelle de Constantinople, les Arméniens étaient en avance non seulement sur les Turcs, mais aussi sur les autres nations³³.

Ces faits témoignent à quel point les Arméniens ont contribué à la vie culturelle des pays étrangers, y compris la Turquie.

Macler termine son livre *Autour de l'Arménie*, qui condamne sévèrement le Génocide arménien, avec l'exigence suivante: «Le peuple arménien ne peut plus vivre sous le joug turc. Il faut que la France et ses alliés libèrent les Arméniens restés en Turquie de la tyrannie ottomane»³⁴. Alors qu'après l'anéantissement d'un million et demi d'Arméniens, il restait encore neuf cent mille Arméniens en Arménie Occidentale, dont Kemal Atatürk exigeait soit de quitter leur patrie, soit d'être turcisés³⁵.

La question du Génocide arménien a été historiquement décrite avec précision par Franz Werfel dans l'histoire héroïque *Les quarante jours du Mont Moussa*, une œuvre qui est toujours considérée comme le chef-d'œuvre du grand écrivain et connue dans le monde entier. Voici ce que Stefan Ihrig écrit dans son livre *Justifying Genocide*: “His most successful novel, *The Forty Days of Musa Dagh*, is a literary monument to the Armenians and their fait in the Armenian Genocide that had taken place during World War I. It was widely read over the wold, especially by German-language speakers and Armenians”³⁶.

Les ouvrages des arménistes européens, en particulier de Saint-Martin, Langlois, Brosset, Dulaurier, Nève, Conybear, Markwart, Macler, Feydit, Dowsett, Mahé, réfutent sans équivoque la falsification des faits politiques et culturels qui sont actuellement exploités dans la politique turque et azerbaïdjanaise.

Bibliographie

Dolukhanyan A. 2001, Félix Nève et la littérature de l'Arménie chrétienne, Erevan, Éditions «Artaguers», 92 p. (en arm.).

³³ Dolukhanyan 2011, 155.

³⁴ Macler 1917, 326.

³⁵ Dolukhanyan 2020, 162.

³⁶ Ihrig 2016, 1.

- Dolukhanyan A. 2002, Marie Félicité Brosset, arméniste, Erevan, Éditions «Hayreninfo-Artaguers», 115 p. (en arm.).
- Dolukhanyan A. 2003, Victor Langlois, arméniste, Erevan, Éditions «Loussakn», 119 p. (en arm.).
- Dolukhanyan A. 2004, Édouard Dulaurier, arméniste, Erevan, Éditions «Loussakn», 72 p. (en arm.).
- Dolukhanyan A., Frédéric Macler, arméniste 2011, Erevan, Éditions «Zangak», 222 p. (en arm.).
- Dolukhanyan A. 2005, Les arménistes européens sur Machtots et l'alphabet arménien, Etchmiadzine, Éditions «St. Etchmiadzine», 94 p. (en arm.).
- Dolukhanyan A. 2008, Frédéric Feydit, arméniste, Erevan, Éditions de l'Université d'État d'Erevan, 267 p. (en arm.).
- Dolukhanyan A. 2014, Saint-Martin, fondateur des études arméniennes en France, Erevan, Éditions «Zangak», 237 p. (en arm.).
- Dolukhanyan A. 2020, Jean-Pierre Mahé, arméniste, Erevan, Éditions «Guitoutiun» de l'Académie Nationale des Sciences de la RA, 379 p. (en arm.).
- Hovhannissyan P. 2013, L'œuvre de Movses Khorénatsi, Erevan, Éditions de l'Université d'État d'Erevan, 426 p. (en arm.).
- Voskanyan N., Kirakossyan K., Savalyan A. 1988, Le livre arménien entre 1512 et 1800, Catalogue des premiers imprimés arméniens, t. I, Erevan, Combinat Hacob Méghapart de polygraphie, 864 p. (en arm.).
- Brosset M. 1861, Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides, aux Xe et XIe siècles, Histoire et description, partie II, St. Pétersbourg.
- Dowsett Ch. 1997, Sayat-Nova An 18th Century Troubadour, A Biographical and Literary Study, Lovanii, In Aedibus Peeters, 505 p.
- Feydit F. 1982, Considérations sur l'alphabet de Saint Mesrop et recherches sur la phonétique de l'arménien 1982, Wien, « Mechitaristen-Buchdruckerei » imp. 216 p. (Deuxième édition).
- Ihrig St. 2016, Germany and the Armenians from Bismark to Hitler, Justifying Genocide, Cambridge, Harvard University Press, 460 p.
- Ker Porter R. 1821, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia during the Years 1817, 1818, 1819, vol. I, London, printed for Longman, 882 p.
- Langlois V. 1869, Notice sur le couvent arménien de l'île St. Lazare de Venise, suivie d'un aperçu sur l'histoire et la littérature de l'Arménie, Venise, typogr. de Saint Lazare, 78 p.
- Macler Fr. 1917, Autour de l'Arménie, Paris, Librairie E. Nourry, 327 p.

- Mahé A. et J.-P. 2005, L'Arménie à l'épreuve des siècles, Découvertes Gallimard Histoire, 159 p.
- Nève F. 1886, L'Arménie chrétienne et sa littérature, Louvain, «Ernest Lerouk» éditeur, 400 p.
- Saint-Martin A.-J. 1818, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I, Paris, impr. Nationale, 450 p.

ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅԱԳԵՏՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Աելիտա Դոլուխանյան

Ամփոփում

Եվրոպական հայագիտությունը, որը սաղմնավորվել էր արդեն XI-XII դդ., հսկայական քայլերով առաջ գնաց XVIII դ. ի վեր: Հատկապես այն ժամանակ, երբ Եվրոպան սկսեց գիտականորեն հետազոտել Արևելքի ժողովուրդների՝ մարդկության ընդհանուր ժառանգությանը բերած նպաստը:

XVIII դարում հայագիտության զարգացման համար հզոր խթան դարձան Գուլիելմոս և Գեորգ Վիստոնների՝ 1736 թ. Լոնդոնում հրատարակած Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» ու նրան կցված աշխարհագրությունը՝ գրաբարով ու լատիներեն թարգմանությամբ:

Հայագիտության լայնացումը ու արմատական սկզբնավորողը դարձավ Ա.-Ժ. Սեն-Մարտենը՝ իր *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* («Պատմական և աշխարհագրական գրառումներ Հայաստանի մասին») գրքի երկու հատորներով: Առաջին հատորը լույս տեսավ Փարիզում 1818-ին: Գրքի երկու առաջաբաններն ազդարարում էին մեծ ապագա ունեցող, գիտությանը, համաշխարհային պատմությանն ու մշակույթին աներկբա նպաստ բերող նոր գիտաճյուղի կարևորությունը:

Եվրոպացի հայագետների, հատկապես Սեն-Մարտենի, Լանգլուայի, Բրոսսեի, Դյուլորիեի, Նևի, Կոնիբերի, Մարկվարտի, Մակլերի, Ֆեյդիի, Դաուսեթի, Մահեի աշխատությունները աներկբա ապացույցներով հերքում են քաղաքական ու մշակութային փաստերի այն նենգափոխումը, որոնք այսօր թուրք-ադրբեջանական քաղաքական շահարկումների հիմքում են դրված:

Քանալի բառեր՝ եվրոպացի հայագետներ, Սեն-Մարտեն, համաշխարհային պատմություն, գիտական մոտեցումներ, Մահե, Բրոսսե, Մարկվարտ:

АКТУАЛЬНАЯ ЦЕННОСТЬ РАБОТ ЕВРОПЕЙСКИХ АРМОНОВЕДОВ

Аэлиа Долохання

Резюме

Европейское арменоведение, зародившееся еще в XI-XII веках, стало активно развиваться с XVIII века, в особенности, когда европейская наука стала проявлять подчеркнутый интерес к изучению вклада народов Востока в общее культурное наследие человечества.

В этот исторический период мощным толчком к развитию арменоведения послужила «История Армении» Мовсеса Хоренаци, изданная Гиллермосом и Георгом Уистонами в 1736 году в Лондоне. В качестве приложения к труду Хоренаци была опубликована также «География» в древнеармянском и латинском переводах.

Основоположником радикального арменоведения стал А.-Ж. Сен-Мартен – автор двухтомного исследования *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* («Исторические и географические записи об Армении»), первый том которого был опубликован в Париже в 1818 году. В двух предисловиях к книге автором была дана высокая оценка арменоведению как новой отрасли науки с большим будущим, которая, несомненно, внесет значимый вклад во всемирную историю и культуру.

Работы европейских арменоведов, в частности Сен-Мартена, Лангла, Броссе, Дюлорие, Нева, Коннибира, Маркварта, Маклера, Фейди, Доусетта, Маэ однозначно опровергают фальсификацию политических и культурных фактов, что в настоящее время составляет основу инсинуаций турецко-азербайджанских политиков.

Ключевые слова – европейские арменоведы, Сен-Мартен, всемирная история, научные подходы, Маэ, Броссе, Маркварт.

THE RELEVANT VALUE OF THE WORKS OF EUROPEAN ARMENOLOGISTS

Aelita Dolukhanyan

Abstract

European Armenology, which originated in the XI-XII centuries, began to actively develop since the XVIII century, especially when European science began to show an emphasized interest in studying the contribution of the Oriental nations to the common cultural heritage of mankind.

During this historical period, the *History of Armenia* by Movses Khorenatsi, published by Gillermos and Georg Whistons in 1736 in London, served as a powerful impetus to the development of Armenian studies. As an appendix to the work of Khorenatsi, the *Geography* was also published in ancient Armenian and Latin translations.

The founder of fundamental Armenology was A.-J. Saint-Martin, author of a two-volume study entitled *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* (*Historical and Geographical Records of Armenia*), the first volume of which was published in Paris in 1818. In his two prefaces to the book, the author highly appreciated the Armenian studies as a new branch of science with a great future, which will undoubtedly make a significant contribution to the world history and culture.

The works of European armenologists, in particular Saint-Martin, Langlois, Brosset, Dulaurier, Nève, Conybear, Markwart, Macler, Feydit, Dowsett, Mahé, unequivocally refute the falsification of political and cultural facts, which is currently the basis of the insinuations of Turkish-Azerbaijani politicians.

Key words – European armenologists, Saint-Martin, world history, scientific approaches, Mahe, Brosset, Markwart.

**ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԼԱՑԵՐԳԵՐԻ ԾԻՍԱԿԱՆ
ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՄԱՀՎԱՆ ԱՅԼԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ**

Նվարդ Վարդանյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Երևանի պետական համալսարան, Հայ բանասիրության ֆակուլտետ
ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ vardanyan.nvard@ysu.am
Հոդվածը ներկայացվել է 28.06.2020, գրախոսվել է 03.10.2020, ընդունվել է
տպագրության 03.11.2020

Ներածություն

Լացերգերը ավանդական հարսանեկան ծեսի անքակտելի մասն են եղել: Դրանք՝ թախծոտ մեղեդիներով և տխուր բովանդակությամբ, միտված են եղել հուզականության խտացմանը, լաց առաջացնելուն¹: Հոդվածում քննվում է հարսանեկան լացերգերի ծիսական նշանակությունը, ներկայացվում են մահվան այլաբանական պատկերները և դրանց իմաստաբանությունը ծիսական համալիրում:

Հարսանեկան լացերգերի անվանումներն ու բնույթը

Հրաժեշտի և բաժանման ծեսն ուղեկցող լացերգերում աղքատ ամուսնությունը հաճախ ներկայացվում է իբրև մահ կամ պանդխտություն՝ հայրենի տնից անդարձ հեռացման մոտիվներով, որտեղ հաճախ հիշատակվում են ընդմիջտ բաժանման և նույնիսկ թաղման մոտիվները: Այսպիսի երգերը որոշակի ընդհանրություններ ունեն թաղման լացերգերի հետ՝ պատկեր-խորհրդանիշների, կրկնվող բանաձևային արտահայտումների առումով: Ծիսերգային այս երկու տեսակները, կատարվելով բնույթով իրարից այնքան տարբեր՝ ուրախության և տխրության ծեսերի ժամանակ, երգերի ժանրաբաժանումներում երբեմն մեկ խմբում են դասակարգվում: Այսպես, օրինակ, ռուսական ծիսերգերի ժանրաբաժանումներում ռուս-նասիրողները այս երկու երգատեսակը մի խմբում են դասակարգում՝

¹ Թումաճան 1972, 200, Փոքքեյան 1971, 25:

անվանելով **լացերգեր** (*причитания*)²: Չնայած դրան՝ մահվան ողբերի համար կիրառվող *песнь скорби* (ողբերգեր) եզրույթը չի կիրառվում հարսանեկան լացերգերի առնչությամբ: Անգլերեն եզրույթները ևս տարբեր են. թաղման երգերն անվանվում են *mourning song*, որտեղ շեշտվում է ողբը, հարսանեկան լացերգերը՝ *lamentation*.

Հայերենում **լացերգ** եզրը կիրառվում է և՛ հուղարկավորության, և՛ հարսանեկան հիշյալ երգերի առնչությամբ: Սակայն ավելի հաճախ թաղման երգերը **ողբերգ**, **սգերգ** կամ **կոծի երգ** են անվանում: Հարսանեկան լացերգերի շատ բնորոշ անվանում է հանդիպում Քեսապի բանահյուսության մեջ, որտեղ դրանք **ողջերթեր** են կոչվում: Յակոբ Չոլաքյանը Քեսապի ժողովրդական երգերը դասակարգելիս այս երգատեսակը խմբավորում է ողբերի շարքում՝ առանձնացնելով մահացածի վրա ասվող ողբերգեր և հարսի կամ մեկ այլ հարազատի՝ հեռու տեղ մեկնելու ժամանակ ասվող **ողջերթեր**³: Այս եզրը կարծես հակադրվում է ողբերգին՝ հաստատելով այս երգերի թեև լալագին, սակայն կենսահաստատ լինելը:

Լացի իմաստաբանությունը. հարսը՝ մեռնող-հառնող

Հարսանեկան ծեսը գրառողները սովորաբար նշում են, որ լացերգերի կատարումը լացով է ուղեկցվել: Հրաժեշտի ու բաժանման ժամանակ աղջկա ու մոր լացի մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան լացերգերի բնագրերում⁴ («Աղջիկ մի կու տանին լալով ու լալով»⁵, «Մի՛ լար, աղուոր աղջիկ, աչուիդ կ'աւըրի»⁶, «Մի՛ լար, մարիկ, մի՛ լար, // Ես կենե կուգամ»⁷): Աղջկա աչքի արտասուքը նույնիսկ գարնան հորդառատ անձրևի հետ է համեմատվում («Քեօ աչիչ արցունք // Գեարնան լուլախ ի»⁸): Հարսի և իր հարազատների աղիողորմ, երբեմն նաև բարձրաձայն հեկեկոցով լացի մասին վկայում են հարսանեկան ծեսի գրեթե բոլոր գրառողները⁹: Փե-

² Տե՛ս, օրինակ, Русская народная поэзия. Обрядовая поэзия 1984:

³ Չոլաքյան 1980, 25:

⁴ Այս և լացերգերի մյուս մոտիվների քննությունը տե՛ս Վարդանյան 2013:

⁵ Ճանիկեան 1895, 418:

⁶ Ճանիկեան 1895, 414-417:

⁷ Թումանյան 1972, 48:

⁸ Հայկունի 1906, 39:

⁹ Երզնկայի հարսանեկան սովորույթների նկարագրություններում Գ. Ստեփանյանը գրում է. «Ավելի տպավորիչ, հուզիչ է եղել հարսի բաժանումը մորից: Պատահել է, որ նա փաթաթվել է մորը, բարձրաձայն լաց եղել, չի ցանկացել հեռանալ հայրա-

սայի կողմի խնամինների կատակերգերում հարսի լացը որպես նազ անել է բնութագրվում («*Մենք, այ աղվոր աշխի, էկեր ենք ձերը, // Քեզ հազար նազերով տի տանինք մերը*»¹⁰): Հարսի լացի մասին հիշատակվում է կիսահումորով ասված բանաձևային արտահայտություններում («*Ինքս կույամ, սիրտս կուզե*»¹¹):

Աղջկան տնից հանելիս հուզական ապրումների խտացումն ու թախիծը, անշուշտ, բնական է և մարդկային: Թվում է՝ չարժե նույնիսկ այլ իմաստաբանություն որոնել: Հայրական տնից բաժանման թախիծը՝ ավանդական սովորույթներով պայմանավորված, հետամուսնական շրջանում հայրական տուն այցերի սակավությունը, հարսի կարգավիճակի ծանրությունը և պատասխանատվությունը ավանդական ընտանիքում բավական բարդ, փորձություններով լեցուն մի շրջան էին խոստանում, և հարսի տագնապների, սպասվելիք դժվարությունների մոտիվները, անշուշտ, հիշատակվում են լացերգերում: Սակայն նման մոտիվների կողքին հայտնվող մահվան և թաղման ողբագին մոտիվներն առաջին հայացքից համահունչ չեն ըստ էության ուրախ այս ծեսին: Հարսնառի եկած խնամիններին այստեղ գրողներ՝ մահվան ոգիներ են անվանում (*Էկանտանողնին, // Չարհարգրողնին, // Հոգիհանողնին, // Էկանտանողնին, // Հարսըհանողնին...*¹²), ի հայտ են գալիս թաղման ծիսերգերին բնորոշ մոտիվներ¹³ («*Գարմիր քողով բաղընքեցինք // Իմ գենջ արևըս, // Միտքեդ չելլի, ազիզ*

կան օջախից: Դրամատիկ այս երևույթի վրա ուշադրություն են դարձրել հայկական հարսանիքին ներկա եղող օտարները և կասկած հայտնել՝ արդյոք իրական ապրումներ են տեսնում իրենք, թե հարսը պարզապես խաղում է... Անշուշտ, իրական են եղել, մանավանդ երբ աղջիկը ակամա է մտել ամուսնական լուծի տակ, սրտովը չի եղել փեսացուն» (Ստեփանյան 2005, 424):

¹⁰ Սրվանձյանց 1978, 518:

¹¹ Փորքշեյան 1971, 25:

¹² Թումաճան 1983, 77:

¹³ Ողբերգերին բնորոշ բանաձևային որոշ արտահայտություններ ուղղակիորեն տեղ են գտնում հարսանեկան լացերգերում, ինչպես հետևյալ օրինակն է.

Ողբերգ

Եկու, որդեակ, զիս մի լացուներ,

Ես շատ եմ լացեր, այլ մի լացուներ (Սրվանձյան 1884, 302):

Հարսանեկան երգ

Մի՛ լար, քուրիկ, մի՛ լար, իս մի՛ լացուներ,

Իս շատ են լացցուցած, դուն մի՛ լացցըներ (Թումաճան 1983, 133):

մարիզ, //Իմ վերջին պարև»¹⁴): Երբեմն հանդիպում են նաև թաղման և հարսանեկան երգերի համակցումներ:

Մի՛ լար մարիկ, մի՛ լար, աչուիդ կ'արի,
Մէրտինէն վար իջնամ՝ նէ սրտիկդ կը մարի:
Իմ սէրս քու սէրդ դատաստան մնաց,
Շատ մուրազներ ունէանք, կիս կատար մնաց¹⁵:

Այս երգը գրառվել է որպես ողբերգ, սակայն, ինչպես նշվում է նաև բնագրի գիտական ծանոթագրման մեջ, հարսանեկան և թաղման լացերգերի մոտիվների համադրություն է կազմում:

Ակնհայտ է, որ, հուզական ապրումների արտահայտումներ լինելուց բացի, հիշյալ մոտիվները որոշակի ծիսական իմաստաբանություն են թաքցնում: Հարսանիքն անցումային ծես է, իսկ այսպիսիք սովորաբար ուղեկցվում են մահվան և հարության խորհրդանիշներով: Հարսի անցումը իր տարածքից փեսայի տարածք՝ որպես մահ և հարություն էր դիտվում, հետևապես աղջիկը պետք է մահանար հայրական տանը և վերածնվեր փեսայի տանը¹⁶: Լացերգերում ավելի քան տեսանելի են հարսի մահվան մոտիվներն ու խորհրդանիշ-պատկերները, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

Մահվան խորհրդապատկերները հարսանեկան լացերգերում

Ինչպես նշեցինք, լացերգերի առանցքում հարսի կերպարն է, նրա տեղափոխումը նոր տուն, որը երգային բնագրերում և ծեսի վաղ տրամաբանության մեջ ներկայացվում է որպես մեկնում մեկ այլ աշխարհ, պանդխտություն կամ մահ: Այս բոլոր պարագաներում երգում առատորեն տեղ են գտնում մահվան խորհրդանիշներ, որոնք ցուցում են հարսի խորհրդանշական մահը հայրական տանը, որին պետք է հաջորդի հարությունը նոր տարածքում և նոր կարգավիճակով: Ահա այս ընկալումներից ելնելով՝ երգերի տարածաժամանակային, բուսական, կենցաղային արտահայտումներում գերիշխում են մահվան այլաբանական պատկերները¹⁷:

¹⁴ Փորքշեյան 1971, 25:

¹⁵ Ալահայտոյեան 2010, 80:

¹⁶ Байбурин 1993, 76.

¹⁷ Թերները այսպիսի անցումային վիճակը անվանում է **լիմինալ**, երբ մարդը դեռևս ոչ մի աշխարհում չի և չի կրում որևէ կարգավիճակին հատուկ նշաններ: Այս-

Ա. Տարածաժամանակային գործոններ

Մահվան այլաբանական պատկերները հատկապես ակնհայտ են լացերգերի տարածաժամանակային ընկալումներում: Հարսին տանելու ժամանակը հարսանեկան լացերգերում միշտ երեկոն է, գիշերը, մուգը և մառը:

Իրիկվա զանգեր զարգեցին,
Օտքն զանգուն դրեցին,
Մերիկ ետևեն լացուցին¹⁸:
Դովիքը բացին շշերով,
Հարսը կը տանեն **գիշերով**.¹⁹
Նիգյար տարան **գիշերով**.
-Յամմա՛ն, Նիգյա՛ր, գիս տարան²⁰:

Ի հակադրություն սրա՝ փեսայի տան շեմին երգվող հարսնաբերի երգերում ծագող արևի, լուսաբացի և ծեփի ողջույնի մոտիվներն են գերիշխում²¹:

Ժամանակի առումով ուշագրավ է Զատիկի հիշատակումը հարսանեկան երգերում: Լացերգերին ի պատասխան երգվող երգերում, որպես վշտացած հարազատների ու հարսի մխիթարություն, հաճախ խոստում է հնչում՝ հարսին հետ բերել Զատիկին:

-Գնա՛, օղո՛ւլ, գնա՛, ձա՛գս,
Զատկին քեզի տուն կը բերենք.
Վեց օսկի ա դեմ կը բերենք²²:

Հարության տոնի՝ Զատիկի հիշատակումը՝ որպես հարսի վերադարձի ժամանակ ընդունելը, կարծում են, ևս պատահական չէ: Ծիսական մահ ապրող և տնից հեռացող հարսի վերադարձը հարության տոնին ամբողջացնում է հարսի՝ որպես մեռնող-հառնողի ընկալումը:

պիսի վիճակին բնորոշ են մահը, անտեսանելիությունը, մթությունը, արևի կամ լուսնի խավարումը և այլն (Тернер 1983, 169):

¹⁸ Լալայան 1983, 366-367:

¹⁹ Լալայան 1983, 367-368:

²⁰ Փահլևանյան, Սահակյան 1984, 73-74:

²¹ Վարդանյան 2017:

²² Լալայան 1983, 367-368:

Ինչպես ժամանակը, այնպես էլ տարածությունը առասպելածիսական խորհրդաբանություն ունեն։ Իր աշխարհից հեռացող հարսը մեկնում է այլ աշխարհ, և հարսանեկան թափորի ճանապարհին ընթանում է «այն» աշխարհով, որը մշտապես մոյթ է և վտանգավոր²³։ Հարսի ճանապարհի նկարագրություններում հայտնվում են սահմանային խորհրդանիշներ՝ գետը, աղբյուրը և հատկապես կամուրջը՝ երկու աշխարհների սահմանաժամեր։

Թակվոր էգավ արևելքեն,
Գռունգն էգավ Վանա ծովեն,
Հարսին՝ տարան **Մեղրագերեն**²⁴։
Մինչև **աղպուրն** էրթամ, Էտեվես նայե,
Աղբուրեն օր ասնիմ, հուսիկըդ (կամ՝ ումուտդ) կըլե²⁵։
Խնձոր քաղեցեք, գօտին շարեցեք,
Կարմուճ կապեցեք, հարսնուկն անցուցեք²⁶։
Մինչև **կարմունջ** երթամ, ետևես նայեցեք,
Կարմունջեն անդին ասնիմ՝ հույսներնիդ կտրեցեք²⁷։
Վայ ինձ, ընկերներ,
Կամրջի կողմից եկան
Անեղբոր՝ հարսին տարան²⁸։

Հարսի անցնելիք ճանապարհի վերաբերյալ հնչում են նույն օրինաբանական բանաձևված արտահայտությունները, որոնք հաճախ են հանդիպում կոծի ողբերգերում.

Էն ճամպով օր դու կերթաս՝
Քար քաղած, ավազ մաղած.
Էն գետով օր դու գընցնաս՝
Գետ՝ գինի՝ կարմունջն՝ օսկի²⁹։

Բ. Տիեզերական և բուսական խորհրդանիշներ

Հեռացող հարսի վշտին հաղորդակից են դառնում հայրենի տունը, բնությունը և ողջ տիեզերքը։ Ինչպես կոծի երգերում մահը խավարող

²³ Շագոյան 2011, 176:

²⁴ Խաչատրյան 1999, 117:

²⁵ Թումանյան 1972, 49:

²⁶ Ալահայտոյեան 2009, 181:

²⁷ Ստեփանյան 2005, 424:

²⁸ Պետոյան 1965, 253:

²⁹ Մովսիսյան 1972, 109:

արևի, ընկնող աստղի, տերևաթափվող ծառի և մի շարք այլ պատկերներով է ի հայտ գալիս, այստեղ էլ հարսի վշտի պատկերումը տիեզերական ընդգրկումներ է ստանում: Հատկապես ուշարժան են «Ժառում-ժառում» երգի պատկերները. ուր տան, շեմքի ցնցվելը, հողի սողալը, ծառերի տերևաթափվելը հեռացող հարսի վիշտն են խորհրդապատկերում:

Մի' թնդա շեմքուկ, մի' թնդա,
Թնդալու ես եմ, կը կթնդամ,
Մի' սողա, հողե՛ր, մի' սողա,
Սողալու ես եմ, կը սողամ,
Մի' ժաժա, ծառնո՛ւկ, մի' ժաժա,
Ժաժալու ես եմ, կը ժաժամ:
Մի' թափի, տերև մի' թափի,
Թափելու ես եմ, կը թափեմ³⁰:

Եվ, սակայն, հարսանեկան լացերգերի այս պատկերները տարբերվում են ողբերգերի նմանատիպ դրսևորումներից: Եթե ողբերգերում կորուստն անվերադարձ է, և մահվան այլաբանական պատկերները քայքայման և կործանման որոշիչներով են դրսևորվում՝ կոտորվող ծառի, ընկնող աստղի, խավարող արևի, փչող տան և այլն, ապա այստեղ մահը խորհրդանշական է. ծառը տերևաթափվում է, բայց չի կոտորվում, տունը ցնցվում է, բայց չի փլվում, աստղը շարունակում է փայլել, քանի որ խորհրդանշական այս մահվանը անմիջապես պետք է հաջորդի հարությունը և նոր կյանքը՝ ամուսնացած կնոջ կարգավիճակով:

Մի' ցոլա, աստղո՛ւկ, մի' ցոլա,
Ցոլալու ես եմ, կը ցոլամ:
Մի' ելնի, լուսի՛ն, մի' ելնի,
Ելնելու ես եմ, կելնեմ:
Մի' լա, մերի՛կ, մի' լա,
Լալու ես եմ, կուլամ:
Ղարիպ ելուլու էրկիր
Կորելու ես եմ, կը կորիմ³¹:

³⁰ Լալայան 1983, 366-367:

³¹ Լալայան 1983, 366-367:

Գ. Կենցաղային խորհրդանշներ

Հեռանալիս աղջիկը պատվիրում է իր գդալը կոտրել ու այգին նետել, իր հագած հագուստը, իր բաժին կերակուրը աղքատներին տալ:

Դըգալըս կոյրեցեք, մարի՛կ,
Բախճան նետեցեք,
Իմ ունեցած լաթերս, մարի՛կ,
Աղքատին տըվեք³²:
Պտըտած տեղերս լաց դըրեք, լացեք³³:
Իմ կերած կերակուրս աղքատաց տվեք,
Իմ կերած հացս դուք հալալ ըրեք³⁴:
Դգալըս կոյրեցեք, բախճան նետեցեք,
Հարսին կոխած տեղվանքը լաց դըրեք, լացեք³⁵:

Կոտրվող գդալի դարձված-բանատողն իր լայն կիրառության շնորհիվ հարսնանալու կայուն իմաստաբանություն է ձեռք բերել³⁶: Այն հայրական տունը մոռանալու, հոր տան հետ կապը խզելու իմաստն է արտահայտում³⁷:

Հարսանեկան ծեսում կոտրվող կենցաղային իրը ափսեն է: Ուշագրավ է, որ փեսայի շեմին կոտրվող ափսեները հիմնականում հարսի տնից էին բերվում, որը կարելի է մեկնաբանել հայրական տնից վերջնականապես հրաժարվելու իմաստով: Առօրյա կենցաղային իրը կոտրելը տեսանելի է նաև թաղման ծեսում: Ազգագրագետ Չ. Խառատյանը հիշատակում է Տավուշի հուղարկավորության ծեսի ժամանակ աման կոտրելու սովորույթը: Ուշագրավ է, որ ամանը կոտրվում էր այն ժամանակ, երբ հանգուցյալին տնից դուրս էին հանում, որից հետո տան անդամներից մեկը շեմին աման էր կոտրում³⁸:

Հարսի ծիսական մահվան մյուս՝ հաճախ հանդիպող այլաբանությունը մարգարտի շարի քանդվելն է («Օր շարած մարգրիտ էյանք, //

³² Թումանյան 1972, 46-47:

³³ Թումանյան 1972, 46-47:

³⁴ Ստեփանյան 2005, 424:

³⁵ Թումանյան 1972, 53:

³⁶ Այս մասին տե՛ս նաև Խաչատրյան 2010, 164:

³⁷ Թումանյան 1983, 258:

³⁸ Харатьян (անտիպ հոդված): Շնորհակալություն Գ. Շագոյանին՝ հոդվածը տրամադրելու համար:

Փրթեցանք ցրցըքնեցանք» (ցիրուցան լինել)³⁹: Աղջիկ-մարգարիտ այլաբանությունը ուշագրավ դրսևորումներ ունի առասպելական սյուժեներում և հեքիաթներում: Ինչպես կոծի երգերում, այստեղ ևս շարված մարգարտի քանդվելը մահվան այլաբանություն է արտահայտում:

Դ. Հարսը՝ տնանկ, որք և պանդուխտ

Անցումային կարգավիճակում գտնվող հարսը լացերգերում հաճախ ներկայացվում է որպես անտուն («Թագա հարսանը տոն չինի, // Քիշեր, ցերեկ քոն չինի»⁴⁰), որք («Խաղողն ալ է հասեր, նա նայ, // մեջինը որդ է, // Կարգած աղջըներուդ, նա նայ // անունը որք է»⁴¹):

Որբության մոտիվի կողքին որոշ երգերում ի հայտ է գալիս նաև համրության մոտիվը (հմմտ. հարսի չխոսկանությունը հետամուսնական որոշակի շրջանում)։

Հայր չունի որ լայ,
Եղբայրը սորա համր է:
...Քոյր չունի որ լայ,
Սորա հարսը համր է:
...Մօրաքոյր չունի որ լայ,
Սորա տատը համր է⁴²:

Համրություն, կուրությունը, ինչպես գիտենք, մեռյալների աշխարհի բնութագրիչներ են:

Այուս, դարձյալ բավական հաճախ հանդիպող մոտիվը պանդխտությունն է: Հարսը ներկայացվում է որպես հեռու, օտար աշխարհներ մեկնող պանդուխտ, որի ճամփան անդարձ է («Ճամփաս հեռու, տառժը չիկա // Խարիք անտերիս»⁴³):

Եզրակացություններ

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, հարսանեկան լացերգերը ծիսական մի կուռ ամբողջություն են, որոնց հրաժեշտի ու բաժանման մոտիվ-

³⁹ Թումաճան 1972, 58-59:

⁴⁰ Հովսեփյան 2009, 323:

⁴¹ Ալահայտոյեան 2009, 84:

⁴² Քաջբերունի 1901, 185:

⁴³ Փորթեյան 1971, 25:

ներում ի հայտ են գալիս մահվան խորհրդանշական պատկերներ: Հարսանիքը անցումային ծես է, և հարսի տեղափոխումը փեսայի տուն, հարսանեկան թափորի ճանապարհը, հնագույն ծիսական իմաստաբանության համաձայն, ընկալվել է որպես «այն» աշխարհի ուղևորություն: Ծիսական մահ և հարություն ապրողը այս համատեքստում հարսն է, որի հետ կապված լացերգերում ի հայտ են գալիս մահվան տարածաժամանակային, կենցաղային, բուսական և այլ այլաբանական պատկերներ:

Գրականություն

- Ալահայտոյեան Պ. 2009, Բալուի (և տարածաշրջանի) երաժշտական-ազգագրական հաւաքածոյ, Կլենտէյլ, Գալիֆորնիա, «Դրագարկ», 448 էջ:
- Մովսիսյան Սահակ (Բենսե) 1972, Հարք (Մշո Բուլանըխ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 183 էջ:
- Թալին (կազմողներ՝ Ալինա Փահլևանյան և Արուսյակ Սահակյան) 1984, Երևան, «Սովետական գրող», 216 էջ:
- Թումանյան Մ. 1972, Հայրենի երգ ու բան, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 264 էջ:
- Թումանյան Մ. 1983, Հայրենի երգ ու բան, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 440 էջ:
- Հովսեփյան Հ. 2009, Ղարադաղի հայերը, հ. 1, Ազգագրություն, Երևան, «Գիտություն», 502 էջ:
- Լալայան Ե. 1983, Երկեր հինգ հատորով, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 457 էջ:
- Խաչատրյան Ռ. 1999, Թալին, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 19, Երևան, «Գիտություն», 280 էջ:
- Խաչատրյան Ռ. 2010, Հայ ժողովրդական երգերի պոետիկան, Երևան, «Գիտություն», 208 էջ:
- Խառատյան Զ.Վ. 1989, Ամուսնական զույգի ուղին հայոց հարսանիքում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 11, էջ 15-23:
- Հայկունի 1906, Բ, Երգեր, Հարսանեաց երգեր, Էմինյան ազգագրական ժողովածու, Մոսկուա-Վաղարշապատ, հ. 2, էջ 30-39:
- Պետոյան Վ. 1965, Սասնա ազգագրություն, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 549 էջ:
- Պիկիչյան Հ., Երնջակյան Լ. 1998, *Հիմն արևին*. «Սահարին» հայ երաժշտական մշակույթում, Երևան, «Գիտություն», 115 էջ:
- Շաֆոյան Գ. 2011, «Յոթ օր, յոթ գիշեր». Հայոց հարսանիքի համայնապատկեր, Երևան, «Գիտություն», 616 էջ+32 գունավոր ներդիր:
- Վարդանյան Ն.Խ. 2013, Հարսնառի երգերի բնույթն ու հիմնական մոտիվաշարը, «Էջմիածին», Գ (մարտ), էջ 35-48:

- Վարդանյան Ն.Խ. 2017, Ծիսապաշտամունքային մոտիվները փեսայի շեմին կատարվող հարսանեկան ծիսերգերում, «Կաճառ», Գիտական տարեգիրք, էջ 395-399:
- Ստեփանյան Գ. 2005, Երզնկա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 680 էջ+46 էջ ներդիր:
- Սրվանձտյան Գ. 1884, Մահ-երգ, «Արևելյան մամուլ», Զմիտնիա, ԺԴ տարի, էջ 302:
- Սրվանձտյան Գ. 1978, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 668 էջ:
- Փորքչեյան Խ.Ա. 1971, Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 2, Երևան, «Գիտություն», էջ 1-129:
- Ճանիկեան Յ.Կ. 1895, Հնությունք Ակնայ, Թիֆլիս, տպարան Մ.Դ. Ռոտի-նեանցի, 505 էջ:
- Չոլաքյան Յակոբ 1980, Քեսապի ժողովրդական երգարուեստը, Հալէպ, տպ. «Շարք», 124 էջ:
- Քաջբերունի 1901, Ընտանեկան կեանք և սովորություններ, Ազգագրական հանդես, XII-XIII տարի, էջ 146-204:
- Байбурин А.К. 1993, Ритуал в традиционной культуре, СПб., «Наука», 240 с.
- Русская народная поэзия. Обрядовая поэзия 1984, сост. и подг. текста К. Чистова и Б. Чистовой, Ленинград, «Художественная литература», 528 с.
- Тернер В. 1983, Символ и ритуал, Москва, «Наука», 277 с.
- Харатян З. Похоронно-поминальная обрядность [у армян Тавуша] (անտիպ հոդված, պահվում է Զ. Խառատյանի անձնական արխիվում):

ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԼԱՑԵՐԳԵՐԻ ԾԻՍԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՄԱՀՎԱՆ ԱՅԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Նվարդ Վարդանյան

Ամփոփում

Հարսանեկան երգերի շարքում իրենց թախծոտ, երբեմն ողբերգական մոտիվներով առանձնանում են լացերգերը: Հարսի և իր հարազատների լացը հարսին տնից հանելիս, հուզական ապրումների ուղղակի արտահայտումներ լինելուց բացի, նաև ծիսական բնույթ է ունեցել: Հարսանիքը անցումային ծես է, որտեղ հարսի՝ հայրական տնից փեսայի տուն տեղափոխվելը մահ և հարություն է ընկալվել, այստեղից՝ մահվան խորհրդանիշների առատությունը այս երգերում: Ժամանակային (գիշեր, մութ, ձմեռ), տարածական (գետ, կամուրջ), տիեզերական (պատանքված արև, ընկնող աստղ), կենցաղային (կոտորվող

գրալ, կոտրվող օրորոց) պատկեր-խորհրդանիշները հարսի խորհրդանշական մահն են ցուցում, որին պետք է հաջորդեն հարությունը և նոր կյանքը փեսայի տանը, որտեղ արդեն արևածագի մոտիվներն են գերիշխում:

Բանալի բառեր՝ հարսանեկան լացերգեր, հրաժեշտ, լաց, անցումային ծես, մահ, հարություն, այլաբանություն:

РИТУАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА СВАДЕБНЫХ ПРИЧИТАНИЙ: АЛЛЕГОРИЧЕСКИЕ СИМВОЛЫ СМЕРТИ

Нвард Варданян

Резюме

В ряду свадебных песен с их печальными, иногда даже трагическими мотивами следует выделить свадебные причитания. Плач невесты и ее родных во время свадебной церемонии, помимо выражения естественных эмоций, имел также ритуальное значение. Свадьба – это переходный ритуал, где уход невесты из отцовского дома в дом жениха рассматривался как смерть и возрождение, отсюда и «присутствие» символов смерти в свадебных причитаниях. Образы-символы смерти – временные (ночь, тьма, зима), пространственные (река, мост), космические (солнце, обернутое саваном, падающая звезда), бытовые (сломанная ложка, сломанная колыбель), указывают на символическую смерть невесты с последующим ее возрождением в доме жениха, где ее ожидает новая жизнь, в которой доминируют жизнеутверждающие мотивы.

Ключевые слова – свадебные плачи, разлука, плач, переходный обряд, смерть, воскрешение, аллегория.

RITUAL SEMANTICS OF WEDDING LAMENTATIONS. ALLEGORIC SYMBOLS OF IMAGES OF DEATH

Nvard Vardanyan

Abstract

Among the wedding songs with their sad, sometimes even tragic motives, differ wedding lamentations. The cry of the bride and relatives during the bride's

departure from her father's home, besides expressing natural emotions, is also of ritual significance. A wedding is a transitional ritual where the bride's transition from her father's house to the groom's house was represented as death and retribution, hence the symbols of death in the wedding lamentations. Symbolic images of death – temporary (night, darkness, winter), spatial (river, bridge), cosmic (wrapped sun, fallen star), household items (broken spoon, broken crib) indicate the death of the bride, which should be followed by a new rebirth in the groom's house, where the affirming motives of dawn prevail.

Key words – wedding lamentations, separation, crying, transitional ritual, death, rebirth, allegory.

TYPEN DEUTSCHER WÖRTERBÜCHER UND IHRE ROLLE IM LEHRPROZESS

Sonja Tabaghyan

Lektorin der deutschen Sprache
Staatliche Universität für Ökonomie
Armenien, Jerewan, Nalbandyan Strasse 128
Email: stabaghyan@mail.ru

Artikelpräsentation 11.07.2020, war rezensiert 28.09.2020, die Druckübergabe 03.11.2020

Einführung

Die gute und sichere Beherrschung sowohl einer Muttersprache als auch einer Fremdsprache ohne Wörterbuchverwendung ist zur Zeit nicht möglich. Die Sprachwissenschaftler machen heute Neubearbeitungen dieser Bücher und dadurch entstehen neue Arten der Wörterbücher. All diese neuen und modernen Ausdrücke können doch, sogar unverändert nebeneinander benutzt werden. Die deutsche Sprache hat eine besonders schwere Grammatik. Der Benutzer soll die gründlichen Kenntnisse der deutschen Grammatik erlernen und beherrschen. Die Menschen, die Sprachen lernen, sollen alle Lösungen selbst finden, ständig notwendige Selbstkontrolle machen, also sich selbst kontrollieren. In der deutschen Sprache gibt es viele Schwierigkeiten, sowohl in der Grammatik, als auch in der Lexikologie.

Während des Übersetzungsprozesses entstehen viele Lösungsfragen, z.B. die temporalen Konjunktionen 'danach' und 'dann' zeigen jeweils die nächste Handlung im Zeitablauf an und die temporale Konjunktion 'da' zeigt eine plötzlich eintretende Handlung an u.s.w. Diese Entscheidungsfragen brauchen richtige Antworten. Sehr wichtig sind die Übersetzungen der Abkürzungen, Redewendungen Rektionen, Verben u.s.w. Die Wörterbücher dienen dazu. Immer ist möglich mit dem richtigen Wörterbuch einen Satz oder Text zu bilden, zu übersetzen. Es entstehen viele Wörterbücher für Kinder, Jugendliche, Studenten und allgemein für Benutzer. Jede Hilfe und jede Arbeit mit dem Wörterbuch hat viele Vorteile im Lehrprozess. Alle Menschen, die Deutsch sprechen, lesen, schreiben, lernen und übersetzen, brauchen Wörterbücher. Im Jahr 1979 ist durch F.A. Brockhaus in Wiesbaden ein deutsches Bildwörterbuch entstanden. Dieses Wörterbuch hat 15000 wörterklärende

Einzelbegriffe und sieben Einzelbücher. Das sind 1. Rechtschreibung, 2. Stil, 3. Grammatik, 4. Berufs - und Sondersprachen, 5. Mundartliche Ausdrücke, 6. Hinweise auf die Herkunft der Wörter einzelner Begriffe und 7. ein 572 Bildgruppen umfassender Teil. Die Wörterbücher haben hier die Aufgabe, die wichtigsten Wörter zum richtigen Verstehen der deutschen Sprache zusammenzufassen und die Bedeutungen vieler Wörter zu erläutern. Die alphabetische Reihenfolge spielt hier eine sehr wichtige und besondere Hilfsrolle.

Die Rolle des Wörterbuches für die Benutzer

Der Dolmetscher¹, der sich um eine richtige Ausdrucksvariante bemüht, weiß doch genau, wie schwer und langwierig die Suche nach dem richtigen, bedeutungsgleichen oder bedeutungsähnlichen Wort ist. Das Wörterbuch ist besonders für diese Benutzer bestimmt. Jedes Wörterbuch ist eine völlig neue Bearbeitung des deutschen oder armenischen Vokabulars, sowie des zusätzlichen Wortschatzes. Das Wörterbuch mit vollständigen alphabetischen Registern sämtlicher Begriffe in beiden Sprachen soll eine Hilfe und Anregung bieten. Die Wörterbücher können einsprachig, zwei - und mehrsprachig sein und die Themen können auch verschieden sein. Die Themen sind so ausgewählt, daß sie die wichtigsten Bereiche unseres Lebens umfassen, wie z.B. die Wirtschaft, Medizin. Sprachwissenschaft, Chemie u.s.w. Sprachliche Themen und Begriffe sind auch sehr verschiedenartig, wie z. B. Erklärungs -, Synonym - und Antonymwörterbücher. Solche Wörterbücher erklären sinnverwandte Ausdrücke der z.B. der deutschen Sprache. «Der grosse Duden» erklärt Zweifelsfälle der deutschen Sprache.

Wirtschaftstheorie oder Business-Deutsch

Eine Art der Wörterbücher ist ein Wirtschaftswörterbuch². Es erklärt das Grundwissen aus der Wirtschaftstheorie³, Sozialpolitik, Ökologie, Finanzen, Statistik, Praxis und aus dem Bankwesen für Unterricht, Alltag, Handel u.s.w. „Den Schwerpunkt bilden die Stichwörter zum wirtschaftlichen Handel. Sie werden durch Einträge zu rechtlichen, politischen und historischen Grundlagen

¹ Der Dolmetscher oder der Übersetzer.

² Wirtschaftswörterbuch oder Businesswörterbuch.

³ Wirtschaftstheorie oder Business – Deutsch.

ergänzt und in einen größeren Zusammenhang gestellt“⁴. Es gibt auch Bildwörterbücher für Schüler, Kinder und Erwachsene. Jedes Thema hat hier eine oder mehrere Bilder oder Bildtafeln. In diesen Bildwörterbüchern sind abgebildete oder nicht abbildbare Begriffe, Themen in Wort und Bild gegenwärtig gestaltet. Das erste Bildwörterbuch hat N.N. Grischin in Moskau gestaltet⁵. Der Verlag des deutschen Bildwörterbuches ist im Januar 1959 in Leipzig entstanden. Dagegen ist der Duden ein Wörterbuch der sprachlichen Hauptschwierigkeiten. Das sind Zweifelsfälle der deutschen Sprache – lexikalische, grammatische Fälle und bis jetzt ist diese Frage ein schweres Problem für Lexisten, Sprachwissenschaftler geworden. Der wissenschaftliche Rat der Dudenredaktion hat viele Regeln und Gesetze für diese schwere Arbeit geordnet. In den letzten Jahren steht diese Frage zur Debatte und hat im Brennpunkt des Interesses gestanden. Ich kann doch behaupten, daß die Gesellschaft ohne eine übergreifende Standardsprache nicht auskommt. Die Sprachdidaktik (Schemata, Bilder, Tabellen u.s.w.) hat hier eine helfende Rolle. Das erste Dudenredaktion war am 1. Oktober im Jahr 1965 in Mannheim und die zweite Auflage war im Jahr 1972, am 1. Oktober ist in Mannheim entstanden. Diese Wörterbücher waren schon geändert worden, um die Benutzbarkeit zu verbessern. Die erste Ausgabe des Synonym-Wörterbuches wurde in Leipzig im Jahr 1973 gedruckt, die Autoren waren Marie-Elisabeth Fritze, Dieter Herberg, Günter Krammer, Johannes Kraus, Klaus-Dieter Ludwig und Karl Wunsch. Das Synonym-Wörterbuch enthält Bedeutungsähnlichkeiten oder Bedeutungsäquivalenten der Wörter mit den Erklärungen. Das ist eine wirkliche Hilfe in der Sprachpraxis. Diese Synonymbegriffe können verschieden sein:

1. Stilistisch - pragmatische Synonyme
2. Begriffliche Synonyme
3. Synonyme, die beide Elemente in sich tragen
4. Regionale Synonyme.

Die Anordnung der Wörterbücher ist alphabetisch gemacht, um eine schnelle Antwort oder ein schnelles Auffinden der Antworten auf Zweifelsfragen zu ermöglichen. Das Wörterbuch kann auch ein Lexikon für die Schule, Ausbildung und Beruf⁶ haben.

⁴ Duden, Dudenverlag, Mannheim-Leipzig-Wien, Zürich 2002, S. 5.

⁵ Bildwörterbuch hat N.N. Grischin gestaltet und das ist ein russisches Übersetzungsbuch.

⁶ Die Berufung oder der Beruf.

Die Globalisierung der Tätigkeitsfelder des Wörterbuchs

Die Globalisierung der Tätigkeitsfelder, wie z.B. Marketing, Management, das System der Steuern, Bankensystem⁷, die Funktionen der Börsen, auch zentrale, aktuelle und alltagsnahe Themen u.s.w. wurden immer diskutiert und diktieren neue Benutzungsfelder der Wörter. Für diesen Sachverhalt stehen mehrere Begriffe, wie z.B. Synonyme, Antonyme, Abkürzungen, internationale Wörter. wirtschaftsbegriffliche Wörter u.s.w. Im Laufe der Zeit entstehen auch viele orthographische Änderungen z.B. das 'ß' wird wie 'ss' eingeordnet, z.B. Fluß - Fluss, armenische Familienendung jan - yan u.s.w.

Schlußfolgerung

Das Wörterbuch ist einerseits eine Hilfe für die aufgenommenen Texte bei den Übersetzungsarbeiten und andererseits soll es ein vertieftes Eindringen in verschiedene Fragen der Lexikologie ermöglichen. Die verschiedenartigen Wörterbücher sollen den Bedeutungswandel der Wörter und deren Beziehungen zu den verwandten Wörtern sowohl des Deutschen, als auch der anderen Sprachen klarmachen. Die Wörterbücher geben auch einige Anweisungen um Analyse und Übersetzung zu machen und richtige Wortübersetzungsversionen zu finden. Das Deutsch - Armenisch Wörterbuch entsteht, überhaupt, in der Zusammenarbeit mit dem Fachgebiet Deutsch als Fremdsprache und Armenisch als Fremdsprache. Alle durchgenommenen Materialien, Themen, sogar Bilder wurden gesammelt und ausgearbeitet, entwickelt, einige Aufgaben und Arbeiten bleiben unverändert, die Anderen wurden verändert und können doch im Arbeitsprozess nebeneinander sogar verwendet werden. Jede Nutzung des Wörterbuches ist für den Benutzer sehr wichtig. Dies gilt auch für Intranets von Schulen sogar Kindergärten und sonstigen Ausbildungseinrichtungen, darauf soll ausdrücklich noch einmal hingewiesen werden. In den politisch-kulturellen Diskussionen ist auch die Benutzung der Wörterbücher sehr charakteristisch. Aber, bei uns, in unserer Republik gibt es keine zentrale Planungsbehörde, die alle Auflagen dieser verschiedenartigen Wörterbücher hinsichtlich Quantität und Qualität kontrolliert. Die Kontrollarbeiten sind sehr wichtig, deren Notwendigkeit ist individuell unterschiedlich, wandelbar und von verschiedenen Fachsprachbedingungen, Fachbereichen abhängig.

⁷ Das Bankensystem oder Bankwesen.

Գրականություն

- Անդրեասյան Գ.Մ. 1976, Գերմաներեն-հայերեն բառարան, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 906 էջ:
- Ավդալբեկյան Թադ. 1964, Հայերեն տնտեսագիտական տերմինների բառարան, Երևան, «Հայաստան», 586 էջ:
- Блях И.С., Багма Л.Т. 1977, Немецко-русский экономический словарь, под редакцией Ю.И. Кукулева, Москва, изд. «Русский язык», 664 с.
- Михайлова О.Э. 1975, Общая методика обучения иностранным языкам на специальных факультетах педагогических институтов, Учебное пособие, Москва, с. 218.
- Bildwörterbuch Deutsch und Russisch 1959, Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 754 S.
- Der grosse Duden Zweifelsfälle der deutschen Sprache 1972, Bibliographisches Institut, Mannheim, Wien, Zürich Dudenverlag, Printed in Germany, 788 S.
- Der Sprachbrockhaus Deutsches Bildwörterbuch 1981, F.A. Brockhaus, Wiesbaden, 835 S.
- Duden Schülerduden Wirtschaft 2002, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich, Printed in Germany, 468 S.
- Schul-Wörterbuch Deutsch - Armenisch 1998, Bundesverwaltungsamt - Zentrale für das Auslandsschulwesen – D-50728, Köln Druck, Augsburg, 355 S.
- Schul-Wörterbuch Armenisch – Deutsch 1998, Autorengemeinschaft Erratum zum armenisch – deutschen Wörterbuch, Druck: Eriwan, 400 S.
- Synonym-Wörterbuch Sinnverwandte Ausdrücke der deutschen Sprache 1980, Herausgegeben von H. Görner und G. Kempekeim, VEB bibliographisches Institut, Leipzig, 643 S.

ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԴԵՐԸ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

Սոնյա Թաբաղյան

Ամփոփում

Լեզուն հաղորդակցության սոցիալական գործիք է, իսկ բառարանը գործնական միջոց է լեզուների ուսումնառության և թարգմանության գործընթացներում: Առօրյա խոսակցական, գրական, ինչպես նաև գիտական բառապաշարը արտացոլում է ստանում բառարաններում: Գերմաներենում կան մե-

ծաթիվ բազմիմաստ բառեր (Zweifelsfälle der deutschen Wörter), որոնց կիրառությունը կարող է երկմտանք և կասկած հարուցել որևէ տեքստում, ուստի շատ դժվար է անգամ տարաբնույթ բառարանների օգնությամբ գտնել այս կամ այն բառի տեղին և ճիշտ կիրառական իմաստը: Այս հարցում օգնում են նկարազարդ բառարանները, որոնցում առկա են նկարներ, սխեմաներ և գրաֆիկական պատկերներ, որոնցով կարելի է բացատրել և պարզաբանել դիդակտիկական, մեթոդական և քերականական եզրույթները: Դրանք հայերենում սակավաթիվ են: Բազմատեսակ (այդ թվում՝ նաև պատկերազարդ բառարանները) կարևոր դեր ունեն ոչ միայն թարգմանության, այլ նաև ուսումնական գործընթացում:

Բանալի բառեր՝ բառարան, բառեր, օգտագործող, ուսումնական գործընթաց, թարգմանություն, հոմանիշ, հակահիշ:

ТИПЫ НЕМЕЦКИХ СЛОВАРЕЙ И ИХ РОЛЬ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Соня Табаган

Резюме

Язык – это социальный инструмент общения, а словари являются функциональным инструментом в процессе изучения тех или иных языков. В словарях представлена как повседневная, так и литературная и научная лексика. В немецком языке существует определенный пласт лексики, отличающийся полисемантизмом, что усложняет их употребление в контексте. В свете сказанного важную роль играют иллюстрированные словари, которые снабжены рисунками, схемами, графическими изображениями, объясняющими значение грамматических терминов и лексических единиц.

Вышеназванные разнотипные словари, в том числе иллюстрированные играют важную роль как в процессе перевода, так и при изучении языков.

Ключевые слова – словарь, слова, пользователь, учебный процесс, перевод, синоним, антоним.

TYPES OF GERMAN DICTIONARIES AND THEIR ROLE IN THE LEARNING PROCESS

Sonya Tabaghyan

Abstract

Language is a social instrument of communication and dictionaries are functional instruments in the learning process of different languages. Dictionaries represent everyday lexis as well as the lexicon of science and literature. In the German language there is a layer of lexis different by its polysemantic nature making its contextual use more complicated. From this view the illustrative dictionaries provided with drawings, schemes, graphic images and explaining the meaning of grammatical terms as well as lexical units play an important role.

Multi-type dictionaries including illustrative ones play an important role not only in the process of translation but also in the language learning process.

Key words – dictionary, words, user, learning process, translation, synonym, antonym.

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԴՐԱՄԱՅԻ ԲՆԱԶԱՆՑԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌԸ

Հենրիկ Հովհաննիսյան

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր
Գիտության վաստակավոր գործիչ
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի թատերագիտության բաժնի վարիչ
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/4
Էլ. հասցե՝ henrikhovhannisyan1936@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 21.08.2020, գրախոսվել է 21.08.2020, ընդունվել է
տպագրության 03.11.2020

Ներածություն

Դրամատուրգիական երկն իր ձևային կառուցվածքում դրություններ
որ խոսքային անդրադարձ է, որ ենթադրում է ներկա ժամանակ, հակա-
դարձ վիճակներ և Հեգելի խոսքով ասած՝ «անհատի ներքին մղումների
իրականացում»¹: Թատերագիրն այդ տրամադրությամբ է գրիչ վերցնում՝
իր պատկերացման մեջ կրելով բեմը և գործող անձանց: Ի՞նչ սկզբունքով
ենք մոտենում գրական այդ սեռին, տեքստի՞ քննությամբ, թե՞ բեմական
խաղային վիճակների: Այստեղ երկդիմի վիճակ ենք տեսնում, և օգնության
է գալիս Էժեն Յոնեսկոյի դատողությունը. «Ես պիեսներ չեմ գրում պատ-
մություն պատմելու համար: Այդ դեպքում կարելի էր գրել վեպ: Բայց թատ-
րոնն էպիկական լինել չի կարող, քանզի դրամատիկական է: Պիեսը մի
հորինվածք է՝ կազմված մղումներից ու հանգամանքներից, որոնք գնալով
դառնում են ավելի ինտենսիվ, հանգուցավորվում, որպեսզի կրկին հան-
գուցալույծ լինեն կամ ավարտվեն անելանելի ու անհնարին դրությամբ»²:
Աբսուրդի դրամայի դասականը ծեռքը դրել է իր զարկերակին և մղում է
փնտրելու ձևային գոյահիմքերից ամենավերացականն ու մաքուրը, որը
փորձում ենք տեսնել շախմատային խաղում:

Դրամայի գոյահիմքը և շախմատային խաղը

Դրամայի տեսությունը Արիստոտելից մինչև Լեսսինգ և Հեգել
սկզբունքորեն գրականագիտական է: Ներկայացման և խաղի գաղափարն

¹ Гегель 1971, 541.

² Eslin 1961, 131.

այստեղ ընդունվում է «պոեզիայի բնագավառից դուրս»³ կամ որպես արտաքին պայման:

Կարո՞ղ ենք այդ պայմանից սկսել, այսինքն՝ հարցը շրջել, փնտրել դրամայի որևէ զուգահեռ խոսքի իշխանությունից ազատ մի տեղում: Մեզ հիմք է տալիս **դրամա** բառի բուն նշանակությունը՝ **գործ, գործողություն**, որին հետագայում մոտեցել է իմաստային հավելումը՝ **խաղ (play, ըստ Շեքսպիրի):** Բուն նշանակյալն այս է, եթե մտաբերենք դանիական արքայազնի հայտնի խոսքը, որ դրամա ու ներկայացում է ակնարկում. **«խաղն է այն գործը...»** (**“the play, is the thing...”**)⁴: Սա նշանակում է պայմանական մի դրությունից սկիզբ առնող և ինքնակազմակերպվող ձևային ընթացք, լինի այդ մրցասպարեզում, թատրոնական բեմում, թե շախմատի տախտակին: Խաղի տեսությունն անմիջականորեն հանգեցնում է դրամայի բանահյուսական ակունքներին, ապա գրական կազմակերպվածքին: Խոսքի իրականությունն այստեղ, թվում է, հետ է մղում խաղը, բայց սկզբունքը չի փոխվում, և մնում է մտածել, թե որն է նախնականը:

Դրաման իր արտաքին կառուցվածքով անձերի խոսակցություն է ըստ մղումների, ներկա պահի մեջ և քայլերի հնարավորությամբ: Հարմար ենք նկատում **գրական սեռ** հասկացության կողքին դնել **խաղային դիրք** հասկացությունը: Դրանով փոխվում է մեր զգացական (էսթետիկական) վերաբերմունքը տեքստային իրականության հանդեպ: Խաղային դիրքը ներկայություն է, և դիմում ենք քերականական դեմքին ու ժամանակին: Եթե խոսքը տրված է առաջին դեմքով ու ներկա ժամանակով՝ «ես եմ...», հանդեպ երկրորդ դեմքի՝ «դու ես...», և եթե երկու դեմքերը ներգործական ու կրավորական դիրքերում են, ծագում է կենդանի գործողության գաղափարը. «մարդն ինչից է խուսափում և ինչի է ձգտում»⁵: Արիստոտելի այս մեկ նախադասությամբ ասված է ամեն ինչ:

Հեռանալով, սակայն, դրամայի հունա-լատինական և արևմտաեվրոպական տիպից, նայում ենք դեպի Արևելք, բախվում սանսկրիտյան դրամային ու նրա տեսությանը: «Նատյաշաստրայի» (2-4^{րդ}-րդ դդ.) X դարի մեկնիչ Դհանանջայան դրամատիկականի ըմբռնմանը մի նրբերանգ է ա-

³ Aristotle 1965, 24.

⁴ Shakespeare 2001, 388.

⁵ Հմմտ. Համբարձումյան 1964, 162:

⁶ Aristotle 1965, 24.

վելացրել. «դրաման դրությունների վերարտադրություն է»⁷: Այստեղ բացակայում է գործողության ակնարկը, շրջանցվում են հոգեկան պայքարի ու բախման գաղափարները, և դա սկզբունք է, ունի իր կրոնա-աշխարհայացքային հիմքերը բրահմանյան բարոյագիտության մեջ: Ըստ այդմ էլ սանսկրիտյան դրամայում հակասությունները լուծվում են ինքնադարձ հայեցողությամբ ու հաշտությամբ: Բրահմանիզմը գաղափարական հարկադրանք է եղել, ուստի բարոյահոգեբանական բախումները գրական և բեմական արտահայտություն ստանալ չէին կարող⁸:

Բայց դրամատիկական զգացմունքները չէին կարող կանխվել իրականության մեջ և գտնելու էին իրենց պայմանաձևերը գրականությունից դուրս, որտե՞ղ կամ ի՞նչ չափումներում:

Այստեղ առեղծված կա: Մեր առջև է կյանքի հակասությունները խորհրդակերպող խաղը աշխարհիս ամենամեծ և ամենափոքր բեմում, մեծ իր բնագանգական (մետաֆիզիկական) չափումներում և փոքր իր տեսանելի տարածությամբ, որ երևակայվում է որպես անսահմանություն: Իրականում դա դրություններ պայմանաձևելու հնարավորություն է հորինված կանոնակարգով: Դա խորհրդանշում է իր գերազանցությանը ձգտող անհատի ճանապարհը չորեքկողմյան աշխարհում, որտեղ անխուսափելի են արգելքները, ծուղակներն ու դավադրությունները: Սա, ըստ էության, գիտակցված դրամա է և հին հնդիկի դրամատիկական բեմը՝ վաթսունչորս քառակուսիների տեսքով, որ կոչվել է **չատուրանգա (չատուր-չորս, անգա-անկյուն, կողմ)**: Այստեղ փնտրվել է նաև **չատուրա** (հնարամիտ) արմատը: Նույն իմաստին է միտում **չատուրու** (հակոտնյա)⁹ բառը, որով կազմվում են հայերեն **ճատրակ** և **ճատրկուց** բառերը¹⁰: Նկատի առնենք նաև անստույգ համարվող **ճատկել** բառը, որ նշանակում է խորամանկել¹¹: Հավասար վանդակների բաժանված քառակուսին (առանց սև ու սպիտակի), որպես ցանցապատկեր (արաբերեն **սաթրանջ**), հանգեցրել է որոգայթի գաղափարին: Բայց ինչ անուններ են կրել հակընդդեմ հիերոգլիֆները, հայտնի չէ: Պարսիկները դա ընդունել են որպես դավադրության խոսք՝ ուղղված շահին՝ **շահ-մաթ** (մահ արքային) և արգելել

⁷ Эрман 1961, 24.

⁸ Հմմտ. Веселовский 1940, 302:

⁹ Барроу 1976, 162, 210, 357.

¹⁰ Նոր բառգիրք հայկագետն լեզուի 1837, 173:

¹¹ Աճառյան 1977, 189-190:

են «չարանենգությունը»: Վտանգի ու սպառնալիքի խաղային պատկերը, թվում է, դիմակների է վերածվել այստեղ: Այդ չե՞ն վկայում արդյոք զինվորի, զորավարի (**Ֆերզ**) ու հեծյալի (պահլավերեն **ասա** և **ասպազեն**) դիմակները: Բնական է խաղի մարդկայնացումը, եթե դրամատիկական զգացմունքներ է հարուցում:

Խաղատախտակի պայմանական տարածությունը երևակայվում է որպես ուժային դաշտ, որտեղ գործի են դրվում երկու համարժեք ու հակընդդեմ նվիրակարգ (հիերարխիա)՝ ըստ առաջին քայլի «ճակատագրական» իրավունքի: Սա նման է դրամատիկական դիպվածին (հուն. **տյուխե**): Տեղի է ունենում մի դրամա աշխարհից դուրս, մի աշխարհ իրենում, և այդ անառարկա գործողության մեջ է նրա խորին խորհուրդը: Այս դրաման պայմանակերպվում է (մոդիֆիկացիա) խաղատախտակին, բայց իրականանում է այդ «բեմից» դուրս, լուռ ու գլխահակ նստած երկու գործող անձանց մտքերում: Սա մաքուր ձև է որպես մտադրությունների վիճարկում, գործողություն, որ չունի իր օբյեկտը և մղում է խորհրդածության առ ոչինչ: Խաղի վարպետներն ու մեկնաբանները երբեմն դիմում են «ճշմարտություն» և «տրամաբանություն» բառերին: Ճշմարտությունն այստեղ մարդուս հոգեկան մղումն է իրականությունից դուրս ու մաքուր, և պայքարն արժե հանուն այդ մաքրության: Սա գուցե խաղի բուն իմաստն է, և գուցե պետք չէ՞ փնտրել այլ իմաստ նրա ներքին տարերքից դուրս:

Գալով տրամաբանությանը՝ հարկ է նկատել, որ այստեղ, ինչպես և ամեն խաղում, դա իրավիճակային է՝ կողմնորոշում սպասելի կամ ենթադրելի դրություններում: «Գործ ունենք յուրահատուկ տրամաբանության հետ, - գրել է Տիգրան Պետրոսյանը. - այստեղ ապացուցումն ու հերքումը հանդես են գալիս որպես միևնույն պրոցեսի միահյուսված տարրեր»¹²: Բայց հերքումը կարող է անսպասելի լինել կամ չդրսևորվել անմիջապես, ինչպես ցույց է տվել Պետրոսյանն ինքը իր տարբեր խաղային հանդիպումներում: Խաղի մեջ օրինաչափ է անսպասելին: Իսկ եթե տրամաբանություն, ապա «տրամաբանության մեջ չկան պատահականություններ», և «ընթացքն ու արդյունքը համանշանակ են», ինչպես նկատում է փիլիսոփան¹³: Մեր առջև ոչ թե տրամաբանություն է, այլ հարափոփոխ պահերի ու էպիզոդների փոխհակադարձվող շարահյուսություն, որտեղ ճշմա-

¹² Պետրոսյան 1968, 13:

¹³ Витгенштейн 2010, 23, 132.

րիտ են երկու կողմերն էլ իրենց քայլերով ու հերքման հանդիպելու տագնապով: Այստեղ է դրաման իր դրամատիկական ու խաղային ճշմարտությամբ: Գործող անձինք հետ ու առաջ են տանում իրենց համարժեք ու տարարժեք հիերոգլիֆ - դիմակները, և ի հայտ են գալիս սանսկրիտյան դրամայում ենթադրվող երեսուներեք մարդկային հույզերը՝ ցանկություն, նախանձ, տագնապ, հույս, հիասթափություն, հրճվանք, շփոթմունք և այլն¹⁴: Անառարկա վիճակները հանգեցնում են իրական հույզերի, և դիմակներն սկսում են խոսել որպես ուժի, թուլության, բնավորության ու տիպի նշանային դրսևորումներ, նայած խաղարկուի ու դիտողի երևակայության: «Կյանքի յուրաքանչյուր իրադրություն ինձ հիշեցնում է շախմատային դիրք, - ասել է Պետրոսյանը, - և շախմատային դիրքերում էլ ես տեսնում եմ կյանքի էպիզոդներ, օրինակ՝ թագավորն անպաշտպան է»¹⁵: Ո՞վ է նա, քառակուսում դրված դիմակը, թե՞ գլուխը սեղանին կախած մարդը: Պետրոսյանի խոսքը մոտենում է նշանի և նշանակյալի կապին, երբ նշանակյալը երևակայվում է, կամ խաղարկուն ինքն է իր խառնվածքով ու բնավորությամբ: Արդ՝ որտե՞ղ է դիմակը, և որտե՞ղ՝ բնավորությունը: «Խաղի մեջ, - պատասխանում է հարցին միջազգային վարպետը. - ժլատ մարդը, օրինակ, խուսափում է զոհեր տալուց: Խաղացող էլ կա, որ հոգատար է թագուհու հանդեպ, պաշտպանում է նրա ...ա՞նձը»¹⁶: Դիմակն ուրեմն խաղարկուի՞ն էլ է շփոթեցնում, ինչպես դերը դերասանին, կամ գործում է անվան իմաստային ուժը, թերևս սիմվոլի էներգիան¹⁷:

Խաղի մեջ սիմվոլներն ավելի զորեղ են, քան իրականությունը: Այդքանով էլ իրական է արվեստը, որ իր շունչն է հաղորդում կյանքին: Այն, ինչ շարահյուսվում է շախմատի տախտակին, երևակայվում է որպես իրականություն, բայց նայած ով ինչ է տեսնում, ինչով է ներշնչվում: Խնդիրները վերացական են, և ահա մի կողմում պատերազմ է, մյուս կողմում՝ պալատական դավադրություններ: Դժվար հասկանալի քայլեր են արվում, դավեր են նյութվում, հեռահար հարվածներ են ծրագրվում, մյուս կողմից զոհեր են տրվում, նծույզներ են արշավում, նվազագույն մի զինվոր ճեղքում է բաց գիծը, անցնում հակառակորդի թիկունք և որպես ֆերզ

¹⁴ Հմմտ. Эрман 1961, 34.

¹⁵ Պետրոսյանն այս խոսքն ասել է թատերագետ Վաղիմ Մելիքսեթյանին (1963 թ. մայիս):

¹⁶ Հեռուստեսային գրույց, ՀՀ, 2018, նոյեմբեր 24:

¹⁷ Հմմտ. Лосев 2009, 103-104:

մոտենում պալատի դռներին: Պայքարը գահի շուրջն է, միջնորդված և անմիջական: Այսպես կամ այնպես տեսնվում է թատրոնական բեմը բացարձակորեն դրամատիկական պահերով:

Թերթում ենք Շեքսպիրի «Համլետի» առաջին երեք գործողությունները:

Խաղն սկսվել է վարագույրը բացվելուց առաջ: Հայտնվել է սպանված արքայի ուրվականը: Նա թիկունքում է, ինչպես և նրա ախոյանն է թիկունքում՝ գահի վրա: Ուրվականն իր լռությամբ հատուցման է մղված: Եվ ահա, ինչպես շախմատում, առաջին քայլը զինվորինն է:

Բեռնարդո. Ո՞վ է այդտեղ:

Ֆրանցիսկո. Ոչ, պատասխանիր. ասա ո՞վ ես:

Բեռնարդո. Կեցցե արքան¹⁸:

«Արքա» բառը խաղի իմաստն է ու նպատակը: Արքան ակնհայտորեն գործող ուժը չէ, այլ թիկունքում է, պաշտպանված, որպես ուժի խորհուրդը: Բայց կա երկու արքա, ո՞րը կեցցե, ուրվակա՞նը, որին տեսել է զինվորը, գահակա՞լը, թե՞... գահաժառանգը, որ կենտրոնական ուժն է, հայտնվելու է հաջորդ տեսարաններում և ականա, որպես պարտականություն՝ դրությամբ պարտադրված խնդիր, սևեռվելու է դեպի իրենից խլված հենակետը:

Այս համեմատությամբ դիմում ենք ոչ թեմատիկ մտահղացմանը, այլ խաղային պայմանաձևին (մոդուս) և հանգուցային որոշ պահերի: Դրամայում սկզբնապատճառը դիպվածն է, շախմատում դա չկա, կամ գուցե առաջին քայլի պատահական իրավունքն է՝ սևերո՞վ, թե՞ սպիտակներով: Այստեղ չկա «չար» ու «բարի», ուժերը համարժեք են, կնճիռը (կոլիզիա) հասունանում է փոխգործողության ընթացքում: Գործ չունենք բարոյա-հոգեբանական խնդրի հետ. խաղի փիլիսոփայությունը փնտրում ենք ձևային կառույցներում: Մեր բերած դրամատուրգիական օրինակում առաջին քայլը՝ «ո՞վ է այդտեղ», պայմանավորված է մի ծանր դիպվածով, որ բացահայտվում է գահագրկվածի ուրվականային հայտնությամբ ի հորդոր գահաժառանգի, շախմատում՝ ռևանշ: Միթուրգիական պայմանաձևում նրանք մի կամք են ու մի նպատակ, խաղի մեջ՝ կողմնավոր դիմականեր: Գործում է երկիր ուղարկված Որդին, թիկունքում երկնային Հայրն է, իմաստը՝ Սուրբ հոգին կամ արիստոտելյան **դիանոյան** (միտք): Իրադրությունը մղում է և՛ միստիկական, և՛ խաղային բացատրության: Խորհրդա-

¹⁸ Shakespeare 2001, 379.

ծությունը և տարակուսանքը խաղարկվում են մինչև դրության իմաստը բացահայտող մի ինտերմեդիա. «մկան թակարդ» և ցնցում՝ «շախ»: «Թագավորն անպաշտպան է», և նրան, ինչպես շախմատում, տրվում է նահանջի հնարավորություն, որպեսզի խաղը շարունակվի: Սա յուրահատուկ տրանսակցիա է՝ խաղի մեջ համաձայնողական պահ: Հարձակվողը մի պահ շունչ է քաշում, հրճվում, մտածում հաջորդ քայլերի մասին, հեռանկարում իր հաղթանակը: Գործողության կորագիծը փոխվում է: Սևի արքան նահանջում է. «Որքան ճգնում ես քեզ ազատելու, այնքան ավելի կաշկանդում ես քեզ, - ասում է նա»¹⁹: Աղոթքի պահ է (շախմատում խորհրդածություն), և խաղը տալիս է նահանջի նոր հնարավորություն: Հաջորդ քայլը թագուհու դեմ է (գամբիտ): Թագուհին սարսափած է. «...ինձ սպանե՞լ ես ուզում, օգնությո՞ւն»: Թիկունքից օգնության փորձ է արվում, և՛ «այս ի՞նչ է, մո՞ւկ է»²⁰: Հասցվում է մի կույր հարված՝ սխալ քայլ: Ուրվականի աներևույթ երևումով գահագրկվածն ու գահաժառանգը դառնում են մեկ դիմակ: Սա դրամատիկական լարման բարձրակետն է, և այստեղից սկսած փոխվում է գործողության ռեգիստրը: Շարունակության մեջ դրամատիկական երակը թույլ է զարկում: Երակը բացվում է վերջին տեսարանում, որպեսզի գործի դրվեն սուրն ու թույնը, և հաղթի այն ուժը, որ դիպվածի կրողն էր վարագույրը բացվելուց առաջ՝ սկզբնախաղում:

Շախմատը և բեմը

Դրամայի դասական տեսություններում մեկուսի և անարձագանք է հնչում Ֆրանց Գրիլպարցերի խոսքը. «Այն ինչ դրամատիկական է, թատերային է»²¹: Ձայնակցելով այս մտքին՝ Ստեփանոս Նազարյանցը դրամատիկականը համարում է «օրենստու» և ավելացնում. «պիտո չէ շփոթել թատրոնականի ըմբռնումը դրամատիկականի ըմբռնման հետ»²²: Շախմատում թատերայինը հարաբերական է: Երբ խաղը փակ սրահից տարվում է բեմ, դրամատիզմը լուսավորվում ու գունավորվում է թատերայնությամբ, և բնագանցությունը վերաճում է բեմականորեն կենդանի իրականության: Դրամայի կրողներն այստեղ երկու մարդ չեն. նրանց հետ է հանդիսատեսը:

¹⁹ Շեքսպիր 1951, հ. 1, 65:

²⁰ Շեքսպիր 1951, հ. 1, 67:

²¹ Аникст 1967, 123.

²² Հյուսիսափայլ 1860, 1:

«Սա արվեստ է և շատ նման է թատրոնի ...երբ ֆիգուրները կենդանանում են – ասել է Միխայիլ Տալը»²³: Նրան անվանել են շախմատային բեմի դերասան՝ նկատի ունենալով իր բեմական պահվածքը: Գրոսմայստերներից ոմանք, օրինակ՝ Ռոբերտ Ֆիշերը, բեմը համարել են խաղի տրամաբանությանը հակառակ: Իսկ ահա Մարկ Տայմանովը, որ դաշնակահար էր, կարևորություն է տվել իր բեմական ներկայությանը. երբեմն վեր է կացել տեղից, հետ ու առաջ քայլել բեմում, և դա զայրացրել է Ֆիշերին: Իսկ Ֆիշերի մասին գրել են, թե նրա հետ խաղալը նյարդերի պատերազմ է՝ «կաթվածահար է անում դիմացինի միտքն ու կամքը», որ նա, ոչինչ չանելով, դիմացինին ընկճում է ու նվաստացնում, և մարդը լքում է դահլիճն ընդմիջտ կորցրած իր նկատմամբ ունեցած հավատը: Իր լուռ ներկայությամբ նա բավականություն է զգացել, «երբ հաջողվել է բարոյապես ճնշել հակառակորդին»²⁴: Իսկ երաժիշտ Տայմանովը բեմում քայլելով խուսափել է նրա լուռ գրոհից: Սա արդեն բեմական գործողություն է, շախմատից դուրս հարաբերություն և որքանով դուրս, եթե բեմում գտնվողների ուշադրությունը խաղատախտակի քառակուսիներում է:

Շախմատի մեկնաբանները շատ դեպքերում չեն նկատել, որ իրենց դատողություններն ու գնահատականները խաղի ներքին տրամաբանությունից անցնում են բեմ, հետևում խաղարկուների պահվածքին ու զգացմունքների տրամաբանությանը: Նրանք ականա թատերագետի հայացքով են դիտում խաղն ու խաղի շուրջ ստեղծվող հանդիսատեսային մթնոլորտը: Սա խաղի թատերային շարունակությունն է և բնագանցության փոխակերպումն իրականության: Այդպես էլ մեկնաբան Վիկտոր Վասիլևը նկարագրում է 1966 թվականի աշխարհի առաջնության վերջնախաղի արտաշախմատային պատկերը բեմում: Տիգրան Պետրոսյանի դիմաց խաղի հավակնորդն է Բորիս Սպասսկին: Պետրոսյանի դիրքը գերադասելի է. նրան պետք է մեկ հաղթանակ կամ երկու «ոչ-ոքի»: Հավակնորդին պետք է երկու հաղթանակ՝ տեսականորեն միայն հնարավոր: Լարված լռություն է: Հանդիսականը նկատում է, որ ամենից ավելի լարված է դահլիճի մի անկյունում նստած Իգոր Բոնդարևսկին՝ հավակնորդի մարզիչ - «ռեժիսորը»: Կա հաշտության հնարավորություն Պետրոսյանի համար: Դա կլինի ժամանակավոր տրանսակցիա՝ զիջում հավակնորդին: Նրա

²³ Васильев 1986, 92.

²⁴ Հակոբյան 1994, 19:

ելքը գուցե հանձնվե՞լն է, բայց խաղը շարունակվելու է և շարունակվում է քայլերի կրկնությամբ: Սա արդեն դրամատիկական վակուում է: «Եթե Սպասսկին խուսափի քայլերի կրկնությունից, - գրում է մեկնաբանը, - ապա միայն իր դրության կտրուկ վատթարացան գնով»²⁵: Հաշտության հնարավորությունը, որ տալիս է նրան Պետրոսյանը, մխիթարություն չէ: Դա կնշանակի մի անքուն գիշեր և... երկու հաղթանա՞կ:

«Ես նստած էի պարտերի առաջին կարգում, - շարունակում է մեկնաբանը, - և ջանում էի ուշադրությունից չկորցնել որևէ մանրամասն»: Ի՞նչ մանրամասն, եթե արդեն խաղատախտակին չի նայում, այլ բեմական իրադրությանը: «Երբեք չեմ մոռանա, - շարունակում է նա, - թե Սպասսկին ի՞նչ տանջալից վիճակում էր, ի՞նչ դժվար էր հրաժարվում իր վերջին հույսից»²⁶: Մրցակիցներն անշարժ են, դադարը տևական է և ինչ-քա՞ն կարող է տևել: Բեմական դադարը թանկ բան է ու չափը չպետք է անցնի: Պետրոսյանն զգում է այդ և երեսունհինգերորդ քայլն է անում, ոտքի ելնում ու թեթև քայլերով հեռանում բեմից²⁷: Նա հեռանում է ուսերը թափահարելով, ասես մի ծանր բեռ է վայր գցել: Հանդիսատեսն ուզում է հասկանալ նրա և՛ շախմատային քայլը, և՛ բեմական անցումը: Ու մինչ կհասկանա այդ զուգահեռ քայլերի դրամատիկական կապը, տեսնում է, որ հավակնորդն օրորվում է տեղում, հենվում է սեղանին մե՛կ աջ, մե՛կ ձախ ձեռքով ու սևեռված է դեպի դահլիճի այն անկյունը, որտեղ նստած է իր ռեժիսորը՝ Իգոր Բոնդարևսկին: «Դաժան բան էր, - շարունակում է մեկնաբանը, - մարդը մենակ է թողնված հսկայական, լուռ դահլիճի առջև»²⁸: Հանդիսականներից մի քանիսը հայացքներն ուղղում են այդ կողմը, նրանց հետևում են կողքինները: Բոնդարևսկին ելնում է տեղից ու դանդաղ, առանց հետ նայելու, գլուխը կախ գնում դեպի դուռը, ցավակցական հայացքների ուղեկցությամբ, և «թագավորն անպաշտպան է» բեմում: Նա մի վիճակում է, որ չի կարող ձգել ժամանակը: Եթե հանձնվելու է, ապա որտե՞ղ է հաղթողը, ո՞վ է նրան բեմ հրավիրելու, եթե ոչ ինքը՝ պարտվողը, ուստի պարզում է ձեռքը և պատասխան քայլ անում: Հանդիսականը, որ արդեն հասկացել է Պետրոսյանի քայլը, մտածում է՝ խաղը շարունակությո՞ւն ունի: Տիրում է անորոշ, դատարկ լռություն: Քայլն արված է ի հրա-

²⁵ Васильев 1986, 89.

²⁶ Васильев 1986, 90.

²⁷ Васильев 1986, 90.

²⁸ Васильев 1986, 90.

վեր հաղթող արքայի, որ գուցե չարվեր բեմից դուրս պայմաններում: Պետրոսյանը հետ է գալիս, նստում սեղանի մոտ, գլուխն առնում ձեռքերի մեջ, մտածում... պատասխանի՞ մասին: Գուցե պետք չէ՞ր իր բեմական անցումը: Փակ սրահում դա չէր լինի: Այստեղ դա ակամա, թերևս ենթագիտակցական ակնարկ էր, որպես խաղի վերջակետ՝ ուղղված հանդիսասրահին: Բայց ահա հավակնորդը քայլ է արել, դահլիճում շուկները լռել են, լռությունն արդեն դատարկ չէ, պատասխան է պետք: Հաղթողը գլուխը բռնած նստած է, իսկ հավակնորդը հաշտ է իրավիճակի հետ և կանգնեցնում է ժամացույցը:

Նման իրադրություն միայն հանդիսակարգի պայմաններում կարող էր ստեղծվել: Դա խաղի ներքին տրամաբանությունից դուրս էր, այլ ձևաստեղծում՝ կատարելապես բեմական ու թատերային: Այնտեղ իր թելադրանքներն ունի: Բեմում փոխվում է անձի վարքագիծը, ուրիշ իմաստ է ձեռք բերում, և հանդիսականն էլ իր դիրքից է գնահատում իրադրությունը: Այստեղ ոչինչ աննկատ չի մնում՝ ոչ մի քայլ կամ շարժում, ոչ մի դատարկ պահ: Եվ եթե շախմատային խաղն է բեմում, փոխվում է ես-ի էությունական բնագիրը, ինչպես էլ դրսևորվի՝ խաղային քայլով, շարժումով, տեղից ելնելով, թե մի հայացքով կամ անշարժ լռությամբ:

Ի՞նչ է ի վերջո բեմը, և ի՞նչ է շախմատի տախտակն իր անտարածական տարածությամբ:

Դատարկությունը կրում է սպասման գաղափարը: Եթե այնտեղ կա շունչ, դա հիշողության ու սպասումի կապն է մարդու ներգգայության մեջ: Թատրոնի դատարկ սրահում էլ առկա է այդ կապը, մանավանդ եթե վարագույրը փակ է: Խորհուրդ է թաքցնում նաև բեմից տեսնվող դատարկ սրահը: Դերասանը փորձի պահին զգում է հանդիսատեսի բացակա ներկայությունը: Շախմատի տախտակն ու ֆուտբոլի կանաչ դաշտը նույնպես կրում են սպասման գաղափարը, նայած ում ինչ է խոստանում այդ, ժամանց ու զվարճալի՞ք, հոգեկան ուժերի վերել՞ք, թե՞ կյանք ու ճակատագիր:

Անիրականի իրականությունը

Շախմատի վարպետներն ու մեկնաբաններն ասում են, թե դա «կյանքի արտացոլումն է» (Մ. Բոտվիննիկ)²⁹: Գուցե հակառակն ասենք. կյանքն է, որ արտացոլում է անիրականը, վերածում իրականության:

²⁹ Ст'я Васильев 1986, 91:

Տարբեր պատասխաններ է տալիս գեղարվեստական գրականությունը:

Այսպես, Ստեփան Յվայգի «Շախմատային նովելում» մարդուն դատապարտել են հոգեկան ամայացման: Նա բանտում է, գրկված աշխարհին հաղորդակցվելու բոլոր միջոցներից. ո՛չ գիրք, ո՛չ իսկ թուղթ ու գրիչ: Վանդակապատ լուսամուտի դիմաց խուլ պատ է, ներսում մի երկաթե մահճակալ՝ գորշ վանդականախշ ծածկոցով: Որոշել են չորացնել մարդու միտքը մինչ հատակ, դուրս քաշել այնտեղից իմացածն ու չիմացածը: Սպասում են, թե երբ է հոգին հյուծվելու, դուրս տալու եղածն ու չեղածը: Տանում են հարցաքննության ու երկար սպասեցնում դատարկ սենյակում, փակ դռան առջև, դռան կողքին հարցաքննողի շինելը, որպեսզի մարդն զգա իրեն իշխանության ներքո, գրկվի կամքից, կորցնի մտքի զգաստությունը: Եվ այս վիճակում, պատահաբար կախված պաշտոնազգեստի գրպանից, նրա ձեռքն է անցնում մի գրքույկ: Բանտախցում բացում է, տեսնում շախմատային նշանավոր խաղերի գրանցումներ: Աչքն ընկնում է լուսամուտի քառակուսի վանդակներին, ապա մահճակալի ծածկոցի վանդականախշին, դասավորում է տառերն ու թվերը: Այսպես անցնում է բոլոր նշանավոր խաղերի միջով, և օր օրի նրա հայացքի առջև տարածություններ են բացվում, ազատ ու մաքուր: Մարդը վերագտնում է բնությունից տրված իր ներքին ազատությունը՝ այն, ինչն իրական է իր մտքի ու հոգու համար, ինչը վեր է իրականության շղթաներից: Ազատության գիտակցումն անազատության մեջ նրան դարձնում է անպարտելի, ասել է՝ ինչ ուզում եք արեք ինձ հետ, հոգուս հետ ի՞նչ եք անելու: Բայց ի՞նչ է անելու այդ նույն մարդը բանտից ազատվելուց հետո: Պարզվում է, որ ազատության գիտակցումը կրողի համար իրականությունն էլ մի բանտ է: Մարդը չորս պատերից դուրս է ու մենակ է չորեքկողմյան աշխարհում: Գուցե լավ է ծովո՞ւմ՝ նավի վրա: Այստեղ նա մենակ է, միջավայրից մեկուսացած և պատահաբար միջամուխ է լինում մի շախմատային խաղի, արագորեն, հեշտ ու հանգիստ հաղթում մի հոշակված գրոսմայստերի, զարմանք առաջացնում՝ ո՞վ է այս հանճարը: Խաղը կրկնվում է, ապա նորից... Բայց «հանճարն» անտարբեր է խաղի հանդեպ: Ի՞նչ կոիվ է մղելու և հանուն ինչի՞: Արժե՞ հիշել բանտի քառակուսի, վանդակապատ լուսամուտն ու վանդականախշ վերմակը: Այժմ ինչի՞ց է խուսափելու և ինչի՞՝ է ձգտելու քառակուսիների իր նվաճած աշխարհում: Ուրեմն այն, ինչ ազատություն էր անազատության մեջ, անազատություն է ազատության մեջ: Ինչպե՞ս ազատվել այս կաշկանդումից: Եվ ահա մտադրված, թե՞

ականա, սխալ քայլ է անում, որպեսզի պարտվի՝... Հեղինակն անավարտ է թողնում այս պատմությունը. ընթերցողն ինքը թող որոշի իր տեղն իրականի ու անիրականի հանդիպման կետում:

Այս դրամայի ողբերգական շարունակությունն է կարծես Վլադիմիր Նաբոկովի «Լյուծիկի պաշտպանությունը» վեպը, որի հերոսի համար կյանքը մետաֆիզիկական տարածություններում է: Նախատիպ է ծառայել հեղինակի մտերիմ ընկերը՝ շախմատի հանճար ճանաչված, «կույր խաղում» անգերազանցելի Ալեքսանդր Ալյոխինը, որ վտարանդության մեջ իր հայրենիքն է ունեցել շախմատի տախտակին: Նրա հեգնական հայացքը Նաբոկովն ընդունել է որպես փախուստ իրականությունից և իմաստավորել փիլիսոփայորեն: Մարդը մենակ է, միջավայրի հանդեպ անտարբեր, մտացրիվ, անհաղորդ ու չհասկացված և կարիք չունի հասկացվելու. թող չփնտրեն իրեն, չքաշեն իրականության ճահիճը, իր աշխարհն իրենում է, մի փորձեք մտնել այդտեղ, մի բախեք նրա դուռը: Այդտեղ ի՞նչ տախտակ, ի՞նչ «փայտե ձիեր ու զինվորների պսպղուն գլուխներ...»: Նա տեսնում է ուժային մի դաշտ իր լիցքավորված կետերով, որ «ցնցվում է իր ամեն քայլի հետ, և ինքը տիրակալն է այդ լարվածքի»³⁰: Այս վիճակի գիտակցումով նա անցնում է հաղթանակից հաղթանակ, վերջնականապես կորցնում իրականության զգացումը, տագնապի մատնում մերձավորներին, ամենից ավելի կնոջը, որի սիրո առաջ խոնարհվում է անպատասխան: Մերձավորները ջանում են փրկել մարդուն իրենից: Իրադրությունը լարվում է, երբ նա կանգնում է իրեն հավասար, բայց ոճով ու բնավորությամբ տարբեր մեկի առջև: Խաղի դրամատիզմն սկսում է վերածել հոգեկան լարվածության: Մարդը հայտնվում է իրականության ու խաղի միջև, հետապնդում է նրան իր «իմպրեսարիոն», անսպասելի վիճակներ ստեղծում, շփոթեցնում հոգեպես: Մյուս կողմից նրա առջև է կինը՝ մտահոգ ու տագնապալից: Մարդը մեղավոր է զգում իրեն, հայտնի չէ՝ ինչու, ի՞նչ է պարտք այս աշխարհին:

Վեպի վերջին էջերը տեսանելիորեն դրամատուրգիական են և միզանսցեն են թելադրում:

Երեկո է: Բեմում երկու անձ են՝ կինը և ամուսինը, միմյանց հանդեպ պարտավորված և տարբեր մոլորակներում: Հարևան սենյակում սեղան է բացված, սպասվում են հյուրեր: Մարդն իրեն վիճակված, իր համար իսկ

³⁰ Набоков 1990, 51.

անհասկանալի դրության մեջ է. հայտնվել է մի խաղում, որին ասելու ենք անհամաձայնություն համաձայնության մեջ: Նա հետ ու առաջ է քայլում սենյակներում, մի տեղ կանգ առնում, ապա քայլում, մի պատից մյուսը, մի անկյունից մյուսը, կրկնում ու կրկնում է քայլերը, ինչպես շախմատի տախտակին, փակուղային վերջնախաղում... «Կանգ առ», - աղերսում է կինը: Մարդը կանգ է առնում, գրպանից հանում գրիչը, թաշկինակը, ժամացույցը: «Վերջ, - ասում է, - միակ ելքը խաղից դուրս գալն է»³¹: Ո՞ր խաղից.. Նախամուտքում հնչում է զանգը: Սպասուհին շտապում է դուռը բացելու, ինքն ակամա հետևում է նրան, ապա շրջվում դեպի ներս, մտնում պատահած դռնից, փակվում, հայացքը լուսամուտի քառակուսում շրջանակված գիշերային սև երկնքին, ապակու մեջ տեսնում է իրեն, ջարդում ապակին, և ...«հավերժությունը գրկաբաց ու անողոք տարածվում է նրա դեմ»³²:

Վեպի միստիկա-ողբերգական ավարտը հանգեցնում է տարբեր մեկնությունների ու հարցերի:

Ի՞նչ է արտահայտում կամ ի՞նչ է թելադրում շախմատային խաղն իր ձևի վերացականությամբ. իսկապե՞ս «անդրադարձնում է մարդկային ոգու կյանքը» (Լ. Ջորին)³³: Գեղարվեստական գրականության ընձեռած մեզ հայտնի երկու օրինակներում դա մերժումն է իրականության աններդաշնակության, մտահայեցման կենդանի մի ձև, որ իմացողի հայացքում գեղեցիկ է, ճշմարիտ ու բարի և զուգահեռվում է մարդուս դրամատիկական հուզերին: Իսկ հույզերը ձև են խնդրում, և ձևը՝ իմաստ:

Ձևի խորհուրդը

Վարպետների ու մեկնաբանների խոսքերում ոչ սակավ ու լրջորեն շոշափվում է շախմատն արվեստ համարելու հարցը: Վկայաբերվում են հեղինակություններ, ապա Անատոլի Լունաչարսկու անապացույց կարծիքը, թե շախմատն «իսկապես հարկ է դասել արվեստների շարքը»³⁴: Հարցը մշակված չէ, և այստեղ ավելի խոհեմ է լրագրող մեկնաբանը: «Գեղագիտությունը որպես գիտություն, - գրում է նա, - մեզ հետաքրքրող հարցի շուրջ դեռ չի արտահայտվել լիակատար որոշակիությամբ»³⁵: Եվ չի կա-

³¹ Васильев 1986, 149.

³² Набоков 1990, 152.

³³ Васильев 1986, 93.

³⁴ Васильев 1986, 94.

³⁵ Васильев 1986, 95.

րող արտահայտվել, եթե կողմնորոշվելու է իրականության արտացոլման, ոչ թե ինքնին (իմանենտ) ձևաստեղծման գաղափարով: Բոլոր դատողություններում, որ առավելապես հուզական են, պակասում է արվեստագիտության հիմնական հարցը կրող բառը՝ **ձև**: Ծրագրված լինի, թե ոչ, այս հասկացությունն է արվեստագիտական մտքի առանցքում: Հարցին ակամա քսվում է շախմատասեր թատերագիր Լեոնիդ Ջորինը մի խոսքով. «...այդ **ձևն** ի վիճակի է պատճառել **զուտ** (чистое) գեղարվեստական բավականություն»³⁶ (**ընդգծումն իմն է – Հ.Հ.**): Դա խաղային խնդիրներում է, դիրքավորումներում ու քայլերում է, նպատակամետ դասավորություններում (կոմբինացիաներ), անսպասելի, վիճակներ ստեղծող պահերում, իրադրությունը շրջող զոհաբերություններում, հեռանկարում ոչ միշտ ըմբռնելի կամ ենթադրելի: Բուն դրամատիկականը ոչ այնքան սուր դարձակետերում է (պերիպետիաներ), որքան հետապնդվող հիմնական խնդրում, որ լարում է խաղարկուի կամ դիտողի ուշադրությունը, դառնում հոգեվիճակ: Սա դրամատիկականի ներքին ձևայնացումն է, որի արտաքին հակազդումները սուբյեկտիվ են, կարող են տարբեր իմաստներ հրավիրել:

Ի՞նչ ենք փնտրում այնտեղ, ոչինչ կարծես, բացի իրենից, և այստեղ է ձևի խորհուրդը:

Տրամադրություններ արթնացնելով, անգամ կրքեր հարուցանելով՝ շախմատն առիթ չի տալիս դիմելու «բովանդակություն» բառին: Մեկնաբանները ներշնչվում են խաղի դրամատիզմով, թատրոն են տեսնում և, այնուամենայնիվ, արտաքին համեմատականներ չեն փնտրում: Նրանց ներշնչում է ձևը, և դա հրաշալի է: Ազատ ենք ընդունելու ձևը որպես ձև, չչփոթելու արտաքին կերպի հետ, հստակելու այդ հասկացությունը, մաքրելու անցնողական (ռեյատիվ) նստվածքներից: Սա մեզ հնարավորություն է տալիս մոտենալու ձևի արիստոտելյան ըմբռնմանը՝ **էնտելեխիա**՝ ներքին նպատակի բացահայտումը, որպես կարգ, «էությունը որպես ձև»³⁷: Տրված է սկզբունքը, ասված է ամեն ինչ, մեկնաբանված բազմիցս: Հարցի հետագա մշակումն սկսվում է Իմանուիլ Կանտից, և նոր ու նորագույն մեկնությունների թիկունքում Արիստոտելի կենդանի ստվերն է: «Զգացական հայեցումների **զուտ ձևն** ընդհանրապես, պետք է a priori՝

³⁶ Васильев 1986, 93.

³⁷ Аристотель 1976, т. 1, 398, Аристотель 1984, т. 3, 77.

գտնվի ոգու մեջ»³⁸, - ասում է Կանտը: Ձևը վիճակ է, ներքին դիտում, առնչություն նյութի, երևույթի կամ խնդրի հետ, այս դեպքում՝ խնդրի, որտեղ նշանների դասավորություններն արտահայտում են հակադրվածություն և գերազանցության հասնելու նպատակ: Այս է իմաստը, որը գեղագիտական չէ և ձգտում է ի ցույց: Շատ է ասվում ու գրվում «գեղեցիկ խաղ»: Եթե գեղեցիկը գեղեցիկ պատկերացումն է առարկայի մասին³⁹, ապա այստեղ առարկան հակադիր դասավորությունների մի կառույց է՝ դրամայի վերացարկումը: Գեղեցիկն ամեն դեպքում նպատակ չէ, այլ ձևաստեղծման արդյունքը, որ զուգահեռվում է դրամային: Խնդիրն այն է, թե ի՞նչ է արտահայտում մրցակցությունը, մրցակցային վիճակից դուրս, որպես անշահ հայեցում:

Հարցը թեքում է դարձյալ Արիստոտելի սահմանումներին և ապա սանսկրիտյան դրամայի մեկնությանը: Սկզբունքային տարբերությունը երկու հասկացությունների մեջ է՝ **գործողություն** և **դրություն**: Հայտնի է **քավության** արիստոտելյան սահմանումը. «գործողության միջոցով երկյուղ և կարեկցություն ի քավություն այդ և համանման կրքերի»⁴⁰: Սա նշանակում է, որ գործողությունը որպես հոգեկան բախում ձևաստեղծվում է պոետականորեն, և բացասական հույզերը վերածվում են դրական հույզերի: Սանսկրիտյան դրամայում չկա հոգեկան բախում, կան հոգեկան դրություններ, ինքնահայեցում ու հաշտություն, որ կարիք չունեն քավության: «Նատյաշաստրայում» ու նրա մեկնություններում չի գործում **քավություն** հասկացությունը: Բայց ինչպե՞ս էին բացասականից դրականի փոխվելու հին հնդիկների որոշած երեսուներեք մարդկային հույզերից երկյուղն ու կարեկցությունը, եթե չլիներ **չատուրանգան**: Սա ամբողջապես կրքերի քավություն է և այդքանով էլ դրամային համախոս: Շախմատային ձևը մեզ ստիպում է **բովանդակության** փոխարեն դիմել **իմաստ** հասկացությանը, ճշտել մեր մոտեցումները դրամատիկական արվեստին պատմականությունից վեր:

Այսպես, ինչ է մտածել Շեքսպիրը՝ գրելով «Դանիական արքայազն Համլետի ողբերգական պատմությունը», որ տեղավորում է իրենում բոլոր ժամանակները և մարդուն իր պարտականության առջև: Սա երկի օր-

³⁸ Կանտ 2010, 86:

³⁹ КаНТ 1966, 327.

⁴⁰ Aristotle 1965, 22.

յեկտիվ իմաստն է իր ձևի կայունությամբ, իսկ բովանդակային շերտերը բազմազան են՝ բարոյա-հոգեբանական, փիլիսոփայական, կրոնական, անգամ քաղաքական և այլն: Այս գործը, ինչպես և դասական երկերն առհասարակ, սկսած Սոֆոկլեսի ժամանակներից մինչ օրս, տարբեր կերպ է ընթերցվում: Կենսական են մնում դրություններն իրենց կառույցում, իսկ բովանդակային շերտերը նորոգվում են որպես ձևային բաղադրատարրեր: Ձևերը գրական կառույցում մնում են կայուն, բայց երբ տեքստը տարվում է բեմ, հանդիպում է մի իրականության, որ կենդանի գործողությունն է, ըստ էության այլ ձև: Եթե ասվում է, թե «ձևը կա և մնում է արվեստի գաղտնիքը»⁴¹, ապա դրամայի գաղտնիքը պետք է բեմում փնտրել: Իսկ շախմատն այն գործիքն է, որ օգնում է շոշափելու դրամայի զարկերակը:

Եզրակացություններ

Ելնելով դրամայի դասական տեսությունից (Արիստոտել, Հեգել), չորջանցելով նաև հին հնդկական տեսությունը՝ կողմնորոշվում ենք երեք հանգուցային հասկացություններով՝ **գործողություն, դրություն, քավություն**: Առաջինը գլխավոր սկզբունքն է, որ բեմում փոխարկվում է կենդանի իրականության: Այստեղ համեմատական ենք ընտրում շախմատային խաղը որպես հակընդդեմ մտադրությունների ձևայնացում և այս զուգահեռով ենք դիտում դրամայի գոյահիմքը (սուբստանց): Գործողության ընթացքը, որպես Ես և Դու-ի հոգեկան բախում, հին հնդկական դրամայում բացառվում է, ուստի «Նատյաշաստրան» դրամայում բացարձակացնում է հոգեկան համերաշխության գաղափարը: Արիստոտելյան կաթարսիսը հին հնդկի համար գոյություն չունի դրամայում, լուծված է դրամայից դուրս՝ շախմատում, որ դրամայի կողքին է՝ որպես նրա մետաֆիզիկական զուգահեռը:

Գրականություն

Աճառյան Հ. 1977, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 635 էջ:

Կանտ Ի. 2010, Զուտ բանականության քննադատություն, թարգմ. Վ. Տերոյանի, Երևան, «Գիտություն», 944 էջ:

⁴¹ Гартман 1958, 331.

- Հակոբյան Գ. 1994, Առեղծվածային Ֆիշերը, Երևան, ՀԲՀ հրատ., 45 էջ:
- Համբարձումյան Հ. 1964, Մտորումներ Հոմերոսի մասին, Երևան ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 417 էջ:
- Հայզինգա Յո. 2004, “Homo ludens“, թարգմ. Ս. Ղուքանի, Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 373 էջ:
- Հովհաննիսյան Հ. 1990, Հայ հին դրաման և նրա պայմանաձևերը, Երևան, «Գիտություն», 296 էջ:
- Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի 1837, հ. Բ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1067 էջ:
- Շեքսպիր Վ. 1951, Ընտիր երկեր, հ. 1, թարգմ. Հ. Մասեհյանի, Երևան, «Հայպետհրատ», 594 էջ:
- Պետրոսյան Տ. 1968, Շախմատը և փիլիսոփայությունը, Երևան, «Հայաստան», 62 էջ:
- Аникст А. 1967, Теория драмы от Аристотеля до Лессинга, Москва, «Наука», 455 с.
- Аристотель 1976, Сочинения в четырёх томах, т. 1, Москва, «Мысль», 446 с.
- Аристотель 1984, Сочинения в четырёх томах, т. 3, Москва, «Мысль», 830 с.
- Барроу Т. 1976, Санскрит, Москва, «Прогресс», 411 с.
- Васильев В. 1986, Актеры шахматной сцены, Москва, «Физкультура и спорт», 256 с.
- Веселовский А. 1940, Историческая поэтика, Ленинград, изд. Художественная литература, 611 с.
- Витгенштейн Л. 2010, Логико-философский трактат, пер. с англ. Л. Добро-сельского, Москва, «Астраль», 178 с.
- Гартман Н. 1958, Эстетика, пер. с нем., Москва, изд. ИЛ, 692 с.
- Гегель Г.В.-Ф. 1971, Эстетика, т. III, Москва, «Искусство», 621 с.
- Кант И. 1966, Сочинения, т. 5, Москва, «Мысль», 564 с.
- Лосев А. 2009, Философия имени, Москва, «Академический проект», 300 с.
- Набоков В. 1990, Собрание сочинений в четырех томах, т. 2, Москва, «Прав-да», 447 с.
- Эрман В. 1961, Теория драмы в древнеиндийской классической литературе, сб. «Драматургия и театр Индии», Москва, изд. Восточной литературы, 325 с.
- Aristotle 1965, The Poetics, London, Penguin Books, 118 p.
- Esslin M. 1961, The Theatre of the Absurd, New York, Doubleday and Company, Inc., 397 p.

The Complete Works of William Shakespeare 2001, New Lanark, David Dale House, 736 p.

ԴՐԱՄԱՅԻ ԲՆԱԶԱՆՑԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱՀԵՐՈՒ

Հենրիկ Հովհաննիսյան

Ամփոփում

Դրամայի և դրամատիկական գործողության քննությունը հանգեցնում է շախմատային խաղի ձևին: Խաղի ընթացքում ստեղծվում են պայմանական-նշանային ձևեր, որ հարաբերում են միմյանց և ամբողջական մտահղացմանը, և շախմատի տախտակն ընկալվում է որպես թատերաբեմի խորհրդանիշ: Խաղի ընթացքում դրությունների հակընդդեմ վիճակը դառնում է դրամատիկորեն արտահայտիչ խաղարկուի և դիտողի երևակայության մեջ: Դրաման տեղի է ունենում ոչ թե խաղատախտակին, այլ լուռ ու գլխահակ խաղակիցների միջև: Սա, ըստ էության, դրամայի ներքին ձևն է և ծայնակցում է իրականությանը: Մեկնաբանները հաճախ այն նմանեցնում են թատրոնին, մանավանդ երբ խաղը դուրս է բերվում թատերաբեմ: Գեղարվեստական գրականության մեջ (Ստ. Յվայգ, Վ. Նաբոկով) այս խաղի վարպետները ներկայանում են որպես ողբերգական դեմքեր:

Բանալի բառեր՝ գործողություն, խաղ, դրություն, բեմ, ձև, կաթարսիս, թատերայնություն:

МЕТАФИЗИЧЕСКАЯ ПАРАЛЛЕЛЬ ДРАМЫ

Генрих Оганесян

Резюме

При рассмотрении драматического действия прослеживается его воображаемая близость к шахматной игре. В процессе игры создаются своеобразные синтаксические формы как ситуации, находящиеся в различных соотношениях друг к другу и замыслу в целом. Шахматная доска воспринимается как символ театральной сцены. В процессе «состязания» формы становятся драматически выразительней, когда доходят до последней грани. Драма имеет место в молчании не на доске, а между двумя

игроками. Игра перекликается с жизнью, и по существу она являет собой чистую форму. Шахматные комментаторы в своих рассуждениях часто подчёркивают близость шахмат к театру, а в художественной литературе (Ст. Цвейг, Вл. Набоков) мастера этой игры воспринимаются как трагические фигуры, вступившие в противоречие с повседневной жизнью.

Ключевые слова – действие, игра, ситуация, сцена, форма, катарсис, театральность.

THE METAPHYSICAL PARALLELS OF DRAMA

Henrick Hovhannisyan

Abstract

An imaginable link between a dramatic act and a game of chess can be observed. Some unique syntactic forms can be established in the process of the game, those being like situations which appear to be in most various correlations both between each other and the plot. The chessboard is seen as a symbol of the stage. On the verge of the contest the forms become more and more expressive. The drama occurs in the very silence of the two players. The game calls to life, and in its essence, it is the pure form. Chess analysts have many times referred to chess as being closely related to the theatre, while in literature the masters of the game of chess can be interpreted as tragic figures as opposed to everyday life (St. Zweig, V. Nabokov).

Key words – catharsis, act, play, situation, stage, form, theatricality.

**ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ԼՐԱԲԵՐ» ՀԱՆԴԵՍԻ
ԷԶԵՐՈՒՄ. ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԱՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ***

Աննա Ասատրյան

Արվեստագիտության դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան պողոտա 24/4
Էլ. հասցե՝ annaasatryan2013@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 21.08.2020, գրախոսվել է 21.08.2020, ընդունվել է
տպագրության 03.11.2020

Ներածություն

Հայաստանում ակադեմիական երաժշտագիտության հիմքերը դրվեցին Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին. ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումից (1943-ին) ընդամենը ամիսներ անց՝ 1944-ի մարտին, ԳԱ համակարգում ստեղծվեց Երաժշտության պատմության ու տեսության սեկտորը, որը ղեկավարեցին հայ երաժշտագիտության մեծ երախտավորներ Գեորգի Տիգրանովը (1944), ապա՝ Քրիստափոր Քուչնարյանը (1944-1948): Այդ սեկտորի հիման վրա հետագայում՝ 1948 թ., ստեղծվեց ՀՍՄԻ ԳԱ արվեստների պատմության ու տեսության սեկտորը, իսկ 1958-ին՝ արվեստի ինստիտուտը:

Հայկական ակադեմիական երաժշտագիտության ձևավորման, կայացման ու զարգացման գործում ծանրակշիռ դեր ունի «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» գիտական պարբերականը (մինչև 1966 թվականը՝ «ՀՍՄԻ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների»):

Մեր նպատակն է բացահայտել այն ներդրումը, որն ունեցել է ակադեմիական գիտական պարբերականը հայ արվեստագիտության կարևորագույն ճյուղերից մեկի՝ երաժշտագիտության առաջընթացի գործում: Իր գործունեության ամբողջ ընթացքում «Լրաբերը» (նաև «Տեղեկագիրը») սերտորեն համագործակցել է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի ու նրա երաժշտագետների հետ՝ բազմաթիվ էջեր տրամադրելով երաժշտագիտական հարցերի լուսաբանմանը: Գիտական պարբերականի էջերում հայ և

* Սույն համարից սկսած՝ կտպագրվի հայ ակադեմիական երաժշտագիտության ձևավորման ու զարգացման գործում «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի էական ավանդը ներկայացնող հոդվածաշար:

համաշխարհային երաժշտության պատմության և տեսության, երաժշտական ֆոլկլորագիտության և միջնադարագիտության, հայ ժողովրդի՝ այլ ժողովուրդների հետ ունեցած երաժշտական առնչությունների վերաբերյալ իրենց հետազոտությունների կարևոր արդյունքներն են հրատարակել հայրենական երաժշտագիտական մտքի ներկայացուցիչներից շատերը:

Եվ քանի որ «Լրաբերի» երաժշտագիտական անդրադարձները չափազանց հարուստ են ու բազմաշերտ, ուստի նպատակահարմար համարեցինք գիտական հանդեսի համար հորելյանական այս տարում դրան անդրադառնալ հոդվածաշարով և առաջին հոդվածը նվիրել ակադեմիական կոմիտասագիտության կայացման ու առաջընթացի գործում «Լրաբերի» ծանրակշիռ դերին:

Օգտվելով առիթից՝ ուզում եմ անձամբ իմ և ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրինության, գիտական խորհրդի և ողջ անձնակազմի անունից ջերմորեն շնորհավորել «Լրաբերի» նախկին գլխավոր խմբագիր, արվեստի ինստիտուտի լավ բարեկամ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ալբերտ Խառատյանին, որի բազմամյա հմուտ ղեկավարությամբ «Լրաբերը» գրեց իր տարեգրության փառավոր էջերը, հանդեսի ներկայիս գլխավոր խմբագիր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Պավել Ավետիսյանին, որը մեծ նվիրումով շարունակում է հանդեսի որդեգրած գիտական ավանդույթները՝ վառ պահելով գիտության ջախը գալիք սերունդների համար, խմբագրի տեղակալ՝ փորձառու հետազոտող, գիտության նվիրյալ ու ճշմարիտ մտավորական Արսեն Բոբոխյանին, բարձրորակ թարգմանիչ և խմբագիր, պատասխանատու քարտուղար Գայանե Հարությունյանին, հանդեսի՝ պատշաճ մասնագիտական որակավորում ունեցող ողջ աշխատակազմին՝ Մելանիա Միքայելյանին, Սեդա Քուփեյանին և Արմինե Պետրոսյանին, «Լրաբերի» հավատարիմ հեղինակներին ու ընթերցողներին, գիտական հանրությանը և մաղթել առողջություն, ստեղծագործական հաջողություններ ու անձնական երջանկություն, իսկ «Լրաբերին»՝ երկարատև ու բեղմնավոր ընթացք:

Ակադեմիական կոմիտասագիտության ձևավորումը և զարգացման սկզբնական փուլը. 1948-1957 թթ.

1946 թվականից ՀՍՄԻ ԳԱ երաժշտության պատմության ու տեսության սեկտորի հարցերը հայտնվում են ԳԱ նախագահության ուշադրության կենտրոնում: Նախագահությունն առաջարկում է 1946-ին ստեղծել

Կոմիտասի անվան կաբինետ՝ նրա երաժշտական ժառանգությունը խորագնին ուսումնասիրության ենթարկելու նպատակով: Սեկտորը շուտով դարձավ կոմիտասագիտության կենտրոնը, որտեղ դրվեցին ակադեմիական կոմիտասագիտության հիմքերը: Ու քանի որ նորաստեղծ և ակադեմիական երաժշտագիտության մեջ առաջին քայլերը կատարող երաժշտագիտական օջախը չունեի սեփական գիտական պարբերականը, ուստի կոմիտասագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքների հրապարակման առաքելությունը ստանձնեց «ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» գիտական հանդեսը:

1949 թ. սեպտեմբերի 26-ին լրանում է Կոմիտասի ծննդյան 80-ամյակը, որը նշվում է ըստ արժանվույն. հոբելյանական հանդիսավոր նիստ՝ Երևանի Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնում՝ սեպտեմբերի 26-ին, երեկո՝ Երևանի արվեստի աշխատողների տանը՝ սեպտեմբերի 28-ին, հանդիսավոր երեկո՝ Երևանի պահաճոների գործարանի ակումբում. բոլոր տեղերում զեկուցողը Սամսոն Գասպարյանն է:

Սեպտեմբերի 28-ին Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի արվեստների պատմության և տեսության սեկտորի երաժշտության բաժինը կազմակերպում է ցուցահանդես՝ նվիրված Կոմիտասի կյանքին և գործունեությանը: Սեպտեմբերի 30-ին տեղի է ունենում հանդիսավոր նիստ՝ նվիրված Կոմիտասի ծննդյան 80-ամյակին Լենինականի ֆիլիարմոնիայի դահլիճում (ղեկավար՝ Վ. Ումր-Շատ), իսկ հոկտեմբերի 2-ին՝ երեկո՝ նվիրված Կոմիտասի հիշատակին Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի դահլիճում (ներաճական խոսք՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի): Հոկտեմբերի 2-ին, Կոմիտասի գերեզմանին այցելության ժամանակ, ելույթ են ունենում Գ. Բորյանը, Հ. Դանիելյանը, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, Մ. Աղայանը և Գ. Գյոդակյանը. հաջորդում է համերգը՝ Շ. Տալյանի, Տ. Սազանդարյանի և Հայաստանի ռադիոկոմիտեի երգեցիկ խմբի կատարմամբ:

Իսկ դրանից օրեր առաջ Հայաստանում Կոմիտասի հոբելյանական միջոցառումների մեկնարկը յուրովի ազդարարել էր Հայաստանի կոմպոզիտորների միության երաժշտագիտական սեկցիան. Կոմիտասի ծննդյան 80-ամյակին էր նվիրված 1949 թ. սեպտեմբերի 21-ի գիտական նիստը, որի ընթացքում կարդացվեցին Սամսոն Գասպարյանի «Նյութեր Կոմիտասի

կենսագրության և երաժշտական գործունեության վերաբերյալ» և Մուշեղ Աղայանի «Կոմիտասը՝ որպես երաժիշտ կատարող» զեկուցումները¹:

Կոմիտասի հոբելյանական միջոցառումների եզրափակիչ ակորդը դարձավ նրան նվիրված առաջին գիտական նստաշրջանը, որը Երևանի արվեստի աշխատողների տանը հոկտեմբերի 4-ին գումարեցին ՀՍՍՌ ԳԱ արվեստների պատմության և տեսության սեկտորն ու Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիան:

Կոմիտասագիտական այս անդրանիկ միջոցառմանն անդրադարձավ գիտական պարբերականն իր 1949 թ. 9-րդ համարի «Լրատու» բաժնում, որտեղ տպագրվեց «Գիտական սեսիա, նվիրված Կոմիտասի ծննդյան 80-ամյակին» վերտառությամբ հոդվածը: Հոդվածից տեղեկանում ենք, որ սեսիային «ներկա էին բազմաթիվ կոմպոզիտորներ, երաժշտագետներ, արվեստի այլ բնագավառների աշխատողներ, դասատուներ և ուսանողներ: Նստաշրջանի բացման խոսքում կոնսերվատորիայի դիրեկտոր Կ.Ս. Սարաջևը հակիրճ բնութագրել է Կոմիտասի՝ որպես հանճարեղ կոմպոզիտորի և մեծ մտածողի գործունեությունը, ապա զեկուցումներով հանդես են եկել Սեկտորի աշխատակիցները. Մաթևոս Մուրադյանը ներկայացրել է «Կոմիտասի տեղն ու նշանակությունը հայկական երաժշտության պատմության մեջ», Ռոբերտ Աթայանը՝ «Ժողովրդական երգի հարմոնիզացիայի կոմիտասյան սկզբունքը», Մուշեղ Աղայանը՝ «Կոմիտասի երգային կատարողական արվեստը» բանախոսությունները»²: Սեսիայի ընթացքում ներկայացված զեկուցումներն իր հերթական համարներում տպագրում է «Տեղեկագիրը»:

Այսպես՝ «Տեղեկագիր» հենց նույն համարում տպագրվում է Ռ. Աթայանի «Ժողովրդական երգի ներդաշնակության սկզբունքը Կոմիտասի մոտ» ծավալուն հոդվածը, որը դարձավ Կոմիտասի երաժշտական ոճի որոշ խնդիրների տեսական մշակման անդրանիկ փորձը³: Իր հետազոտության հիման վրա երաժշտագետն առանձնացնում է կոմիտասյան հարմոնիզացիայի երեք հիմքերը, որոնցից ելնելով՝ Կոմիտասն իրագործեց ժողովրդական երգի՝ իր յուրահատուկ ոճով հարմոնիզացիան: Առաջինը՝ «կլասիկ պարզ ֆունկցիոնալությունն էր, որ բոլորի կողմից ընդունված էր որպես երաժշտության հարմոնիկ մտածելակերպի միակ ճիշտ հիմքը»:

¹ Տե՛ս Ասատրյան 2017, 31:

² Գիտական սեսիա, նվիրված Կոմիտասի ծննդյան 80-ամյակին, 115:

³ Աթայան 1949, 87-113:

«Կոմիտասը իր հարմոնիզացիայի մեջ որպես առաջին հիմքը ընդունեց ֆունկցիոնալ հարմոնիան, որը նա սովորել էր դեռևս Մակար Եկմալյանի մոտ, կոմպոզիտոր Արենսկու դասագրքով:

Երկրորդը՝ հարմոնիայի **գունագեղությունն էր**, բայց ոչ իմպրեսիոնիստական պլանի, չնայած նա լավ գիտեր ֆրանսիական իմպրեսիոնիստների գործերը, այլ՝ գունագեղությունը՝ որպես ստեղծագործության բովանդակությունը ռեալիստորեն արտահայտելու մի միջոց, այնպես, ինչպես դա կար Գլինկայի, Ռիմսկի-Կորսակովի և ռուսական շկոլայի մյուս ներկայացուցիչների ստեղծագործություններում:

Վերջապես, երրորդը և ամենագլխավորը հարմոնիայի **հայկական լադային հիմքն էր**, որ Կոմիտասը ստեղծել էր նախորդ հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործական փորձը քննադատաբար յուրացնելու, հայ ժողովրդի ու նրա կուլտուրայի պատմությունը և, հատկապես, հայկական ժողովրդական երաժշտությունը խորն ուսումնասիրելու և երաժշտության ասպարեզում Կոմիտասի ցուցաբերած կոմպոզիտորական բարձր տաղանդի շնորհիվ»⁴:

Մեկ տարի անց՝ «Տեղեկագրի» 1950 թ. սեպտեմբերյան համարում, լույս է տեսնում Մուշեղ Աղայանի «Կոմիտասի երաժշտական կատարման արվեստը» հոդվածը: Ինչպես հայտնի է, սեկտորի առաջին աշխատակիցներից երաժշտագետ, Հայաստանի կոմպոզիտորների միության նախագահ Մուշեղ Աղայանը նաև երգիչ էր՝ բարիտոն, հետևաբար միանգամայն տրամաբանական էր, որ նա իր հետազոտությունը նվիրեց Կոմիտաս-երգչի կատարողական արվեստի առանձնահատկությունների բացահայտմանը:

Ընդգծելով, որ Կոմիտասը «հայ վոկալ արվեստի, նոր շկոլայի կերտողն է, մեծ վարպետ և ուսուցիչ», Մ. Աղայանը միևնույն ժամանակ կարևորում է կոմիտասյան վոկալ կատարման արվեստի բազմակողմանի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը⁵:

«Տեղեկագրի» 1950 թ. 11-րդ համարում հրատարակված՝ Մաթևոս Մուրադյանի «Կոմիտասի տեղն ու նշանակությունը հայկական երաժշտության պատմության մեջ» ծավալուն ու հիմնարար հոդվածը⁶ նվիրված էր Կոմիտասի մահվան 15-ամյա տարելիցին: Սա երաժշտագետի առաջին

⁴ Աթայան 1949, 112-113:

⁵ Աղայան 1950, 75:

⁶ Մուրադյան 1950, 31-46:

խոսքն էր կոմիտասագիտության մեջ, միևնույն ժամանակ՝ Կոմիտասի վաստակը համակողմանիորեն ներկայացնող առաջին փորձը հայրենական ակադեմիական երաժշտագիտության ասպարեզում: Հեղինակը ներկայացնում է Կոմիտասի ստեղծագործությունը, քննության առնում նրա երաժշտագիտական գործունեությունը, ձևակերպում նրա ներդրումը երաժշտական ֆոլկլորագիտության ասպարեզում, արժևորում նրա երաժշտական հրապարակախոսական գործունեությունը, Կոմիտասին ներկայացնում որպես երգիչ-կատարող, խմբավար ու մանկավարժ: Ամփոփելով իր արժեքավոր հետազոտությունը՝ Մ. Մուրադյանը նկատում է. «Մեծ է Կոմիտասի դերն ու նշանակությունը մեր երաժշտության պատմության մեջ, որովհետև նա իր մեծարժեք ստեղծագործությամբ հիմք դրեց հայկական երաժշտագիտությանը և դրանով իսկ հնարավորություն տվեց լրջորեն զբաղվել մեր անցյալի երաժշտական երևույթների գիտական ուսումնասիրությամբ»⁷: Միևնույն ժամանակ՝ երաժշտագետը նշում է, որ «սովետահայ երաժշտագիտության կարևորագույն խնդիրներից մեկը Կոմիտասի թողած հարուստ ժառանգության բազմակողմանի և խորագնին ուսումնասիրությունն է, քանի որ այդ ժառանգության քննադատաբար օգտագործումը մեծապես օգնում է սովետահայ կոմպոզիտորներին ու երաժշտագետներին՝ լուծելու մեր առջև դրված շատ կարևոր հարցեր: Կոմիտասն այսօր էլ իր երաժշտական ստեղծագործությամբ լավագույն կերպով մասնակցում է մեր ժողովրդի գեղարվեստական դաստիարակության գործին: Կոմիտասի մեծարժեք երաժշտական ժառանգությունը հանդիսանում է այն հիմքը, որի վրա բարձրանում է սովետահայ երաժշտական կուլտուրայի հոյակապ շենքը»⁸:

«Տեղեկագրի» հաջորդ անդրադարձը կոմիտասյան ժառանգության ուսումնասիրության հարցերին 1953 թ. 6-րդ համարում տպագրված Ռոբերտ Աթայանի «Արժեքավոր ներդրում հայ երաժշտական ժառանգության մեջ (Նոր նյութեր Կոմիտասի արխիվից)» հոդվածն էր: Հոդվածից տեղեկանում ենք, որ ՀՍՍՌ ԳԱ արվեստների պատմության և տեսության սեկտորում պահվող «Կոմիտասի արխիվը վերջերս լրացվել է մի նոր ֆոնդով, որը պարունակում է.

⁷ Մուրադյան 1950, 44:

⁸ Մուրադյան 1950, 44:

ա) Հայկական ժողովրդական երգերի ծայնագրությունների մի ժողովածու.

բ) Կոմիտասի դաշնամուրային պարերից երկուսի սևագրությունները.

գ) Գրիգոր Նարեկացու «Սայլիկը» տաղի ծայնագրությունը.

դ) Հայկական հոգևոր եղանակների ծայնագրությունների երկու ժողովածու և մի առանձին երգ.

ե) Արևելյան եղանակների ծայնագրությունների ժողովածու.

զ) Գիտական զանազան աշխատությունների սևագրությունների մի ընդհանուր տետրակ և առանձին թերթիկներ.

է) Խազերի ուսումնասիրությանը վերաբերող երկու տետրակ.

ը) «Տարրական երաժշտություն» դասագրքի սևագրությունները.

թ) Ֆ. Ալդերգի «Ձայնամարզություն» գրքի հայերեն թարգմանության ձեռագիրը, Ե. Տնտեսյանի «Նկարագիր երգոց» և Ն. Թաշյանի հայկական ծայնագրության գրքերը (տպագիր):

Այս բոլորը, բացի երկու տպագիր գրքերից, Կոմիտասի ձեռագրերն են և զգալի կերպով հարստացնում են նրա արխիվի ստեղծագործական, էթնոգրաֆիական և գիտական բաժինները: Այդ փաստաթղթերը միաժամանակ պարունակում են հայ մեծ կոմպոզիտորի գործունեությունը լուսաբանող մի շարք նոր տվյալներ»⁹:

Այնուհետև երաժշտագետն առանձին-առանձին քննության է առնում գիտական նյութեր պարունակող մեծածավալ տետրակը (1905 թ.), որն ընդգրկում է Կոմիտասի՝ հայ ժողովրդական երաժշտության ուսումնասիրությանը նվիրված սևագրությունները, նաև՝ «Լոռու գութաներգը» երաժշտագիտական աշխատության սևագրությունը և մի հատված Կոմիտասի «Անուշ» օպերայից: Սա «երկրորդ հատվածն է,- գրում է Աթայանը,- որ մեզ մոտ հայտնաբերվում է Կոմիտասի «Անուշ»-ից: Առաջինը, ինչպես հայտնի է, «Բարձր սարեր»-ի օրկեստրային նախաբանն է և արիայի առաջին նախադասությունը: Այս հատվածները կարևոր նշանակություն ունեն: Դրանց համադրությունը ցույց է տալիս, որ Կոմիտասն օպերան գրում էր իր ծայնագրած գյուղական ժողովրդական երգերի ոճով»¹⁰:

Հետագոտելով խազերի ուսումնասիրության երկու տետրակները՝ Աթայանը նկատում է, որ առաջին՝ անթվակիր տետրակը վերաբերում է

⁹ Աթայան 1953, 79-80:

¹⁰ Աթայան 1953, 81:

Կոմիտասի խազաբանական աշխատանքի առաջին՝ նյութերի հավաքման շրջանին, երբ նա «տակավին հեռու էր խազերի վերձանության պրորբլեմի լուծումից»¹¹: «Նշաններ-խազեր և նոցա նշանակությունը» վերտառությամբ այդ տետրակում Կոմիտասն ի մի է բերել հայկական հին նոտագրության տասնչորս նշանի վերաբերյալ ձեռագիր և տպագրված զանազան աշխատություններում եղած մեկնությունները:

Իսկ Երկրորդ՝ «Բառեր, հանված հին ձեռագիր և տպված գրքերից» (1904 թ., էջմիածին) վերնագրված և բառարանի ձևով կազմված տետրակում «պատմական հետաքրքրություն է ներկայացնում «արևելյան» (տաճկա-արաբա-իրանական) երաժշտական ձայնաշարի «մեծ ութնավորի» և հայկական համապատասխան «ութնավորի» աստիճանների անունների սխեմատիզացիան»¹²:

Այնուհետև երաժշտագետն անդրադառնում է ստեղծագործական նյութերի շարքում շատ արժեքավոր դաշնամուրային պարերի ձեռագրերին, որոնք թվագրված են 1907-ով: Դրանցից մեկն «այժմ տպագրված Կարնո «Շորորն» է, որը Կոմիտասի ձեռագրում կոչվում է «Հեքյարի», իսկ մյուսը անտիպ՝ «Մշո շորորը»:

Իր ծավալուն ուսումնասիրության մեջ Աթայանը մանրամասն հետազոտում է Կոմիտասի արխիվի հայ ժողովրդական երգերի ժողովածուն, որը բաղկացած է 237 առանձին թերթերից, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա (բացառությամբ մեկի) գրված է մեկ երգ: «Ձայնագրությունը հայկական նոտաներով է,- նկատում է երաժշտագետը,- ամեն մի էջում, կողքից, սովորական նոտագրությամբ դուրս է գրված տվյալ երգի դիթամական կմախքը, անշուշտ, ժողովրդական երաժշտության մետրի և դիթմի ուսումնասիրության նպատակով: Երգերը գրված են թանաքով և մաքուր»¹³: Բացահայտելով թեմատիկ բազմազանությամբ աչքի ընկնող երգերի լադային, մետրադիթամական, ձևակազմության և ինտոնացիոն առանձնահատկությունները՝ Աթայանը, մի կողմից, իրավացիորեն եզրակացնում է, որ «Կոմիտասի ձայնագրած ժողովրդական երգերի արժեքն ընդհանրապես բարձր է: Երաժշտական-ստեղծագործական աչքի ընկնող տաղանդի տեր լինելով և երկար ժամանակ ուսումնասիրելով հայկական ու այլ ժողովուրդների երգերը՝ նա կարողացել է երևան հանել մեր ժողովրդական ստեղծագոր-

¹¹ Աթայան 1953, 81:

¹² Աթայան 1953, 82:

¹³ Աթայան 1953, 84:

ծության մեջ եղած լավագույնն ու ամենաբնորոշը», մյուս կողմից՝ նկատել, որ «ժողովածուն չափազանց հարուստ ու շնորհակալ նյութ կտա սովետահայ կոմպոզիտորներին: Միաժամանակ, դրա գիտական ուսումնասիրությունը կլայնացնի մեր հասկացողությունը հայկական երգի առանձնահատկությունների և նրա զարգացման ուղիների մասին»¹⁴:

Եզրափակելով իր ծավալուն ու արժեքավոր հետազոտությունը՝ Աթայանն արձանագրում է, որ Կոմիտասի՝ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ցաք ու ցրիվ եղած և ներկայումս աստիճանաբար լրացվող ու հարստացվող երաժշտական ժառանգությունը խոշորագույն ավանդ է հայ դասական երաժշտության մեջ: «Այդ ժառանգության խոր ուսումնասիրությունը և ստեղծագործական օգտագործումը սովետահայ կոմպոզիտորների և երաժշտագետների առաջնահերթ խնդիրն է: Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի արվեստների պատմության և տեսության սեկտորը պետք է կոնկրետ միջոցներ ձեռնարկի Կոմիտասի արխիվի արժեքավոր նյութերը շուտով հրատարակելու և հասարակայնության սեփականությունը դարձնելու համար»¹⁵:

Ինչպես հայտնի է, ՀՀ ԳԱԱ գրականության և արվեստի թանգարանի ձեռագիր ֆոնդերում պահվող կոմիտասյան արխիվը, որն ընդգրկում է Կոմիտասի բազմաթիվ ձեռագրերը՝ ժողովրդական երգերի ձայնագրումներ ու մշակումներ, կոմպոզիտորի օրիգինալ ստեղծագործությունները, գիտական զեկուցումների տեքստերը, ծոցատետրերը, էսքիզները, սևագրերը, առանձին ստեղծագործությունների տարբերակները, նամականին, կոմպոզիտորի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող վավերագրեր և այլ նյութեր, այդ շրջանում անընդհատ համալրվում էր նոր նյութերով: 1946 թվականին Փարիզի կոմիտասյան խնամատար հանձնաժողովի կողմից ուղարկված և Կոմիտասի արխիվում գտնվող նյութերի թվին են պատկանում Կոմիտասի չափազանց հետաքրքիր հեղինակային ձեռագրերը, որոնք վերաբերում են հայ մեծ երգիծաբան Հակոբ Պարոնյանի «Քաղաքավարության վնասները» պատմվածքների ժողովածուի հիման վրա երաժշտական պատկերներ ստեղծելու աշխատանքներին: Թեև հայ երաժշտագետների առանձին աշխատություններում հանդիպում են հիշատակություններ այդ ձեռագրերի մասին, սակայն մեծ հետաքրքրություն

¹⁴ Աթայան 1953, 88:

¹⁵ Աթայան 1953, 88:

ներկայացնող և երաժշտական թատրոնի բնագավառում Կոմիտասի կատարած աշխատանքի վերաբերյալ մեր պատկերացումները զգալիորեն ընդարձակող ու խորացնող այս նյութերն առաջին անգամ առանձին հետազոտության առարկա են դառնում Գեորգի Տիգրանովի և Մաթևոս Մուրադյանի համահեղինակությամբ տպագրված «Կոմիտասի երաժշտական կոմեդիայի ձեռագիրը» հոդվածում¹⁶:

Երկու լրիվ ավարտված երաժշտական պատկեր և երրորդ պատկերի սկիզբը ներկայացնող ձեռագրերի հետազոտության շնորհիվ երաժշտագետներն առաջ են քաշում «հայկական երաժշտության կլասիկայի այս հետաքրքրական ու արժեքավոր ստեղծագործության վերջավորման, խմբագրման ու հետագա բեմական մարմնավորման հնարավորությունների պարզաբանման»¹⁷ անհրաժեշտության հարցը և հրավիրելով Երևանի երաժշտական կոմեդիայի պետական թատրոնի ստեղծագործական կոլեկտիվի ուշադրությունը՝ նկատում, որ «Պարոնյանի տեքստով գրված այս ստեղծագործությունը կարող է դառնալ Երաժշտական կոմեդիայի թատրոնի ռեպերտուարի զարդերից մեկը»¹⁸:

«Տեղեկագրի» 1956 թ. 9-րդ համարում տպագրվում է Արշակ Ադամյանի «Նոր վավերագրեր Կոմիտասի մասին» ծավալուն հոդվածը¹⁹, որտեղ հեղինակը քննության է առնում և գիտական շրջանառության մեջ դնում Հայկական ՍՍՌ Պետական Մատենադարանի արխիվում գտնվող՝ Կոմիտասի Գևորգյան ճեմարանի աշակերտական և հետագա շրջաններին վերաբերող մի շարք վավերագրեր, որոնք «արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում մեծ երաժշտագետի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ»²⁰:

«Ինչպես հայտնի է, - գրում է Ադամյանը,- Գևորգյան ճեմարան ընդունվելու համար դիմող աշակերտը պարտավոր էր ճեմարանի վարչությանը ներկայացնել համապատասխան փաստաթղթեր, որոնք պահվում էին նրա աշակերտական գործում (ամեն աշակերտ ուներ իր գործը): Նման գործ կազմվել է նաև Կոմիտասի համար, ուր և պահվել են բա-

¹⁶ Տիգրանով, Մուրադյան 1955, 81-84:

¹⁷ Տիգրանով, Մուրադյան 1955, 84:

¹⁸ Տիգրանով, Մուրադյան 1955, 84:

¹⁹ Ադամյան 1956, 101-114:

²⁰ Ադամյան 1956, 101:

վական թվով փաստաթղթեր, որոնցից կարևորների վրա ցանկանում ենք կանգ առնել»²¹:

Ադամյանն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է մտցնում Կոմիտասի ծննդյան վկայականը, որը նրա աշակերտական գործի կարևոր փաստաթղթերից է: «Վկայական մկրտութեան» փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ Կոմիտասը ծնվել է ոչ թե սեպտեմբերի 28-ին կամ հոկտեմբերի 10-ին, ինչպես շրջանառվել էր, այլ սեպտեմբերի 26-ին:

Ադամյանի ներկայացրած փաստաթղթերից տեղեկանում ենք, որ Կոմիտասը 1895 թ. ցանկություն է ունեցել որոշ ժամանակ աշխատել Պետերբուրգում. այդ նպատակով նա դիմել է Պետերբուրգի հայկական եկեղեցու հոգևոր խորհրդի անդամ Տիրայր վարդապետին:

1895 թվականի հոկտեմբերի 14-ին Տիրայր վարդապետը Պետերբուրգից իր մտերիմ քահանաներից մեկի միջոցով պատասխանել է հետևյալ երկտողով. «...Սողոմոնը - Կոմիտասը գրել էր, որ այստեղ իմանամ իր համար, թե չէ՞ կարող գալ: Գալ շատ դժվար է, որովհետև այնքան ոռճիկ չեն տա: Կա մի ելք: Եկող տարի Եկմայանը այստեղի եկեղեցու համար պետք է պատրաստած բերի 6 երգիչ և մի կառավարիչ: Ահա այդ կառավարիչը կարող է լինել Սողոմոնը: Ամսենն ստանալով ամենաշատը 50-60 ռ. եթե կթողնեն նորան այստեղ գալ, իսկ այլ հնար չկա: Այնպես որ, եթե ուզում է այդ պայմանը, այս ձմեռ պիտի գնա Տփլիս կամ գարնանը, որ իր կառավարչության գործի հետ ծանոթանա Եկմայանի և նրա խմբի հետ և նոցա հետ գալ մայիսին: Խորհեցեք, տեսեք...»²²:

Ադամյանը գիտական շրջանառության մեջ է դնում նաև Մաղաքիա Օրմանյանի և Տիրայր վարդապետի նամակագրությունը: Հայտնի է, որ Կոմիտասի ուշադրության կենտրոնում են եղել տարբեր ժողովուրդների ժողովրդական երգերը: «Այդ տեսակետից արժեքավոր է Մ. Օրմանյանի 1913 թ. հունվարի 11-ին Տիրայրին ուղղված նամակը,- գրում է Ադամյանը,- որից պարզվում է, որ Կոմիտասը թարգմանել և ուսումնասիրել է ռուսական ժողովրդական երգերը: «...Կոմիտաս վարդապետը,- գրում է նա,- թարգմանեց ծրարյալ ռուսերեն երգերը, որ շատ հեռու կտանի հյուսիսական աշխարհայեցողությունը...»²³:

²¹ Ադամյան 1956, 101:

²² Ադամյան 1956, 105:

²³ Ադամյան 1956, 111:

Աղամյանի հոդվածում հրապարակված արժեքավոր վավերագրերը կարևոր տեղեկություններ են հայտնում Կոմիտասի կյանքի և ստեղծագործական գործունեության վերաբերյալ և լույս սփռում դրանց առանձին դրվագների վրա:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ հենց «Տեղեկագրի» էջերում ձևավորվեց ակադեմիական կոմիտասագիտությունը: «Տեղեկագիրը», սերտ համագործակցելով կոմիտասագիտության միակ կենտրոնի՝ ՀՍՍՌ ԳԱ արվեստների պատմության ու տեսության սեկտորի աշխատակիցների՝ երաժշտագետներ Գեորգի Տիգրանովի, Մուշեղ Աղայանի, Մաթևոս Մուրադյանի և Ռոբերտ Աթայանի հետ, դարձավ ակադեմիական կոմիտասագիտության առաջնեկը:

Կոմիտասագիտության հարցերը «Լրաբերի» էջերում 1958-1968 թթ.

1858-1968 թթ. ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտը սկսել էր Կոմիտասի Երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակությունը. Ռ. Աթայանի խմբագրությամբ, համապատասխան ծանոթագրություններով լույս էին տեսել առաջին հատորը (1960), որտեղ հրատարակվեցին մեներգերը, և երկրորդ հատորը (1965), որն ընդգրկում է խմբերգերի մի փունջ:

Քաջ հայտնի է՝ ՀԽՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտը մեծ ավանդ ունի Երևանում Կոմիտասի արխիվի կենտրոնացման, մասնավորաբար՝ Մարգարիտ Բաբայանի եռանդուն ջանքերով Կոմիտասի արխիվը Փարիզից Երևան տեղափոխելու գործում: Այստեղ աստիճանաբար կենտրոնացան կոմիտասյան նյութերն ինչպես Պոլսից՝ Թորոս Ազատյանի, այնպես էլ Անթիլիասից՝ Գարեգին Հովսեփյանի գործուն աջակցությամբ:

Գաղտնիք չէ, որ Երևանում Կոմիտասի արխիվի կենտրոնացումը չափազանց կարևոր էր կոմիտասագիտության հետագա զարգացման համար. մի կողմից՝ այն պարարտ հող ստեղծեց կոմիտասյան երաժշտական և երաժշտագիտական ժառանգության հետագա ուսումնասիրության համար, մյուս կողմից՝ հնարավոր դարձրեց Կոմիտասի երաժշտական ժառանգության ակադեմիական հրատարակության իրականացումը: Ուստի այս առումով արժեքավոր է «Տեղեկագրի» 1958 թ. 4-րդ համարում, «Գիտական լրատու» բաժնում տպագրված Քնարիկ Գրիգորյանի «Կոմիտասի արխիվը» հաղորդումը, որտեղ հեղինակը, նշելով, որ Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի Գրականության և արվեստի թանգարանի թատերա-երաժշտական բաժնում պահպանվում են բազմաթիվ արժե-

քավոր արխիվներ, այդ թվում՝ կոմպոզիտորներ Կոմիտասի, Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի, Տիգրան Չուխաճյանի, Ալեքսանդր Սպենդիարյանի, Նիկողայոս Տիգրանյանի և Ռոմանոս Մելիքյանի, երգչուհի Նադեժդա Պապայանի և ջութակահար Հովհաննես Նալբանդյանի արխիվները, անդրադառնում է Կոմիտասի հարուստ ու շատ արժեքավոր արխիվին, որն «իր մեջ ամփոփում է երաժշտական ստեղծագործություններ և տեսական նյութեր, նամակներ, փաստաթղթեր, գրություններ, կենսագրական նյութեր, լուսանկարներ, Կոմիտասին նվիրված հուշեր, աշխատություններ և հոդվածներ, մեծ երաժշտագետի գրադարանը և այլն»²⁴:

Ընթերցողը միաժամանակ տեղեկանում է, որ Կոմիտասի երաժշտական ժառանգության հարուստ հատվածը՝ 89 միավոր, հայկական և եվրոպական ձայնանիշերով հայ ժողովրդական, հոգևոր, նաև այլ ժողովուրդների երգերի ու դրանց բանաստեղծական տեքստերի գրանցումներն են:

Ստեղծագործական բաժինը կազմում են ժողովրդական և հոգևոր երգերի մշակումները ձայնի և երաժշտական տարբեր գործիքների համար և ինքնուրույն ստեղծագործությունները՝ խմբերգեր, միաձայն երգեր, հատվածներ Թումանյանի «Անուշ» պոեմի հիման վրա գրված համանուն օպերայից, «Անուշի» գրական տեքստը՝ Կոմիտասի բազմաթիվ նշումներով և այլն: Այստեղ են Կոմիտասի դաշնամուրային երկերը, պիեսներ լարային կվարտետի, կվինտետի, սիմֆոնիկ փոքր նվագախմբի համար, ուսանողական շրջանի ռոմանսներ՝ գերմանացի բանաստեղծների տեքստերով, փոխադրումներ Մոցարտի, Վագների և Չայկովսկու ստեղծագործություններից, ինչպես նաև նրա տպագիր ու անտիպ բանաստեղծությունները:

Առանձին բաժին կազմող տեսական աշխատությունները (80 միավոր) ամփոփում են ուսումնասիրություններ հայ գեղջուկ երաժշտության, հայ եկեղեցական երաժշտության, խազաբանության վերաբերյալ, հայ երաժշտության պատմությանը վերաբերող նյութեր, տարրական երաժշտության և հարմոնիայի դասագրքեր, ձայնագրության և պարերի նկարագրին նվիրված ուսումնասիրություններ, գեղագիտությանը վերաբերող նյութեր, նաև՝ Կոմիտասի կատարած թարգմանությունները:

Հեղինակը տեղեկություններ է հաղորդում առ այն, որ Կոմիտասի՝ 1307 միավորից բաղկացած և ամբողջությամբ մշակված արխիվի կարևոր

²⁴ Գրիգորյան 1958, 103:

մասն են կազմում 60 նամակները, որոնցից 43-ը՝ գրված Կոմիտասի կողմից, 142 լուսանկարները, որոնց մեծ մասը խմբանկարներ են, իսկ մյուսներում Կոմիտասի լուսանկարներն են երգիչներ Բեգլար Ամիրջանի, Արմենակ Շահմուրադյանի և Վահան Տեր-Առաքելյանի, ջութակահար Դավիթ Դավթյանի, կոմպոզիտոր Սպիրիդոն Մելիքյանի, գիտնական Հակոբ Մանանդյանի հետ: Այստեղ է պահպանվում նաև դերասանուհի Սիրանուշի նկարը՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Գերապատիվ Հայր Կոմիտասին անչափ գեղեցիկ և թանկագին հիշատակի փոխարեն, խորին հարգանք, Սիրանուշ. 1 մարտի, 1909, Բաքու»²⁵:

Իսկ 549 միավորից բաղկացած կոմիտասյան գրադարանում առկա՝ հարմոնիայի, պոլիֆոնիայի, ձայնամարզության, դաշնամուրային նվագի, գործիքագիտության, կոմպոզիցիայի, խազաբանության, դիրիժորական և խմբավարական արվեստի, երաժշտության պատմության վերաբերյալ հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, հունարեն և ֆրանսերեն գրքերը, հայտնի օպերաների կլավիրները, տարբեր ժողովուրդների ժողովրդական երգերի ժողովածուները, ինչպես նաև երաժշտական բառարաններն ու միջազգային երաժշտական ընկերության հրատարակած բազմաթիվ հանդեսները վկայում են Կոմիտասի երաժշտագիտական բազմակողմանի հետաքրքրությունների մասին:

Կոմիտասի արխիվի կարևոր բաղկացուցիչն են նրա երաժշտական գործիքները՝ 7 բլուզ, որոնցից մեկը՝ փորագրված Կոմիտասի կողմից:

1931 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ Կոմիտասի մասին առաջին մենագրությունը՝ «Կոմիտաս վարդապետ. առաջին հատոր. Իր կյանքն ու գործունեությունը» վերնագրով աշխատությունը, որի հեղինակն էր պոլսահայ հայտնի գրական-հասարակական գործիչ և մանկավարժ, տարիներ շարունակ արտասահմանում որպես Կոմիտասի ստեղծագործության նվիրված քարոզիչ հանդես եկած Թորոս Ազատյանը:

«Տեղեկագրի» 1964 թ. 11-րդ համարում տպագրվում է Ռոբերտ Աթայանի «Կոմիտասյան նյութերը Թորոս Ազատյանի արխիվում (Կոմիտասի՝ 1913-ին ձայնագրած ժողովրդական երգերի 2-րդ ծոցատետրը)» վերնագրով հոդվածը, որտեղ երաժշտագետը հայ ընթերցողին է ներկայացնում Թ. Ազատյանի դիմանկարը: Կոմիտասի մասին գիրքը գրելու նպատակով, Ազատյանը խնամքով հավաքել էր Պոլսում Կոմիտասի աշակերտների,

²⁵ Գրիգորյան 1958, 103:

բարեկամների կամ այլ անձանց մոտ գտնվող՝ Կոմիտասի ձեռագրերը, լուսանկարները, նամակները, զանազան թերթերում տարբեր ժամանակ տպագրված հոդվածները: «Հավաքված նյութերը հնարավորություն են ստեղծում կազմել Կոմիտասի կյանքի և գործունեության բավական մանրամասն ու հետաքրքրական նկարագրությունը, որը և հմտությամբ իրականացնում է Ազատյանը: Գիրքը մեծ դեր է կատարում արտասահմանի հայության մեջ Կոմիտասի ստեղծագործությունը պրոպագանդելու, նրա հիշատակը վառ պահելու համար»²⁶:

Իր հոդվածում Աթայանը տեղեկություններ է հաղորդում այն մասին, որ դեռևս գիրքը կազմելու ընթացքում հավաքված նյութերի առատությունը հուշում է անմիջապես պատրաստել և հրատարակել նոր աշխատություն՝ նույն գրքի 2-րդ հատորը, որը, ըստ 1-ին հատորում զետեղված ծանուցման, պիտի պարունակեր Կոմիտասի «գրչի արտադրությունները՝ հայ գեղջուկ երաժշտության նվիրված և զանազան թերթերու ու պարբերականներու մեջ լույս ընծայված ուսումնասիրությունները, ծայնագրած կրոնական և աշխարհիկ երգերը, բոլորովին անտիպ գեղջուկ երգեր, նոր ծայնագրություններ՝ հայ և եվրոպական խազերով, դասախոսական նոթեր և մտածումի փշրանքներ»²⁷: Այդ մտադրությունը, սակայն, գլուխ չի գալիս: Ժամանակավորապես հրաժարվելով «Կոմիտաս» գրքի երկրորդ հատորի հրատարակման գաղափարից՝ Ազատյանը հետագայում մտադրվում է մնացած և հավաքված նոր նյութերի հիման վրա կազմել ավելի ընդարձակ հատոր: Սակայն դա ևս չի իրականանում: Ի դեպ՝ «Գեղունի» հանդեսի 1947 թվականի համարում տպագրվեց Թորոս Ազատյանի «Կոմիտաս վարդապետի դիանը» հոդվածը. «Գեղունուց» այդ հոդվածը գրելու առաջարկը ստանալիս Թ. Ազատյանն իր սեղանին արդեն ուներ Կոմիտասի «մատենագրութեան նախապատրաստական աշխատանքը՝ նոր, երկարաշունչ երկասիրութեան մը համար, որ լրիւ պատկերացումը պիտի տայ անոր կեանքի ու երաժշտական բազմարդիւն գործունեութեան»²⁸:

Թ. Ազատյանի մահից հետո բանասերի արխիվը նրա այրին՝ տիկին Շուշանիկ Ազատյանը, ուղարկում է Երևան: «Արխիվի թղթերի մեջ մի առանձին կապոց են Կոմիտասին վերաբերող այն նյութերը, որոնք պետք

²⁶ Աթայան 1964, 60:

²⁷ Աթայան 1964, 60:

²⁸ Ազատեան 1947, 59:

է կազմեն «Կոմիտաս» Բ գրքի բովանդակությունը: Այդ կապոցը պարունակում է մի շարք անտիպ բնագրեր և բավական տպագրված նյութեր»²⁹:

Ազատյանի արխիվում Աթայանը հայտնաբերում է հետևյալ նյութերը՝

1. Կոմիտասի մասին հայ բանաստեղծների (Խորհրդային և արտասահմանյան) տպագրված ոտանավորները:

2. Կոմիտասի մասին նրա գործունեության տարիներին գրված տարբեր հեղինակների հոդվածները հայկական մամուլից, հավաքված իր՝ Կոմիտասի կողմից, մեծ մասամբ սեփական մակագրություններով:

3. Մամուլում ավելի ուշ տպագրված հոդվածներ, նաև հուշեր, նամակներ:

4. Թ. Ազատյանի կազմած «Կոմիտասը հայ և օտար մամուլի մեջ» թերի մատենագիտական տեղեկատուն:

5. «Կոմիտաս վարդապետի քնարերգությունները» գրքի համար Թ. Ազատյանի մեքենագիր ներածականը և մեքենագիր հոդվածը՝ «Ինչպես պատրաստեցի Կոմիտաս վարդապետի կենսագրության հատորը»:

6. Երաժշտագետ Ռուբեն Թերլեմեզյանի նամակը Թ. Ազատյանին, նրա ուղարկած՝ Կոմիտասի ձեռագրերը ստանալու մասին: Թուրքական երաժշտագետ Մահմուդ Ռաֆիբի երկու նամակը Թ. Ազատյանին, վերջինիս «Կոմիտաս» գրքի թուրքերեն թարգմանությունը հրատարակելու դժվարությունների, անհնարինության մասին: Թուրք բանաստեղծ Մահմեդ Էմինի դրվատականը (մեքենագիր թուրքերեն և թարգմանված հայերենի) Կոմիտասի մասին, գրված նրա մահվան տխուր առիթով:

7. Կոմիտասի զանազան լուսանկարները:

8. Բանաստեղծ Վահան Միրաքյանի բնագիր անտիպ նամակը Կոմիտասին:

Կոմիտասյան բնագրերի մեջ Աթայանը հայտնաբերում է նաև՝

9. Քնարերգությունների սևագիր տետրը, որից Ազատյանը կատարել է տպագրությունը:

10. Հավանաբար ամբողջությունից պոկված մեկ թերթիկ՝ խազաբանության վերաբերյալ, մեկ թերթիկ հարմոնիայի՝ Կոմիտասի կազմած դասագրքից:

11. «Հավիկ մի պայծառ» տաղի և «Համեմատ քեզ ոչ քո նման» հոգևոր երգի ձայնագրությունները հայկական ձայնանիշներով:

²⁹ Աթայան 1964, 61:

12. «Էջմիածնա վանքի սրներ» (որ նույնն է, թե «Քեզի մեռնիմ, Էջմիածին») ժողովրդական երգի խմբական մշակման անավարտ ուրվագծեր, «Փայտե ձիուկ» մանկական երգը, «Հովն անուշ» ժողովրդական երգի խոսքերի վերամշակումը:

13. Կոմիտասի ծայնագրած ժողովրդական երգերի ծոցատետրը:

Այնուհետև Աթայանն այդ նյութերից մի քանիսը հակիրճ բնութագրում է, առավել կարևորները հրապարակում:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում հոդվածում տեղ գտած՝ Կոմիտասի հորինած «Փայտե ձիուկ» գողտրիկ երգը՝ ամենափոքրիկների համար՝ եվրոպական ծայնանիշերով, ինչպես նաև գիտական շրջանառության մեջ դրված հայ բանաստեղծ ու դրամատուրգ Վահան Միրաքյանի՝ Կոմիտասին 1906 թ. փետրվարի 23-ին հասցեագրած նամակը³⁰, որի շնորհիվ «մենք նաև ձեռք ենք բերում հայկական լավագույն ժողովրդական երգերից մեկի»³¹ համեմատաբար լրիվ, ստույգ և դրանով իսկ բարձրարժեք բանաստեղծական տեքստը»³²:

Աթայանի սույն հոդվածում մեծ արժեք է ներկայացնում Կոմիտասի՝ 1913-ին ծայնագրած ժողովրդական երգերի 2-րդ ծոցատետրի ուսումնասիրության արդյունքների հրապարակումը: Հայտնի է, որ Էջմիածնի մատենադարանում աշխատելու և գյուղերում ժողովրդական երգեր հավաքելու նպատակով 1913-ին Կոմիտասն այցելեց Հայաստան: 1913 թվականի ամռանը Արևելյան Հայաստանի գավառներում հավաքած երգերը տեղ գտան Կոմիտասի «Ազգագրական ժողովածուի» 2-րդ հատորում (կազմող՝ Մ. Աղայան), որը հրատարակեց ՀՍՍՌ ԳԱ արվեստների պատմության ու տեսության սեկտորը 1950 թվականին: «Միայն թե՛ սփյուռքահայ մամուլի տվյալներով, - գրում է Ռ. Աթայանը, - այդ երգերը 70 հատ պետք է լինեին (դրանցից 20-ը պոլսահայ կոմպոզիտոր Գոհարիկ Ղազարոսյանը ներդաշնակել է ծայնի և դաշնամուրի համար և հրատարակել), մինչդեռ Երևանում, Կոմիտասի արխիվում ստացված նրա ծոցատետրում միայն 60 երգ կար, որոնք և տպագրվեցին հիշյալ ժողովածուում: Ի՞նչ եղան հապա 10 երգը:

³⁰ Նկատենք, որ «Տեղեկագրում» առաջին անգամ հրապարակված այս նամակը հետագայում տեղ չի գտել Կոմիտասի «Նամականիում» (Երևան, 2009):

³¹ Խոսքը «Դիլե յաման» կամ «Լե, լե, յաման» երգի մասին է:

³² Աթայան 1964, 66:

Թ. Ազատյանի արխիվը ստացվելուց հետո, այժմ հարցը լիովին պարզ է: «Պակասող» 10 երգը գրված է եղել առանձին, մի երկրորդ ծոցատետրում: Այդ ծոցատետրը Ազատյանը պահել է իր մոտ, 1-ին երգը պարունակող թերթն ուղարկել է «Բազմավեպի» խմբագրություն, իսկ ծոցատետրը իր 9 թերթի վրա գրված 9 երգով այժմ գտնվում է Երևանում: Քանի որ այս երկրորդ ծոցատետրի մնացած էջերն ազատ են, պետք է ենթադրել, որ 70 երգով սահմանափակվում է 1913-ին Կոմիտասի ձայնագրածը»³³:

Այնուհետև Աթայանն առաջին անգամ, պահպանելով Կոմիտասի համարակալումը, գիտական շրջանառության մեջ է դնում այդ ծոցատետրի բոլոր 10 երգերի՝ հայկականից եվրոպական ձայնագրության փոխադրված նոտային տեքստերը³⁴:

Այսպիսով՝ 1958-1968 թթ. «Լրաբերը» իր էջերում, կոմիտասյան ժառանգության ուսումնասիրության արդյունքների հրապարակմանը և Կոմիտասի երևանյան արխիվի վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդելուն զուգընթաց, մի կողմից՝ հայ ընթերցողին ծանոթացրել է սփյուռքում գործող կոմիտասագետների՝ ի մասնավորի Թորոս Ազատյանի գործունեությանը, մյուս կողմից՝ տպագրել կոմիտասյան ժառանգության անտիպ նմուշներ («Փայտե ձիուկ» մանկական երգը, 1913 թ. ձայնագրած ժողովրդական երգերի 2-րդ ծոցատետրի 10 երգերը և այլն):

Կոմիտասագիտության հարցերը «Լրաբերի» էջերում 1969-2019 թթ.

1969 թ. մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ նշվեց Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանը. տեղի ունեցան գիտական մի շարք միջոցառումներ:

Հոբելյանական տարին դարձավ կոմիտասագիտության զարգացման նոր հանգրվան: 1969 թվականին ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտն իրականացրեց Կոմիտասի երաժշտական ժառանգության առանձին հարցերին նվիրված գիտական ուսումնասիրությունների հրապարակումը «Կոմիտասական» ժողովածուի առաջին հատորում:

Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանի շրջանակում, ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ Հայկական ՍՍՀ

³³ Աթայան 1964, 68:

³⁴ Աթայան 1964, 70-72:

ԳԱ հրատարակչությունը լույս է ընծայում «Կոմիտասականի» առաջին հատորը, որի խմբագիրն էր Ռոբերտ Աթայանը: Խմբագրական կոլեգիայի կազմում ընդգրկվել էին Ռոբերտ Աթայանը (գլխավոր խմբագիր), Գևորգ Գյոդակյանը, Նիկողոս Թահմիզյանը, Լևոն Հախվերդյանը և Մաթևոս Մուրադյանը:

1969-ին հրատարակվեց Կոմիտասի երկերի ժողովածուի հերթական՝ երրորդ հատորը, լույս տեսավ արվեստի ինստիտուտի երաժշտության բաժնի վարիչ Գևորգ Գյոդակյանի «Комитас» մենագրությունը:

Կոմիտասի հոբելյանին, բնականաբար, արձագանքեց նաև ակադեմիական կոմիտասագիտության առաջնեկը՝ «Լրաբերը», որը 1969 թ. 11-րդ համարի առաջին բաժինը՝ շուրջ 40 էջ, նվիրեց Կոմիտասին: Այստեղ հրատարակվում են Նիկողոս Թահմիզյանի, Ռոբերտ Աթայանի և Մաթևոս Մուրադյանի արժեքավոր հոդվածները:

«Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակը» գլխագրի ներքո «Լրաբերի» համարն սկսվում է «Հայ ազգային երաժշտության հիմնադիրը» խմբագրականով³⁵: Լայն վրձնահարվածներով ուրվագծելով Կոմիտասի կյանքն ու գործը՝ հոդվածագիրը նշում է. «Կոմիտասի ստեղծագործությունը նոր խոսք էր համաշխարհային երաժշտական մշակույթի մեջ և լիովին համապատասխանում էր ժամանակաշրջանի առաջավոր շահախնդրություններին: XIX դարի վերջերին և հատկապես XX դարասկզբում եվրոպական երաժշտության մեջ ակնհայտորեն նկատվում էին մաժորա-մինորային սիստեմից հետզհետե հեռանալու և միջնադարյան լադերի օգտագործմանն ավելի հաճախ դիմելու, ժողովրդական երաժշտության մեղեդիական և դիթամա-ինտոնացիոն հարստություններն ըստ ամենայնի օգտագործելու տենդենցները, որոնք առանձնապես ցայտուն կերպով ի հայտ եկան Կլոդ Դեբյուսսիի, Բելա Բարտոկի, Ստրավինսկու և այլոց ստեղծագործություններում: Համաշխարհային երաժշտական մշակույթի նշանավոր ներկայացուցիչների շարքում Կոմիտասն առաջինն էր, որ իր ամբողջ ստեղծագործությունը հիմնեց հայ ժողովրդական երաժշտության վրա, լայնորեն օգտագործեց այդ երաժշտության լադային հիմքը, իր ետևից բերելով հարմոնիկ նոր մտածողություն, ակորդիկայի թարմացում (հրաժարումն ակորդների անպայման տեքցիային կառուցվածքից, կվարտա-կվինտային ա-

³⁵ Հայ ազգային երաժշտության հիմնադիրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների 1969, N 11, 3-6:

կորդների լայն օգտագործում, ֆունկցիոնալ հարմոնիկ տրիադայի՝ սուբ-դոմինանտայի, դոմինանտայի և տոնիկայի պարտադիր հաջորդականության խախտում և այլն), պոլիֆոնիայի արտահայտչական հնարավորությունների նորովի օգտագործում»³⁶:

Ընդգծելով այն հանգամանքը, որ Կոմիտասի ստեղծագործական որոնումներն ինքնանպատակ չէին և բխում էին հայ ժողովրդական երաժշտության առանձնահատկություններից, որոնք նա բացահայտել էր իր երաժշտագիտական հետազոտություններում, նշվում է, որ «Կոմիտաս-ազգագրագետը և երաժիշտ-տեսաբանը ձեռք-ձեռքի տված Կոմիտաս-ստեղծագործողի հետ, փոխադարձ համագործակցության ճանապարհով հանգեցին հայ նոր երաժշտության ազգային ոճի ձևավորմանը, մի հանգամանք, որը բախտորոշ նշանակություն ունեցավ հայկական երաժշտական ստեղծագործության հետագա զարգացման համար»³⁷: Եվ ինչպես նկատել է Թոմաս Հարտմանը, «Հայ ժողովրդի երգը հանձինս Կոմիտասի գտել է իր ամենացայտուն վարպետին: Եվ հայ երաժշտության զարգացմանը նախանձախնդիր ամեն ոք նախ պետք է լիովին ուսումնասիրի և հասկանա Կոմիտասին և ապա միայն սկսի ստեղծագործել»³⁸:

1892 թ. մայիսի վերջին Սողոմոն Սողոմոնյանն այցելում է Կուտինա՝ իր ծննդավայրը, լինում Ազգային վարժարանում, որտեղ սովորել էր 1876-1880 թվականներին: Իր ծննդավայրում Սողոմոնն օգոստոսին հավաքում է և գրի առնում 15 հոգևոր երգեր: Մայիս-հոկտեմբեր ամիսներին ձայնագրում է ինչպես իր ծնողների, այնպես էլ ուրիշների հորինած շուրջ 60 թուրքերեն երգեր, որոնք իր համար կատարում են ազգականներն ու համալսարանի ուսանողները:

1892 թ. հոկտեմբերին Կոմիտասը Կ. Պոլսում հանդիպում է Ակնա բանահյուսության հավաքող Հ. Ճանիկյանի հետ: Այդ հանդիպման ընթացքում Ճանիկյանը երգել է Ակնա ժողովրդական 10 երգ, որոնք հայկական ձայնանիշերով գրառել է Կոմիտասը: 1894 թ., որպես կաթողիկոսական պատգամավոր, Ճանիկյանն այցելում է Էջմիածին, և տեղի է ունենում

³⁶ Հայ ազգային երաժշտության հիմնադիրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների 1969, N 11, 5:

³⁷ Հայ ազգային երաժշտության հիմնադիրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների 1969, N 11, 5:

³⁸ Հայ ազգային երաժշտության հիմնադիրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների 1969, N 11, 6:

նրա և Կոմիտասի երկրորդ հանդիպումը, որի ընթացքում Կոմիտասը, դարձյալ Ճանիկյանի կատարմամբ, ձայնագրում է մի ամբողջ շարք նոր երգեր: Այսպես ստեղծվում է 25 երգից բաղկացած ժողովածուն, որը հայկական ձայնանիշերով 1895-ին տպագրվում է էջմիածնում՝ ի լրացումն Թիֆլիսում նույն թվականին լույս տեսած՝ Ճանիկյանի «Հնութիւնք Ակնա» աշխատության:

Ահավասիկ «Լրաբերի» էջերում առաջին անգամ իր կոմիտասագիտական արժեքավոր հետազոտության արդյունքներն է հրապարակում Նիկողոս Թահմիզյանը: «Կոմիտասի «Շար Ակնա ժողովրդական երգերի» ժողովածուն պատմա-քննական լույսի տակ» ծավալուն հետազոտության մեջ երաժշտագետն առաջին անգամ քննության է առնում այդ ժողովածուն՝ բացահայտելով Ակնա երգերի ճանաչողական ու գեղարվեստական արժեքը, ազգագրական ու պատմական նշանակությունը: «Մեծ է ժողովածուի ազգագրական նշանակությունը,- գրում է Թահմիզյանը,- Ակնը, իր մոտակա գյուղերով, հանդիսացել է Խարբերդի ողջ նահանգի երաժշտա-ազգագրական մեծ կենտրոնը: Ազգագրապես Ակնը իր շրջակայքով բավական խայտաբղետ մի պատկեր է ներկայացրել: Այստեղ ապրել են և՛ հայ-հոռոմներ, և՛ մահմեդականացած հայեր, և՛ հայ բոշաներ, և՛ քրդեր, և՛ թուրքեր: Սակայն այստեղ դարեր շարունակ անաղարտ է մնացել հայկական ազգային ոգին, շատ դեպքերում նույնիսկ այլադավան հայոց մեջ»³⁹: Միևնույն ժամանակ՝ «Ակնցիք պահպանել ու մինչև մեր ժամանակներն են հասցրել հնավանդ, ընդգծված կերպով հայեցի և բարձր գեղարվեստականությամբ աչքի ընկնող երգեր, ինչպես և դրանք վերարտադրելու ազգային ինքնատիպ հինավուրց ձևեր: Դժվար թե Ակնից բացի որևէ այլ տեղում հարատևած լինի, ասենք, ծնծղաշար դափի ընկերակցությամբ երգեցողության այն ուրույն ձևը...»⁴⁰:

Ժողովածուի երգերի կառուցվածքային առանձնահատկությունների և ձայնեղանակների ուսումնասիրության շնորհիվ Թահմիզյանը բացահայտում է, որ բազմազանությամբ հանդերձ՝ «Ակնա երգերում առկա է տիրապետող ու բնութագրական մի ձայնեղանակ, որի հիմքն է դորիական լադը՝ իջեցված 5-րդ աստիճանով: Իրոք, հայկական ժողովրդական, գուսանա-աշուղական ու եկեղեցական ձայնագրված բազմահարյուր երգե-

³⁹ Թահմիզյան 1969, 13:

⁴⁰ Թահմիզյան 1969, 14:

րում այդ լադը օգտագործված չէ այնքան հետևողականորեն, որքան դա արված է Ակնա ընդամենը 25 երգերում: Դրանցից 12-ը (NN 1, 2, 5, 6, 8, 11, 12, 13, 14, 16, 17 և 19) ընթանում են հիշյալ լադում, իսկ երկուսի մեջ էլ (NN 9 և 15) հանդիպում են նրա առանձին բնորոշ դարձվածքները: Սույն ծայնեղանակն, ուրեմն, հատուկ և բնութագրական է Ակնա երգեցողության համար»⁴¹:

Անդրադառնալով Ակնա երգերի տարիքի խնդրին՝ Թահմիզյանը նկատում է մի կարևոր հանգամանք: «Եթե քննարկվող երգերից առավել բարձր մակարդակ ունեցողները հորինվածքի տեսակետով վերաբերում են զարգացած ավատատիրության շրջանին, ապա հասկանալի է, որ նույն երգերի շարքում պարզ ու պարզագույն կառուցվածք ունեցողները, ինչպիսիք են, ասենք, պարերգերը, կամ հենց ժողովածուում «հին երգ» խորագրի տակ զետեղվածները, իրենց ձևով պատկանում են էլ ավելի հին ժամանակների, այն է՝ վաղ միջնադարին»⁴²:

Իր հանգամանալի ուսումնասիրության շնորհիվ երաժշտագետը եզրակացնում է, որ քննարկվող ժողովածուն՝

1. վկայում է Կոմիտասի երաժշտատեսական բարձր պատրաստվածության մասին՝ մինչև բարձրագույն մասնագիտական կրթություն ստանալու նպատակով Բեռլին մեկնելը,

2. բացահայտում է հայկական հնագույն Ակն քաղաքի ինքնատիպ, իսկ որոշ դեպքերում՝ բացառիկ երաժշտական-ազգագրական մթնոլորտը՝ իր հարսանեկան-ծիսական, կենցաղային, պարային ու քնարական երգերով:

3. Եվ վերջապես, հնարավորություն է ընձեռում դատողություններ անելու Ակնի բանահյուսության մեջ պահպանված՝ հայկական միջնադարյան (XII-XIII դդ. կանտիլենային և զարդոլորուն) և վաղմիջնադարյան (սիլաբիկ տիպի) քաղաքային ժողովրդական երգերի որոշ շերտերի վերաբերյալ⁴³:

Հայտնի է, որ Կոմիտասի «ստեղծագործության հիմնական ժանրը գյուղական երգերի մշակումն էր, և այս ժանրի հետ են կապված նրա կոմպոզիտորական ամենավառ նվաճումները»⁴⁴: Գեղջկական երգերի համեմատ՝ քաղաքային ժողովրդական հայկական երգերը Կոմիտասի ստեղ-

⁴¹ Թահմիզյան 1969, 17:

⁴² Թահմիզյան 1969, 25:

⁴³ Թահմիզյան 1969, 26:

⁴⁴ Աթայան 1969, 27:

ծագործության մեջ շատ փոքր տեղ են գրավում, թեև նա ծայնագրել, մշակել, ներդաշնակել, կատարել և տպագրել է դրանք: Ահավասիկ Կոմիտասի երաժշտական ժառանգության այս ոլորտի հետազոտությանն է նվիրված Ռոբերտ Աթայանի «Հայ քաղաքային ժողովրդական երգը Կոմիտասի ստեղծագործության մեջ» հոդվածը⁴⁵:

Մինչ այդ Աթայանը Կոմիտասի ձեռագրերում հայտնաբերել ու սևագրություններից վերծանել էր հայ քաղաքային ժողովրդական երգերի հետևյալ մշակումները՝ «Տե՛ր, կեցո դու զհայս», «Մի գեղեցիկ պարզ գիշեր էր», «Ո՛հ, ինչ անուշ», «Ո՛հ, ինչ քաղցր բան», «Արաքսի արտասուքը», «Հայ ապրենք, եղբայրք», «Երազ», «Թող բլբուլ չերգե», «Առավոտ լուսաբեր», «Հիմի է՛լ լռենք», «Մինչդեռ հուսով», «Ահա ծագեց կարմիր արև», «Վարդան», «Մեզ նոր արև ծագե», «Ո՛վ, մեծասքանչ դու լեզու», «Կիլիկիա», «Հայրիկ, Հայրիկ», «Արիք հայկազունք» (վերջին երեքը՝ անավարտ) խմբերգերը: Հեղինակը քննության է առնում Կոմիտասի ստեղծագործության մեջ հայրենասիրական առաջին լուրջ արտահայտություններից մեկը՝ «Հայ ապրենք, եղբայրք» ընդարձակ խմբերգը, և նրա գործունեության վերջին տարիներին պատկանող՝ խմբերգային գրության կատարյալ վարպետությամբ մշակված «Ո՛վ, մեծասքանչ դու լեզու» խմբերգը: Ինչպես նկատում է Աթայանը. «1913 թվականի հոկտեմբերին արևմտահայության շրջանում այս խմբերգը բազմիցս հնչեց և դարձավ հայ գրերի գյուտի հորեյանի փառահեղ տոնակատարության կենտրոնական օղակը»⁴⁶. հետագայում ևս՝ մինչ օրս «այդ խմբերգը սփյուռքահայության ազգապահպանման գործում մեծ դեր է կատարում»⁴⁷:

«Լրաբերի» էջերում տպագրվում է հատված խմբերգից: Ընթերցողը տեղեկանում է նաև, որ Կոմիտասի մշակած հայ քաղաքային ժողովրդական երգերը կգետեղվեն նրա Երկերի ժողովածուի 4-րդ հատորում: Միևնույն ժամանակ, Աթայանն արձանագրում է, որ մինչ այժմ հայտնաբերված երկու տասնյակից փոքր-ինչ ավելի այդ նմուշները Կոմիտասի մշակած բոլոր երգերը չեն և հույս է հայտնում, որ պետք է փնտրել և հայտնաբերել նաև հայտագրերում և այլուր հանդիպող մյուս երգերը ևս:

⁴⁵ Աթայան 1969, 27-34:

⁴⁶ Աթայան 1969, 31:

⁴⁷ Աթայան 1969, 32:

«Լրաբերի»՝ «Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակը» բաժինը եզրափակում է Մաթևոս Մուրադյանի «Կոմիտասի նամակները» հոդվածը⁴⁸։ Այս առիթով հարկ ենք համարում ընդգծել այն մեծ դերը, որն ունեն արվեստագետների՝ մտերիմ ընկերներին ու բարեկամներին հասցեագրած նամակները։ Հենց այդ նամակների հայելում էլ արտացոլվում են թղթին հանձնված մտքերն ու ապրումները, խոհերն ու զգացմունքները։ Նամակները մեծապես օգնում են այս կամ այն արվեստագետի ժառանգության ուսումնասիրության հարցերով զբաղվող հետազոտողներին։

«Լրաբերի» վերոնշյալ հոդվածում հեղինակը Մարգարիտ Բաբայանին և Արշակ Զոպանյանին ուղղված Կոմիտասի նամակների հանգամանալի ուսումնասիրության հիման վրա առաջ է քաշում Կոմիտասի կյանքի, գործունեության և ստեղծագործության հետ կապված մի քանի կարևոր հարցեր և եզրակացնում, որ դրանք «նոր ու հարուստ նյութ են տալիս մեզ՝ նրա ամբողջական կերպարն ավելի բազմակողմանիորեն գծելու համար։ Նամակների շնորհիվ Կոմիտասը հանդես է գալիս ոչ միայն որպես մեծ արվեստագետ ու գիտնական, այլև որպես մեծ քաղաքացի, որն ապրելով իր ժողովրդի անցյալով ու ներկայով, մտահոգված էր նաև ապագայով և երկար որոնումներից հետո գտել էր իր ժողովրդի ազատագրության ճիշտ ճանապարհը»⁴⁹։ Նշենք, որ հեղինակը նկատի ունի Ա. Զոպանյանին 1912 թ. դեկտեմբերի 25-ին Կ. Պոլսից ուղարկված նամակում արտահայտված հետևյալ մտքերը. «Չպետք է բաժանվենք, չպետք է խաբվենք Եվրոպայի զանազան խոստումնալից խաբկանքներեն. միանալու ենք և գործնական ճամբան բռնելու։ Ըստ իս, առաջին քայլն է բոլոր հայությունն ամփոփել ռուսի իշխանության տակ, երկրորդ քայլն է տնտեսապես և բարոյապես, զուտ ազգային, առանց օտարեն ու մեզ անմարս գաղափարներով առաջնորդվելու՝ զարգանալ. երրորդ քայլն արդեն ինքը ռուս հեղափոխությունն է, որ պիտի անե, ո՛չ թե մենք՝ իսկ մենք օգտվելու ենք այդ քայլեն...»⁵⁰։

Կարող ենք արձանագրել, որ Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանական տարին հանրագումարի բերեց ու ամփոփեց ակադեմիական կոմիտասագիտության կարևոր արդյունքները և նոր հորիզոններ բացեց դրա հետագա զարգացման համար։

⁴⁸ Մուրադյան 1969, 35-42:

⁴⁹ Մուրադյան 1969, 42:

⁵⁰ Մուրադյան 1969, 42:

Հաջորդ կետարյա ժամանակաշրջանի ընթացքում ևս «Լրաբերը» բազմաթիվ էջեր է հատկացրել կոմիտասագիտության ասպարեզում կարևոր հետազոտությունների արդյունքների հրատարակմանը: Ընդ որում, զգալիորեն ընդլայնվել է հեղինակների ընդգրկումը. եթե մինչ այդ հիմնականում տպագրվում էին արվեստի ինստիտուտի հետազոտողների հոդվածները՝ ներկայացնելով ակադեմիական կոմիտասագիտության ձեռքբերումները, ապա այդուհետև հրատարակվում են նաև հանրապետության մյուս երաժշտագետների աշխատանքները:

Այս շրջանում հրատարակված ուսումնասիրությունները շոշափել են Կոմիտասի ստեղծագործության առանձին ժանրերը: Արժեքավոր խումբ են կոմիտասյան խմբերգերի քննությանը նվիրված հետազոտությունները: Այսպես, «Կոմիտասի խմբերգային ստեղծագործությունը» հոդվածում Միքայել Տեր-Մարտիրոսյան-Տերյանը, քննության առնելով Կոմիտասի խմբերգերից մի քանիսը՝ «Գութաներգ», «Կալի երգ», «Ծիրանի ծառ», «Սոնալար», «Գարուն ա», «Սարերի վրով գնաց» և «Երի, երի, երի ջան», «Քելեր, ցոլեր», «Անձրևն եկավ», «Լուսնակն անուշ», «Կուժն առա» և «Գնա, գնա» երգերը, եզրակացնում է, որ «հայ երգարվեստում Կոմիտասի անգնահատելի ավանդն այն էր, որ նա խորապես բացահայտեց հայկական մելոսում թաքնված հնարավորությունները. երաժշտական կերպարի կոնկրետությունը, նրա կապը իրականության հետ՝ մարդկային ապրումներով ու զգացմունքներով, իսկ կոմպոզիցիոն առումով՝ հստակորեն ընդգծվող թեմատիզմը, հարուստ լադաինտոնացիոն ու մետրոռիթմիկ ոլորտները: Նա հանճարեղորեն կենսագործեց ազգային երաժշտության լավագույն ավանդները և նոր էջ բացեց հայկական երաժշտական արվեստում: Այդ պատճառով էլ Կոմիտասի ստեղծագործությունները նշանակալից ավանդ են XX դարասկզբի համաշխարհային երաժշտության մեջ»⁵¹:

Կոմիտասյան խմբերգերի պոլիֆոնիկ առանձնահատկությունների բացահայտմանն են նվիրված Անահիտ Բաղդասարյանի ուսումնասիրությունները: «Կանոնը և կանոնիկ նմանակումը հայ ժողովրդական երգերի Կոմիտասի խմբերգային մշակումներում» հոդվածում հեղինակը, արձանագրելով, որ «Ժողովրդական երգի խմբերգային մշակման ժանրը Կոմիտասի ստեղծագործության առաջատար բնագավառն է, որովհետև հենց այստեղ է, որ նա առավել բազմակողմանի և լայնորեն «մոդելում է»

⁵¹ Տեր-Մարտիրոսյան-Տերյան 1982, 63:

հայ ազգային մելոսի հիման վրա բազմաձայնություն ստեղծելու իր սկզբունքները»⁵², և որ «պրոֆեսիոնալ բազմաձայն երաժշտության հարուստ շտեմարանից կոմպոզիտորն ընտրում և կիրառում է այնպիսի արտահայտչամիջոցներ, որոնք, իր կարծիքով, օրգանապես ծուլվում են հայ ժողովրդական երգի մեղեդիական առանձնահատկություններին»⁵³, գրում է. «Կանոնը և կանոնիկ նմանակումը Կոմիտասը օգտագործել է իր ստեղծագործություններում երաժշտական բազմաձայն հյուսվածքի մեղեդային-ինտոնացիոն, նաև լադային միասնություն ստեղծելու նկատառումով: Կանոնը և կանոնիկ նմանակումը, հանդես գալով Կոմիտասի ստեղծագործության մեջ այն ժամանակահատվածում, երբ հայ պրոֆեսիոնալ երգաստեղծությունը գլխավորապես վոկալ էր, հետագայում ներթափանցեցին հայ երաժշտության մյուս ժանրեր և հաստատվեցին դրանցում որպես պոլիֆոնիկ բազմաձայնության այնպիսի միջոցներ, որոնք օրգանապես միահյուսվում են հայ ազգային մելոդիկայի հետ. դրանք տեղ գտան հայ շատ կոմպոզիտորների, ինչպես, օրինակ՝ Սպենդիարյանի, Խաչատրյանի, Հովհաննիսյանի ու այլոց վոկալ, գործիքային և ուրիշ ստեղծագործություններում»⁵⁴:

Շարունակելով իր գիտական պրպտումները՝ Ա. Բաղդասարյանը «Նմանակային պոլիֆոնիան Կոմիտասի խմբերգերում (անտիֆոնային և ռեսպոնսորային նմանակումներ)» հոդվածում նշում է, որ նմանակային պոլիֆոնիան Կոմիտասի երկերում բազմաձայնության կազմակերպման առավել գործուն միջոցներից է, որը կոմպոզիտորը «կիրառում է, գլխավորապես, ազգային ինքնատիպությամբ օժտված բազմաձայն կոմպոզիցիաների ստեղծման նպատակով»⁵⁵ և բացահայտում է՝ Կոմիտասի խմբերգերի երաժշտական հյուսվածքի ստեղծման գործում կարևոր դեր են խաղում անտիֆոնային և ռեսպոնսորային նմանակումները՝ որոշ դեպքերում դառնալով դրանց հիմքը:

«Լրաբերն» անդրադառնում է նաև Կոմիտասի գործիքային ստեղծագործություններին: Կոմիտասյան դաշնամուրային պարերի ուսումնասիրությանը նվիրված «Фортепианные транскрипции Комитаса» հոդվածում Լաուրա Սեդրակյանը նշում է. «Կոմիտասի դաշնամուրային ստեղծա-

⁵² Բաղդասարյան 1983, 35:

⁵³ Բաղդասարյան 1983, 35:

⁵⁴ Բաղդասարյան 1983, 36:

⁵⁵ Բաղդասարյան 1987, 40:

գործությունների կատարումը դաշնակահարից պահանջում է մեծ վարպետություն, ժողովրդական-գործիքային արվեստի առանձնահատկությունների նուրբ իմացություն, միևնույն ժամանակ՝ դրանք չափազանց օգտակար են երիտասարդ կատարողների ընդհանուր գեղարվեստական և պիանիստական որակների դաստիարակության գործում»⁵⁶:

Կոմիտասի դաշնամուրային պարերը հայտնվել են նաև Ա. Բաղդասարյանի կոմիտասագիտական հետաքրքրության կենտրոնում: Իր հետազոտության շնորհիվ երաժշտագետը պարզում է, որ «նմանակումը (իմիտացիան) բնորոշ է Կոմիտասի «Պարերին»՝ հայ ժողովրդական պարեղանակների դաշնամուրային մշակումներին: «Պարերում» այն կիրառվում է հայ գործիքային մոնոդիկ երաժշտության ավանդական ձևերի վերարտադրության նպատակով: Վերջինս նպաստում է նաև ժողովրդական հնչողության վերստեղծմանը»⁵⁷:

«Լրաբերի» «կոմիտասականում» առանձնահատուկ տեղ է գրավում Կոմիտասի արժեքավոր ձեռագրերից մեկի՝ 1892 թ. Կուտինայում կատարված, 20x28 սմ չափսի 9 թերթերի վրա թանաքով, հայկական ձայնանիշերով հոգևոր երգերի ժողովածուի ուսումնասիրությանը նվիրված՝ Նիկողոս Թահմիզյանի «Կոմիտասի 1892 թ. հոգևոր երգերի ժողովածուն» հետազոտությունը, որտեղ հեղինակը, հայկական ձայնանիշերից եվրոպականի փոխանցած՝ առաջին անգամ հրատարակում է ԳԱԹ Կոմիտասի դիվանի թիվ 337 ծրարում պահվող, ճանաչողական ու գեղարվեստական կարևոր նշանակություն ունեցող ժողովածուն՝ գիտական շրջանառության մեջ դնելով այն⁵⁸: Ժողովածուն ամփոփում է տասը միավոր, բոլորն էլ՝ Պատարագից. Սարկավազի եղանակավոր քարոզներ, միաձայն խմբերգեր, մեներգեր: «Հրատարակվող ժողովածուն, - նկատում է հեղինակը, - ներկայում է Կոմիտասի իրագործած հայ հոգևոր ստեղծագործությունների ձայնագրությունների շարքում բուն Պատարագին վերաբերող երգեցողությունների վաղագույն գրառումները»⁵⁹:

⁵⁶ Седракан 1979, 46.

⁵⁷ Багдасарян 1989, 84.

⁵⁸ Մինչ այդ՝ 1981 թ., Կոմիտասականի երկրորդ հատորում Թահմիզյանը հայկական ձայնանիշերից եվրոպականի փոխանցած՝ հրատարակել էր 1893 թվականի հոգևոր երգերի ժողովածուն: Հմմտ. Թահմիզյան 1981, 83-116:

⁵⁹ Թահմիզյան 1990, 55:

Հետագայում՝ 1998-ին, Կոմիտասի երկերի ժողովածուի 8-րդ՝ նրա հոգևոր ստեղծագործություններն ընդգրկող հատորում, հրատարակվեցին սույն ժողովածուի յոթ երգերը⁶⁰:

Տրոհության և առոգանության նշանների հարաբերության վերաբերյալ Կոմիտասի տեսակետների քննության միջոցով Ն. Թահմիզյանը կարծում է, որ «հայկական հոգևոր թվերգի (կամ լայն առումով՝ առոգանական արվեստի) գրավոր հաստատագրմանը ծառայած ու աստիճանաբար գործածության մեջ մտած նշաններից առաջինները տրոհության նշաններն են, և դրանք պարունակող ամբողջական ձեռագրերը (ավետարանները), թե նրանց մասերը (պատառիկները) հայոց առոգանության նշանների համակարգի սկզբնական գոյացման ժամանակը հուշող հնագույն վավերագրերն են»⁶¹:

«Լրաբերի» «կոմիտասականում» ընդգրկվել են ոչ միայն զուտ երաժշտագիտական հետազոտություններ: Դրանցից նշելի է Արամ Դանալանյանի «Կոմիտասը և ժողովրդական երգի բանաստեղծական խոսքը» հոդվածը: Ինչպես նկատել է հեղինակը, «ժողովրդական երգերի բանաստեղծական խոսքի ուսումնասիրությամբ, այդ խոսքի գրառմամբ, խմբագրմամբ և վերստեղծմամբ նա նշանակալի ծառայություն է մատուցել նաև հայ բանագիտությանը»⁶²:

2019-ին լրացավ Կոմիտասի ծննդյան 150-ամյա հորեյանը: «Լրաբերի» էջերում տպագրվեց Լուսինե Սահակյանի «Գողթան երգիչներ. Կոմիտաս վարդապետն ու Արամ Խաչատրյանը» հոդվածը՝ այդ թեմայի բացահայտման երկրորդ փորձը⁶³: Լ. Սահակյանն ընդգծում է, որ «Գողթան գավառի հարուստ երգային-բանաստեղծական արվեստը թե՛ Կոմիտասի և թե՛ Խաչատրյանի մոտ դարձել է ազգային կոմպոզիտորական մտածողության հիմք ու ավանդույթ: Ժողովրդի պատմական անցյալի վերախմաստավորմամբ է ձևավորվել նրանց ստեղծագործական սկզբունքների ամբողջությունը, գեղագիտական հայացքների համակարգը»⁶⁴:

⁶⁰ Կոմիտաս 1998, 129-138:

⁶¹ Թահմիզյան 1970, 58:

⁶² Դանալանյան 1970, 76:

⁶³ Առաջին անգամ դրան անդրադարձել է Կարինե Խուդաբաշյանն իր «Певцы страны Гохтан» զեկուցման մեջ և համանուն հոդվածում: Տե՛ս Худобашиян 2003, 47-55, Худобашиян 2005, 144-146:

⁶⁴ Սահակյան 2019, 273:

Հոբելյանական «կոմիտասականը» մի կողմից ընթերցողին ծանոթացնում է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ հրատարակված գրքերին՝ «Կոմիտասական» ժողովածուի երրորդ հատորին⁶⁵ ու Անուշավան Զաքարյանի «Ռուս կոմպոզիտոր Թոմաս Հարոմանը և Կոմիտասը» աշխատությանը, մյուս կողմից՝ լուսաբանում 2019 թ. սեպտեմբերի 26-ից հոկտեմբերի 10-ը Գերմանիայում տեղի ունեցած «Կոմիտասը և իր ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի աշխատանքները⁶⁶:

Եզրակացություններ

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (մինչև 1966 թ. «ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների») գիտական պարբերականը ծանրակշիռ ներդրում ունի ակադեմիական երաժշտագիտության, մասնավորապես կոմիտասագիտության ձևավորման, կայացման ու զարգացման գործում:

Ընց «Տեղեկագրի» էջերում ձևավորվեց ակադեմիական կոմիտասագիտությունը: «Տեղեկագիրը», սերտ համագործակցելով կոմիտասագիտության միակ կենտրոնի՝ ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստների պատմության ու տեսության սեկտորի հետ դարձավ ակադեմիական կոմիտասագիտության առաջնեկը:

«Լրաբերը», Կոմիտասի ժառանգության ուսումնասիրության արդյունքների հրապարակմանը և նրա երևանյան արխիվի վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդելուն զուգընթաց, մի կողմից՝ հայ ընթերցողին ծանոթացրել է սփյուռքում գործող կոմիտասագետների՝ ի մասնավորի Թորոս Ազատյանի գործունեությանը, մյուս կողմից՝ ներկայացրել կոմիտասագիտական գրականությունը:

«Լրաբերի» «կոմիտասականը», գիտականից զատ, ունեցել է գործնական կարևոր նշանակություն: Գիտական պարբերականն իր էջերում առաջին անգամ հրապարակել և գիտական շրջանառության մեջ է դրել կոմիտասյան ժառանգության անտիպ նմուշներ, այդ թվում՝ «Փայտե ձիուկ» մանկական երգը, 1913 թ. ծայնագրած ժողովրդական երգերի 2-րդ ծոցատետրի 10 երգերը, հոգևոր երգերի 1892 թ. ժողովածուն և այլն, ինչպես նաև անտիպ էջեր Կոմիտասի նամականուց:

⁶⁵ Ասատրյան 2020, 306-309:

⁶⁶ Հարությունյան 2019, 283-287:

Գիտական պարբերականը ամբիոն է տրամադրել հայ բոլոր անվանի կոմիտասագետներին՝ Մաթևոս Մուրադյանին, Ռոբերտ Աթայանին, Նիկողոս Թահմիզյանին, Անահիտ Բաղդասարյանին և այլոց:

Վստահ ենք, որ ապագայում ևս «Լրաբերը», շարունակելով սերտ համագործակցությունը ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի երաժշտագետների հետ, կշարունակի իր «կոմիտասականը»:

Գրականություն

Ադամյան Ա. 1956, Նոր վավերագրեր Կոմիտասի մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 9, էջ 101-114:

Ազատեան Թ. 1947, Կոմիտաս վարդապետի դիւանը, «Գեղունի», էջ 59-61:

Աթայան Ռ. 1949, Ժողովրդական երգի ներդաշնակության սկզբունքը Կոմիտասի մոտ, ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 9, էջ 87-114:

Աթայան Ռ. 1953, Արժեքավոր ներդրում հայ երաժշտական ժառանգության մեջ (Նոր նյութեր Կոմիտասի արխիվից), ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 6, էջ 79-88:

Աթայան Ռ. 1964, Կոմիտասյան նյութերը Թորոս Ազատյանի արխիվում (Կոմիտասի՝ 1913-ին ձայնագրած ժողովրդական երգերի 2-րդ ծոցատետրը), ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 11, էջ 59-74:

Աթայան Ռ. 1969, Հայ քաղաքային ժողովրդական երգը Կոմիտասի ստեղծագործության մեջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 11, էջ 27-34:

Ադայան Մ. 1950, Կոմիտասի երաժշտական կատարման արվեստը, ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 9, էջ 71-76:

Ասատրյան Ա. 2017, Հայաստանի կոմպոզիտորների միություն-85, Երևան, «Գիտություն», 96 էջ:

Ասատրյան Ա. 2020, Կոմիտասական [ժողովածու], հ. 3, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, էջ 467-442:

Բաղդասարյան Ա. 1983, Կանոնը և կանոնիկ նմանակումը հայ ժողովրդական երգերի Կոմիտասի խմբերգային մշակումներում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 5, էջ 30-36:

Բաղդասարյան Ա. 1987, Նմանակային պոլիֆոնիան Կոմիտասի խմբերգերում (անտիֆոնային և ռեսպոնսորային նմանակումներ), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 4, էջ 40-48:

Գիտական սեսիա, նվիրված Կոմիտասի ծննդյան 80-ամյակին 1949, ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 9, էջ 115:

- Գրիգորյան Բ. 1958, Կոմիտասի արխիվը, ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 4, էջ 103-104:
- Թահմիզյան Ն. 1969, Կոմիտասի «Շար Ակնա ժողովրդական երգերի» ժողովածուն պատմա-քննական լույսի տակ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 11, էջ 7-26:
- Թահմիզյան Ն. 1970, Կոմիտասի մտորումները տրոհության և առոգանության նշանների հարաբերության մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 8, էջ 54-58:
- Թահմիզյան Ն. 1981, Կոմիտասի 1893 թ. հոգևոր երգերի ժողովածուն, Կոմիտասական, հ. 2, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 83-116:
- Թահմիզյան Ն. 1990, Կոմիտասի 1892 թ. հոգևոր երգերի ժողովածուն, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, էջ 53-73:
- Կոմիտաս 1998, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Հոգևոր ստեղծագործություններ, Երևան, «Գիտություն», 258 էջ, նոտաներ, 1 թ. նկ.:
- Հայ ազգային երաժշտության հիմնադիրը 1969, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 11, էջ 3-6:
- Հարությունյան Լ. 2019, «Կոմիտասը և իր ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովը՝ նվիրված Կոմիտաս Վարդապետի ծննդյան 150-ամյա հոբելյանին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3, էջ 283-287:
- Ղանալանյան Ա. 1970, Կոմիտասը և հայ ժողովրդական երգի բանաստեղծական խոսքը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, էջ 69-76:
- Մուրադյան Մ. 1950, Կոմիտասի տեղն ու նշանակությունը հայկական երաժշտության պատմության մեջ (Կոմիտասի մահվան 15-ամյակի առթիվ), ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 11, էջ 31-46:
- Մուրադյան Մ. 1969, Կոմիտասի նամակները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 11, էջ 35-42:
- Սահակյան Լ. 2019, Գողթան երգիչներ. Կոմիտաս վարդապետն ու Արամ Խաչատրյանը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, էջ 264-274:
- Տեր-Մարտիրոսյան-Տերյան Մ. 1982, Կոմիտասի խմբերգային ստեղծագործությունները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 6, էջ 53-63:
- Տիգրանով Գ., Մուրադյան Մ. 1955, Կոմիտասի երաժշտական կոմեդիայի ձեռագիրը, ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 3, էջ 81-84:
- Багдасарян А. 1989, Имитация в «Танцах» Комитаса, Вестник общественных наук, N 3, с. 77-84.
- Седракян Л. 1979, Фортепианные транскрипции Комитаса, Вестник общественных наук, N 3, с. 35-46.

Худабашян К. 2003, Певцы страны Гохтан, Արամ Խաչատրյանը և XX դարի երաժշտությունը, Երևան, с. 47-55.

Худабашян К. 2005, Певцы страны Гохтан, «Музыкальная академия», Москва, N 1, с. 144-146.

ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ԼՐԱԲԵՐ» ՀԱՆԴԵՍԻ ԷՋԵՐՈՒՄ. ԱՎԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԱՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Աննա Ասատրյան

Ամփոփում

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների» գիտական պարբերականը (մինչև 1966 թվականը՝ «ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների») ծանրակշիռ ներդրում ունի ակադեմիական երաժշտագիտության՝ մասնավորապես կոմիտասագիտության ձևավորման, կայացման ու զարգացման գործում: Հենց «Տեղեկագրի» էջերում ձևավորվեց ակադեմիական կոմիտասագիտությունը: «Տեղեկագիրը», սերտ համագործակցելով կոմիտասագիտության միակ կենտրոնի՝ ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստների պատմության ու տեսության սեկտորի հետ, դարձավ ակադեմիական կոմիտասագիտության առաջնեկը:

«Լրաբերն» իր էջերում, կոմիտասյան ժառանգության ուսումնասիրության արդյունքների հրապարակմանը և Կոմիտասի երևանյան արխիվի վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդելուն զուգընթաց, մի կողմից՝ հայ ընթերցողին ծանոթացրել է սփյուռքում գործող կոմիտասագետների՝ ի մասնավորի Թորոս Ազատյանի գործունեությանը, մյուս կողմից՝ ներկայացրել կոմիտասագիտական գրականությունը:

«Լրաբերի» «կոմիտասականը», գիտականից զատ, ունեցել է գործնական կարևոր նշանակություն: Գիտական պարբերականն իր էջերում առաջին անգամ հրապարակել և գիտական շրջանառության մեջ է դրել կոմիտասյան ժառանգության անտիպ նմուշներ, այդ թվում՝ «Փայտե ձիուկ» մանկական երգը, 1913թ. ձայնագրած ժողովրդական երգերի 2-րդ ծոցատետրի 10 երգերը, հոգևոր երգերի 1892 թ. ժողովածուն և այլն, ինչպես նաև անտիպ էջեր Կոմիտասի նամականուց:

Գիտական պարբերականը ամբիոն է տրամադրել հայ բոլոր անվանի կոմիտասագետներին՝ Մաթևոս Մուրադյանին, Ռոբերտ Աթայանին, Նիկողոս Թահմիզյանին, Անահիտ Բաղդասարյանին և այլոց:

Բանալի բառեր՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «ՀՍՄԽ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», ակադեմիական կոմիտե-սագիտություն, Մաթևոս Մուրադյան, Ռոբերտ Աթայան, Նիկողոս Թահմիզյան, Անահիտ Բաղդասարյան:

ВОПРОСЫ МУЗЫКОВЕДЕНИЯ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «ВЕСТНИК»: ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ АКАДЕМИЧЕСКОГО КОМИТАСОВЕДЕНИЯ

Анна Асатрян

Резюме

Первый академический научный официоз «Вестник общественных наук» (до 1966 года – «Известия общественных наук АН Арм. ССР») внес весомый вклад в академическое музыковедение, в частности, в формирование, становление и развитие комитасоведения. Начало академическому комитасоведению было положено на страницах «Известий». Издание, в тесном сотрудничестве с единственным центром комитасоведения – с Сектором истории и теории искусств АН Арм. ССР, стало первенцем академического комитасоведения.

Наряду с публикацией результатов исследований наследия Комитаса и сообщений, касающихся ереванского архива Комитаса, «Вестник» знакомил армянского читателя как с деятельностью зарубежных армянских комитасоведов, в частности, Тороса Азатяна, так и с новинками комитасоведческой литературы.

«Комитасиана» «Вестника» имеет не только научное, но и важное практическое значение. Журнал впервые издал на своих страницах и ввел в научный оборот ранее не публиковавшиеся образцы комитасовского наследия, такие как детская песенка «Пайте дзиук [Деревянная лошадка]», 10 из народных песен, нотированных во втором блокноте 1913-го года, собрание духовных песнопений 1892-го года и т.д., а также ранее не издававшиеся страницы эпистолярного наследия Комитаса.

«Вестник» предоставил трибуну таким известным армянским комитасоведам, как Матевос Мурадян, Роберт Атаян, Никогос Тагмизян, Анаит Багдасарян и другие.

Ключевые слова – «Вестник общественных наук», «Известия общественных наук АН Арм. ССР», академическое комитасоведение, Матевос Мурадян, Роберт Атаян, Никогос Тагмизян, Анаит Багдасарян.

ISSUES OF MUSICOLOGY ON THE PAGES OF THE “HERALD”: FORMATION AND DEVELOPMENT OF ACADEMIC KOMITAS STUDIES

Anna Asatryan

Abstract

The academic periodical “Herald of Social Sciences” (until 1966 – “Proceedings of the Academy of Sciences of the Armenian SSR: Social Sciences”) has made a noticeable contribution to academic musicology, the emergence, formation and development of Komitas Studies in particular. The “Proceedings” was the first to publish materials on Academic Komitas Studies, in close collaboration with the only center of Komitas Studies of the time – the Section of History and Theory of Arts of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. It was the firstborn of Academic Komitas Studies.

Along with publication of the results of research work on Komitas’s legacy and information regarding the Yerevan Komitas Archive, the “Herald” familiarized the Armenian reader both with the work of diasporan Armenian experts in Komitas Studies, such as Toros Azatyan, and the newly issued materials in the field.

The “Komitasiana”, printed on the pages of the “Herald”, is prominent not only from an academic, but also from a practical perspective. Thus, the periodical was the first to introduce to academic circles some formerly unpublished pieces of Komitas’s legacy, such as: the children’s song “Paiteh dziuk [Wooden horsey]”; 10 of the folk songs, notated by him in the second notebook of 1913; a collection of spiritual songs of 1892, etc., as well as several previously unpublished letters of Komitas.

The academic periodical provided a platform to such renowned Armenian experts in Komitas Studies as Matevos Muradyan, Robert Atayan, Nikoghos Tahmizyan, Anahit Baghdasaryan, and others.

Key words – “Herald of Social Sciences”, “Proceedings of the Academy of Sciences of the Armenian SSR: Social Sciences”, Academic Komitas Studies, Matevos Muradyan, Robert Atayan, Nikoghos Tahmizyan, Anahit Baghdasaryan.

ОПИСАНИЕ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОГО ХРАМА СВ. СОФИИ В «ПОСЛАНИИ» 17(77) ГРИГОРА МАГИСТРОСА ПАХЛАВУНИ

Анна Аревшатян

Доктор искусствоведения
Ведущий научный сотрудник Института искусств НАН РА
РА, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24 г
Эл. адрес: anna_arevshatyan@hotmail.com

Ануш Тер-Минасян

Кандидат архитектуры
Старший научный сотрудник Института искусств НАН РА
РА, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24 г
Эл. адрес: anush_arch@hotmail.com
Статья представлена 04.09.2020, рецензирована 01.10.2020, принята к публикации 03.11.2020

Вступление

«Послания» Григора Магистроса Пахлавуни (980/985-1058/1059), блестящего представителя интеллектуальной элиты столицы Армении эпохи Багратидов города Ани – уникальное явление в армянской средневековой литературе¹. Политический деятель, ученый, писатель, гимнограф и эстетик Григор Магистрос был одним из образованнейших людей своего времени. Его широкие научные и художественные интересы, отражавшие новые веяния эпохи – дух секуляризации, столь ярко проявившийся в расцвете городской жизни, архитектуре и светском искусстве Анийского царства, нашли отражение в «Посланиях», являющихся образцом эпистолярного как самостоятельного художественно-литературного жанра. Современник Михаила Пселла и Авиценны, Григор Магистрос занимает достойное место в ряду ученых-энциклопедистов эпохи, олицетворяя одновременно духовные устремления «армянского Ренессанса» эпохи Багратидов и «византийского Ренессанса» периода

¹ См. Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը 1910, Գրիգոր Մագիստրոս. Թուղթք և չափաբերականք. Մեկնութիւնք քերականին 2012, 139-476:

Македонской династии². В своих письмах князь, получивший блестящее образование в Ани и Константинополе и возвращенный на почву двух древних культур, обращается к вопросам философии, богословия, риторики, мифологии, педагогики, естественных наук, музыкального искусства³ и т.д.

Известна широкомасштабная строительная деятельность Григора Магистроса в области церковной архитектуры. Это церковь Богородицы в Бджни, часть монастырского комплекса в Кечарисе, строительство которого было начато его предками, реконструкция церкви Св. Спасителя монастыря Авуц Тар, монастырь Св. Богородицы в Басене (назывался также монастырем Магистроса), где, согласно В. Ланглуа, он был похоронен⁴ и др.

Отражение эстетических взглядов Григора Магистроса в его «Посланиях»

«Послания», как и «Толкование грамматики», позволяют составить полное представление также об эстетических взглядах Григора Магистроса⁵. Одно из ярких проявлений эстетического восприятия и переживания, эмоционально-эстетического опыта, характерного для Григора Магистроса, представлено в письме 17 (77) к его зятю, князю Торнику Мамиконяну, которое написано по поводу праздника освящения церкви, как сказано в подзаголовке послания⁶. Из контекста послания явствует, что речь идет о времени, последовавшем за падением Анийского царства (1045), когда Григор Пахлавуні какое-то время находился в Константинополе, где при дворе императора Константина IX

² Примечательно, что на фасаде старейшей библиотеки Парижа, основанной еще в VII веке и носящей имя Св. Женевьевы, среди имен крупнейших ученых – Абуль-Фараджа, Аль-Фараби, Авиценны, Константина Порфирородного, Михаила Пселла, Гвидо Аретинского и других – начертано имя Григора Магистроса (Grégoire Magisdros). Это свидетельствует о его широкой международной известности в качестве выдающегося мыслителя-энциклопедиста своего времени.

³ О музыкальном наследии Григора Магистроса: Аревшатын 2018.

⁴ Langlois 1869, 9.

⁵ Подробнее см.: Аревшатын 2018, 80-103.

⁶ Գրիգոր Մագիստրոսի 2012, 253-255:

Мономаха и состоялось знаменитое поэтическое состязание между ним и известным арабским поэтом и богословом Мануче, в котором каждый должен был в стихотворной форме доказать преимущества своей веры. Об этом событии и победе в поэтическом турнире рассказывает сам князь в преамбуле к тысячестрочной поэме «К Мануче», которая и обеспечила ему победу⁷. Получив титул и должность магистра, то есть предводителя императорских войск, и земельные владения в Месопотамии, Григор Пахлавуни был вынужден сдать родовые поместья в Армении. Сложившаяся ситуация побуждает его сетовать в письме к зятю на незавидное положение человека, находящегося вдали от родной земли. Желая подготовить зятя к приезду в Константинополь, Григор Пахлавуни описывает красоты храма Св. Софии в излюбленной им форме «философствования на тему...», которую он называет «փիլիսոփայելի ի վերայ...», где он охотно делится своими знаниями и впечатлениями, выказывая при этом ярко выраженный эстетствующий склад ума.

Начинает Магистрос несколько издалека: «...все мы знаем, что начало нашего просвещения восходит к [Григорию] Партеву, и оттуда, значит, знамения и искусства, которые более всего происходят из Рима [Византии]. Там и ангел, видимый на небесах святому и божественному иерарху, и от Бога известное установление святого мученика великого Иоанна Предтечи и Афиногена, который называется монастырем Часовни⁸. И сила святого и богоугодного Знамения Господа подобно вихрю, превращающего [все] в пыль; так повергает [Св. Знамение] жилище дьявольских сонмов и устанавливает веру в основы всеобщей церкви»⁹.

⁷ Аревшатян 2018, 25-27.

⁸ Часовня с захоронением мощей Иоанна Крестителя и священномученика Афиногена († 304 или 311) находилась при Элефантинских воротах Константинополя, соединявших императорский дворец с ипподромом. После своего рукоположения в Кесарии св. Григорий Просветитель привез мощи Иоанна Предтечи и епископа Афиногена в Армению и захоронил их в Аштишате, где затем построил часовни во имя мучеников.

⁹ Перевод фрагментов письма 17(77) с древнеармянского А. Аревшатян. «...գրողն իմանամք սկիզբն արարելալ լուսաւորութեան մերոյն Պարթեւի, եւ անդ ուրեմն նշանք եւ

Далее следует один из наиболее примечательных пассажей этого послания, в котором говорится о празднествах в имениях знатных вельмож, о музыке, песнях и танцах в сопровождении различных инструментов. Согласно Магистросу, родиной лирических песен, инструментальной музыки, искусства танца является Фракия, откуда происходил легендарный музыкант Орфей, которого он часто упоминает по различным поводам в своих посланиях: «Известно нам, что многие знатные, могущественные и славные [мужи] в собрании, облаченные в белоснежные одеяния и блистающие золотом украшения, устраивают в своих имениях музыкальные празднества, перебирая ногами в танце под звуки слаженно звучащих труб и лирических [песен]. Ибо все это [искусство] собственно изобретено во Фракии и присуще им, особенно чистейшее и прозрачное сладкозвучное пение аттических евнухов, приспособленное и возглашаемое в соответствующем ладу»¹⁰. То есть, речь идет о пении кастратов, и Григор Магистрос как человек искушенный в византийском духовном песнетворчестве и музыкальной жизни императорского двора, чувствительный к искусству вообще, вспоминает о нем, свидетельствуя тем самым, что об этом виде пения имели представление и в Ани. Известно, что еще в V веке при императрице Евдокии (401-460 гг.) придворным хором руководил евнух по имени Брион, что доказывает наличие кастратов в византийских хорах. Пение евнухов стало наиболее востребованным при правлении Македонской династии. В IX веке капелла храма Св. Софии константинопольской

արուեստը առասելի գալն է Հռոմէ, անդ եւ հրեշտակ, յերկնից երեւեալ սրբոյ եւ աստուածային քահանայապետին, եւ աստուածուստ յայտնի հաստատութիւն սրբոյ վկայարանին մեծի Կարապետին Յոհաննու եւ Աթանագինի, զոր վանս Մատրանն կոչի: Եւ ի զարութենէ սուրբ եւ աստուածընկալ Նշանին տերունեան իբրու հողմ զփռչի հոսեալ, այսպէս արտալածէր զքնակութիւն սանդարամետական զասուն եւ հաստատէր զհաւատս ի վերայ հիման կաթողիկէ եկեղեցոյ: Գրիգոր Մագիստրոս 2012, 253-254:

¹⁰ «Քաջ գիտեմք, զի հոյլք ի հանդիսի հզօրք եւ փառացի եւ փարթամք. եւ վիճակելոց դասք ոսկեհոռ զարդիր պարածածկեալք, սպիտակափառ եւ երաժշտական պարք գումարեալք դաստակերտացն տնօրէնութեամբ, եւ ոտիք կաքաւեալք, եւ հնչմանց երգ արտակիտեալ եւ փողեալ քնարական ներդաշնակապէս: Քանզի եւ այս ինքեանց սեփական եւ հարազատապէս ի Թրակիայ երեւեալ գիտ մանաւանդ ի յատտանցն ներքինեաց մաքրագոյն եւ վճիտ քնազարդութիւն եւ բացազանչութիւն պատկանեալ եւ յարմարեալ ձայնի»: Գրիգոր Մագիստրոս 2012, 254:

целиком состояла из евнухов. Своего расцвета пение евнухов достигло в XI веке, при императрице Зое, которая, по всей видимости, покровительствовала певчим кафедрального собора¹¹. Это пение было востребовано вплоть до 1204 года, когда во время четвертого крестового похода крестоносцы завоевали и разграбили Константинополь. Пение евнухов весьма почиталось и высоко ценилось в Византии¹². Этот своеобразный «бесполый» певческий тембр, который отличался, с одной стороны, характерным для женщин и дискантов высоким голосовым регистром и гибкостью, а с другой – силой мужских голосов, ассоциировался с ангельским пением¹³.

Почитание пения евнухов было связано с эстетическим учением, которое являлось ведущим на протяжении всего средневековья. В течение веков христианская церковь выработала свой эстетический идеал и соответствующие ему требования, которые сформировались в русле библейской концепции неоплатонизма и богословских толкований отцов церкви. Это эстетика «тождества» или «подобия», которая проявилась во всех сферах церковного искусства – архитектуре, фреске, иконе, миниатюре и, конечно же, духовном песнетворчестве¹⁴.

Выкристаллизовался определенный идеал церковного пения, согласно которому музыка, звучащая в храме, является как бы отражением на земле пения ангелов на небесах, на основе чего сформировались основные составляющие понятия теологического толкования церковного пения – богоданность, боговдохновенность и ангелогласность¹⁵, что связывается, с одной стороны, с учением Дионисия Ареопагита¹⁶, а с

¹¹ Григор Магистрос был современником императрицы Зои.

¹² О певцах-кастрах подробнее см.: Барбье 2006, 9-37.

¹³ После падения Византийской империи, позднее, почти 300 лет спустя, традиция певцов-кастратов возродилась и пережила новый подъем в Италии. Начиная с 1601 года пение кастратов достигает небывалого расцвета особенно в оперном жанре эпохи Барокко.

¹⁴ Подробнее об этом см: Бычков 1999, 85-86, Ղազարյան 2014, 114-121:

¹⁵ Болгарский 2001, 21-38.

¹⁶ Դիոնիսիոս Արեոպագոսի 2013, 15, 19-20, 22-23, 34-35:

другой – Исихия Хоривского¹⁷. На этой эстетической основе было создано учение, прославляющее божественный свет, благодать и красоту, что в духовном песнетворчестве получило название прекрасногогласного или ангелогласного пения. Соответствующий мелодический стиль духовного песнетворчества был назван калофонией или калофоническим стилем, что буквально означает прекрасногогласие. В более частном проявлении можно указать на присутствующую во всех христианских литургиях каноническую «херувимскую песнь» («երգ հրեշտակային», херувикόν). Яркими примерами этого мелодического стиля являются мелизматические разделы святословий (սրբաբանություն) армянской Литургии «Հրեշտակային կարգաորոշումը» – «Ангельским установлением», «Ով է որպէս» – «Кто подобен», «Որք զքերութեիցն» – «Иже херувимы» или же песнопение из вечерней службы «Լոյս զոտոր» – «Свете тихи». Аллюзии на данный стиль пения содержатся также в известном послании Григора Магистроса монахам Санаина, где сказано: «...псалмопение, сладголосо воспеваемое отроками, которое почти превосходит чудесное и удивительное [пение ангельских] небесных чинов»¹⁸.

Этим эстетическим учением пронизаны певческие традиции греческой, грузинской, армянской, русской, болгарской и других восточно-христианских музыкальных культур, формировавшихся в русле средневековых национальных школ духовного песнетворчества. В армянском духовном песнетворчестве традиция прекрасногогласного пения наиболее ярко проявилась в вышеупомянутых святословиях Литургии и в искусстве Манрусума, объединяющего практику и теорию мелизматического пения. Следовательно, будучи сведущим в традициях и завоеваниях византийского духовного песнетворчества современной ему Македонской династии и являясь активно творящим гимнографом, Григор Магистрос не мог пройти мимо этого художественного явления. Он вы-

¹⁷ Был отшельником на горе Синай в VI веке. С его именем связаны понятие «исихазм» и соответствующее духовное движение.

¹⁸ Գրիգոր Մագիստրոս 2012, 273: «...Հմանկանցն սաղմոսերգութիւնս քաղցրաձայնութեամբ վերառեցեալ, որ գրէ թէ պետութեանցն եւ բոլորն երկնային դասու եւ զաւրութեանց գերակառար գտեալը»:

соко оценил эстетическое наслаждение, полученное от пения евнухов, называя его «чистейшим и прозрачным сладкозвучным пением».

Архитектурно-декоративное убранство храма Св. Софии в описании Григора Магистроса

В описании Св. Софии Григор Магистрос проявляет себя как истинный эстет, который смакует описание красоты убранства храма, не скупясь на эпитеты. Впрочем, здесь нет преувеличения. Эстетическое восприятие и воспроизведение эстетического переживания в данном случае вполне адекватны объекту описания: «И обильно [распространяемое] благоухание ладана и освещение многочисленных светлых лампад и пиршество на празднике со множеством яств и доблестных отроков. А великолепие храма, покрытого прямоугольниками из знаменитых лаконских камней, переливающихся разнообразными красками. И искрящиеся и огнеподобные опоры и стойки толстых и высоченных колонн ромеи нашли издревле, и некоторые [из них], похищенные из храмов Аполлона и Геракла, сочетают твердость неотесанных камней со славно вытесанными на них звериными изображениями и инкрустированными золотом капителями¹⁹. А серебряный пьедестал [иконоста-са?] и колонны покрыты золотом. А основания покрыты серебром, и колонны – золотом, и соединены они друг с другом посередине клетями и камнями сердолика и топаза, изумруда и карбункула, сапфира и яшмы, лазурита и агата, аметиста и яхонта, хрусталя и оникса, и иных блистающих персидских камней, наподобие неба, украшенного парадом планет»²⁰.

¹⁹ Известно, что при строительстве церкви Св. Софии были использованы колонны, вывезенные из языческих храмов, в частности, из храма Артемиды в Эфесе.

²⁰ Գրիգոր Մագիստրոս 2012, 254: «Եւ առատապէս զքրտումն անուշահոտութեան խնկոց եւ զլուսաւորութիւն յոքնաբեղուն դամբարափայլ լապտերացն եւ զխրախճանութեանն հանդէս բազմախորտիկ եւ դիւցազնական երախանացն: Իսկ տաճարաց հրաշակերտութիւն յերեւելի դակոնացի վիմացն ուղղանկեանցն պարաճածկեալ յոքնորակական գունովք շարամանեալք, եւ նեցովք եւ մոյթք սեանցն հրատեսակ եւ ատրորակք, ստուարք եւ բարձրագոյնք Հռովմայեցի նախուստ գտեալք, եւ զոմանս ի տաճարացն Ապողոնի եւ Երակլի կապտեալ, եւ զկարծրութիւն անկոփ վիմացն սխրալի կոփեալ կենդանատեսակս, եւ ընդելուզեալ ոսկով մակաւասար թակադակին. իսկ զխա-

Эмоциональность описания вполне оправдана, поскольку храм Св. Софии был рассчитан именно на такое восприятие. Как пишет французский хронист XIII века Робер де Клари, среди чудес города Константинополя приезжие пилигримы «особенно сильно дивились храму Св. Софии и богатству, которое там было»²¹. Будучи построенным на так называемом святом месте, где до этого находились два древних христианских храма – Константиновская и Феодосиевская пяти-нефные базилики (называемые так по именам построивших их соответственно в 324-337-м и 415-м годах императоров Константина и Феодосия), новый храм, по замыслу его строителя императора Юстиниана Первого, никак не мог уступать им, а наоборот, должен был своей монументальностью и богатством декоративного убранства служить символом мощной имперской власти и величия христианской религии.

Для возведения храма Юстиниан пригласил самых прославленных архитекторов своего времени – авторов известной церкви Святых Сергия и Вакха – Исидора из Милета и Анфимия из Тралл. На строительство нового храма не жалели ни сил, ни средств: в качестве строительного материала привозили мрамор из лучших карьеров – так же, как целые части более древних архитектурных сооружений – скажем, восемь порфировых колонн храма Солнца в Риме или восемь колонн из зелёного мрамора (по другим данным – из зелёной яшмы) из храма Артемиды в Эфесе, о чём упоминает и Магистрос («...похищенные из храмов Аполлона и Геракла»). Для придания храму ещё большего блеска в прямом и переносном смыслах этого слова Юстиниан велел использовать в его оформлении серебро, золото и слоновую кость. Как известно, строительство собора обошлось Византийской империи в три годовых дохода. Видимо, Юстинианом владело не только желание создать непреходящее сооружение, но и превзойти сам Иерусалим-

րիսխն արծաթիս եւ զսիւսս պարածածկեալ ոսկով, եւ զմիջակսն ի միմեանս վանդակացն եւ ակամբք յարամանեալ սարդիոնի եւ տպագիոնի, զմրխտով եւ կարկահանի, շափիղաւ եւ յասպիս գոճազմ եւ ակառ եւ սուտակ եւ յակինթ, բիրեղ եւ եղունգն եւ այլոցն պարսկական քարանց փայլեցուցեալ իբրեւ գերկին յարդարեալ լուսաւորացն պարոն»:

²¹ Робер де Клари 1986, 61.

ский храм, ведь по преданию, его первыми словами по вхождении в построенный им храм были: «Соломон, я превзошёл тебя!».

К сожалению, уже через несколько лет после освящения храма в 527-м году землетрясение разрушило часть храма, а в 989-м году от нового землетрясения рухнул его купол. Для укрепления здания и спасения его от возможных дальнейших разрушений построили окружившие его контрфорсы, которые ныне воспринимаются как неотъемлемая часть храма, эстетически вполне вписавшаяся в его архитектуру.

Удивительно, что при описании храма Григор Магистрос, несомненно, увидевший его уже после восстановления купола храма зодчим Трдатом, не обращается к этой теме. В 989 году (по некоторым источникам – 986 г.) в Константинополе случилось страшное землетрясение, разрушившее купол храма Св. Софии и сильно повредившее стены собора. Участие армянского зодчего в восстановлении разрушенного землетрясением купола знаменитой церкви Св. Софии в столице Византии – Константинополе объясняется исследователями двояко: одни считают, что слава Трдата уже тогда вышла за пределы Армении и достигла других стран, и потому он был приглашён для восстановления купола, который, по свидетельству историографов, после восстановления стал «...красивее, чем прежде». По другой версии, Трдат уехал в Константинополь, возможно, в поисках работы после смерти заказавшего ему постройку Кафедрального собора в Ани царя Смбата II и приостановки строительства, и уже потом, после возведения купола храма Св. Софии, достиг мирового признания. В любом случае, фактом является то, что армянский зодчий восстановил купол самого знаменитого храма в столице Византийской империи, и при его построении использовал накопленный в течение веков национальный опыт перекрытия больших пролётов (диаметр купола – 31 м, вершина его находится на расстоянии 51 м от пола) и проектирования при помощи моделирования (по свидетельству историографа Степаноса Таронечи). К этому нужно добавить и мастерство зодчего, проявившееся в умелом использовании не распространённого в Армении при строительстве крупных объектов строительного материала – кирпича. Купол составляют сорок

радиальных арок, в межарочных промежутках которых расположены 40 окон, благодаря чему купол как бы отрывается от основного объёма храма неким световым поясом и будто парит в небе. Прочность и правильность конструктивных форм доказаны временем – купол Трдата и поныне венчает знаменитый храм, а вся эта мощная купольная система считается шедевром архитектурной мысли.

Продолжая свой рассказ, Магистрос переходит к описанию алтаря и знаменитых, мастерски выполненных мозаик Св. Софии: «А святой алтарь [сделан] из благородного золота и чистейшего серебра, дорогого жемчуга, олова и меди, свинца и всяких камней, оправленных вместе с *драконитом*, измельченными и найденными единственно для чудеснейшего оформления квадрата порфирного цвета [очерченного] оловом. И изображения мучеников и всего божественного сонма, где оправленные в золото прочные мельчайшие камни отстоят друг от друга [или] сочетаются [посредством] густой камеди и составляют образы, о которых сказано, что у них перепончатые зрачки и плевры, ресницы и веки подобны живым. Не преминем заметить жилы и вены или же удвоения и воздушность одеяния»²².

Благодаря своему многоцветному декоративному убранству огромное внутреннее пространство церкви потрясало великолепием и величием, соответствующим главному храму мощной империи и проводимым в нём торжественным церемониям. Внутреннее оформление храма, которое создавалось на протяжении нескольких веков, отличалось богатством и блеском также благодаря его важнейшему составляющему – знаменитым мозаикам храма, о которых, собственно, и упоминает Григор Магистрос, говоря об образах и одеяниях изображений. И

²² «Իսկ զսեղանն սրբութեան յոսկոյ յազնուէ եւ յարծարոյ մաքրագունէ եւ ի մարգարտէ մեծագնէ եւ յանագոյ եւ ի պղնձոյ, ի կապարէ եւ ամենայն ականց հանդերձ մատիտմամբ եւ դրակոնառի մանրեալք եւ յուզեալք միեղինայալէս հրաշափառագոյն զնա կազմեալ քառանկիւնի ծիրանեգոյն իբրեւ զանագ. և զնկարագրութիւնս վկայիցն եւ ամենայն աստուածեղէն դասու նկատեալ յոսկոյ ընդելուզեալ մատիտմամբ եւ ի կարծրակոփ վիմացն մանրագոյն զնոսա տարակայացեալս առ միմեանս հոյծ եւ խիտ յարամանական ձեւացեալ, որ գրէ թէ իբրեւ զկենդանիս զնոսա ոչ պատկառելի է քան զմնածեւ բիբս եւ թաղանթս, զարտեանունս եւ զկոպս. ոչ դանդաղեցայց նկատել զջիւս եւ զերակս կամ եթէ զկրկնակս եւ զհով հանդերձին», Գրիգոր Մագիստրոս 2012, 255:

стены, и пол храма были покрыты мозаиками с различными сюжетными композициями и орнаментами, являющимися образцами византийского монументального искусства периода Македонской династии (861–1056 гг.). Мозаики сделаны в три периода развития имперского неоклассицизма: около середины IX века, на рубеже IX–X веков и в конце X века. Значительная часть этих мозаичных композиций относится к наиболее ранним среди памятников македонской монументальной живописи²³. Изображения Иисуса Христа, Богородицы, архангелов, апостолов, портреты императоров и императриц, выполненные из смальты, которая имеет неровную поверхность и оттого создаёт своеобразный отсвет, не только величественны, но и таинственны благодаря этому особому «свечению». Этому способствует и золотой фон, который в византийских храмах символизировал не богатство, а Божественный свет.

Таким образом, мозаики храма Св. Софии имеют не только важное художественное значение, но и историческое: представляя ранний период столичной константинопольской школы монументальной живописи, они относятся к тому этапу её развития, который не представлен более ни в одном памятнике. Все встречающиеся в других памятниках мозаики и фрески этой эпохи относятся уже к более позднему периоду – к первой половине XI века²⁴.

От внимания Григора Магистроса не ускользают дополняющие эстетическое впечатление такие факторы, как объёмы и пространственность (величина размеров) храма, его освещение, игра светотени, богатство златотканых занавесей и т.д., что передает ощущение непосредственного присутствия и приобщения к царящей во время литургии в храме атмосфере. Это обстоятельство представляет Магистроса приверженцем эстетики как «причастности к бытию»: «Дозволь описать обширность пространства и высоту арок и окованные золотом ворота и чудеса *подлежащей* резьбы. И возжигание ладана во время таинства евхаристии, которое благовонием обволакивает одеяния каж-

²³ Лазарев 1986, 71.

²⁴ Лазарев 1986, 75.

дого [из присутствующих] благоуханным облачным туманом, покрывая мглой все вокруг. И небольшие помещения, покрытые разнообразными златоткаными занавесями из знаменитых шелков. И множество подвешенных на золотых и серебряных цепях светильников и подсвечники, золотые и хрустальные. И сокровищницу, семикратно превосходящую [сокровищницу] храма Соломона. Ибо божественное писание гласит, что она была покрыта благородными камнями и драгоценным жемчугом. Таким же образом [покрыты] все сосуды божественного алтаря и тысячи подобных кувшинов [разного] предназначения <...>²⁵.

Тут следовало бы вспомнить, что в VI-VII веках установилось подчинение архитектурного решения церкви и её внутреннего оформления требованиям литургии²⁶. Роль литургии как акта сообщения с Богом особенно возрастает в момент совершения упомянутой Григором Магистросом евхаристии. Для совершения соответствующих обрядов в церкви выделяется особое – подкупольное пространство, которое по своему значению почти не уступает алтарю.

Естественно, подкупольное пространство имеет наиболее выгодные возможности в центрально-купольных храмах, коим является и храм Св. Софии, несмотря на примыкающие к подкупольному квадрату (ограниченному по углам массивными, соединёнными арками колоннами) с запада и востока большие и сложные по плану помещения, несколько вытягивающие общее пространство по оси восток-запад. Полукупола, перекрывающие эти помещения, с двух сторон подпирают главный купол, погашая его распор. В этом контексте храм Святой

²⁵ Лазарев 1986, 75. «Թողից ասել զընդարձակութիւն եւ զքարճրութիւն կամարացն եւ զոսկիակոփի դրանցն եւ զստորակայ քանդուածոցն սքանչանս, որ ի կիզմանէ ծախման խնկոցն մակտառեցեալ ծխոյն իւրաքանչիւր ումեք հանդերձի հանդէպ բուրեալ զօրէն մառախլոյ մածել ամպատեսիլ միզով շուրջ փառի: Եւ զանագան հանդերձիք երեւելի մետաքսաց եւ ոսկեհոռ առտակիտեալ զգրահական ծածկեալ: Եւ բազմութեան առասանիցն յոսկոյ եւ յարձաթոյ օղամանեկոք կախեալ ջահք եւ աշտանակք, ոսկիք եւ բիրերք: Եւ տուն զանծուց առաւել եւթնապատիկ քան զՍողոմոնեան տաճարին: Քանզի աստուածաւանդն ասացեալ պարաճածկեալ ի քարաց պատուականաց եւ ի մարգարտէ մեծագնէ: Այսբար եւ բոլորն անօթք աստուածային խորանին եւ բիրք այսոքիկ կարասեացն նշանակութիւնք <...>»:

²⁶ Комеч 1973, 67.

Софии является важнейшим этапом на пути развития в византийской архитектуре типа центрально-купольной церкви на четырёх опорах.

С северной и южной сторон к подкупольному пространству примыкают боковые нефы, отделённые от него с помощью арок на порфировых и малахитовых колоннах из храмов Малой Азии и Египта. Они входят в сложную систему арочных ярусов, оканчивающихся поддерживающими купол широкими арками, которые заделаны стеной с окнами в три ряда.

Заключение

Изложение в рассматриваемом послании Григора Магистроса примечательно подробным описанием храма Св. Софии, упоминанием присущих ему важных атрибутов (пение евнухов, из которых в XI в., согласно историческим свидетельствам, состояла капелла храма), его убранства (преграды алтаря, иконостаса, царских ворот и места коронации кесарей), а также великолепных мозаик, созданных византийскими мастерами на протяжении веков. Одновременно, Магистрос пользуется случаем, чтобы еще раз напомнить зятю, что армянская церковь многое восприняла от греческой (византийской) церкви, ссылаясь на своего предка – Григория Просветителя (Партева), рукоположенного в епископы в Кесарии Каппадокийской. Следовательно, с целью распространения и утверждения христианства в Армении именно оттуда им были привезены церковные обряды и богослужебные книги, переведенные позже усилиями Св. переводчиков и их учеников с греческого на армянский.

Описание храма Св. Софии константинопольской примечательно не только документальными подробностями, которые переданы человеком, не раз бывавшим в храме, считавшимся в то время одним из чудес света, и глубоко потрясенным его величием, но и чисто литературно-художественным воспроизведением эстетического впечатления от этого посещения. Причем следует учесть, что данное описание запечатлело великолепие убранства главного храма христианского мира до его разграбления во время четвертого крестового похода (1204), когда из

храма были вывезены многие ценности и произведения церковного искусства.

Думается, что описание Григором Магистросом храма Св. Софии – одно из наиболее примечательных проявлений как писательского дара и эстетического восприятия автора, так и представления архитектуры храма в определённом периоде его развития. Данное описание заслуживает внимания исследователей не только эстетической мысли и истории архитектуры средневековой Армении, но и средневековья в целом.

Литература

- Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը 1910, Բնագիրն յառաջաբանով ի լոյս ընծայեաց Կ. Կոստանեանց. Աղեքսանդրապօլ, տպ. Գէորգ Սանայեանցի, 357 էջ:
- Գրիգոր Մագիստրոս 2012, Թուղթ և չափաբերականք. Մեկնութիւն քերականին, Մատենագիրք հայոց, հ. ԺԶ, ԺԱ դար, աշխ. Գ. Մուրադյան, Հայկական մատենաշար Կալուստ Կիլպէնկեան հիմնարկութեան, Երևան, Կալուստ Կիլպէնկեան հիմնադրամ, էջ 139-476:
- Դիոնիսիոս Արեոպագացի 2013, Աստվածաբանական երկեր. Փոխադրութիւնը, առաջաբանը և ծանոթագրութիւնները Վ. Ղազարյանի, Երևան, «Նաիրի», 238 էջ:
- Ղազարյան Վ. 2014, Դիոնիսիոսի «նման» և «ոչ նման» կատեգորիաները և դրանց պատմական արժեքը, Հայ արվեստի հարցեր, 5, Երևան, «Գիտություն», էջ 114-121:
- Аревшатын А. 2018, Григор Магистрос – гимнограф и эстетик, Ереван, «Гитутюн», 130 с.
- Барбье П. 2006, История кастратов, СПб., изд. Ивана Лимбаха, 304 с.
- Болгарский Дм. 2001, Киево-Печерский распев как отражение личности, Православная монодия: ее богословская, литургическая и эстетическая сущность. Науковий вісник, 15, Киев, с. 21-38.
- Бычков В. 1999, 2000 лет христианской культуры *sub speciae aesthetica*, часть I. Раннее христианство. Византия, Москва–Санкт Петербург, «Университетская книга», 555 с.
- Комеч А.И. 1973, Храм на четырёх колоннах и его значение в истории византийской архитектуры (в книге «Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа» (сборник статей в честь В.Н. Лазарева), Москва, «Наука», с. 64-77.
- Лазарев В.Н. 1986, История византийской живописи, Москва, «Искусство», 332 с.
- Робер де Клари 1986, Завоевание Константинополя, Москва, «Наука», 174 с.

Langlois V. 1869, Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie; auteur arménien di XI siècle, Journal Asiatique. Extrait N 1, Paris, 64 p.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՍԲ ՍՈՖԻԱՅԻ ՏԱՃԱՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆՈՒ 17(77) «ԹՂԹՈՒՄ»

Աննա Արևշատյան, Անուշ Տեր-Մինասյան

Ամփոփում

Քաղաքական գործիչ, գիտնական, գրող, շարականագիր և գեղագետ Գրիգոր Մագիստրոսը եղել է իր ժամանակի ամենակրթված մարդկանցից մեկը: Դարաշրջանի նոր միտումներն արտացոլող նրա գիտական և գեղարվեստական լայն հետաքրքրությունները, աշխարհականացման ոգին, որն այդքան ցայտունորեն դրսևորվեց Անիի թագավորության քաղաքային կյանքի վերելքի, ճարտարապետության և աշխարհիկ արվեստի մեջ, իր արտացոլումը գտավ «Թղթերում», որոնցում նամականին ներկայանում է որպես ինքնուրույն գեղարվեստական-գրական ժանրի նմուշ: Անիում և Պոլսում փայլուն կրթություն ստացած, երկու հնագույն մշակույթների ավանդույթները կրող իշխանը իր նամակներում անդրադառնում է փիլիսոփայության, աստվածաբանության, ճարտասանության, առասպելաբանության, մանկավարժության, բնական գիտությունների, երաժշտական արվեստի և այլ հարցերի: «Թղթերը» թույլ են տալիս լիարժեք պատկերացում կազմելու նաև Գրիգոր Մագիստրոսի գեղագիտական հայացքների մասին: Մագիստրոսին բնորոշ գեղագիտական ընկալման և վերապրումի զգայական-գեղագիտական փորձի ցայտուն օրինակներից է իշխան Թոռնիկ Մամիկոնյանին Կոստանդնուպոլսից գրած թիվ 17(77) նամակը, որտեղ նկարագրված են Սբ Սոֆիայի տաճարի վեհությունն ու գեղեցկությունը, ինչպես նաև Բյուզանդիայում մեծ պահանջարկ ունեցող ներքինների երգեցողությունը, որը հնչում էր ինչպես բարձրաստիճան պաշտոնյաների հանդեսներում, այնպես էլ՝ Սբ Սոֆիայի տաճարում:

Կոստանդնուպոլսի Սբ Սոֆիայի նկարագրությունն ուշագրավ է ոչ միայն ճարտարապետական առանձնահատկությունների և տաճարի ներքին հարդարանքի վավերագրական մանրամասներով, այլ նաև տաճար այցելելուց ստացած գեղագիտական տպավորության գրական-գեղարվեստական վերարտադրմամբ: Պետք է նկատի առնել, որ տվյալ նկարագրության մեջ վավերացվել է քրիստոնեական աշխարհի գլխավոր տաճարի փառահեղությունը

մինչև նրա կողոպուտը խաչակրաց չորրորդ արշավանքի (1204) ժամանակ, երբ տաճարից տարհանվեցին բազմաթիվ արժեքներ և եկեղեցական արվեստի գործեր:

Կարծում ենք, որ Գրիգոր Մագիստրոսի սույն թղթում առկա Սբ Սոփիայի տաճարի նկարագրությունը ինչպես հեղինակի գրական շնորհի և գեղագիտական ընկալման ուշագրավ դրսևորումներից է, այնպես էլ իր զարգացման որոշակի շրջանում տաճարի ճարտարապետության ներկայացումն է: Տվյալ նկարագրությունն արժանի է ոչ միայն միջնադարյան Հայաստանի գեղագիտական մտքի և ճարտարապետության պատմության, այլ նաև, ընդհանրապես, միջնադարը ուսումնասիրողների ուշադրությանը:

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի, «Թղթեր», Կոստանդնուպոլիս, Սբ Սոփիայի տաճար, ներքինիների երգեցողություն, նկարագրություն, ճարտարապետություն:

ОПИСАНИЕ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОГО ХРАМА СВ. СОФИИ В «ПОСЛАНИИ» 17(77) ГРИГОРА МАГИСТРОСА ПАХЛАВУНИ

Анна Аревшатян, Ануш Тер-Минасян

Резюме

Политический деятель, ученый, писатель, гимнограф и эстетик Григор Магистрос был одним из образованнейших людей своего времени. Его широкие научные и художественные интересы, отражавшие новые веяния эпохи, дух секуляризации, столь ярко проявившийся в расцвете городской жизни, архитектуре и светском искусстве эпохи Анийского царства, нашли отражение в «Посланиях», являющихся образцом эпистолярия как самостоятельного художественно-литературного жанра. В своих письмах князь, получивший блестящее образование в Ани и Константинополе и возвращенный на почву двух древних культур, обращается к вопросам философии, богословия, риторики, мифологии, педагогики, естественных наук, музыкального искусства и т.д. «Послания» позволяют также составить полное представление об эстетических взглядах Григора Магистроса. Одно из ярких проявлений эстетического восприятия и переживания, эмоционально-эстетического опыта, характерного для Григора Магистроса, представлено в письме 17 (77) к князю Торнику Мамиконяну,

описывающем величие и красоту константинопольского храма Св. Софии и пение евнухов, весьма востребованное в Византии и звучавшее как на празднествах, устраиваемых высокопоставленными вельможами, так и в храме Св. Софии.

Описание храма Св. Софии константинопольской примечательно не только документальными подробностями архитектурных особенностей и внутреннего убранства храма, но и чисто литературно-художественным воспроизведением эстетического впечатления от его посещения. Следует учесть, что данное описание запечатлело великолепие главного храма христианского мира до его разграбления во время четвертого крестового похода (1204), когда из храма были вывезены многие ценности и произведения церковного искусства.

Описание Григором Магистросом в послании 17 (77) храма Св. Софии – одно из наиболее примечательных проявлений как писательского дара и эстетического восприятия автора, так и представления архитектуры храма в определённом периоде его развития. Данное описание заслуживает внимания исследователей не только эстетической мысли средневековой Армении и истории архитектуры, но и средневековья в целом.

Ключевые слова – Григор Магистрос Пахлавун, «Послания», Константинополь, храм Святой Софии, пение евнухов, описание, архитектура.

DESCRIPTION OF CONSTANTINOPLE HAGIA SOFIA CHURCH IN "EPISTLE" 17 (77) OF GRIGOR MAGISTROS PAHLAVUNI

Anna Arevshatyan, Anush Ter-Minasyan

Abstract

Political figure, scholar, writer, hymnographer and aesthetician Grigor Magistros was one of the most educated people of his time. His broad scientific and artistic interests, which reflected the new trends of the era – the spirit of secularization, so clearly manifested in the flourishing of urban life, architecture and secular art in the Ani kingdom, were reflected in the "Epistles", which are an example of epistolary as an independent artistic and literary genre. In his letters, the prince, who received an excellent education in Ani and Constantinople and raised on the soil of two ancient cultures, addresses issues of philosophy, theology, rhetoric, my-

thology, pedagogy, natural sciences, musical art, etc. "Epistles" allow us to get a complete picture of the aesthetic views of Grigor Magistros. One of the brightest manifestations of aesthetic perception and experience, emotional and aesthetic experience, characteristic of Grigor Magistros, is presented in letter 17 (77) to Prince Tornik Mamikonean, describing the greatness and beauty of the Hagia Sophia Church in Constantinople and the singing of eunuchs, highly demanded in Byzantium, which sounded both at feasts, organized by high-ranking nobles, and in the church of St. Sophia.

The description of Constantinople Hagia Sophia church is remarkable not only for the documentary details of the architectural features and interior decoration of the temple, but also for the purely literary and artistic reproduction of the aesthetic impression of visiting it. It should be noted that this description captured the splendor of the main temple of the Christian world before it was sacked during the fourth crusade (1204), when many values and works of church art were taken out of the temple.

It seems that the description by Grigor Magistros in Epistle 17 (77) of the Church of St. Sophia is one of the most notable expressions of both the author's gift and aesthetic perception, as well as the representation of the architecture of the temple in a certain period of its development. This description deserves the attention of researchers not only of aesthetic thought of medieval Armenia and the history of architecture, but also of the Middle Ages in general.

Key words – Grigor Magistros Pahlavuni, "Epistles", Constantinople, the Church of Hagia Sophia, the singing of eunuchs, description, architecture.

«L'ARMÉNIE SUR SES RUINES»: UNE CÉLÈBRE IMAGE PATRIOTIQUE ARMÉNIENNE À L'ORIGINE FRANÇAISE

Guillaume Aral (France, Nice)

Docteur en Droit

Université de Nice – Sophia-Antipolis, France

Email: guillaumearal@hotmail.com

L'article a été présenté le 05.08.2020 et a été accepté 05.08.2020 pour la publication 03.11.2020

Introduction

Une des images patriotiques les plus diffusées chez les Arméniens, dans la seconde moitié du XIXe siècle et au XXe siècle, est la gravure communément appelée «*Mère Arménie*» ou, parfois, «*Les Ruines d'Ani*». Reproduite sur des tapis ou des tapisseries, des étuis à cigarettes ou d'autres supports encore [illustration 1], elle illustre aussi nombre d'ouvrages nationalistes jusqu'à nos jours [illustration 2].

J'avais écrit, en 2006, dans le catalogue «Les Peintres arméniens»¹, que je soupçonnais l'artiste Sapon Bézirdjian (1837-1919) d'être l'auteur de cette iconographie. J'avais en effet retrouvé une lithographie en couleurs, publiée sous son nom et imprimée à Marseille [illustration 3]. En y regardant de plus près, il y était indiqué «*Publié en couleur par Sapon Bézirdjian, 5 rue Gozlin, Paris*». Autrement dit, Bézirdjian ne revendiquait pas la paternité de l'œuvre mais uniquement sa publication «*en couleur*». Dans ma notice de 2006, j'évoquais également la piste de Djanik Aramian (1820-1879), typographe et imprimeur à Paris, mais je n'avais qu'une intuition, étayée par aucun document.

Chapitre 1 : La gravure d'Amédée Pégard

Récemment, grâce à la numérisation de la revue arménienne *Etchmiadzine* (Էջմիածին), j'ai pu accéder à un article de M. Hakobian, intitulé «L'idée de Mère Arménie dans la pensée arménienne de libération»², lequel révélait

¹ Aral 2007, 19.

² Հակոբյան 1985, 71-76:

que l'iconographie remontait à 1860 lorsque Djanik Aramian publia à Paris un manuel scolaire destiné aux enfants arméniens, *Դասարանի Հայկազն Մանկան*. L'auteur de l'article ne reproduisait toutefois pas l'image et ne précisait pas qui en était le dessinateur.

J'ai retrouvé cet ouvrage numérisé sur internet³ et notre image y apparaît, effectivement, sous la forme d'une gravure sur bois, dans une version plus simple que celle publiée par Bézirdjian. Beaucoup de détails sont manquants, mais cette gravure en est indéniablement le prototype. Elle est signée Pégard (Amédée Pégard, né en 1816) qui est également l'auteur de plusieurs autres illustrations de ce manuel. L'illustrateur français est donc le créateur originel de cette image arménienne [illustration 4].

Dans le même ouvrage, une gravure fait pendant à celle de Pégard. Elle est intitulée en arménien *Ողբ Հայաստանեայց*, c'est-à-dire *L'Âme de l'Arménie* et représente une jeune fille marchant dans un paysage parsemé de ruines. Elle est signée par Lacoste Fils Ainé qui était un graveur sur bois parisien [illustration 5].

Les deux gravures sont accompagnées par la légende suivante, ici traduite en français: «*La trahison de Fragul et des autres princes mit fin à la liberté de l'Arménie, et l'on ne vit plus aucun pouvoir légitime sur ce territoire après David⁴. Mais l'Âme de l'Arménie⁵ a survécu. De ses yeux remplis de larmes mais brillants de lumière, elle veille sur les ruines de Haïg, des Arsacides, des Bagratides et des Roubénides. Elle regarde et exhorte à l'illumination sa race, noble et respectable – et pas uniquement du fait de son ancienneté de quarante siècles; elle guerroye et défend, au prix de son sang, le Christianisme en Orient ; elle reste clairvoyante, et à ce titre, elle est digne de sa Patrie*» [illustration 6].

Le texte semble davantage décrire la gravure de Pégard, où une femme pleure et veille en même temps sur les ruines de sa patrie détruite, au pied du

³ http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/dasaran_haykazn1860_index.

⁴ Il s'agit d'une référence à l'histoire de David Bek qui aurait pu réussir à créer un Etat arménien indépendant en Siounie, vers 1725, s'il n'avait été trahi par un mélik arménien dénommé Fragul. Voir le récit de Stéphane Chahoumian, intitulé *Histoire de Davith-Bek*, traduit en français et publié par Marie-Félicité Brosset, *Collection d'historiens arméniens* 1876, Saint-Petersbourg, t. II, 223-256.

⁵ Le mot *Ողբ* se traduit par *Esprit* s'il est au masculin et par *Âme* s'il est au féminin, ce qui est le cas ici.

mont Ararat. Il est donc probable que le titre originel de notre image était «L'Âme de l'Arménie sur ses ruines». Car nous ne pouvons ne pas faire le lien entre notre gravure et le fameux tableau d'Eugène Delacroix «La Grèce sur les ruines de Missolonghi» (1826) qui représente une allégorie de la Grèce chrétienne sous la forme d'une jeune femme, en costume national, debout sur les ruines de la ville martyre, prête au sacrifice [illustration 7]. La cause des Grecs pour leur indépendance était largement soutenue par l'opinion publique française et leur résistance héroïque lors du siège de Missolonghi par les Turcs amplifia cette sympathie. D'autant plus que des intellectuels comme Chateaubriand, Victor Hugo, Lord Byron et bien d'autres encore exaltèrent dans leurs œuvres la noblesse de la lutte indépendantiste des Grecs. En peinture, Delacroix – qui avait déjà connu un grand succès en 1824 avec son grand tableau sur la cause grecque intitulé «Scènes des massacres de Scio» – réussit avec «La Grèce sur les ruines de Missolonghi» à inscrire durablement dans l'imaginaire français la figure allégorique de la femme grecque prête au sacrifice. C'est sans doute cette image féminine que Pégard et Aramian avaient en tête pour exalter le patriotisme arménien.

L'attitude de la femme de la gravure de Pégard n'est pas non plus sans rappeler l'iconographie des monnaies romaines qui commémoraient les conquêtes impériales. Certaines monnaies *Armenia Capta* mettent en exergue les symboles royaux de l'Arménie vaincue (tiare et carquois) [illustration 8], tandis d'autres représentent l'Arménie comme une captive assise et éplorée [illustration 9].

Pégard est-il l'auteur intellectuel de ce dessin? Ou son rôle ne s'est-il limité qu'à mettre en forme une idée originale d'Aramian? Comme, dans le même manuel, nous trouvons pour la première fois les armoiries (imaginaires) de l'Arménie (celles qui seront tant de fois reproduites au cours des décennies suivantes), et que seul Aramian avait la culture requise pour inventer de telles armoiries, nous pouvons affirmer que Pégard ne fut que «la main» de Djanik Aramian [illustration 10].

Chapitre 2 : La gravure de Frédéric Sorrieu

Entre l'image prototype de Pégard et celle «publiée en couleur» par Bézirdjian, il manquait la pièce intermédiaire. J'ai eu la chance, après bien des

recherches, de la trouver et de l'acquérir pour ma collection. Elle est mesure 50 par 57 cm et est signée Sorrieu [illustration 11].

C'est donc à Frédéric Sorrieu (1807-1887), alors graveur de grande renommée, qu'Aramian fit appel pour améliorer son *Âme de l'Arménie*.

Sorrieu était notamment connu pour avoir brillamment illustré les idées utopistes de 1848 – celles d'une «République universelle démocratique et sociale» – par plusieurs lithographies à l'iconographie allégorique et symboliste forte. L'artiste va ancrer dans l'imaginaire collectif la représentation de la République sous la forme d'une divinité vêtue à l'antique, portant sur la tête un bonnet phrygien et tenant dans une main une torche illuminant et guidant le monde et, dans l'autre, la Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen. Cette iconographie va donner naissance à la Marianne française mais aussi, bien plus tard, à la Statue de la Liberté d'Auguste Bartholdi.

La gravure de Sorrieu intitulée *Le Pacte* est particulièrement intéressante car elle illustre la dimension nationaliste du *Printemps des peuples* de 1848: une longue procession des différentes nations européennes libérées des rois, identifiées par leurs drapeaux, défile devant un arbre de la liberté vers la statue de la République, symbolisée par son allégorie féminine. La déchéance des monarques est symbolisée par un sol au premier plan jonché d'attributs royaux (comme dans la gravure de Pégard) [illustration 12].

Sorrieu est donc l'artiste idéal pour Aramian : un artiste renommé, sensible à la cause des peuples opprimés, et spécialisé dans les images allégoriques. Il va reprendre la gravure de Pégard en la rendant plus gracieuse et artistique. Il ajoute de nombreux détails, puisque le format plus important de sa lithographie le lui permet. Ces ajouts sont nécessairement «soufflés» par Aramian car ils nécessitent une grande connaissance de l'histoire et de la langue arméniennes, que ne pouvait pas avoir l'artiste français.

Nous connaissons la date précise de sa publication car la lithographie est enregistrée au dépôt légal de l'imprimerie en août 1861⁶.

La lithographie, en noir et blanc, est titrée en arménien «Հայաստան» (Arménie), et est sous-titrée en français « *L'Arménie sur ses ruines* ». Une mention en arménien «Փարիզ. նկար. Սորիյիով:- Սեպ. Ճանհկայ Արամեան:»

⁶ *Bibliographie de la France, Journal général de l'imprimerie et de la librairie*, 10 août 1861, sous le n° 1839.

indique que l'œuvre a été faite à Paris, que les peintres sont Sorrieu et « séboubh » (chevalier) Djanik Aramian. Il s'agit donc bien d'une œuvre de collaboration entre Aramian et Sorrieu. Il est également précisé, en français, que la lithographie est imprimée chez Lemercier.

Le choix de Lemercier n'est pas dû au hasard. Cet imprimeur parisien a déjà travaillé avec les Arméniens de Paris. Il a notamment imprimé les portraits lithographiques de Sarkis *vartabed* Théodore, directeur du Collège national arménien, de Corène *vartabed* Calfa, préfet des études dudit Collège, de Gabriel *vartabed* Aïvazovsky, fondateur du Collège, et du Père Ambroise Calfa, également professeur au Collège. Il est fort probable que ce sont les frères Calfa – dits aussi Nar Bey et qui se feront encore appelés plus tard Princes de Lusignan – qui introduisent Djanik Aramian à l'imprimeur Lemercier. En effet, Corène *vartabed* Calfa a publié en 1859 chez Aramian une traduction en vers arméniens des *Harmonies* de son ami Alphonse de Lamartine; et dans cet ouvrage, il y a le portrait lithographique du père de Corène, Kévork Calfa, imprimé justement chez Lemercier. Le prestige de la famille Calfa dans le milieu intellectuel français était alors important car Corène et Ambroise ont traduit de nombreux auteurs français en arménien. Le rôle précurseur des frères Calfa dans la naissance du mouvement arménophile français est malheureusement trop souvent ignoré⁷.

Dans le journal arménien de Paris, *L'Aube de l'Ararat*, publié quelques semaines après la sortie de la lithographie, Aramian donne les clés pour l'interprétation de l'image⁸. Celles-ci étant confuses, nous en faisons la synthèse.

L'Âme de l'Arménie est assise sur les ruines des cités historiques nationales, dont les noms sont inscrits dans la pierre : Vagharchapat, Sis, Tigranakerk, Mouch, Karin (Erzérourm), Van, Ani, Dvin, Armavir, Nakhitchévan, Artachat et Kars. À ses pieds, les oripeaux royaux des anciens souverains de l'Arménie indépendante gisent au sol : la tiare de Tigrane et la couronne des Lusignan (avec la croix chrétienne) ainsi que des drapeaux nationaux. Les armes abandonnées au milieu des ossements éparpillés évoquent les différentes batailles perdues aux cours des siècles. De même, la main qui sur-

⁷ *De l'Arménie à Montmartre, le mouvement arménophile en France, 1878-1923*, catalogue de l'exposition, Paris, Musée de Montmartre, 4 avril - 24 juin 2007. Il n'est fait aucune mention des Calfa dans ce catalogue, ni même de la gravure « *L'Arménie sur ses ruines* ».

⁸ Արշալոյս արարաւոյան, 23 septembre 1861, n° 658.

git à droite, tenant une croix près d'une Bible, commémore les combattants tombés pour la foi chrétienne. Cette main n'est pas décomposée comme les autres ossements sans doute pour signifier que le christianisme n'est pas totalement mort. Mais l'Arménie a eu une histoire pré-chrétienne qu'Aramian ne veut pas occulter. L'armure sur la gauche rappelle, selon les dires d'Aramian lui-même, celle d'Ara le Bel, le roi mythologique arménien tué au combat par les troupes de la reine assyrienne Sémiramis. Au second plan, la déesse arménienne Anahit – reconnaissable à son arc et au croissant de lune sur sa tête – contemple la scène de loin. Au bord du fleuve Araxe, on aperçoit une église arménienne (probablement celle d'Etchmiadzine) qui côtoie le temple païen de Vahagn **[illustration 13]**.

Il est intéressant de noter que Sorrieu a ajouté un détail par rapport à la gravure Pégard, détail qui renforce l'évocation du tableau de Delacroix : la main du mort qui surgit des ruines à droite (tenant la croix) rappelle évidemment la main cadavérique qui surgit des ruines de Missolonghi, aussi sur la droite.

Toutefois une différence majeure distingue les deux images : dans le tableau de Delacroix, l'ennemi ottoman est représenté à l'arrière-plan, tandis que, dans la gravure de Sorrieu, aucun symbole turc, perse ou musulman n'est visible. Cela est certainement dû à la volonté de ne pas froisser la susceptibilité du sultan et des dirigeants ottomans, dans une période où la communauté arménienne bénéficie d'une heureuse et récente bienveillance de leur part.

En effet, cachée au milieu de cette forêt de symboles tristes et nostalgiques, se trouve une lueur d'espoir. Sur la gauche, une deuxième main, une main « vivante », jaillit de la terre dans un halo de lumière et brandit un document sur lequel nous pouvons lire Սահման, abréviation (faute de place) de Սահմանադրություն : Constitution. C'est à la toute récente « Constitution nationale arménienne » qu'il est ici fait référence. Ce document de 1860, pompeusement intitulé Constitution, est en réalité le règlement de la communauté arménienne au sein de l'Empire ottoman, validé par la Sublime Porte. Elle constitue une avancée importante pour la communauté dans la mesure où, désormais, l'élection du patriarche échappe au choix du sultan et au jeu d'influences des oligarques arméniens, les *amiras*. Le principe de l'élection démocratique, issu de la révolution française de 1848, s'applique pour la désignation du patriarche qui dirige maintenant la communauté assisté d'une assemblée nationale, également élue. L'administration de la communauté

(c'est-à-dire la vie de ses églises, de ses écoles, de ses hôpitaux et de ses associations de bienfaisance, avec, comme corollaire, la perception de taxes communautaires) est régie selon des principes démocratiques, mais tels que promus par les francs-maçons, c'est-à-dire une démocratie censitaire privilégiant les plus riches, les plus urbains et les plus éduqués, censés être les plus éclairés pour diriger la nation. Cette idée est profondément ancrée chez les Arméniens « progressistes ». Déjà en avril 1849, quelques mois après la révolution de 1848, des étudiants arméniens de Paris, fondèrent la *Société araratienne*, d'inspiration maçonnique, dont le manifeste exprimait précisément cette idée : « *Seule l'élite d'une nation peut comprendre la véritable signification du mot nation (...) parce la condition misérable du peuple le rend ignorant* »⁹.

Ce n'est donc pas un hasard si la franc-maçonnerie constantinopolitaine sera surreprésentée à l'Assemblée nationale arménienne¹⁰. Et les francs-maçons arméniens, friands de symbolisme, vont largement promouvoir l'image de *l'Arménie sur ces ruines* parce qu'elle met en exergue à la fois les symboles historiques nationaux et « leur » Constitution [illustration 14].

Conclusion

La « réception » de notre image par les Arméniens, même non francs-maçons, fut enthousiaste. Elle se diffusa rapidement et durablement dans les milieux patriotiques arméniens de l'Empire ottoman, le plus souvent sous le nom de *Mère Arménie*. Des tirages plus populaires furent édités, comme celle de SaponBézirdjian, voire des versions revisitées [illustration 15]. Si cette image ne fut que très peu diffusée après 1921 en Arménie soviétique – sans doute à cause de sa dimension maçonnique et de son message indépendantiste – elle continua, en diaspora, à symboliser l'Arménie jusque dans les années 1960, c'est-à-dire un siècle après sa création [illustration 16].

Les noms de ses créateurs français, Pégard et Sorrieu, ainsi que son auteur intellectuel, Aramian, furent oubliés. L'image appartient désormais au patrimoine immatériel arménien. Mais sa genèse française ne saurait, pour autant, être ignorée des érudits.

⁹ Արշալույս արարատյան, 23 juin 1850, n° 366.

¹⁰ Jamgocyan 2017.

Bibliographie

- Արշալույս արարատյան, Փարիզ, 23 հունիսի 1850, N 366 և 23 սեպտեմբերի 1861, N 658:
- Հակոբյան Մ. 1985, Մայր Հայաստանի գաղափարը հայ ազատասիրական մտքի ոլորտներում, Էջմիածին, N 4, էջ 71-76.
- Aral G. 2007, Les Peintres arméniens, 19-20e siècle, catalogue de l'exposition du Château-Musée Grimaldi de Cagnes-sur-Mer, 2 décembre 2006 - 4 mars 2007.
- De l'Arménie à Montmartre, le mouvement arménophile en France, 1878-1923, catalogue de l'exposition, Paris, Musée de Montmartre, 4 avril - 24 juin 2007.
- Chahoumian St. 1876, Histoire de Davith-Bek, traduit en français et publié par Marie-Félicité Brosset, Collection d'historiens arméniens, Saint-Pétersbourg, t. II, p. 223-256.
- Jamgocyan O. 2017, Les Francs-maçons arméniens et la Constitution de l'Arménie ottomane, Constantinople 1863, Paris, Editions du Bosphor, 279 p.

Liste des illustrations

1. Étui à cigarettes vers 1910, coll. privée
2. Couverture du livre d'Aram Turabian, L'Éternelle victime de la diplomatie européenne, publié à Marseille en 1929
3. Հայաստան, lithographie en couleurs de Sopon Bézirdjian, 45x55 cm, coll. Association culturelle arménienne de Nice
4. L'Arménie sur ses ruines, gravure de Pégard publiée par Aramian en 1860
5. L'Âme de l'Arménie, gravure de Lacoste
6. La gravure de Pégard et la légende rédigée par Aramian
7. La Grèce sur les ruines de Missolonghi, tableau d'Eugène Delacroix, 1826, Musée des Beaux-Arts de Bordeaux
8. Armenia capta, pièce de monnaie datant du règne d'Auguste
9. Armenia capta, pièce de monnaie datant du règne de Marc-Aurèle
10. Les armoiries de l'État d'Arménie imaginées par Aramian en 1860
11. L'Arménie sur ses ruines, lithographie de F. Sorrieu, 1861, coll. de l'auteur
12. Le Pacte, lithographie de F. Sorrieu, 1848
13. Détail de la lithographie de Sorrieu montrant la couronne chrétienne des Lusignan, identique à celles figurant sur les armoiries de l'Arménie dessinées par Aramian en 1860 (ill. 9)
14. Détail de la lithographie de Sorrieu montrant la main tenant la Constitution
15. Couverture du périodique Le Monde arménien, Bruxelles, 1938
16. Hovhannes Hadjian, Sur les routes du génocide arménien, Téhéran, 1965

«ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ ԻՐ ԱՎԵՐԱԿՆԵՐԻ ՎՐԱ». ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԻ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գիյոմ Արալ (Ֆրանսիա, Նիցցա)

Ամփոփում

Քչերին է հայտնի XIX և XX դդ. «Հայաստանի ոգին», ապա՝ «Հայաստանը իր ավերակների վրա», իսկ այսօր՝ ավելի շատ՝ «Մայր Հայաստան» կոչվող ամենատարածված հայրենասիրական պատկերներից մեկի սկզբնաղբյուրի պատմությունը: Այն 1860-1861 թթ. Փարիզում նախագծել է տպագրիչ Զանիկ Արամյանը, սկզբում՝ ֆրանսիացի փորագրող Ամեդե Պեգարի (ծնվել է 1816 թ.), ապա վիմագրագետ Ֆրեդերիկ Սորիոյի (1807-1887) հետ համատեղ, որը պատկերին տվել է իր վերջնական ձևը: Բացի հայրենաբաղձությունից, որն արտահայտված է իր երբեմնի անկախության խորհրդանիշների վրա լաց եղող «Հայաստանի ոգու» ալեգորիայի պատկերով, այս տեսարանը խորհրդանշում է 1860-ին Կոստանդնուպոլսում ընդունված՝ Հայաստանի Ազգային սահմանադրության շնորհիվ ի հայտ եկած մեծ հույսը, որով խթանվում էր համայնքի ներկայացուցիչների ընտրության համակարգը:

Բանալի բառեր՝ Ֆրանսիայի հայկական համայնք, Հայաստանի ազգային սահմանադրություն, հայկական մասոնականություն, Մայր Հայաստան, Զանիկ Արամյան, Ամեդե Պեգար, Ֆրեդերիկ Սորիո:

«АРМЕНИЯ НА СВОИХ РУИНАХ»: О ФРАНЦУЗСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ АРМЯНСКОГО ПАТРИОТИЧЕСКОГО ОБРАЗА

Гийом Арал (Франция, Ницца)

Резюме

Очень немногим известна история создания одного из самых распространенных армянских патриотических образов XIX и XX века, первоначально называвшегося «Душа Армении», затем «Армения на своих руинах», а сегодня – «Мать Армения». Он был создан в Париже в 1860-1861 годах печатником Джаником Арамяном вместе с французским гравером Амеде Пегардом (род. в 1816 году) и литографом Фредериком Сорье (1807-1887). Помимо ностальгических чувств, связанных с прошлой неза-

висимостью, изображение символизирует для армянского народа надежду на будущее в связи с принятием Национальной конституции Армении (1860 г.).

Ключевые слова – армянская община Франции, Национальная конституция Армении, армянское масонство, Мать Армения, Джаник Арамян, Амеде Пегард, Фредерик Сорье.

"ARMENIA ON ITS RUINS": TOWARDS THE FRENCH ORIGIN OF THE ARMENIAN PATRIOTIC IMAGE

Guillaume Aral (France, Nice)

Abstract

The story of one of the most widely circulated Armenian patriotic images of the 19th and 20th centuries - originally titled "The Soul of Armenia", then "Armenia in its Ruins" and today more commonly known as "Mother Armenia" – is little known. It was designed in Paris in 1860-1861 by the printer Djanik Aramian in collaboration with, at first, the French engraver Amédée Pégard (born in 1816) then with the lithographer Frédéric Sorrieu (1807-1887), who gave him its final form. Beyond the nostalgia expressed by the allegory of the Soul of Armenia weeping over the symbols of its past independence, the image reflects the immense hope aroused by the recent Armenian National Constitution, adopted in Constantinople in 1860, which promotes the system of electing community representatives by censal suffrage.

Key words – Armenian Community of France, Armenian National Constitution, Armenian Freemasonry, Mother of Armenia, Djanik Aramian, Amédée Pégard, Frédéric Sorrieu.

L'HYPNOSE DANS LA DRAMATURGIE DE VALERE NOVARINA

Novarina ou un théâtre hypnotique

Saté Khachatryan (Lyon, France)

PhD en lettre et littérature

Directrice artistique de la compagnie "Saté-Atré" Lyon, France

Email: satheatre85@yahoo.com

L'article a été présenté le 30.12.2019 et a été accepté 03.10.2020 pour la publication 03.11.2020

«La parole vient à l'intérieur de nous, de ce qui est hors de nous. Elle est étrangère à nous et comme en nous la marque d'un passage étranger. Au plus profond de moi, la parole ne m'appartient pas, est la trace du mystère d'autrui»¹.

Introduction

Dans son livre «Créer le réel», Melchior donne une trentaine de synonymes à «hypnose». Certains ont attiré notre attention : *demi-sommeil intermédiaire, somnambulisme provoqué, état de veille paradoxale, état second, état d'ouverture au changement, mode particulier de fonctionnement, là où vous pouvez expérimenter les choses différemment au milieu de nulle part, espace où les frontières sont différentes, transe, état plus profond, état différent, entrée dans un autre type de réalité, type spécifique de relation à soi-même, ouverture à soi-même, état d'ouverture aux possibles, espace de tous les possibles...*². Nous pouvons dire, de ce fait, que l'hypnose est l'espace où peut avoir lieu la rencontre la plus importante, la plus improbable et la plus incroyable : la rencontre avec soi-même, avec son être originel, celui qui n'est pas touché par le conditionnement et pour qui les règles socio-culturelles n'existent pas. De nombreux auteurs (y compris des auteurs dramatiques) sont à la recherche de cet être depuis la nuit des temps. Ils cherchent cet être qui se trouve dans cet «état d'éveil à soi», dans cet espace «de plus grande li-

¹ Novarina 1991, 10.

² Melchior 1998, 123-124.

berté », dans « cet ailleurs de soi-même »³. Ne s'agit-il pas de l'être à la fois présent et absent en nous dont parle aussi Novarina dans *Le Théâtre de la Parole* : « Il y a en nous, très au fond, la conscience d'une présence autre, d'un autre que nous même, accueilli et manquant, dont nous avons la garde secrète, dont nous gardons le manque et la marque. Dieu est la quatrième personne du singulier. Il n'y a que cette conscience d'un autre en nous, cette absence étrangère, ce souvenir d'une empreinte laissée, ce vide, laissé, qui nous permettent de donner notre parole »⁴?

Plusieurs choses nous ont incité à trouver un certain lien, ou une certaine coïncidence entre l'hypnose et la parole novarinienne. Dans l'état hypnotique le sujet peut arriver à l'abréaction, qui est « une décharge émotionnelle par laquelle un sujet se libère d'un événement oublié qui l'avait traumatisé »⁵. L'abréaction peut être accompagnée par « un flux verbal intarissable et désordonné »⁶ ou une diarrhée verbale, qu'on appelle logorrhée. C'est justement cette parole logorrhéique, désordonnée, dispersée, cette incontinence verbale qu'on trouve dans les œuvres de Novarina. Ne cherche-t-il pas justement cet espace « où les frontières sont différentes » et où les frontières du langage sont différentes également, « cet autre type de réalité » où est indispensable un autre type de parole pour s'adresser à soi-même ? La parole novarinienne cherche à fuir, elle est en mouvement permanent, en construction constante, en déconstruction mouvante : un boléro verbal, poétique, sans début sans fin, commencée nulle part et jamais achevée ... La force des textes novariniens est que, comme l'écrit Bernadette Bosc, « deux lignes /.../ contiennent tout, le roman et le théâtre »⁷.

Contrairement à d'autres écritures, les pages, chez Novarina, sont peuplées de chiffres, de noms, de personnages, de paroles, d'un langage qui « zigzague », qui fuit, qui est en chasse permanente du verbe, qui est à l'écoute du verbe, qui arrive à rompre l'esprit critique afin d'accéder à son commencement ; là les mots prennent non seulement un autre sens, mais aussi une autre forme physique, car il faut rappeler que l'écriture de Novarina est

³ Melchior 1998, 124.

⁴ Novarina 1989, 166-167.

⁵ Le petit *Larousse de la Psychologie* 2013, 648.

⁶ Le petit *Larousse de la Psychologie* 2013, 787.

⁷ Bost 2004, 19-20.

une écriture physique, visuelle, et une composition de structure peu naturelle: «*Tout dépenser. Pas garder ses petites réserves, pas avoir peur de s'essouffler*»⁸. «*L'idée de vider, d'arriver à un vide, à un état substantiel, original, primaire. Arriver à un point de départ. L'importance de la place du vide, le vide comme générateur d'un nouveau, d'un début qui ne se répète jamais*»⁹.

L'auteur cherche à trouver l'essence même de la parole, celle qui a existé avant, car au commencement il y avait la Parole. Il n'est pas loin de l'idée du mouvement ZAOUM et des futuristes russes pour lesquels : «en tant que créatrice du mythe, la parole en mourant, accouche du mythe et vice versa»¹⁰. Dans ses recherches de la parole pure, il rejoint les futuristes russes, qui étaient «/.../ très attentif/s/ au problème de la productivité verbale : non seulement l'image, mais «la parole comme telle», «la lettre comme telle» sont productrices de sens, ce qui constitue les bases d'une langue nouvelle, le «*zaoum*», qui signifie langue «au-delà de la raison», «trans-mentale», «trans-rationnelle»¹¹. La parole de Novarina est une parole qui est *zaoum* (3a ym), qui est au-delà de la raison... Cet auteur sonore cherche à toucher le côté instinctif du langage, crée un jeu phonétique dans son écriture, une sorte de symphonie des onomatopées, une parole logorrhéique, intarissable et désordonnée, prise dans l'incapacité de refreiner les propos, engendre une nouvelle langue, une langue inconnue, qu'on pourrait comparer à la glossolalie. «L'énoncé glossolalique est un «semblant de langue», qui se situe du côté d'un non-sens ou d'un hors-sens»¹².

«*Nihil-dablidébili-mahildéblibladé-boladinoméliséblisable-bladémi-nihilb ladédolomi-vélénémilisiblado-labléblidomélanoadmissible-vélidélolibladébilid e-blidilibinal*»¹³.

L'invention de cette nouvelle langue n'est pas seulement du domaine du néologisme, mais aussi du domaine de l'énoncé glossolalique : «La voix devient ainsi souffle sacré, qui tend vers le degré zéro du langage et de la communica-

⁸ Novarina 1989, 10.

⁹ Novarina 1999, 22.

¹⁰ Les Frères Bourliouk, Gouro, Vladimir Maïakovski, <https://journals.openedition.org/narratologie/6681>.

¹¹ Eléna Galtsova, <https://journals.openedition.org/narratologie/6681>.

¹² Anne Tomiche dans *Glossaires*: 2003, 67, <https://www.cairn.info/revue-de-litterature-comparee-2003-1-61.htm>.

¹³ Novarina 2007, 76.

tion avec les hommes pour se tourner vers le divin et donner à entendre la « région la plus sacrée de la poésie »¹⁴. Le degré zéro, voilà vers quoi tend la parole de Novarina, voilà d'où sort cette parole qui zigzague sur la frontière du délire. Cette langue pourrait être décrite avec les mots de Deleuze : « une sorte de langue étrangère, qui n'est pas une autre langue, ni un patois retrouvé, mais un devenir-autre de la langue, une minoration de cette langue majeure, un délire qui l'emporte »¹⁵. Cette invention d'une nouvelle langue a peut-être l'envie utopique de parler de « l'autre chose, la chose autre, la non-chose, l'antichose, l'envers de la chose, l'autrement de la chose »¹⁶ que cherche sans cesse l'auteur, car, comme disait Jean Tardieu « Les mots dont je rêve n'existent pas »...

Quelques techniques d'induction présentes dans l'écriture de Novarina

Pour faciliter l'induction dans l'hypnose Melchior cite quelques principes, dont un a particulièrement attiré notre attention : Favoriser la confusion¹⁷. Cette technique, qui est largement utilisée par les hypnothérapeutes afin de faciliter l'induction, est librement exploitée par Novarina : toute une écriture est minutieusement pensée et basée sur la confusion. En favorisant la confusion, l'auteur arrive à un certain degré de dissociation chez le lecteur ce qui, petit à petit, entraîne à la mise en veilleuse de la conscience rationnelle. On ne comprend pas tout, en tant que lecteur, très rapidement on abandonne la volonté de comprendre et petit à petit on plonge dans quelque chose d'inconnu, de sonore, d'étrange, de dérangentant...

L'induction dans l'hypnose commence par l'accompagnement et se poursuit par l'orientation, comme nous l'avons déjà mentionné en haut. Novarina nous transporte vers des contrées verbales, nous jette dans le ventre de la parole et ordonne : « Langues du monde, dont je n'ai pas vénéré vos paroles, parlez-moi aujourd'hui »¹⁸. Essayant de trouver la fable, l'action et le personnage et ne trouvant aucune satisfaction à ses recherches, le lecteur abandonne finalement l'envie de comprendre, en passant par la confusion du verbe et de

¹⁴ Ball 2003, 29.

¹⁵ Deleuze 1993, 15.

¹⁶ Novarina 2012, 44.

¹⁷ Melchior 1998, 156.

¹⁸ Melchior 1998, 22.

sa logique, il arrive à un certain lâcher prise : il abandonne l'idée de maîtriser le texte et arrive à une lecture qui n'a pas pour but de comprendre, mais plutôt de saisir le sens... «saisir sans prendre»¹⁹, saisir sans dominer. Saisir la traversée du verbe revient à la beauté de saisir la traversée d'une étoile filante. Avoir vu le vol d'une étoile nous laisse la sensation d'avoir touché l'inexplicable, le grand, l'éternel... De même pour la parole de Novarina, nous ne pouvons pas réussir à comprendre car l'auteur même déclare que ce n'est pas pour comprendre que l'on parle. L'incroyable dans cette écriture est cette traversée de la parole qui se fait à l'intérieur de nous, comme si cette belle étoile filante traversait notre esprit et notre corps, notre œil et notre oreille et laissait une trace, un souvenir, une sensation d'avoir touché l'intouchable, d'avoir saisi l'insaisissable... Parce qu'au final «La parole ne nous a été donnée que pour entendre ce qui est tu»²⁰. Cette parole logorrhéique qui, par définition est un dysfonctionnement du langage, fonctionne sous la plume de Novarina. C'est le fonctionnement du dysfonctionnement qui est paradoxal dans son écriture et qui demande au lecteur d'être son collaborateur en étant en mode de décodage sans cesse ; comme l'indique Roman Jakobson «Le destinataire est un encodeur, et le destinataire est un décodeur»²¹.

C'est la parole qui s'exprime en chute libre, les images qui défilent n'ont pas la production d'une pensée, mais sont le produit de la parole même, une parole qui ne se charge pas d'être comprise pour accéder à un espace qu'on pourrait oser appeler le subconscient. «Fondamentalement déconcertante, dérangement, l'œuvre de Valère Novarina tire sa sève de ce déplacement qui oblige acteurs, lecteurs, spectateurs à réviser leurs modes d'appréhension et d'interprétation»²². Ce qui est paradoxal dans son écriture, c'est l'effort constant qui est demandé au lecteur et la liberté totale qui lui est accordée, cette possibilité d'être toujours à l'intérieur et à l'extérieur du texte.

L'un des meilleurs moyens de favoriser la confusion est de jouer avec les temps. Quand dans la dramaturgie, dans l'écriture dramatique contemporaine, les auteurs passent du présent au passé ou utilisent tout de suite le fu-

¹⁹ Novarina 1989, 64.

²⁰ Novarina 1999, 30.

²¹ Jakobson, [https://courspsycho.blog4ever.com/langage-enfantin-et-ap hasie-roman-jakobson](https://courspsycho.blog4ever.com/langage-enfantin-et-ap-hasie-roman-jakobson).

²² Boblet 2006, 914.

tur, la confusion est là : le lecteur ou le spectateur perd ses repères temporels. Cette technique est utilisée dans l'hypnose notamment pour favoriser la reviviscence. C'est surtout «théâtralisé» quand on parle de la régression en âge dans l'hypnose, quand on demande à l'hypnotisant de se retrouver à l'âge de ses six ans par exemple. Là, encore une fois, il s'agit d'une sorte de mise en scène, jeu de rôle, dans lequel l'hypnotisant-adulte joue naturellement un enfant de tel ou tel âge. Melchior dit : « /.../ «faire du théâtre » implique dans une certaine mesure de pouvoir *jouer*, au sens théâtral du mot»²³.

Ce que nous pouvons remarquer dans l'écriture de Novarina, c'est que les actions ne sont presque jamais tournée vers l'avenir, tout est entre le passé et le présent : «J'ai gési, je gisais, gésissais, je geu, ja pas gési non plus/.../»²⁴. À travers les siècles, presque tous les auteurs ont eu avec la notion de temps une relation philosophique ; l'impossibilité de sortir du temps, de le maîtriser étant un sujet de réflexion pour beaucoup. Il est impossible de saisir le temps car «/.../ le temps est l'image de l'éternité» et selon Platon «le temps et l'éternité se ressemblent»²⁵. Est-il possible de réduire l'éternité, de la placer dans la parole, dans l'image, si «Au fond le temps est la mesure même de l'indicible»²⁶.

Un autre moyen important pour accéder à «cet état d'ouverture aux possibles» ou à «cet espace de tous les possibles»²⁷, comme dit Melchior, est la «dépotentialisation de la conscience vigile»²⁸. Afin de «dépotentialiser la conscience vigile» d'une personne il faut la «désorienter... en la sortant de ses cadres de références habituels. C'est la méthode de confusion développée par Milton Erickson»²⁹ écrit Melchior. Il continue : «Il s'agit de rendre la réalité momentanément inassimilable par la personne, de faire en sorte qu'elle soit provisoirement insensée, qu'il ne soit possible de lui donner sens. Il en résulte une sorte de sidération dans laquelle la personne cherche tellement à faire du sens avec ce qui se passe que ses capacités de répondre se trouvent saturées»³⁰. Face à une parole qui avance en reculant, qui piétine, qui est dirigée

²³ Melchior 1998, 248.

²⁴ Novarina 1989, 11.

²⁵ Mondzain 2004, 187.

²⁶ Mondzain 2004, 187.

²⁷ Melchior 1998, 124.

²⁸ Melchior 1998, 161.

²⁹ Melchior 1998, 189.

³⁰ Melchior 1998, 189.

par le son, le lecteur se trouve en «/.../ confrontation à la fois agressive et jubilatoire avec l'usage collectif de la parole»³¹. Devant la parole glissante de Novarina, nous essayons de décoder l'information reçue, mais le résultat de cette confrontation avec le texte est que notre conscience vigilante finit par abandonner l'envie de comprendre et se déplace vers un état second, un état de veille paradoxale ou dans un autre type de réalité. «L'entreprise des textes novariens /.../ est entre autres choses une quête de cet impensable impensé»³².

Melchior parle également de «l'agrammaticalisme» et «d'une structure syntaxique incorrecte»³³ qui favorisent à leur tour la modification de l'état de conscience et amènent facilement vers l'état de transe. C'est justement de cette agrammaticalisme que l'écriture de Novarina est dotée. La déstructuration de la syntaxe «normale», qui entraîne une déstructuration des phrases, est très familière à l'écriture du théâtre contemporain, nous le remarquons non seulement chez Novarina, mais également chez Jean-Luc Lagarce, chez Georges-Didier Gabily et bien d'autres, qui sont connus justement pour leur «talent» de déconstruire la langue pour mieux la construire. Cette façon de formuler les phrases aide l'hémisphère gauche (responsable de la partie logique et rationnelle de notre cerveau) à abandonner toute analyse rationnelle à la réception de l'information. Mais mis à part l'agrammaticalisme, Melchior mentionne également «les structures syntaxiques complexes»³⁴ qui «surchargent les fonctions de décodage logique de l'information, ce qui laisse davantage de place à une saisie globale, non analytique de type «hémisphère droit»³⁵.

«A celui qui dit : je pense donc je suis, comme à celui qui dit je suis celui qui pense, comme à celui qui dit je suis celui qui est, moi je dis : je serai celui qui sera, j'ai été celui qui fut, je serai celui qui a été... »³⁶.

Nombreuses sont les analyses qui examinent la construction syntaxique du langage chez Novarina. Nous pouvons constater que, comme le dit Marie Hélène Boblet «violente, la syntaxe délie plus qu'elle ne lie»³⁷.

³¹ Ramat 2004, 106.

³² Bost 2004, 19, 20.

³³ Melchior 1998, 157.

³⁴ Melchior 1998, 158.

³⁵ Melchior 1998, 158.

³⁶ Novarina 1991, 84.

³⁷ Boblet 2006, 916.

«...Ayant mal dans ma tête de pire en pire, je mon pinceau tenais mal droit, je de moi toute phrase fourchait, et ruines des lettres allaient-venaient, ruines des vivantes de viande allaient qui viennent : toute ma grammaire en finit estropiée»³⁸.

La répétition et la monotonie sont également des principes qui facilitent l'induction. Comment expliquer cela ? Selon Melchior la réponse réside dans le fait que «La monotonie, en effet, correspond à une sorte de déprivation sensorielle qui atténue la vigilance et favorise l'entrée dans un état de conscience modifié. La répétition favorise aussi l'assimilation d'un message, comme le savent les spécialistes de la publicité»³⁹. L'autre forme de la monotonie et de la répétition est d'adresser à quelqu'un un message «extrêmement pauvre en information»⁴⁰. Quand la même information est répétée constamment sous différentes formes, l'auditeur commence à perdre l'intérêt envers le message.

«L'espace est à l'intérieur de lui. L'espace est à l'intérieur de quelqu'un. La personne est dans l'espace. L'espace n'est pas à l'intérieur de toi. L'espace n'est hors de rien. Il n'y a plus personne à l'extérieur de l'espace. Tu es à l'intérieur de rien. Il n'y a plus personne à l'intérieur de la personne. Rien n'est plus hors de l'espace que toi. Rien n'est à l'intérieur de personne. L'espace est à l'intérieur de la personne»⁴¹.

Melchior compare cette technique de répétition avec les thèmes musicaux qui sont repris «avec de subtiles variations»⁴². Ce principe est encore plus présent dans la dramaturgie de Jon Fosse qui, dans l'économie du verbe et dans la répétition de la parole en général pauvre en information, arrive à créer des variations musico-verbales qui ont un effet très hypnotique.

Maintenant nous sommes arrivés
 près de notre maison
 Près de notre maison
 où nous serons ensemble
 Toi et moi seuls près de la maison
 où toi et moi serons seuls ensemble
 Loin des autres

³⁸ Novarina 1991, 39

³⁹ Melchior 1998, 156.

⁴⁰ Melchior 1998, 156.

⁴¹ Novarina 1991, 8.

⁴² Melchior 1998, 157.

La maison
où nous serons ensemble
seuls l'un près de l'autre⁴³...

Chez Valère Novarina, la déconstruction de la langue ne se fait pas juste pour la déconstruction, c'est l'acte de creuser pour toucher le fond qui fait que l'auteur atteint le fond, touche les bases sur lesquelles la langue est construite et érigée. Cette recherche est avant tout une envie de comprendre la phrase sur laquelle, selon la bible, le monde et la vie ont été fondés : au commencement il y avait la parole. Comment était-elle cette parole, quelle forme et quel visage avait-elle ? Quelle était son odeur, son mouvement ? Détruire la langue pour Novarina est surtout un acte qui veut «attenter à ses mécanismes et mettre en scène sa puissance génétique»⁴⁴. Notons toutefois, que «De cette mise à mort du français surgira une langue poétique. Le double mouvement de mort et de vie se sent dans la tension entre la rétention, qui crispe en rythmant, et le déchaînement logorrhéique. La fragmentation, l'interruption sont autant d'exigences paradoxales avec le fantasme d'une langue spermatique, polluée, souillée : à moins d'entendre par cette pollution retenue la condition de fécondation de langue séminale»⁴⁵.

Épilogue

Entre la langue écrite et la langue parlée, il existe une autre langue, celle de Novarina, qui se situe à la frontière des deux, n'a aucun rapport ni avec l'une ni avec l'autre, une langue qui crée son propre espace non seulement physique mais aussi audible, un espace temporel. Ces fresques orthographiques, ces altérations graphiques sont belles, sont laides, sont illisibles, inaccessibles et d'une ouverture étonnante.

«Ah que je clusse, qu'il cru, que je le clouerasse, que je cluduqu'il clus-susse ; ah qu'il croieque je le cloue ! s'il n'eut pas trop su clouer il me claudula : je n'eusse pas cru clouer ce qu'onques je cludurusse : qu'on-je eus-je clésu ce qu'j'véluclus croire»⁴⁶!

⁴³ Fosse 2005, 14.

⁴⁴ Ramat 2004, 10.

⁴⁵ Boblet 2006, 916.

⁴⁶ Novarina 1991, 74.

Même à la lecture, la sonorité de l'écriture prend le dessus sur le sens. Nous réapprenons à lire avant même de comprendre ce que nous lisons. La sonorité de cette écriture est tellement forte que dans une musicalité étonnante la parole se fait écho. Ici, le sous-texte est remplacé par un anti-texte, par un en-dehors du texte. De la même façon qu'entre la langue parlée et la langue écrite il existe une troisième catégorie, la langue novarinienne, entre le texte et le sous-texte il existe un au-delà du texte. Novarina est un maître qui jongle avec le verbe, le déforme et le reforme, réduit les mots (pante au lieu de dire pantalon, l'hôm au lieu de dire l'homme) et d'autres fois les rallonge (interlligionsse etc), faisant ainsi l'exercice de la flexibilité du langage. Les altérations orthographiques très présentes dans l'écriture novarinienne ont un effet visuel, une écriture pour l'œil où se dresse une architecture à la fois étrange et familière. Il dédramatise la langue, il nous offre un «*théâtre sans spectacle*»⁴⁷, fait de ce théâtre sans spectacle un théâtre vivement théâtralisé où le «*carnaval des langues*» est au rendez-vous, où nous assistons à une «*pantalonnade de la langue*», à un «*spectacle bouffon d'une grande foire aux langues*»⁴⁸, langues à la fois différentes et identiques, compréhensibles et insaisissables, langues spasmatiques, toujours anciennes, toujours nouvelles. Peut-on avoir des vertiges verbaux? Le texte peut-il nous entraîner dans un tourbillon? Une langue, une parole prise dans une spirale de déconstruction permanente produit un mouvement de ritournelle et produit un effet paradoxal somatique, hypnotique, dans lequel on est complètement endormi et complètement réveillé; on peut en sortir et y entrer comme dans la danse des derviches. On est à la fois bercé et secoué par ce mouvement dans lequel on se sent mal à l'aise et à l'aise à la fois, on se sent rejeté et attiré, les sensations sont contradictoires, comme l'est la parole elle-même.

La scène est un lieu de rencontre; une rencontre salle-scène, texte-acteur, mise en scène - histoire, voix - corps, temps - espace. Que peut-on dire pour les pièces de Novarina? Quel genre de rencontre se produit quand il s'agit du théâtre de Novarina? Qui rencontre qui ou quoi? Tout est pensé pour mettre en scène avant tout la langue. «La langue de Novarina commotionne la langue pour faire de tous les mots des noms propres et des verbes en train

⁴⁷ Costa 2004, 69.

⁴⁸ Ramat 2004, 99, 101.

d'agir dans l'espace, pour faire surgir l'espace qui peut donner son lieu à la parole, mais le mot dialogue, lui, résiste, il ne veut devenir un verbe»⁴⁹. Tout est fait pour que le texte ne rencontre pas l'acteur, mais qu'il le devienne, que la voix ne rencontre pas le corps, mais qu'elle prenne corps, que le comédien ne rencontre pas le personnage, mais qu'il soit l'incarnation de la parole. «En se concentrant ainsi sur l'artifice du langage, Novarina rejette le personnage comme semblant d'homme»⁵⁰. «Puisqu'il s'agit de carnavaliser la langue, c'est-à-dire de la désocialiser, en travaillant au corps les mots et les énoncés, le texte «dé-joue» la langue, affole la nomination, supprime la représentation plastique en la poussant à bout, excède les potentialités du langage jusqu'à produire son illimitation»⁵¹. Novarina défigure les relations que l'homme peut avoir avec la langue et la parole ; que se passe-t-il si on laisse la parole s'exprimer sans lui donner de directives, de logique et sans la charger de la grande responsabilité de la communication et de la transmission de l'information? Son théâtre est un théâtre sans spectacle. Dès le début, on ne va pas «vers», on s'éloigne «de». Une loi de la physique règne sur le monde de Novarina : les contraires s'attirent, se combinent, vont ensemble sans se rencontrer, sans jamais se croiser. Rien n'avance, dans une stabilité déstabilisante, tout est pris dans un mouvement invisible, comme le sable mouvant, plus on avance plus on s'enfonce ... Le verbe tourne comme une danse de sable. La parole de Novarina comme dit Marie Hélène Boblet «/.../ n'exprime rien, elle accouche. Elle n'est pas parlée, elle parle. Elle ne saisit rien, elle appelle. Elle ne comprend rien, elle approche...»⁵².

Les relations de Novarina avec la parole nous font penser aux relations que le peuple ajatado (peuple d'Afrique subsaharienne) entretient avec la parole. Segla Comlan Rogatien écrit : «On ne peut accéder à la réalité psychique que par l'intermédiaire du verbe»⁵³. Pour les ajatado, le verbe appelé «xo» est considéré comme un être emprisonné qui est à la recherche perpétuelle de liberté «Xo, une fois éjecté /.../ devient irrécupérable»⁵⁴. La cage de la parole

⁴⁹ Mondzain 2004, 2005, 70.

⁵⁰ Chénétier-Alev, Duvillier 2007, 46.

⁵¹ Ramat 2004, 106.

⁵² Boblet 2006, 913.

⁵³ Rogatien 2010, 49.

⁵⁴ Rogatien 2010, 49.

n'est pas la bouche, mais le ventre. «Le cœur de tout ça, il est dans le fond du ventre, dans les muscles du ventre»⁵⁵. Les métaphores liées au verbe ou à la parole sont assez parlantes chez eux : «Paroles ailées, Parole-piège, Parole-filet, Parole-miel, Parole-ruisseau, Paroles-projectiles, Paroles-balles de fusil, Paroles-flèches empoisonnées, Paroles-graines» et ils considèrent que c'est l'homme qui plonge sa bouche dans la parole en la choisissant. Chez les ajatado, il existe des guérisseurs de parole et la parole guérie est tue. Une de leurs expressions a particulièrement retenu notre attention : «L'ancien c'est celui qui a vu la parole». Novarina ne serait-il pas l'auteur qui a vu la parole?

Bibliographie

- Novarina V. 1991, Pendant la matière, Paris, P.O.L., 144 p.
- Novarina V. 1991, Je suis, Paris, P.O.L., 240 p.
- Novarina V. 1999, Devant la parole, Paris, P.O.L., 184 p.
- Novarina V. 2012, Je, tu, il, Paris, Editions Arfuyen.
- Novarina V. 1989, Le Théâtre des paroles, Lettre aux acteurs, suivi de Le drame-dans la langue française Entrée dans le théâtre des oreilles – Carnets Impératifs – Pour Louis de Funès – Chaos Notre parole – Cedont on ne peut-parler, c'est cela qu'il faut dire, Paris, P.O.L., p. 166-167.
- Novarina V. 1993, L'Animal du temps, Adaptation pour la scène du Discours aux animaux, Paris, P.O.L.
- Novarina V. 2007, L'Acte Inconnu, Théâtre, Paris, P.O.L.
- Fosse J. 2005, Quelqu'un vauvenir suivi de Fils, trad. d'un norvégien par Terje Sinding, Paris, L'Arche.
- Melchior T. 1998, Créer le réel, hypnose et thérapie, Paris, Editions du Seuil.
- Le petit Larousse de la Psychologie, préface du docteur Sylvie Angel 2013.
- Jakobson R., <https://courspsycho.blog4ever.com/langage-enfantin-et-aphasie-romain-jakobson>.
- Rogatien S.C., «Les paroles pathogènes et les paroles thérapeutiques», <https://www.cairn.info/revue-journal-francais-de-psychiatrie-2010-4-page-49.htm>.
- Galtsova E., L'invention du roman en zaoum, Sur Quatre romans phonétiques d'Alexeï Kroutchenykh <https://journals.openedition.org/narratologie/6681>.

⁵⁵ Rogatien 2010, 49.

- Anne TomichedansGlossalalies: du sacré au poétique, Klincksieck, «Revue de littératurecomparée» 2003/1 n o 305, https://www.cairn.info/revue-de-litterature-comparee-2003-1-page-61.htm_
- Ball H. 2003, La Fuite hors du temps, cité par Anne TomichedansGlossalalies: du sacré au poétique, Klincksieck, Revue de littérature compare, N 1/305, p. 61.
- Boblet M.-H. 2006, Le Théâtreéphatique de ValèreNovarina, Le tact de la parole, https://www.cairn.info/revue-d-histoire-litteraire-de-la-france-2006-4-page-913.htm_
- Bernadette B. 2004, Du corps inouï au verbeimpensé, dans Le théâtre de ValèreNovarina, Publication de l'Université de Provence.
- Mondzain M.J. 2004, A propos de ValèreNovarina: d'un mortel incommensurable, dansLe théâtre de ValèreNovarina, Publication de l'Université de Provence.
- Mondzain M.J. 2004-2005, Dialogue, Au voisinage de ValèreNovarina, dansdialoguer, Un nouveau partage des voix, vol. I, Dialogismes, Etudes théâtrales, N 31, 32, p. 70-78.
- Deleuze G. 1993, Critique etclinique, Paris, Éd. de Minuit, 187 p.
- Ramat Ch. 2004, Le carnaval des langues, Le théâtre de ValèreNovarina, Publication de l'Université de Provence.
- Chénétier-Alev M., Duvillier M., Hemmerlé M.-A., Sermon J., Wojtyniak J. 2007, L'Eviction du vivant, L'Harmattan, Étudesthéâtrales, N 1, 38-39.
- Costa G. 2004, Le dé et l'aimant, dansLe théâtre de ValèreNovarina, Publication de l'Université de Provence.
- Hersant C. 2004, La fabrique continue du texte: généalogie de La Chaire de l'homme et de sescinqréécritures, dansLe théâtre de ValèreNovarina, Publication de l'Université de Provence.

ՀԻՊՆՈՍԻ ԵՎ ԹԱՏՐՈՆԻ ԱՌԵՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱԼԵՐ ՆՈՎԱՐԻՆԱՅԻ ԴՐԱՄԱՏՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ

Սարթե Խաչատրյան (Ֆրանսիա, Լիոն)

Ամփոփում

Հիպնոսի և ժամանակակից դրամատուրգիայի միջև զուգահեռներ անցկացնելիս նկատելի են դառնում եվրոպական նոր թատրոնի միտումները՝ խոսքը քննելու իբրև անսահման հնարավորությունների դաշտ և այն

մատուցելու որպես ինքնին գործողություն, որտեղ բառի հիմնական գործառույթն այլևս մտքի հաղորդմանը նպաստելը չէ:

Խոսակցական և գրավոր լեզվի մեջ և գոյություն ունի ևս մեկ լեզու՝ Նովարինայի լեզուն, որ գրաֆիկական է. նրա գիրն աչքի համար է: Նրա դրամատուրգիան լեզվի վարժանք է հիշեցնում՝ խոսքի փլուզում, ժամանակաձևերի անհամաձայնություն, շարահյուսական սխալ կառուցվածքներ, ագրամատիկալիզացիա, յուրահատուկ բառաստեղծություններ, կրկնություններ ու վարիացիաներ, որոնք նպաստում են նրա դրամատուրգիայի հիպնոտիկ բնույթին՝ ստեղծելով հիպնոտիկ մթնոլորտ:

Նովարինայի դրամատուրգիայի բաղադրիչ տարրերը հաստատում են հիպնոսի առկայությունը նրա դրամատուրգիայում, ինչպես նաև ցույց է տրվում վերջինիս հիպնոտիկ ազդեցությունը մարդկային հոգեվիճակների վրա:

Բանալի բառեր՝ հիպնոս, անհոդաբաշխ խոսք, հոգեվիճակ, հոգեբանություն, հիպնոթերապիա, թատրոն, շփոթություն:

ВЗАИМОСВЯЗЬ ГИПНОЗА И ТЕАТРА В ДРАМАТУРГИИ ВАЛЕРА НОВАРИНА

Сате Хачатрян (Франция, Лион)

Резюме

В контексте связи гипноза с театром следует рассмотреть следующие вопросы: природа гипноза, связь между гипнозом и театром, драматургия Валера Новарина и наличие гипнотических элементов в его пьесах. В свете сказанного особый интерес представляют взгляды В. Новарина и бельгийского гипнотизёра Т. Мелхиора, имеющие отношение к взаимосвязи гипноза и театра.

Современный европейский театр тяготеет к рассмотрению слова как самостоятельного действия, основная функция которого больше не сводится к передаче мысли.

Между письменной и устной речью существует еще один язык – графический язык Новарина, который следует читать глазами. Его драматургия напоминает лингвистические упражнения – разрушение речи, временное несоответствие, неправильные синтаксические конструкции,

аграмматикализацию, повторы и вариации, создающие «гипнотическую атмосферу» в его драматургии.

Ключевые слова – гипноз, нечленораздельная речь, душевное состояние, психология, гипнотерапия, театр, переполох.

THE RELATION BETWEEN HYPNOSIS AND THEATRE IN VALER NOVARINA'S DRAMATURGY

Sate Khachatryan (France, Lyon)

Abstract

By drawing parallels between hypnosis and modern dramaturgy, the new tendencies of the European new theatre are becoming evident, which examines the word as a sphere of boundless possibilities and delivers it as an action by itself, where the main function of the word is not considered to contribute to delivering the meaning anymore.

There exists one more language between spoken and written languages, which is Novarina's graphic language. His writing is for the eye. His dramaturgy reminds of a language training, i.e. speech collapse, disagreement of tense forms, wrong syntax structures, agrammatism, unique word creations, repetitions and variations, which foster the hypnotic nature of his dramaturgy, by creating hypnotic atmosphere.

The component elements of Novarina's dramaturgy are analyzed, that confirm the presence of hypnosis in his dramaturgy, as well as the hypnotic influence of the latter is shown on human mental states.

Key words – hypnosis, slurred speech, state of mind, psychology, hypnotherapy, theater, bad luck.

ՀՄԱՅԱԿ ՀԱԿՈՐՅԱՆ. ՆԱՏՅՈՒՐՄՈՐՏԻ ՎԱՐՊԵՏԸ

Արմինե Պետրոսյան

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի հայցորդ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24 գ

Էլ. հասցե՝ armine.pet21@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 20.03.2020, գրախոսվել է 20.03.2020, ընդունվել է տպագրության 03.11.2020

Ներածություն

Նատյուրմորտի¹ ժանրը կերպարվեստում կարելի է բնորոշել հետևյալ ձևակերպմամբ՝ անշարժ, անշունչ առարկաների պատկերում: Դրանք կարող են լինել պտուղներ, բանջարեղեն, ծաղիկներ, կենցաղային առարկաներ, նկարչական պարագաներ, անկենդան ֆաունա, գործիքներ, հագուստ ու զանազան այլ իրեր, և քանի որ առարկայական աշխարհը բազմազան է, նկարիչը ստեղծագործելու լայն հնարավորություններ ունի:

Արվեստաբան Ս. Բուրինին, քննելով նատյուրմորտի առանձնահատկությունները և համադրելով այդ ժանրը դիմանկարի հետ, նշում է, որ նատյուրմորտը և բնանկարը հակադիր ժանրեր են, որոնք արտահայտում են աշխարհի երկու հակաթեզեր. նատյուրմորտը կապված է միկրոկոսմի հետ, իսկ բնանկարը՝ մակրոկոսմի²: Նատյուրմորտի «անշարժությունը» ժխտում է շարժումը, այսինքն՝ այն տարրը, որը պետք է ապահովի ժամա-

¹ Նատյուրմորտ (ֆր. nature morte - մեռած բնություն) անգլերեն նշանակում է still-life («լուռ», «անխոս» կամ «անշարժ»): Այս եզրույթի ծագումը առանցվում է հոլանդերենում «stilleven» («հանգիստ կյանք»)(1650 թ.) բառակապակցության հետ, որը համապատասխանում է լատիներենում *nature morte* արտահայտությանը. *morte* բառի առկայությունը «stilleven» եզրույթի լատիներեն թարգմանության մեջ հանգեցրեց այն իրողությանը, որ այդ ժանրին վերագրում էին բացասական երանգ այնպիսի «կենդանի» ժանրերի համեմատությամբ, ինչպիսիք են դիմանկարը և պատմական ժանրը (Бурини 2014, 147): Նատյուրմորտի մոտիվները գոյություն են ունեցել դեռևս հինարևելյան, անտիկ, միջնադարյան, հին չինական և ճապոնական արվեստում: Նատյուրմորտը՝ որպես հաստոցային գեղանկարչության ժանր և նրա **խաբկանք** (*trompe-l'oeil*), սկզբնավորվել է իտալացի գեղանկարիչ Յակոպո դե Բարաբարիի «Նատյուրմորտ» (1504 թ.) աշխատանքով: XVIII դ. այդ ժանրի ակնառու ներկայացուցիչ է ֆրանսիացի նկարիչ Ժան Բատիստ Շարդենը: XIX դ. նատյուրմորտի սահմանները իր գործերով ընդարձակել է Վինսենտ վան Գոգը, իսկ XX դ.՝ Պաբլո Պիկասոն, Ջորջո Մորանդին, Դավիդ Սիկեյրոսը, Կուզմա Պետրով-Վոդկինը և այլք (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1982, 197-198):

² Лотман 1986, 12.

նակի և տարածության միասնությունը: Նատյուրմորտի առաջին պլանում պատկերվում են իրերը՝ իրենց միկրոկոսմոսում, որոնք, ինչպես բեմում, հանդես են գալիս գործող անձերի դերերում: Ս. Բուրինիի այս հատկանշական միտքը ասես ամփոփում է Յու. Լոտմանի դիտարկումը. «Սյուժետային կտավում իրերն այնպիսի վարքագիծ են դրսևորում, ինչպես թատրոնում, իսկ նատյուրմորտում՝ ինչպես կինոյում, այսինքն՝ խաղում են»³:

Այս ժանրում տարածությունը բացահայտում է իրերի միջև գոյություն ունեցող կապը: «Խիստ կարևոր է նատյուրմորտի «լռությունը», որն ստեղծում է իրերի յուրահատուկ անսամբլ», - գրում է Յու. Լոտմանը⁴:

«Իրերի աշխարհը մի ամբողջ տիեզերք է... որտեղ իրերն իրերի լեզվով են փոխգործակցում ու շփվում միմյանց հետ», - նշել է ռուս գեղանկարիչ Կ. Պետրով-Վոդկինը⁵: Ի տարբերություն այլ ժանրերի՝ այստեղ ստեղծագործողը կերտում է արհեստական իրականություն, որը որոշակիորեն փոփոխել է ինքը. այն, ինչ շարժվում ու ապրում է, այստեղ դառնում է անկենդան՝ նմանվելով իրերին: «Ծաղիկները, որպեսզի դառնան նատյուրմորտի մի մասը, պետք է քաղվեն կամ կտրվեն, մրգերն ու բանջարեղենը նույնպես պետք է քաղված լինեն, թռչունը պետք է լինի արդեն անկենդան, այլ խոսքով՝ նատյուրմորտը իրերի այնպիսի մի աշխարհ է, որին միջամտել է մարդը»⁶: Սրանով է տարբերվում նատյուրմորտը բնանկարից. նատյուրմորտի աշխարհն անշարժության աշխարհն է, մինչդեռ բնանկարը պատկերում է այն շարժման մեջ:

Նատյուրմորտում իրերը պատկերված են առաջին պլանում, որը հնարավորություն է ընձեռում դիտելու առարկաները մանրամասնորեն: Այդ իսկ պատճառով յուրաքանչյուր նատյուրմորտ կարող է կրել և կրում է որոշակի տեղեկատվություն: Օրինակ՝ XVII դ. գեղանկարչության մեջ լայնորեն տարածված էր *vanitas* նատյուրմորտը, որն ուներ խորհրդանշական բնույթ, քանի որ ընդգրկում էր խորհրդանիշների որոշակի շերտ. իրերի կարգավորվածությունը նկարում յուրօրինակ գաղտնագիր էր, որը մատնանշում էր իմաստային պլան, ուստի, կոմպոզիցիոն նշանակությունից բացի, այն ուներ իմաստաբանական նշանակություն: Այլ կերպ ասած՝

³ Лотман 1986, 12.

⁴ Лотман 1986.

⁵ Бурины 2014, 150.

⁶ Бурины 2014, 151.

նատյուրմորտում իրերը կարող են ձեռք բերել գերագույն նշանակություն: Ինչպես հոլանդացի փիլիսոփա Բ. Սպինոզան է նշել իր «Բարոյագիտություն» աշխատության մեջ, - «Իրերի դասավորությունն ու կապը նույնն են, ինչ մտքերի դասակարգումն ու կապը»⁷: Ելնելով Ֆ. Նիցշեի պատկերավոր խոսքից («Մարդն արտացոլվում է իրերի մեջ»)՝ կարելի է ասել, որ ստեղծագործողի աշխարհընկալումը ցայտուն կերպով արտահայտվում է նատյուրմորտի ժանրում⁸:

Որպես մշակույթի ինքնատիպ երևույթ՝ նատյուրմորտն արտացոլում է դարաշրջանը և ունի նաև ազգային գծեր ու հատկանիշներ: Սիլվիա Բուրինիի մեկնաբանությամբ՝ նատյուրմորտի ժանրը իրերի «այբուբենն է» և աշխարհի յուրօրինակ մոդելը⁹:

Ընդհուպ XIX դ. վերջը գեղանկարչական ժանրային աստիճանակարգում նատյուրմորտը զբաղեցնում էր ամենաստորին սանդղակը: Միայն XX դ. սկզբին այդ ժանրի հանդեպ նկատվեց մեծ հետաքրքրություն: Ահա թե ինչ է գրում այդ երևույթի մասին ռուս արվեստաբան Ա. Յագոդովսկայան. «Աշխարհի բանաստեղծականորեն ընկալման նոր ձևերի, միջոցների որոնումը ամենացայտուն արտահայտումը ստացավ բնանկարի և նատյուրմորտի ժանրում: Առարկայական... միջավայրի պատկերի, բնության և իրերի ստեղծագործական մեկնաբանման մեջ նկարիչները փորձում էին մարմնավորել իրենց պատկերացումները կյանքի համապարփակ արժեքների մասին, որն արտահայտվում էր ոճական տարբեր ուղղություններում»¹⁰:

Ինչպես բնանկարը, այնպես էլ նատյուրմորտը սյուժեից զուրկ ժանրեր են, սակայն երկուսն էլ համարվում են գեղանկարչության «ինքնատիպ լաբորատորիա», քանի որ, դիմելով այդ ժանրերին, նկարիչները ձգտել են բացահայտել սեփական աշխարհըմբռնումը և ժամանակը բովանդակային տեսանկյունից՝ առանձնահատուկ ուշադրություն ցուցաբերելով անձի, նրա հոգևոր աշխարհի թաքնված շերտերի նկատմամբ:

Հայ արվեստում նատյուրմորտի մոտիվներն արտացոլվել են նաև միջնադարյան մանրանկարչության մեջ. դրան առաջին անգամ դիմել է նկարիչ Մինասը (XVII դ.): Նատյուրմորտը՝ որպես ժանր, մեզանում վերջ-

⁷ Спиноза 2012, Бурины 2014, 157.

⁸ Бурины 2014, 157.

⁹ Бурины 2014, 153.

¹⁰ Ягодковская 1987, 27.

նականապես ձևավորվել է XIX դ. վերջին: Այս ժանրի նշանավոր ներկայացուցիչն ու հիմնադիրը ֆրանսահայ նկարիչ Ջ. Զաքարյանն է: XX դարում նատյուրմորտը զարգացում է ստացել Վ. Սուրենյանցի, Հմ. Հակոբյանի, Ե. Թադևոսյանի, Գ. Գրիգորյանի, Հ. Կոջոյանի, Վ. Գայֆեջյանի, Մ. Աբեղյանի, Է. Իսաբեկյանի, Հ. Զարդարյանի, Մ. և Ե. Ասլամազյանների, Մ. Սարյանի և այլոց արվեստում:

Հմ. Հակոբյանի նատյուրմորտները

Հմայակ Հակոբյանը XIX դ. վերջի – XX դ. սկզբի հայ ռեալիստական գեղանկարչության ակնառու ներկայացուցիչներից է:

Հմայակ Հակոբյանը (1871-1939) ստեղծագործել է գրեթե բոլոր ժանրերում, սակայն նատյուրմորտի հանդեպ ունեցել է յուրահատուկ հետաքրքրություն: Նկարիչը ստեղծել է ուշագրավ գործեր՝ այդ ժանրում նույնպես բացահայտելով իր ստեղծագործական ողջ ներուժն ու կարողությունները: Հմ. Հակոբյանի նատյուրմորտներում հստակ արտացոլվում են Մյունխենի գեղարվեստի ակադեմիային բնորոշ ստեղծագործական մեթոդները (նատուրալիստական ոճ, մութ լուսաստվերներ), դրա հետ մեկտեղ այստեղ առկա են նաև ինչպես սալոնային ակադեմիզմի, այնպես էլ ռոմանտիզմի և իդեալիզմի որոշ դրսևորումներ: Միաժամանակ, Հմ. Հակոբյանը ներմուծում է այդ ժանր ազգային ավանդույթներին հատուկ գծեր (գունային առումով, իրերի և մրգերի ընտրությամբ)՝ ստեղծելով իր արվեստի մշակութապատմական համատեքստը:

Նրա նատյուրմորտներում «թաքնված է» զգացմունքների մի խորքային շերտ՝ մելամաղձոտության, տխրության ու միայնության մոտիվներ, որոնք նրբորեն միահյուսվում են պատկերվածին. դա արտահայտված է կտավների գունապնակում: Հմ. Հակոբյանի նատյուրմորտների գեղարվեստական աշխարհն արտացոլում է նկարչի գեղագիտական իդեալները, մտքի և զգացմունքի ներդաշնակությունը:

Նկարիչը, ձգտելով արտաքին նմանության, միևնույն ժամանակ, փորձում է պատկերել ոչ միայն առարկան, այլև առարկայից ստացած տպավորությունը: Ռուս արվեստաբան Բորիս Վիպպերի կարծիքով՝ «այն, որ նատյուրմորտը առարկան «դուրս է բերում» կյանքից, մարդկային հա-

րաբերություններից, նշանակում է, որ նա մեզ տալիս է մի բան, որը արժևորվում է միայն գեղարվեստական ձևով»¹¹:

Թեև նատյուրմորտը ամենից քիչ գաղափարականացված ժանրերից է, այնուամենայնիվ, Հմ. Հակոբյանի աշխատանքներն ունեն կյանքի ու աշխարհի նկատմամբ ձևավորված աշխարհայացքային հենք:

Նատյուրմորտներում պատկերված առարկաների ընտրությունը և դրանց մեկնաբանումը անմիջական կապ ունեն գեղանկարչի առջև դրված նպատակի հետ: Հատկանշական է նրա նատյուրմորտների կառուցվածքը: Ծավալային իրերն զբաղեցնում են նկարի կենտրոնական հատվածը: Առարկաների կարգավորվածությունն ընկալվում է իբրև մեկ ամբողջություն, որի շուրջ Հմ. Հակոբյանը ստեղծում է տարածություն: Նրա նատյուրմորտների անբաժան մասն են մրգերը և բանջարեղենը: Նկարչի համար կարևոր են ոչ միայն գիծն ու ձևը, այլև գունեղությունը, որը գրեթե միագույն է՝ շագանակագույն և դարչնագույն երանգների գերիշխանությամբ:

Իրերը դադարում են լինել նկարչի վրձնի վերարտադրման առարկա. դրանք կարծես նկարի համատեքստում կենդանանում են և ապրում իրենց կյանքով: Հմ. Հակոբյանի արվեստում առկա է մարդու և իրերի միջև ստեղծված անտեսանելի կապը, որը կրում է կենսափոխափայական բնույթ: Այս առումով հետաքրքիր է Միխայիլ Էպտեյնի միտքը. «Լսել իրերի մեջ թաքնված ձայնը... նշանակում է հասկանալ, ճանաչել դրանք...»¹²:

Վերլուծելով գեղանկարչի արվեստի առանձնահատկությունները՝ արվեստաբան Ա. Աղասյանը նկատում է. «Հմ. Հակոբյանի առավել հաջողված աշխատանքները նրա փոքրաչափ նատյուրմորտներն են, որոնցում նա պատկերել է կենցաղային, հասարակ իրեր, իսկ ավելի հաճախ՝ պտուղներ, մրգեր ու բանջարեղեն («Մրգեր» (1901), «Նոներ» (1902), «Պատկառուկ» (1910) և այլն): Շագանակագույն մուգ ֆոնի վրա պայծառ գույների նուրբ երանգներով, լուսաստվերի կենսառատ խաղով ու վրձնի ազատ, լայն շարժումներով կատարված այս նկարչագեղ աշխատանքներն էտյուդային թարմ ու կենսառատ, թեև «անավարտ» տպավորություն են թողնում և այդ առումով տարբերվում Զ. Զաքարյանի երկար մտածված, մինչև վերջ հղկված նատյուրմորտներից»¹³: Ա. Աղասյանի այս

¹¹ Виппер 2005, 75.

¹² Мочалов 2012, 565.

¹³ Աղասյան 2009, 55:

յուրօրինակ, մասնագիտական դիտարկումը խիստ բնութագրական է Հմ. Հակոբյանի արվեստին:

Հմ. Հակոբյանի նատյուրմորտներին անդրադարձել է նաև Ռ. Շիշմանյանը, որի կարծիքով, նկարչի՝ այդ ժանրում կերտած գործերը հիշեցնում են Զաքար Զաքարյանի կտավները: Գեղանկարչի նատյուրմորտներն առանձնանում են գունապնակի երանգների շեշտադրումով ու յուրահատուկ լույսով, որով շաղախված է կտավը: Շարունակելով վերլուծությունը՝ Ռ. Շիշմանյանը նկատում է, որ Հմ. Հակոբյանի գործերում բացակայում են նյութականության խոր զգացումը և բարձր ճաշակը: Սակայն, մեր կարծիքով, նման տեսակետը որոշ չափով սուբյեկտիվ է և չի կարող ստվերել Հմ. Հակոբյանի բարձրաճաշակ արվեստը: Գուցե վերջինիս կտավները չեն առանձնանում պատկերված իրերի առատությամբ ու զանազանությամբ, բայց ստեղծագործողը խորն է զգացել դրանց նյութականությունը:

Ե. Մարտիկյանի համոզմամբ էլ ստեղծագործողը նրբորեն տիրապետում էր գույնի բյուրավոր երանգներին, «ճշգրիտ արտաբերում ռեֆլեքսները», վարպետորեն ընդհանրացնում մակերևույթները՝ ստեղծելով լույսով և օդով պարուրված կատարյալ ձևեր¹⁴:

Հմայակ Հակոբյանի նատյուրմորտները կարծես արտացոլում են առարկայի՝ որպես իրականության մասնիկի շոշափելիությունը:

Ուշագրավ է նաև արվեստագետ Վ. Հարությունյանի կարծիքը Հմ. Հակոբյանի նատյուրմորտների մասին: Նկարիչը իր տարերքի մեջ է, երբ նատյուրմորտ է պատկերում: Առարկաների իրական, նյութական ձևերն ու ծավալները նա կառուցում է արագ ու լայն վրձնահարվածներով, պայծառ գույներով, լուսաստվերային միջոցներով: Նատյուրմորտի վարպետը առավել արտահայտչականության է հասնում պատկերված առարկաների գունային կոլորիտին հակադրելով կտավի մուգ, չեզոք ֆոնը¹⁵:

Հայ գեղանկարչության մեջ նատյուրմորտի արժևորման առաջին փորձն է արել նկարիչ Ռ. Լորիս-Մելիքովը: Ուսումնասիրելով Հմ. Հակոբյանի բազմաթանր արվեստը՝ Լորիս-Մելիքովը շատ բարձր է գնահատել նրա նատյուրմորտները: Հայտնի է, որ հենց այդ ժանրում նկարիչը մեծ ազդեցություն է կրել ֆլամանդական դպրոցի ներկայացուցիչների, մասնավորապես Սնեյդերսի և Ֆեյտի արվեստից¹⁶: Հատկանշական է, որ

¹⁴ Մարտիկյան 1983, 85:

¹⁵ Հարությունյան 1948, ՀԱՊ, ֆ-83, Տ-1, թպ-2, տե՛ս նաև Էջմիածին 1948, 89:

¹⁶ Ерзнкян 1999, 11.

Ֆ. Սնեյդերսի ու Յ. Ֆեյտի նատյուրմորտներն ավելի շատ հարում էին «կենդանի», քան «մեռած» բնությանը: Եվ այդ «ակտիվ» գիծը, որը բնորոշ էր ֆլամանդական դպրոցին, թափանցեց նաև Հմ. Հակոբյանի արվեստի մեջ («Բանջարեղեն» (1901), «Բանջարեղեն. կաղամբ», «Մրգեր» (1901-1912), «Նուռ» և այլն): Կարելի է մասնակի համակարծիք լինել Ռ. Լորիս-Մելիքովի հետ, որ Հմ. Հակոբյանի նատյուրմորտները վրձնած են բուն ֆլամանդական շքեղությամբ: Սակայն, ի տարբերություն Սնեյդերսի, դրանք ավելի փոքրածավալ են և աչքի են ընկնում կոմպոզիցիոն կարգավորվածությամբ, նրա կտավներում չկա ֆլամանդական արվեստին բնորոշ «անզուսպ դեկորատիվություն», և քանի որ նկարիչն ապրել է Թիֆլիսում, ուստի նրա արվեստում առկա են անդրկովկասյան իրականությանը հատուկ մոտիվներ¹⁷:

Այս ժանրը բարձր է գնահատել նաև ռուս արվեստաբան Լև Մոչալովը. «Հասկանալ նատյուրմորտը՝ նշանակում է հասկանալ գեղանկարչությունը», քանի որ այն «հաստատում է պատկերավորության առաջնայնությունը գեղարվեստում»¹⁸:

Հմայակ Հակոբյանի նատյուրմորտները

Հմ. Հակոբյանի նատյուրմորտների մեծ մասը թվագրված է 1901-ով: Ըստ արվեստաբան Ք. Ավետիսյանի հրատարակած կատալոգի¹⁹, նկարչի արվեստում նատյուրմորտի ժանրն ընդգրկում է 19 գեղանկար, 4 գրաֆիկական աշխատանք: Սակայն մեզ հաջողվեց ճշտել, որ Վրաստանի ազգային թանգարանում պահվում է ևս 3 նատյուրմորտ: Գեղանկարչի ստեղծագործությունների մի մասն էլ գտնվում են մասնավոր հավաքածուներում:

Ուշագրավ ստեղծագործություն է 1892 թ. վրձնած «Նատյուրմորտ ձեռագրերով» կտավը՝ նվիրված կաթողիկոս Խրիմյան հայրիկին: Այն նկարչի ուսանողական տարիների գործերից է: Նատյուրմորտն ունի դասական գեղանկարչությանը հատուկ կոմպոզիցիոն լուծում և աչքի է ընկնում լույսի ու ստվերի հավասարաչափ համադրությամբ²⁰: Գեղանկարչորեն է պատկերված դեղին սաթից պատրաստված համրիչը, որը թե՛ գու-

¹⁷ Ерзнкян 1999, 27.

¹⁸ http://theatre.sias.ru/upload/2013_1-2_565-573-vodonos.pdf

¹⁹ Հակոբյան 2012.

²⁰ Մարտիկյան 1983, 90:

նային, թե՛ կոմպոզիցիոն առումով լրացնում է պատկերը: Նշենք, որ Մատենադարանին պատկանող այս նատյուրմորտը 1955 թ. նվիրվել է Ավ. Իսահակյանին՝ ծննդյան 80-ամյակի առթիվ²¹:

«Նատյուրմորտ» (նկ. 1) կտավը գտնվում է Վրաստանի ազգային թանգարանում: Այն կերտված է նկարչի գունապնակին հատուկ և նախընտրելի՝ շագանակագույնի ու սրճագույնի երանգների համադրությամբ: Աշխատանքը կենցաղային ու առօրեական բնույթի է: Ընդհանուր ֆոնի մուգ գույները համադրվում են կարմիր և դեղնավարդագույն երանգների հետ: Կտավի ողջ ֆոնը սրճագույն է, իսկ կենտրոնական հատվածը ողողված է լույսով:

Հմ. Հակոբյանի վրձինն է պատկանում ևս մի կտավ՝ դարձյալ «Նատյուրմորտ» (նկ. 2) անվանումով: Չափսերով բավական մեծ այս կտավը պահվում է Վրաստանի ազգային թանգարանում: Առաջին պլանում պատկերված է մրգերի մի ամբողջ «աշխարհ»՝ երկու մասի բաժանված սերկևիլ, նուռ, տանձ, խաղող, իսկ նկարի խորքային հատվածում «թաքնված» է դեղձը: Վրձնահարվածներն անկաշկանդ են ու համարձակ:

Այստեղ նույնպես գերիշխում է ռեալիստական գեղանկարչությանը բնորոշ կոլորիտը, սակայն այն տարբերությամբ, որ երփնագրի քսվածքները էքսպրեսիվ են: Այս կոմպոզիցիայի լույսը ունի առանցքային նշանակություն, բայց կտավում բացակայում են օդային էֆեկտները, փոխարենը կա մի անտեսանելի լույս, որը, կարելի է ասել, իր հոգու արտացոլումն է:

Հմ. Հակոբյանը գեղանկարչական արտահայտչամիջոցներից նախընտրել է գիծն ու ֆորման, քանի որ կոլորիտը գրեթե միշտ միագույն է և ծուլվում է ֆոնին՝ դառնալով միասնական ամբողջություն: Սակայն այս ամենի հետ մեկտեղ գույնը մեծ ազդեցություն է թողնում դիտողի զգայական աշխարհի վրա:

«Նատյուրմորտ. Բանջարեղեն» (1901) (նկ. 3) կտավը պարզ է և միաժամանակ շատ խոսուն: Թվում է, թե նկարչին հատուկ՝ մուգ տոնային երանգներով պատկերված տիսերն ու եգիպտացորենները չեն կարող գեղագիտական հաճույք պատճառել դիտողին, սակայն Հմ. Հակոբյանը դրանց մեջ գտել է առանձնահատուկ գեղեցկություն: Այս կտավում ասես զգացվում է բանջարեղենի թարմությունը, բնական են պատկերված տիսերի կեղևների թափանցիկությունը, եգիպտացորենի ոսկեգույն հատիկ-

²¹ Մարտիկյան 1983, 90:

ները, կախված մագմզուկները և բացված տերևները: «Նկարիչը ոչ միայն պատկերել է, այլև զգացել է դրանց համն ու հոտը: Հմ. Հակոբյանը ֆրանսիացի նկարիչ, ակադեմիկոս Ժան Բատիստ Շարդենի (1699-1779) նման առարկաները շրջապատել է օդային միջավայրով՝ առարկաներին տալով կենդանություն: Շարդենի պես նրա երփնագիրը առանձնանում է գունապատկերի ամբողջականությամբ, նրբերանգների և արտացոլումների հարստությամբ, վիրտուոզ խազերով»²², - այսպես է բնութագրել նրա նատյուրմորտները Ե. Մարտիկյանը: Նկարչի՝ ի վերուստ տրված գունային զգացողությունը նշել է նաև Ռ. Լորիս-Միքայելյանը. «Հմայակ Հակոբյանը տոնալ և գունային երանգներն օգտագործում է առարկաները չոր ուրվագծերից «ազատելու» համար: Ասվածի վառ օրինակն է «Պտուղներ» (1901 թ.) կտավը, որտեղ նա Շարդենի նման «օգտվում է ներկերից, բայց նկարում է զգացմունքներով»²³:

Հմ. Հակոբյանի 1901 թ. «Նատյուրմորտ» (նկ. 4) ստեղծագործությունը կարելի է անվանել «Մրգերի հրավառություն»: Երբ նայում ես կտավին, տպավորություն է ստեղծվում, որ երկնքից թափվում է մրգերի մի ամբողջ տեսականի՝ խաղող, նուռ, խնձոր, դեղձ, սեխ և այլն: Կտավը կերտված է շատ պրոֆեսիոնալ և համարձակ վրձնահարվածներով ու իրեն հատուկ շագանակագույնի, նաև դեղին, կանաչ, վարդագույն, տեղ-տեղ մանուշակագույն երանգների նուրբ անցումներով: Այդ մրգաբույլի յուրաքանչյուր պտուղ առանձնանում է իր գեղեցկությամբ, իսկ նկարի ֆոնը ձուլվում է մրգերի գույներին:

Ամենաուշագրավ գործերից մեկում՝ «Նատյուրմորտ. Դեղձեր» (նկ. 5), պատկերված են «կարմրաթուշ» դեղձեր: Այս կտավը «ճառագում է» ջերմություն, որը հաղորդվում է դիտողին: Հմ. Հակոբյանը մանրակրկիտ մոտեցմամբ և գունային համադրումով կտավը հասցրել է կատարելության: Դեղձերը այնքան բնական են պատկերված, որ կարծես հենց նոր ծաղից քաղված ու դրված լինեն սեղանին:

Վարպետորեն է վրձնած «Նատյուրմորտ. Մրգեր» (1901) (նկ. 6) աշխատանքը, որում առկա են լույսի ու ստվերի ներդաշնակությունը, խաղողի շողշողուն հատիկների փայլն ու թափանցիկությունը, նույն հատիկների հյութեղությունը:

²² Մարտիկյան 1983, 100:

²³ Հակոբյան 1948, 21-22, տե՛ս նաև Երզնկյան, Բաղդասարյան 2002, 57-58:

Կարելի է ասել, որ ստեղծագործական տարբեր շրջաններում, օգտագործելով բազում գուներանգներ, նկարչին հաջողվել է այդ որոնումների հորձանուտում հավատարիմ մնալ ռեալիզմի սկզբունքներին:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Հմ. Հակոբյանը հայ գեղանկարչության մեջ նատյուրմորտի հիմնադիրներից է: Նկարչի արվեստում նատյուրմորտի ժանրը ստացավ նոր՝ փիլիսոփայական-բանաստեղծական բովանդակություն: Նրբաճաշակ գեղանկարիչը ստեղծեց անկենդան աշխարհի՝ քաղված մրգերի, բանջարեղենի, ծաղիկների, կենցաղային առարկաների կենդանի պատկերը, մշակելով ուրույն ոճ՝ հիմնված իրեն հատուկ գունապնակի, լույսի ու ստվերի անկրկնելի ներդաշնակության վրա:

Գրականություն

- Աղասյան Ա. 2009, Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 292 էջ, 192 էջ նկար:
- Երզնկյան Մ., Բաղդասարյան Ա. 2002, Կերպարվեստի բառագիրք, Երևան, «Զանգակ-97», 80 էջ:
- Էջմիածին 1948 (7-9) է-Թ, էջ 88:
- Հայկական սովետական հանրագիտարան 1982, հ. 8, Երևան, ՍՍՀ հրատ., 720 էջ:
- Հարությունյան Վ. 1948, Նկարիչ Հ. Հակոբյանի ցուցահանդեսը, ՀԱՊ, ֆ-83, S-1, թպ-2:
- Հմայակ Հակոբյան (1871-1939) 1948, Հմայակ Հակոբյանի ստեղծագործությունների հետմահվան ցուցահանդեսի կատալոգ, ներածական հոդվածը Ռ. Լոռիս-Միքայելյանի, Երևան, ՀՊՊ հրատ., 90 էջ+11 նկ.:
- Հմայակ Հակոբյան 1871-1939 2012, կատալոգ, Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Երևան, «Ասողիկ», էջ 89:
- Շիշմանյան Ռ. 1958, Բնանկարն ու հայ նկարիչները, Երևան, «Հայպետհրատ», էջ 357:
- Մարտիկյան Ե. 1983, Հայկական կերպարվեստի պատմություն, գիրք Գ, Երևան, «Սովետական գրող», 224 էջ, 34 թերթ ներդիր:
- Бенедикт Спиноза 2012, Этика, Москва, изд. Азбука, 352 с.
- Бурины С. 2014, Типология натюрморта в литературе (на материале XX века), Барнаул, с. 145-172, <https://www.openstarts.units.it/bitstream/10077/2364/1/10.pdf> (18.10.2020).

- Виппер Б.Р. 2005, Проблема и развитие натюрморта, СПб., «Азбука-классика», 384 с.
- Ерзнкян М. 1999, Натюрморт в творчестве художников Армении, канд. дисс., Ереван, 116 с.
- Мочалов Л. 2012, Три века русского натюрморта, рецензия Ефима Водоноса на книгу Мочалова, Москва, «Белый город», с. 573, http://theatre.sias.ru/upload/2013_1-2_565-573-vodonos.pdf (01.11.2020).
- Ягодковская А.Т. 1987, От реальности к образу. Духовный мир и предметно-пространственная среда в живописи 60-х-70-х годов, Москва, «Советский художник», 183 с.
- Лотман Ю.М. 1986, «Вещь в искусстве», Материалы науч. конф. (1984), вып. 17, Москва, с. 6-14.
- Veca A. 1990 La natura morta, Firenz:Giunti, 50 p.

ՀՄԱՅԱԿ ՀԱԿՈՒՅԱՆ. ՆԱՏՅՈՒՐՄՈՐՏԻ ՎԱՐՊԵՏԸ

Արմինե Պետրոսյան

Ամփոփում

Շատ նկարիչներ ստեղծագործական կյանքի ընթացքում դիմում են նատյուրմորտին: Հմ. Հակոբյանը նույնպես անդրադարձել է այդ ժանրին՝ իր ինքնատիպ մոտեցումներով:

Նկարչի նատյուրմորտներում հստակ արտացոլվել են գերմանական գեղանկարչությանը բնորոշ գեղարվեստական առանձնահատկությունները, ստեղծագործական մեթոդները, և այդ ամենը ներդաշնակորեն զուգակցվում է ազգային ավանդույթների հետ: Հայ կերպարվեստում Հմ. Հակոբյանը այս ժանրի կարկառուն ներկայացուցիչներից է: Նրա նատյուրմորտների առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը առարկաների ու իրերի անկենդան աշխարհին կենդանություն է հաղորդել: Ուշագրավ են ոչ միայն Հայաստանի ազգային պատկերասրահում, այլև Վրաստանի ազգային թանգարանում պահվող նատյուրմորտները:

Բանալի բառեր՝ Հմայակ Հակոբյան, նատյուրմորտ, մրգեր, բանջարեղեն, ծաղիկներ, կենցաղային առարկաներ, կենդանիներ:

АМАЯК АКОПЯН – МАСТЕР НАТЮРМОРТА

Армине Петросян

Резюме

На определенном этапе творческой жизни большинство художников обращаются к жанру натюрморта. Жанр натюрморта нашел отражение и в творчестве Ам. Акопяна. В натюрмортах художника прослеживается приверженность традициям немецкой живописи, ее художественным особенностям, что гармонично сочетается с национальными художественными традициями. Особенность натюрмортов, созданных художником, состоит в том, что автор вдохнул жизнь в «бездыханный» мир вещей и предметов.

Ам. Акопян является одним из ярких представителей этого жанра в армянском изобразительном искусстве. Примечательны натюрморты, хранящиеся как в Национальной галерее Армении, так и в Национальном музее Грузии.

Ключевые слова – Амаяк Акопян, натюрморт, фрукты, овощи, цветы, предметы быта, фауна.

HMAKAK HAKOBYAN: THE MASTER OF STILL LIFE

Armine Petrosyan

Abstract

Most artists turn to the still life genre at some point in their lives. Hm. Hakobyan also focused on that genre with his original approaches. The still lifes of the artist clearly reflect the artistic features and creative methods typical to the German painting, all of which are harmoniously combined with national traditions.

The peculiarity of the still lifes created by the artist is that the author breathed life into the "breathless" world of things and objects.

Hm. Hakobyan is one of the outstanding representatives of this genre in the Armenian fine arts. Quite remarkable are the still lifes of the artist, which are kept both in the National Gallery of Armenia and in the National Museum of Georgia.

Key words – Hmayak Hakobyan, still life, fruits, vegetables, flowers, household items, animals.

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՆ ՈՒ ԱՌՕՐԵԱԿԱՆԸ ՀԱՅ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (ԱՐՑԱԽԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)¹

Արտակ Խաչատրյան

Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն ՊՈԱԿ

ՀՀ, Երևան, Օրբելի 23

Էլ. հասցե՝ artak590@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 16.02.2020, գրախոսվել է 19.10.2020, ընդունվել է
տպագրության 03.11.2020

Ներածություն

Ղարաբաղյան հակամարտությունը դիտարկվել և շարունակում է դիտարկվել տարբեր տեսանկյուններից: Կարծում ենք՝ հակամարտությունն առավել խորությամբ քննելու համար հարկավոր է ուսումնասիրել հայերի և ադրբեջանցիների² ոչ վաղ անցյալի առնչակցությունները: Սույն հոդվածում քննարկման առարկա է խորհրդային շրջանը:

Եթե 1918-1920 թթ. ստեղծված անկախ պետականությունների հարաբերություններում արտացոլվում էին նրանց շփումների ու դրանք պայմանավորող մթնոլորտի իրականին մոտ պատկերը, ապա այն զգալիորեն փոխվեց խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: Միջէթնիկ հարաբերություններն արդեն կաղապարվում էին ժողովուրդների եղբայրության, բարեկամության գաղափարական գոեհիկ կարգախոսների կապանքերով³: Եվ խորհրդային Ադրբեջանում արդեն «փափուկ» մեթոդներով վարում էին հանրապետության էթնիկ փոքրամասնությունների նկատմամբ ծովման քաղաքականություն: Նման գործելակերպն ամենևին էլ խորթ չէր

¹ Հոդվածում օգտագործված դաշտային ազգագրական նյութերի մի մասը մեզ է տրամադրվել ազգագրագետներ Մխիթար Գաբրիելյանի և Արտակ Դաբաղյանի՝ առայժմ անտիպ արխիվից, որի համար նրանց հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

² http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=5 (30.03.2020): «Ադրբեջանցիներ» էթնոնիմը պաշտոնական շրջանառության մեջ դրվեց 1936 թ. ԽՍՀՄ սահմանադրության ընդունումից հետո, իսկ 1939 թ. Համամիութենական մարդահամարի տվյալներում առաջին անգամ ամրակայվեց, և սկսվեց դրա շրջանառությունը:

³ Дзидзоев 2000, 29.

ադրբեջանական ղեկավարությանը, որը ինտերնացիոնալ բարեկամության շղարշի ներքո բավական նպատակադիր կերպով հանրապետության մյուս էթնիկ փոքրամասնությունների՝ լեզգիների, ավարների, ուդիների, թաթերի, թալիշների, քրդերի նկատմամբ վարում էր էթնիկ խտրականության քաղաքականություն⁴: Օրինակ, 1926 թ. մարդահամարի նյութերից բացակայում էին Խորհրդային Ադրբեջանում բնակվող կովկասալեզու հափութիները, կրիզները, ալիկները, ախվախները, դարգինները, իսկ 1939 թ. մարդահամարում այդ բացակայող էթնիկ հանրությունների ճակատագրին են արժանանում նաև ջեկերը, խինալուղները, բուդուղները և ուդիները⁵: Նման քաղաքականությունը նպատակ ուներ ամրագրելու «Ադրբեջան» անվանված տարածքի նկատմամբ թյուրքախոս շիաների «պատմական իրավունքը», քանզի վերը նշված էթնիկ հանրությունները պատմականորեն այդ տարածքի բնիկներն էին, իսկ ադրբեջանցիների ինքնության մեջ դեռևս թարմ էր/է իրենց ուշ շրջանի եկվոր լինելու գիտակցությունը⁶: Եվ ադրբեջանական ազգաստեղծման տրամաբանության սահմաններում Աղվանքի բնիկ էթնոսները տասնամյակներ շարունակ ներկայացվում էին/են որպես ադրբեջանցիներ՝ չնայած այն հանգամանքին, որ, օրինակ, ուդիները, որ Կովկասյան Աղվանքի բազմաթիվ էթնոսներից են, ոչ վաղ անցյալում՝ XIX դ. սկզբին, դեռևս ընդունում էին ուղղափառություն⁷:

Ներքին լարվածության դրսևորման դրվագները խորհրդային շրջանում

Միջէթնիկ լարվածությունը տարբեր մակարդակներով ու դրսևորումներով հատկապես սկսեց զգացվել 1960-ական թթ.⁸ կապված հայ հասարակական ու մտավորական շրջանակներում նշմարվող ազգային զարթոնքի նախանշանների, Հայոց ցեղասպանության հիսնամյա տարելիցին նվիրված իրադարձությունների և Արցախի հիմնախնդրի նոր արժարժումների հետ: Դա, իր հերթին, կարող էր հանգեցնել ազգային զգացումների ակտիվացմանը և, որպես հետևանք, ազգամիջյան լարվածության դեռևս ոչ այնքան տեսանելի, բայց առկա լարվածության աճին: Ընդ որում՝ նաև ԼՂԻՄ-ի տարածքից դուրս: Այս առումով հիշատակության են արժա-

⁴ Харатьян 2015, 31-34.

⁵ Խառատեան 2012, 295:

⁶ Харатьян 2015, 28.

⁷ Арутинов 1905, 6.

նի Արարատի շրջանում կատարված դեպքերը: Նախիջևանում և Ջանգակատուն գյուղին հարող տարածքներում, 1960-ական թթ. սկսած, նկատվում էին ոտնձգություններ հայերի նկատմամբ: Գողությունները սովորական երևույթ էին դարձել: Արձանագրվել են նաև հայերի սպանություններ: Արժանահիշատակ է Ջանգակատուն համայնքի բանջար հավաքող մի խումբ կանանց և աղջիկների խմբակային բռնաբարությունը 1968 թ.⁸: Խորհրդային իշխանությունները կամք կամ ցանկություն չդրսևորեցին բացահայտելու այդ դեպքը, և այն մոռացության մատնվեց: Այնուամենայնիվ, այդ հանգամանքը չէր կարող որոշակի հետք չթողնել հայերի պատմական հիշողության մեջ:

Կրթամշակութայինը պաշտոնականի և առօրեականի հոլովոյթներում

Ղարաբաղյան շարժման սկզբնապատճառների ուսումնասիրությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ դրա առաջացման համար հիմք ծառայեցին հենց կրթամշակութային հիմնախնդիրները: Կրթական ու մշակութային հայեցակետերը կարևորագույն դեր են խաղում էթնոսի պատմական հիշողության համատեքստում: Կրթական առումով խնդիրը դրսևորվեց հայոց պատմություն առարկայի դասավանդման մեջ: Բանն այն է, որ 1986-1987 թթ. ուսումնական տարում «հայոց պատմությունը» փոխարինվեց «Ադրբեջանի պատմություն» առարկայով⁹: Իսկ հայոց լեզվի դասաժամին յուրաքանչյուր դասարանին ընդամենը երկու դասագիրք տրամադրելու փաստը չէր սպրդել անգամ միութենական մամուլի տեսադաշտից¹⁰: Եվ սա այն դեպքում, երբ ԼՂԻՄ-ի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, իսկ քանի որ ԼՂԻՄ-ը ստեղծվել էր որպես հայկական ինքնավարություն, ուստի կոպտորեն խախտվում էին ինքնավարությանը հատուկ տարրական նորմերը: Նման կերպով Խորհրդային Ադրբեջանը փորձում էր սեփական շահերին համապատասխան խմբագրման ենթարկել հայոց պատմական հիշողությունը: Նույն ժամանակահատվածում՝ 1987 թ., փորձ էր արվում ԼՂԻՄ-ում կազմակերպել

⁸ Խաչատրյան 2008, ԴԱՆ, Արարատ, Ջանգակատուն, բանասաց՝ Խաչատրյան Դարիկո:

⁹ Դաբաղյան, Գաբրիելյան 1996, ԴԱՆ, Արցախ, բանասաց՝ Ղուկասյան Սևակ, ծնվ. 1969 թ.:

¹⁰ Дардыкин, Лынев 24.03.1988.

«հայոց պատմություն» առարկայի ֆակուլտատիվ դասընթաց, թեև որոշ դասախոսներ և ղեկավարությունը դեմ էին, իսկ գաղափարական շարժիչը Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի (ներկայումս՝ Արցախի պետական համալսարան) պատմության ֆակուլտետն էր: Ընդհանուր առմամբ, դպրոցական կրթությունը նշյալ ժամանակահատվածում ճգնաժամային իրադրության մեջ էր միութենական որոշ հանրապետություններում, ինչպես, օրինակ, Ղրղզստանի մայրաքաղաք Բիշքեկում գործում էր մեկ ղրղզական դպրոց (մնացյալը ռուսական էին), իսկ Բելոռուսիայում փակվում էին բելոռուսական դպրոցները, և այդ պատճառով դժգոհություններին պատասխանում էին, թե կրճատվել է աշակերտների թիվը, ուստի և փակում են¹¹: Բերված օրինակները վկայում են, որ, տեղական ներհակություններից բացի, անիրավահավասար քաղաքականություն էր տարվում նաև կենտրոնական՝ միութենական ղեկավարության կողմից: Իհարկե, այս ամենը չէր կարող իր ներգործությունը չունենալ ազգային ընկալումների, մասնավորապես հայերի ու ադրբեջանցիների՝ միմյանց նկատմամբ վերաբերմունքի դրսևորման վրա: Դրա հետքերով որոշ դեպքերում առկա էր թշնամու թաքնված գիտակցումը: Բանասացի վկայությամբ՝ երկու կողմերն էլ՝ և՛ հայերը, և՛ ադրբեջանցիները, գիտակցում էին ներքին թշնամանքի առկայությունը, սակայն թաքցնում էին¹²:

Ազգային զարթոնքի պատճառները կարող են տարբեր լինել: Նախընթաց ազգային շարժումներին ծանոթանալու և ազգային վերազարթոնքի ոգին սնող միջոցներ էին նաև տարբեր միջոցառումները, բայց առավելապես՝ գրականությունը և արվեստը: Այսպես, 1986 թ. առաջին անգամ Ծիծեռնակաբերդում դրվել էր ծաղկեպսակ՝ «Ղարաբաղի երիտասարդներից» մակագրությամբ¹³: Սա արտահայտումն է այն բանի, որ ազգային-պատմական հիշողությունը, մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշահամալիրը այլաբանորեն հանդես է գալիս որպես ազգային զարթոնքի դրսևորում:

¹¹ Меликянц 22.03.1988.

¹² Դաբադյան, Գաբրիելյան 1996, ԴԱՆ, Արցախ, գ. Ճարտար, բանասաց՝ Քամայյան Նիքսոն, ծնվ. 1961 թ.:

¹³ Դաբադյան, Գաբրիելյան 1996, ԴԱՆ, Արցախ, Մարտունու շրջան, գյուղ Աշան, բանասաց՝ Իշխանյան Դավիթ, ծնվ. 1968 թ.:

Փոխհարաբերությունների պաշտոնական և առօրեական դրսևորումները կոնֆլիկտային իրավիճակում

Ինչպես ասվեց, ազգամիջյան լարվածությունը սկզբնական շրջանում դրսևորվում էր ներքին թշնամության գիտակցումով, որը թաքնված և առավել զգուշավոր բնույթ էր կրում հայերի մոտ, որովհետև նրանց մեջ առկա էր տվյալ պահին ավելի խոցելի լինելու մտայնությունը¹⁴։ Այս մտայնության ու կարծրատիպերի առկայությունը, կարծում ենք, պայմանավորված էր Լեոնային Ղարաբաղի նախընթաց պատմությամբ ու ներկա իրավիճակով, երբ 1921 թ. Մոսկվայի կամայական վճռով Արցախի լեոնային հատվածը ևս տրվեց Խորհրդային Ադրբեջանին, իսկ վերջինիս ազգային-վարչական քաղաքականության հետևանքով այն վերածվեց հայկական «անկլավի»։ Ժողովուրդը զգում էր իր կացության ողջ բարդությունը, և անվտանգության ու գոյապահպանության հավաքական զգացումը թելադրում էր ինքնակազմակերպման համապատասխան մակարդակ։

Բավական ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ 1988 թ. փետրվարի 12-ի Մարտունու հանրահավաքին հայերի հետ մասնակցում էին նաև ադրբեջանցիներ¹⁵։ Չմոռանալով, որ սա այն շրջանն էր, երբ դեռևս տեղի չէր ունեցել սումգայիթյան ողբերգությունը, և միջէթնիկական հարաբերություններում լարվածությունը չէր հասել կիզակետին։ Փետրվարի 12-ի հանրահավաքին ադրբեջանցիների մասնակցությունը ի ցույց է դնում Ադրբեջանի կողմից իրականացվող քարոզչական և ներքին կազմակերպական քայլերի նշանակությունը հակահայկական տրամադրությունների բորբոքման առումով։ Ընդգծենք, որ հանրահավաքի կազմակերպիչներն ու մասնակիցները ցուցաբերում էին ինքնակազմակերպման և ինքնատիրապետման բարձր մակարդակ։ Հանրահավաքի մասնակից հայերը զգուշացվել էին որևէ կերպ չվիրավորել մասնակից ադրբեջանցիներին։ Նշենք, որ Արցախյան շարժման սկզբնական փուլում արդեն հետաքրքիր դրսևորում ունեին հայ-ադրբեջանական միջէթնիկ հարաբերությունները։ Այսպես, փետրվարի 12-ի հանրահավաքը կրում էր ավելի շատ ինտերնացիոնալիստական բնույթ, այնտեղ առկա էին «Живой вопрос живой жизни», «Ленин, Партия, Горбачев», «Сталин, Берия, Лигачев» կարգախոսներով ցու-

¹⁴ Դաբադյան, Գաբրիելյան 1996, ԴԱՆ, Արցախ, գ. Ճարտար, բանասաց՝ Քամայյան Նիքսոն, ծնվ. 1961 թ.։

¹⁵ Դաբադյան, Գաբրիելյան 1996, ԴԱՆ, Արցախ, գ. Բերդաշեն, բանասաց՝ Մովսիսյան Էդուարդ Արտաշի, ծնվ. 1951 թ., բարձրագույն։

ցապաստառներ¹⁶: Ուշագրավ է այդ հանրահավաքին մասնակցող ադրբեջանցիների դիրքորոշումը: Ադրբեջանական կարգախոսներ պարունակող ցուցապաստառները պատրաստված էին հենց ադրբեջանցիների կողմից, իսկ Խոջավենդ գյուղից հատուկ պատվիրակություն էր եկել շրջկոմ՝ հայտնելու իրենց համաձայնությունը և համերաշխությունը Խորհրդային Հայաստանին միանալու պահանջին¹⁷: Հետագայում, երբ սկիզբ էին առել բախումները, երբեմն հանդիպել են զինված հայերն ու ադրբեջանցիները և ճանաչելով միմյանց՝ ողջագուրվել են¹⁸: Հայերի ու ադրբեջանցիների խառնադ փոխգործակցության այլ օրինակներ նույնպես եղել են, նաև գյուղական համայնքներով կոնֆլիկտային իրավիճակում ինքնակազմակերպվելու փորձեր¹⁹:

Ճիշտ է, հայտնի է, որ կոնֆլիկտը միավորում է էթնիկ խմբին, սակայն դա ամենևին էլ չի նշանակում, որ այդ խմբի բոլոր անդամներն էլ հավասարաչափ ներառված են դրանում կամ թերևս ունեն դրա ակտիվ անդամների դիրքորոշումը: Նման փաստեր առկա են նաև այլ կոնֆլիկտներում, տիպական օրինակներից է արաբա-իսրայելական հակամարտությունը, որի դեպքում էլ Աբու-Գոշեի արաբները որևէ մասնակցություն չունեցան դրան²⁰: Այնուամենայնիվ, իրադարձությունները մի փոքր այլ կերպ զարգացան Լեռնային Ղարաբաղում: Այստեղ Ադրբեջանի տարածքում բնակվող կովկասալեզու սունիները և իրանալեզու շիաները (թաթեր, լեզգիներ, թալիշներ, հափուփիներ) 1905-1907, 1918-1920 թթ. հիմնականում չեն մասնակցել թյուրքալեզու շիաների և օսմանյան սունիների կազմակերպած հայկական ջարդերին, բազմաթիվ հիշատակություններ և բանավոր պատմություններ կան 1988-1990 թթ. Բաքվում, Սումգաիթում, Վարդաշենում, Իսմայիլիի շրջանում նրանց կողմից օգնություն ցուցաբերելու մասին²¹: Իրադրությունը փոխվեց արդեն Բաքվի ներգործությունից հետո, և այն ազդեց ադրբեջանցիների տրամադրությունների ու մտայնությունների վրա, հատկապես այն ժամանակ, երբ Ադրբեջանում կազմակերպվեց

¹⁶ Դաբաղյան, Գաբրիելյան 1996, ԴԱՆ, Արցախ, բանասացներ՝ Գասպարյան Հենրիխ Վազգենի, ուսուցիչ, Հարությունյան Սենորիկ Բաբկենի, ուսուցիչ:

¹⁷ Դաբաղյան, Գաբրիելյան 1996, ԴԱՆ, Արցախ, բանասացներ՝ Գասպարյան Հենրիխ Վազգենի, ուսուցիչ, Հարությունյան Սենորիկ Բաբկենի, ուսուցիչ:

¹⁸ Михайлов 24.11.1989.

¹⁹ Гусейнова, Акопян, Румянцев 2008.

²⁰ Шнирельман 2012, 5.

²¹ Խառատյան 2016, 79:

«Ազգային ճակատը»: Բաքվից ուղղորդումները, բնական է, միջէթնիկ հարաբերություններում մեծացնում էին լարվածության մակարդակը և հանգեցնում նաև բախումների: Բախումները տեղական մակարդակի էին, սկզբնական շրջանում արտահայտվում էին ավտոբուսների և ավտոմեքենաների քարկոծումներով: Այս հուզումները շղթայական ռեակցիայով շուտով ավելի համընդհանուր էին դառնալու: Եվ եթե, այդպիսով, Արցախյան շարժումը դիտարկենք որպես հստակ գործընթաց, ապա պետք է արձանագրել, որ շարժումը ստորագրությունների հավաքման առումով սկսվել էր դեռևս 1987 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, իսկ համաժողովրդական առաջին զանգվածային միջոցառումը Մարտունիի հանրահավաքն էր: Սկզբնական շրջանում (1987 թ. ամռանից) ստորագրություններ հավաքվում էին միայն մշակութային հուշարձանների պահպանման և վերականգնման համար²²: Այսինքն, Արցախյան հիմնահարցի նորոգյա արժարժումները սկսվեցին մշակութային պահանջներով: Այս կերպ բարձրանում էր ժողովրդի ազգային գիտակցությունը, կարևոր գործոն էր դառնում պատմական հիշողությունը, որի միջոցով էլ պետք է իրականանար համախմբումն ազգային կարևորագույն խնդիրների շուրջ:

Եզրակացություններ

Էթնիկ անվստահությունը փոխադարձ էր. Խորհրդային Ադրբեջանը ԼՂԻՄ-ում ղեկավար պաշտոններում հիմնականում նշանակում էր ազգությամբ ադրբեջանցիների, իսկ հայերի կողմից անվստահությունն արտահայտվում էր սոցիալ-մասնագիտական մակարդակում, երբ շինարարական աշխատանքների ժամանակ հայ վարպետները խուսափում էին իրենց մասնագիտական նրբությունները բացահայտել ադրբեջանցիների ներկայությամբ: Փաստենք, որ 1950-ական թթ. Շուշիում առկա կիսաքանդ մոտ 10-12 եկեղեցիներն ավերվել էին ադրբեջանական իշխանությունների նախաձեռնությամբ՝ քաղաքի արդիականացման կարգախոսի ներքո: Ամենաուշագրավն այն է, որ եկեղեցիները քանդելու համար գործուղվում էին հայկական շինջոկատներ²³: Իհարկե, 1930-ական թթ. ստալինյան բռնաճնշումների, աթեիստական գաղափարաբանության տիրապետույթ-

²² Դաբալյան, Գաբրիելյան 1996, ԴԱՆ, Արցախ, գ. Բերդաշեն, բանասաց՝ Մովսիսյան Էդուարդ Արտաշի, ծնվ. 1951 թ., բարձրագույն:

²³ Դաբալյան, Գաբրիելյան 1996, ԴԱՆ, Արցախ, ք. Շուշի, բանասաց՝ Հարությունյան Աշոտ, ծնվ. 1957 թ., կրթությունը՝ բարձրագույն:

յան պայմաններում, երբ նույնիսկ հայկական բնակավայրերում եկեղեցիները և մատուռները օգտագործվում էին որպես կոլտնտեսության պահեստներ, ժողովուրդների եղբայրության և բարեկամության գաղափարական երանգավորումով նման ձեռնարկը ներկայացվում էր որպես խորհրդային ապրելակերպի արդիականացման սովորական, հերթական դրսևորում: Ադրբեջանական իշխանությունների քաղաքական հաշվարկներն ունեին հեռահար նպատակներ. հետագայում, երբ հայկական կողմը փորձեր խորհրդային Ադրբեջանին մեղադրել մշակութային խտրական քաղաքականություն վարելու մեջ, վերջինս չքմեղանալու էր՝ մատնանշելով, որ տվյալ պատմամշակութային հուշարձանները քանդվել են հենց հայերի ձեռքով: Հայ-ադրբեջանական միջէթնիկ հարաբերությունների մինչ-խորհրդային շրջանի առանձին դրվագներ պատմական հիշողության մեջ գտել են սեփական մեկնաբանությունները՝ հիմք ունենալով բանավոր հիշողությունը:

Գրականություն

- Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ (բանասաց՝ Ղուկասյան Սևակ, ծնվ. 1969 թ.): Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ, ԼՂՀ գ. Ճարտար (բանասաց՝ Քամալյան Նիքսոն, ծնվ. 1961 թ.):
- Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ, ԼՂՀ Մարտունու շրջան, գ. Աշան (բանասաց՝ Իշխանյան Դավիթ, ծնվ. 1968 թ.):
- Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ, ԼՂՀ գ. Բերդաշեն (բանասաց՝ Մովսիսյան Էդուարդ Արտաշի, ծնվ. 1951 թ., բարձրագույն):
- Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ (բանասացներ՝ Գասպարյան Հենրիխ Վազգենի, ուսուցիչ, Հարությունյան Սենորիկ Բաբկենի, ուսուցիչ):
- Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ, ԼՂՀ ք. Մարտունի (բանասաց՝ Հարությունյան Սենորիկ Բաբկենի, ուսուցիչ):
- Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ, ԼՂՀ ք. Շուշի (բանասաց՝ Հարությունյան Աշոտ, ծնվ. 1957 թ., կրթությունը՝ բարձրագույն)
- Խաչատրյան Ա., ԴԱՆ 2008, Զանգակատուն: Խառատեան Հ. 2012, «Ադրբեջանցիները», «կովկասալեզուները» եւ «իրանալեզուները». Ինքնութեան զարգացումներն Ադրբեջանում, «Հանդես Ամսօրեայ» ՃԻԶ տարի, Վիեննա-Երևան, էջ 271-335:
- Խառատյան Հ. 2016, «Էթնիկ օգնության» պատմա-քաղաքական պատճառաբանությունը (Շամախու Գարդման-Գեոկչայի գավառ-Իսմայիլիի շրջան), «Գարդմանի և Շիրվանի հայության պատմա-մշակութային ավանդ-

ները (պատմություն և արդիականություն)», Հանրապետական գիտա-
ժողով (ապրիլի 29-30, 2016 թ.), Ձեկուցումներ և զեկուցումների դրույթ-
ներ, Երևան, «Գիտություն», էջ 78-110:

- Арутинов А.А. 1905, Удины (Материалы для антропологии Кавказа), Известия Императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Императорском Московском университете. Труды Антропологического отдела, т. XXIII, Москва, изд. не указано, 108 с.
- Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения по республикам СССР. Азербайджанская ССР http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=5 (30.03.2020).
- Гусейнова С., Акопян А., Румянцев С. 2008, Кызыл-Шафаг и Керкендж: история обмена селами в ситуации Карабахского конфликта, Тбилиси, ФГБ Heinrich Böll Stiftung, South Caucasus, 148 с.
- Дардыкин С., Лынев Р. 1988, Встречи после митингов, Известия, 24.03.
- Дзидзоев В. 2000, Национальные отношения на Кавказе, Владикавказ, изд. не указано, 239 с.
- Меликянц Г. 1988, Не было готовых образцов в развитии национальных отношений – об этом размышляют историки Л. Дробижева и Ю. Поляков, Известия, 22.03.
- Михайлов М. 1989, Абсурд и искажение фактов, Советский Карабах, N 268 (2398), 24.11.
- Харатян Г. 2015, Официальные этнодемографические показатели в Азербайджане в контексте поиска и кризиса идентичности азербайджанцев. Удины: крах всех усилий самосохранения, Москва, «Центриздат», 136 с.
- Шнирельман В.А. 2012, Глобализация и конфликты, отв. ред. В.А. Тишков, Шнирельман В.А., Этничность и религия в современных конфликтах, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Москва, «Наука», с. 4-22.

**ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՌԻ ԱՌՕՐԵԱԿԱՆԸ ՀԱՅ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(ԱՐՑԱԽԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

Արտակ Խաչատրյան

Ամփոփում

Խորհրդային շրջանում հայերի և ադրբեջանցիների փոխհարաբերությու-
նները, դրանց պաշտոնական և առօրեական բաղկացուցիչները ձևավորվել
էին «ինտերնացիոնալ բարեկամության» քաղաքականության հարկադրյալ

մթնոլորտում: Խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների և արևելյան Անդրկովկասում խորհրդային հռչակված Ադրբեջանի շահերը փոխադարձաբար համընկնում էին հեղափոխությունը Արևելք արտահանելու և քեմալական Թուրքիայի հետ հարաբերությունները պահպանելու առումով: Ուստի Խորհրդային Ադրբեջանի նկատմամբ ԽՍՀՄ կենտրոնի բարյացակամ վերաբերմունքը և որոշակի հանդուրժողականությունը ներքաղաքական հարցերում բացատրվում են այդ քաղաքականության համատեքստում: Այն իր տրամաբանական արտահայտությունը ստացավ նաև հայ-ադրբեջանական հարաբերություններում խորհրդային շրջանում: Հազվադեպ չեն օրինակները, երբ շփումների առօրեական մակարդակը ամենևին էլ հազեցած չէր էթնիկ և կրոնական հիմքի վրա առաջացած լարվածությունով: Առկա են օրինակներ, երբ հայերը և ադրբեջանցիները կարողացել են փոխշփումների համար ընդունելի մոդելներ գտնել, որոնք բավական կենսունակ են եղել: Սակայն Խորհրդային Ադրբեջանում հատկապես 1930-ական թթ. պաշտոնապես սկիզբ առած ազգակերտման և սեփական պատմությունը ստեղծելու գործընթացը արտացոլվեց նաև առօրեական փոխշփումներում:

Քանալի բռնեք՝ Ղարաբաղյան հակամարտություն, Խորհրդային Միություն, պատմական հիշողություն, «թշնամու կերպար», բանավոր հիշողություն, ԼՂԻՄ, Խորհրդային Ադրբեջան:

ОФИЦИАЛЬНОЕ И ПОВСЕДНЕВНОЕ В АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД (НА ПРИМЕРЕ АРЦАХА)

Артаг Хачатрян

Резюме

Интересы центральных советских властей и провозглашенного советским Азербайджана в Восточном Закавказье совпадали в плане экспорта революции на Восток и отношений с кемалистской Турцией. Поэтому доброжелательное отношение и определенная толерантность центра СССР к Советскому Азербайджану во внутривнутриполитических вопросах были обусловлены этой политикой, которая нашла свое логическое отражение и в армяно-азербайджанских отношениях в советский период. Нередки примеры, когда повседневный уровень этих контактов отнюдь не отличался напряженностью на этнической и религиозной основе. Более того, в ряде случаев армяне и азербайджанцы смогли найти приемлемые модели для

взаимных контактов, которые были достаточно жизнеспособными. Однако в Советском Азербайджане, особенно в 1930-х годах, официально начавшийся процесс формирования нации и создания собственной истории нашел отражение в повседневных взаимоотношениях.

Ключевые слова – Карабахский конфликт, Советский Союз, историческая память, «образ врага», устная память, НКАО, Советский Азербайджан.

THE OFFICIAL AND THE EVERYDAY IN ARMENIAN-AZERBAIJANI RELATIONS IN THE SOVIET PERIOD (THE CASE OF ARTSAKH)

Artak Khachatryan

Abstract

One of the important subjects of modern political anthropology is the complex of relations and contacts between states/communities in conflict. The article discusses the relationship between the Armenians and Azerbaijanis in the Soviet period in the forced atmosphere of the slogan "International friendship", as well as the official and everyday components of these mutual relations. The interests of the Central Soviet authorities and the already declared Soviet Azerbaijan in the Eastern Transcaucasia mutually coincided with the export of the revolution to the East and relations with the Kemalist Turkey. Therefore, the friendly attitude and certain amount of tolerance of the Center of the USSR towards the Soviet Azerbaijan in domestic political issues is explained in the context of this policy, which found its logical expression in the Armenian-Azerbaijani relations during the Soviet period. There are not rare instances when there were not any ethnic or religious tension on the daily level of these relations. Moreover, there are examples when Armenians and Azerbaijanis were able to find models acceptable for mutual contacts that were quite viable. However, in the Soviet Azerbaijan the process of forming a nation and creating own history, which officially began in the 1930s, was also reflected in everyday interactions.

Key words – Nagorno-Karabakh conflict, Soviet Union, historical memory, "image of the enemy", oral memory, NKAR, Soviet Azerbaijan.

ԲՈՒՍԱՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲՈՒՍԱԲՈՒԺՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԶԴԻՆԵՐԻ ԿԵՆՑԱՂՈՒՄ

Ռոման Հովսեփյան

Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, Ավանդական բժշկության համալսարան
ՀՀ, Երևան, Չարենցի փ. 15

Էլ. հասցե՝ roman.hovsepyan@yahoo.com

Հոդվածը ներկայացվել է 16.05.2020, գրախոսվել է 27.05.2020, ընդունվել է
տպագրության 03.11.2020

Ներածություն

Կովկասյան տարածաշրջանում եզդիների ամենամեծ համայնքը Հայաստանի Հանրապետությունում է (ավելի քան 35 հազար հոգի): Այստեղ եզդիներն ապրում են հիմնականում Արագած լեռան շրջակայքում, Արարատյան դաշտում և դրանց ու Գեղամա լեռների միջև ընկած տարածքներում՝ Արագածոտնի, Արմավիրի, Արարատի և Կոտայքի մարզերում¹: Հայաստանի եզդիների մեծ մասը Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններից XX դ. սկզբներին գաղթած փախստականների սերունդներն են: Նրանց մի մասն էլ, մասնավորապես, Արագածի և Թալինի նախկին շրջաններում բնակվողները, ավելի վաղ եկվորներ են, որոնք եկել են մի քանի փուլերով՝ դեռևս XIX դ. սկզբներից²:

Եզդիները կուրմանջիախոս (քրդախոս) և եզդիականություն կամ շարֆադին դավանող ժողովուրդ են: Հայաստանի եզդիներն իրենց արևապաշտ են համարում: Համայնքում կան կաստաներ՝ հիերարխիկ դասակարգումով. շեյխերը և փիրերը կրոնական կաստայի ներկայացուցիչներն են, իսկ մրիդները՝ աշխարհիկ կաստայի³:

Ստորև ամփոփ ներկայացնում ենք մեր հետազոտական թիմի 2013-2019 թթ. դաշտային ազգագրական դիտարկումները և էթնոբուսաբանական ուսումնասիրությունները:

¹ ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի և բնակության պայմանների հաշվառման արդյունքները. բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ ազգության, սեռի և տարիքի, <http://armstat.am/file/doc/99478353.pdf>.

² Аристова 1990, 66-78.

³ Ասատրյան, Փոլադյան 1989, 131-150, Dalalyan 2011, 177-201, Asatrian, Arakelova 2014, 5-150, Melkumyan, Hovsepyan 2018, 121-129.

Կենցաղը

Հայաստանի եզդիները ավանդաբար եղել են կիսաքոչվոր անասնապահներ, և ներկայումս էլ նրանց զգալի մասը զբաղվում է ոչխարաբուծությամբ⁴: Հայաստանում եզդիները հիմնականում ապրում են գյուղական և քաղաքամերձ բնակավայրերում⁵, որը թերևս պայմանավորված է նրանց վերոհիշյալ տնտեսավարման առանձնահատկություններով: Գարնանը ավելի բարձրադիր շրջաններում ձյան հալվելուն պես ցածրադիր շրջաններում ապրող (ծմեռող) ընտանիքը կամ ընտանիքի մի մասը տեղափոխվում է լեռներ: Արագածի, Գեղամա, Ծաղկունյաց, Վարդենիսի և Շիրակի լեռների լանջերը հեռագնա անասնապահ եզդիների ամառային սեզոնի ավանդական ուղղություններն են: Ամեն տարի նրանք իրենց ամառային կայանները հասնելու համար բարձրանում են սկսած ծ.մ. մոտ 800 մետրից (Արարատյան դաշտ) մինչև ծ.մ. 3300 մ (օրինակ՝ Արագած կամ Ափախակ լեռները) և անցնում են մինչև 150 կմ (օրինակ՝ Արարատյան դաշտից մինչև Շիրակի հյուսիսային մասերը): Այս տեղափոխությունը կարող է կատարվել անմիջապես կամ մինչև երկու-երեք միջանկյալ կայանումներով՝ միջինլեռնային գոտում, որտեղ եզդիները սովորաբար մնում են մոտ մեկ ամիս: Քոչի վերջնակետը, որպես կանոն, մշտական կայանատեղ է, որն անգամ տասնամյակներով չի փոխվել և սերնդեսերունդ «ժառանգվում է»:

Աշխատանքի բաժանումը

Լեռներում եզդի անասնապահների կենցաղը և աշխատանքը գերձանրաբեռնված են, մանավանդ այն դեպքում, երբ տնտեսությունը հիմնականում կամ միայն ոչխարաբուծական է, և երբ կենդանիներին կթում են, և նրանց գլխաքանակը անցնում է մի քանի հարյուրից (երբեմն կարող է կազմել մի քանի հազար): Կենդանիների խնամքը, շարժը և ապահովությունը վերահսկելը, արածեցնելը, կիթը, կաթի վերամշակումը, պաշարումը և այլ գործերը լցնում են ամառային երկար օրերն ամբողջությամբ՝ արևածագից մայրամուտ և ավելին: Աշխատում են բոլորը՝ իրենց ունակություններին համապատասխան: Համայնքում (ընտանիքում) առկա է աշխատանքի տարաբաժանում: Տղամարդկանց պարտավորությունների

⁴ Ավդալ 1957, 14-21, Дарवेशян 1986, 5-15, 52-144, Аристова 1990, 79-108, 154-166, Melkumyan, Hovsepyan 2018, 121-129.

⁵ ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի և բնակության պայմանների հաշվառման արդյունքները:

մեջ են այն աշխատանքները, որոնց դեպքում «տնից» կամ «գյուղից»⁶ շատ են հեռանում, սովորաբար խմբով չեն աշխատում, ուստի ֆիզիկական ուժը և արագ տեղաշարժվելու ունակությունները կարող են ունենալ որոշիչ նշանակություն, իսկ ամենաորոշիչը ռիսկով ուղեկցվող աշխատանքներն են: Այդ աշխատանքներից են կենդանիներին արածեցնելը հեռու տարածություններում, կենդանիների խուզը, մորթը, նախկինում՝ որսորդությունը և այլն: Անվտանգության նկատառումներով կանայք և երեխաները սովորաբար չեն հեռանում կայանատեղիից կամ, եթե հեռանում են, դա անում են միայն խմբով, իսկ երեխաների դեպքում՝ նաև մեծահասակների ուղեկցությամբ: Կանանց առօրյա աշխատանքում թեև ռիսկի գործոնը փոքր է, բայց այն ավելի ծանր և հազեցած է, ուստի կանայք ողջ օրը անցկացնում են բավական ծանր աշխատանք կատարելով: Կանանց աշխատանքային պարտականությունների մեջ են մտնում կենդանիների կիթը, կաթի վերամշակումն ու պաշարելը, ուտելիքի պատրաստումը, երեխաների խնամքը, տարածքի մաքրությունն ապահովելը և այլն: Երեխաներին վստահում են պակաս պատասխանատու աշխատանքներ, ինչպես, օրինակ, երիտասարդ կենդանիներին բնակավայրի շրջակայքում արածեցնելը, մոտակա աղբյուրից ջուր բերելը և այլն:

Բուսահավաքչությունը

Կանանց, երեխաների և երբեմն էլ տղամարդկանց աշխատանքի մի մասն է նաև բուսահավաքչությունը: Տղամարդիկ բուսահավաքչությամբ զբաղվում են լոկ առանձին դեպքերում և ոչ հաճախ, մասնավորապես, երբ հեռու տարածություն կամ դժվարամատչելի վայրեր գնալու կարիք է լինում: Լեռնային հեռու և դժվարամատչելի տարածքներում, որտեղ տարվա զգալի մասը աշխատում և ապրում են եզդի անասնապահները, կենսականորեն անհրաժեշտ մի շարք ապրանքների, օրինակ՝ սնունդ արտադրելու, մատակարարելու կամ հայթայթելու հարցերը հեշտ չէ լուծել անգամ մեր օրերում: Նույնը վերաբերում է դեղամիջոցներին: Բարձրլեռնային շրջաններում, կլիմայական պայմանների պատճառով, գրեթե անհնար է բույսեր մշակելը (եզդիները երբեմն փոքրիկ՝ պաշտպանված սենյակաչափ

⁶ Համայնքի անդամներն իրենց բարձրլեռնային կայանատեղին վերաբերվում են գրեթե նույն կերպ, ինչպես ձմեռային բնակավայրին. մի քանի ընտանիքներով տարածքում կայանելու դեպքում այն համարում և անվանում են գյուղ, իսկ վրանային (վերջին տասնամյակներում, երբեմն նաև տնակային) տնտեսությունը՝ տուն:

հողակտորների վրա կարտոֆիլ, համեմունքային կանաչեղեն կամ բոդկ են մշակում): Վայրի բնության բուսական ռեսուրսները օգտագործելով՝ եզրիները մի շարք խնդիրներ են լուծում:

Ի տարբերություն բուսաբուծության, վայրի բույսերի հավաքչությունը եզրիների կենցաղի ավանդական և կարևոր մասն է եղել և մնում է: Եզրիական համայնքում բուսահավաքչական, բույսերով կերակուրների և դեղամիջոցների պատրաստման ու օգտագործման մշակույթի հիմնական կրողները փորձառու, համեմատաբար տարիքով կանայք են: Երեխաները բույսերի մասին սկսում են սովորել դեռ մի քանի տարեկան հասակից:

Եզրիները բուսահավաքչությամբ զբաղվում են առավելապես միջին-լեռնային (գյուղերում և դրանց շրջակայքում՝ ծ.մ. 1000/1200-2000 մ բարձրության վրա) և բարձրլեռնային գոտիներում (ժամանակավոր անասնապահական կայանների շրջակայքում՝ ծ.մ. 2000 մ-ից բարձր տարածքներում, նկ. 1): Նրանք մի քանի տասնյակ ժողովրդական (հիմնականում՝ եզրիական) անուն վայրի բույսեր են հավաքում և օգտագործում⁷: Ըստ օգտագործման նշանակության, այդ վայրի բույսերը կարելի է բաշխել հետևյալ հիմնական խմբերի մեջ. սննդային (օրինակ՝ *Rumex*, *Malva*, *Chenopodium*, *Amaranthus*, *Spinacia*, *Tragopogon* և այլ ցեղերի տեսակներ), թեյային (*Thymus*, *Mentha*, *Hypericum*), համեմունքային (*Thymus*, *Mentha*, *Allium*) և բժշկական (*Tanacetum punctatum*, *T. balsamitoides*, *Echium* spp., *Hypericum perforatum*, *Plantago major*, *Tripleurospermus* spp.)⁸: Ստորև ներկայացնում ենք հիմնականում դեղաբույսերը:

Եզրիները՝ հատկապես անասնապահությամբ զբաղվողները, որոնք ամառային սեզոնին քոչում են սարեր, հակված չեն ցածրավայրերում, մասնավորապես Արարատյան դաշտում բուսահավաքչություն անելու, որովհետև կարծում են, որ հարթավայրերի բույսերը չունեն համապատասխան սննդային, համային և բուժական հատկություններ: Այնուամենայնիվ, որոշ վայրի բույսեր երբեմն հավաքում են նաև Արարատյան դաշտում. օրինակ՝ սըլմասկ (կուրմանջիով՝ silmask, թելուկ), տոլլկ (tolik, փիփերթ), բըլք (bilq, կոատուկ), բըլք հավլզ (belgê hewûz, եզան լեզու) և պունգ (pûnig, անանուխ): Ցածրավայրերում եզրիները բուսահավաքչությամբ զբաղվում են հիմնականում վաղ գարնանը, իսկ հետո սովորաբար

⁷ Մեկ ժողովրդական անվան տակ երբեմն հավաքվում են մի քանի կենսաբանական տեսակների և նույնիսկ ցեղերի պատկանող բույսեր:

⁸ Հովսեփյան և այլք 2014, 148-162, Hovsepyan et al. 2016, 32-41:

բարձրանում են սարերը, որտեղ էլ շարունակվում է բուսահավաքչական գործունեության հիմնական մասը:

Նկ. 1. Եզդի ընտանիքի հավաքած վայրի դեղաբույսերի չորացումը վրանների մոտ (Արագածի հվ. լանջի օբաներ, 09.07.2014)

Դեղաբույսեր և ժողովրդական բժշկություն

Տարվա առնվազն կեսը լեռներում ապրելն ու աշխատելը կարող է մարդկանց համար դժվարհաղթահարելի մարտահրավեր լինել: Անասնապահությամբ զբաղվողները պետք է պատրաստ լինեն գերծանրաբեռնված աշխատանքի և, միաժամանակ, դիմակայել խստաշունչ կլիմային, երբեմն նաև հակահիգիենիկ պայմաններին (վերջինը հիմնականում անցյալին է վերաբերում): Առաջին մարտահրավերը, որին առնչվում է օրգանիզմը հարթավայրերից բարձրլեռնային տարածքներ տեղափոխվելիս (ուղղահայաց տեղաշարժը կարող է հասնել մինչև երկուսուկես կիլոմետրի), մթնոլորտային ճնշման զգալի անկումն է, որը արյան ճնշում ունեցող մարդկանց, հատկապես տարեցների համար կարող է առողջական խնդիրների պատճառ դառնալ⁹: Լեռնային միջավայրի պայմանները բավական խիստ են նույնիսկ ամառվա սեզոնին. ընդհանուր առմամբ, եղա-

⁹ Մեր տարեց բանասացներից շատերը, ըստ իրենց պատմածների, առնչվում են այս խնդրին, հատկապես 50-60 տարեկանից հետո:

նակը զով է, քամոտ և փոփոխական: Ուլտրամանուշակագույն ճառագայթներով հարուստ՝ վառող արևով ջերմացած ցերեկներին փոխարինում են ցուրտ գիշերները, երբ ջերմաստիճանը հաճախ $+10^{\circ}\text{C}$ -ից էլ ցածր է լինում: Ջերմաստիճանը և խոնավությունը կտրուկ տատանվում են օրվա ընթացքում. արևոտ եղանակը թուփների ընթացքում կարող է դառնալ մառախլապատ, անձրևոտ, քամոտ և նույնիսկ ծյունոտ և՛ հակառակը: Ուժեղ քամիները, կարկուտը և ուժեղ կայծակներով ուղեկցվող ամպրոպները ևս սովորական երևույթ են Հայաստանի լեռներում¹⁰: Այստեղ կայանած անասնապահները իրենց գործի և կենցաղի պատճառով օրվա մեծ մասը վերոհիշյալ միջավայրային խիստ և փոփոխվող պայմանների ազդեցության տակ են: Օրվա փոքր մասը և գիշերը նրանք իրենց վրաններում են, որը դժվար է լավ ապաստարան համարել: Ինչպես կարելի է ենթադրել, այսպիսի պայմաններում ապրող և աշխատող մարդիկ հաճախ են մրսում և բորբոքումներ ունենում, հատկապես շնչառական, միզասեռական և աղեստամոքսային համակարգերի և հոդերի բորբոքումներ:

Լեռներում տղամարդիկ, երեխաները, երբեմն նաև կանայք իրենց աշխատանքի, տնային գործերի կամ խաղալու ընթացքում մաշկային տարատեսակ, հաճախ մեխանիկական վնասվածքներ են ստանում (կտրվածքներ կամ քերծվածքներ): Երբեմն այրում են ձեռքերը և մարմնի այլ մասեր. մեծահասակները՝ կրակ անելիս կամ կերակուր պատրաստելիս, իսկ երեխաները՝ երբ պատահաբար կրակի, տաք իրերի կամ հեղուկների հետ են առնչվում, կպնում կրակարանին, որը վրանի կենտրոնում է գտնվում և բնակելի տարածքի մյուս մասերից առանձնացված չէ:

Թեև լեռնային կայանները իրենց շրջակայքում աղբյուրներ ունեն (կամ, թերևս, ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ մարդիկ կայանելու համար ընտրում են այն տարածքները, որտեղ աղբյուրներ կան), ջուրը վրաններ տեղափոխվում է տարաներով, և վրաններում ջրի պաշարները սահմանափակ են: Վրաններում մարդիկ ապրում են անմիջապես գետնի վրա: Նույն վրանում երբեմն պահում են նաև նորածին և մատղաշ կենդանիներին: Դրսում կենդանիներն ազատ են, թեև դրանց ընդհանուր շարժը վերահսկվում է հովիվների կողմից: Աշխատանքի ընթացքում մարդիկ ակամա շփում են ունենում կենդանիների հետ, իսկ դրանց արտաթորանքը անասնապահական կայանների շրջակայքում գետնի վրա ամենուր է: Այսպիսի պայ-

¹⁰ Տեղյակ ենք հարցազրույցներից և սեփական փորձի հիման վրա:

մաններում ծանրաբեռնված աշխատելիս ոչ միշտ է հնարավոր հետևել հիգիենայի կանոններին և ապրելու միջավայրը կատարյալ մաքուր պահել: Ախտածին օրգանիզմների մշտական առկայությունը մարդկանց շրջակայքում ներքին և արտաքին բորբոքումների լրացուցիչ պատճառ կարող են դառնալ:

Իհարկե, վերոհիշյալ խնդիրները միակը չեն, որոնց լեռներում ապրող անասնապահներն առնչվում են, բայց վերջին տասնամյակներում դրանք հիմնականներն են: Դեռևս շատ տարիներ առաջ եզդիները գտել կամ սովորել են իրենց պաշտպանելու և լեռնաբնակ անասնապահների համար ընդհանուր առողջական խնդիրների դեմ պայքարելու միջոցներ: Մեր օրերում նրանք համատարած օգտագործում են վայրի բուսական ռեսուրսները՝ տնային պայմաններում ժողովրդական դեղամիջոցներ պատրաստելու համար: Նրանք սովորել են օրգանիզմը ամրապնդել՝ պրոֆիլակտիկ կերպով որոշակի բուսական թեյեր (թուրմեր) օգտագործելով և բուսական դեղամիջոցներով բուժվելով:

Եզդիները իրենց հավաքած գրեթե բոլոր դեղաբույսերը օգտագործում են որպես հակաբորբոքային միջոց: Ջանթոին (կուրմանջիով՝ géntri, ուրց, *Thymus* spp.), պունգը (pûnig, անանուխ, *Mentha longifolia*), «զվերաբոյը»¹¹ (արևքուրիկ, *Hypericum perforatum* և *H. linarioides*), «անթառամը» (*Helichrysum* spp.), «ռամաշկան» (երիցուկանման բույսերը, *Tripleurospermum* spp., *Anthemis* spp. և *Anthemideae*-ի այլ ներկայացուցիչներ), դլիջոտ կամ կլիջոտը (զիլիյոտ, հազարատերևուկ, *Achillea* spp.) համատարած օգտագործվող դեղաբույսեր են¹², որոնք կիրառվում են որպես հակաբորբոքային միջոցներ շնչառական, մարսողական և միզասեռական օրգանների բորբոքումների ժամանակ: Ջանթոին (ուրց) և պունգը (անանուխ) նաև հայտնի են որպես արյան բարձր ճնշումն իջեցնող, կարգավորող միջոցներ: Եզդիների կողմից պակաս համատարած, կրկին՝ որպես հակաբորբոքային դեղաբույսերն են «մայրամախոտը» (*Teucrium polium*), դանթափան կամ կանթափան (գանթա, *Cephalaria gigantea*), հաուշանը կամ յավշանը (heûşan, օշինդր, *Artemisia absinthium*), կոլիրկա կոլիճըկը (kulîrka kîçik, խատուտիկ,

¹¹ Ромашка-ի, зверобой-ի, մայրամախոտի, անթառամի և էլի մի քանի բույսերի համար եզդիներեն անունների համարժեքները չկան կամ չեն պահպանվել:

¹² Հոդվածում նշվող բույսերի կարգաբանական պատկանելիությունները նույնականացվել են մեր հետազոտական խմբի անդամ Նինա Ստեփանյան-Ղանդիլյանի և հոդվածի հեղինակի կողմից:

Taraxacum spp.), պիսպիսկը (pîspîsik, տատրակ, *Tussilago farfara*), բըլք հավըզը (belgê hewûz, եզան լեզու, *Plantago* spp.), բըլքը (bilq, կոատուկ, *Arctium* spp.) և «Ժենշենը» կամ «Ժենշինան» (լոշտակ, *Bryonia* spp.): Խաշ-խաշըկը (xaşxaşik, խաշխաշ, *Papaver* spp.) օգտագործվել է հնում. կաթի մեջ ծեծած սերմերը տվել են կրծկեր երեխաներին՝ որպես քնաբեր կամ հանգստացնող միջոց: Այս նույն դեղաբույսերը, ի դեպ, հանրահայտ են նաև հայերի և տարածաշրջանում ապրող այլ ժողովուրդների մեջ:

Նույնը, սակայն, չենք կարող ասել մի քանի այլ դեղաբույսերի մասին, որոնք հանրահայտ են եզրինների մեջ, սակայն քիչ են հայտնի կամ անհայտ հայերի շրջանում: Սիսընդերը կամ սուսընդարը (կուրմանջիով՝ sîsindêr/sûsindar, կետավոր լվածաղիկ, *Tanacetum punctatum*), նրա «քույր» գյարգահուրը (giyergehûr, բալզամակիրանման լվածաղիկ, *Tanacetum balsamitoides* (Asteraceae)) և հավաժոն կամ հեվաժոն (hewajo/hêwajû, իժախոտ, *Echium italicum*, *E. maculatum*, *E. vulgare*, *Alkanna orientalis* (Boraginaceae)) հանրահայտ և համատարած դեղաբույսեր են, որոնք օգտագործվում են Հայաստանի գրեթե բոլոր եզրիական ընտանիքներում:

Սիսընդեր-սուսանդարը հայտնի և շատ արդյունավետ (ինչպես բանասացներն են նշում) հակաբորբոքային դեղաբույս է, որի թուրմը (նկ. 2) գործածում են գլխավորապես միզասեռական համակարգի բորբոքումների և այդ բորբոքումներով պայմանավորված՝ չբերության դեպքում, ինչպես նաև շնչառական և մարսողական համակարգի բորբոքումների ժամանակ: Նույն կիրառությունն ունի նաև գյարգահուրը, սակայն այն հանրահայտ և համատարած չէ (հանրահայտ է միայն Արագածի նախկին շրջանում)՝ ի տարբերություն սիսընդեր-սուսանդարի:

Հավաժո-հեվաժոն եզրինների մեջ ոչ պակաս հանրահայտ և համատարած դեղաբույս է, որի արմատը եռացնում են կենդանական ծագման՝ սերուցքային յուղի կամ ձեթի մեջ և ստանում կարմիր գույնի քսուքանման դեղամիջոց (նկ. 3), որը, ինչպես բանասացներն են վկայում, հրաշագործ վերականգնող միջոց է այրվածքների, քերծվածքների, կտրվածքների և մաշկային բորբոքումների դեպքում: Սիսընդեր-սուսանդարի և հավաժո-հեվաժուի օգտագործումը եզրի ժողովրդի բժշկական ավանդույթների հիմնարար տարրերից են, այս ժողովրդի մշակույթի մասնիկը և երբեմն նաև ազգային ինքնության ցուցիչ են:

Բացի բուժիչ նպատակներով գործածվող դեղաբույսերից, եզրինների կարծիքով, վայրի ուտելի բույսերը նույնպես կանխարգելիչ և բուժիչ հատ-

կույթյուններ ունեն: Հում, նաև եփված տոշոն (*tiršo*, ավելուկ, *Rumex* spp.), տոլլը (*tolik*, փիփերթ, *Malva* spp.), սիրմին (*sîrmî*, *Allium* spp., տխսխտոր) և շատ այլ վայրի բույսեր, որոնք օգտագործվում են իրենց սննդային հատկանիշների համար, հաճախ ուտում են հատուկ բուժական նպատակով՝ հիմնականում աղեստամոքսային համակարգի խնդիրները վերացնելու համար:

Նկ. 2. Սիսընդեր-սուսանդարի (կետավոր լվաճաղիկ) թուրմը (գ. Ռյա Թագա, 27.09.2014)

Նկ. 3. Հավաժո-հեվաժուի (իժախտո) արմատի յուղային եփուկը (գ. Հացաշեն, 13.06.2015)

Հետաքրքիր է աչքերն ընդգծելու համար օգտագործվող միջոցը՝ կըլե ճավան (կուրմանջիով՝ *kilê çeva*), որի մասին շատ քիչ հիշողություններ են պահպանվել: Ըստ որոշ տարեց կանանց, կըլե ճավան (սուրմա) պատրաստել են հավաժոյով (*Echium* spp.) դեղամիջոցի և մրի խառնուրդից և հաճախ օգտագործել են աչքերի վարակային բորբոքումները բուժելու նպատակով:

Տարածքային տարբերություններ

Հավաքվող վայրի բույսերի կազմը գրեթե նույնն է ՀՀ տարբեր մասերում ապրող եզդիների շրջանում, թեև կան որոշ տարբերություններ: Օրինակ՝ հավաժո-հեվաժուն (իժախտո), որը համատարած օգտագործվում է տարածաշրջանի կուրմանջիախոս ժողովուրդների կողմից, ինչպես նշվեց վերևում, կենսաբանորեն պատկանում է գազտրիկազգիների (*Boraginaceae*) ընտանիքի տարբեր տեսակների: Հավաժոն Արագածի

նախկին շրջանում (Արագած լեռան հյուսիս-արևելյան կողմում) *Echium maculatum* և *E. vulgare* տեսակներն են, Թալինի նախկին շրջանում այն *Alkanna orientalis* տեսակն է, իսկ հանրապետության այլ մասերում հավաժո դեղաբույսը սովորաբար *Echium italicum* տեսակն է: Ղիջոտ կամ կլիջոտ (*Achillea* spp.), գյարգահուր (*Tanacetum balsamitoides*), պիսպիսկ (*Tussilago farfara*) և հավշան (*Artemisia absinthium*) (բոլորը պատկանում են աստղաձևավորների (Asteraceae) ընտանիքին) անուններով բույսերը հանրահայտ են վերոհիշյալ Արագածի շրջանում, բայց ոչ այնքան հայտնի երկրի այլ եզրիաբնակ վայրերում:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ հեռագնա անասնապահ եզրիները բուսահավաքչական մշակույթ ունեն: Ավելին՝ հեռագնա անասնապահությունը նպաստում է բուսահավաքչության զարգացմանը և յուրահատուկ բուսահավաքչական ու ժողովրդական բժշկական ավանդույթների ձևավորման պատճառ է դառնում, որոնք էլ, իրենց հերթին, դարձել են եզրիների մշակույթի և ինքնության մի մասը:

Մեր դաշտային աշխատանքների ընթացքում գրանցված և այստեղ հակիրճ ներկայացված բույսերը և դրանց օգտագործման ձևերը ակնհայտորեն անցյալում եզրիների և ընդհանրապես կուրմանջիախոս ժողովուրդների համար կենսական մեծ կարևորություն ունեցած բուսահավաքչական և ժողովրդական բժշկության մնացորդներն են: Հայաստանի Հանրապետությունն ընդգրկված ուրբանացումը և գլոբալացումը եզրիներին ևս չեն շրջանցում. մեր հետազոտության ընթացքում եզրիների մոտ դիտարկել ենք նաև ավանդական անասնապահական կենսակերպից հեռանալու գործընթաց¹³, որի հետևանքով աստիճանաբար աղքատանում է նաև բուսահավաքչական մշակույթը: Այս իրավիճակում կարևոր են եզրի ժողովրդի մշակույթի այս հատվածի մասին ազգագրական տվյալների հավաքումը, ուսումնասիրությունն ու հրատարակությունը՝ պահպանության, պատմագրության, ինչպես նաև դեղագործական նշանակության բուսական ռեսուրսների մասին մեր գիտելիքները հարստացնելու նպատակով¹⁴:

¹³ Melkumyan, Hovsepyan 2018.

¹⁴ Այս հոդվածում օգտագործված ազգագրական և էթնոբուսաբանական տվյալները հավաքվել են 2013-2019 թթ. գիտարշավների ընթացքում՝ հիմնականում մեր հե-

Գրականություն

- Ասատրյան Գ.Ս., Փղադյան Ա.Պ. 1989, Եզդիների դավանանքը, Պատմաբանասիրական հանդես, N 4, էջ 131-150:
- Ավդալ Ա. 1957, Անդրկովկասյան քրդերի կենցաղը, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 302 էջ:
- ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի և բնակության պայմանների հաշվառման արդյունքները. Բնակչությունը (քաղաքային, գյուղական) ըստ ազգության, սեռի և տարիքի, <http://armstat.am/file/doc/99478353.pdf>. (05.05.2020):
- Հովսեփյան Ռ., Ստեփանյան-Ղանդիլյան Ն., Մելքումյան Հ. 2014, Բուսաբուծական և բուսահավաքչական գործունեությունները եզդիների և քրդերի մշակույթներում (նախնական տվյալներ), Պատմաբանասիրական հանդես, N 3 (197), էջ 148-162:
- Аристова Т. 1990, Материальная культура курдов XIX – первой половины XX в., Москва, «Наука», 228 с.
- Дарवेशян М.Х. 1986, Скотоводческое хозяйство курдов Восточной Армении: по материалам второй половины XIX – начала XX века, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 147 с.
- Melkumyan H., Hovsepyan R. 2018, Economic transitions and land ownership: Challenging traditions among rural Yezidis in post-Soviet Armenia, *Anthropology of the Middle East*, vol. 13, No. 1, pp. 121-129.
- Dalalyan T. 2011, Construction of Kurdish and Yezidi identities among the Kurmanji-speaking population of the Republic of Armenia, in: V. Voronkov, S. Khutsishvili, J. Horan (Eds.), “Changing Identities: Armenia, Azerbaijan, Georgia”, Heinrich BöllStiftung South Caucasus, pp. 177-201.
- Asatrian G.S., Arakelova V. 2014, The religion of the Peacock Angel: The Yezidis and their spirit world, London, “Acumen”, 157 p.
- Hovsepyan R., Stepanyan-Gandilyan N., Melkumyan H., Harutyunyan L. 2016, Food as a marker for economy and part of identity: on traditional vegetal food of Yezidis and Kurds in Armenia, *Journal of Ethnic Foods* vol. 3, is. 1, pp. 32-41.

տագոտական թիմի մյուս անդամների՝ Լիլի Հարությունյանի, Նինա Ստեփանյան-Ղանդիլյանի, Համետ Մելքումյանի և Ավետիս Քեչիշյանի հետ: Հեղինակը խորին շնորհակալություն է հայտնում այս հետազոտության բոլոր մասնակիցներին հյուրընկալության և այս ազգագրական ուսումնասիրություններին մասնակցելու կամեցողության համար: Բուսանունների կորմանջի լատինատառ տարբերակները տրվում են ըստ եզդիների «Սինջար» ազգային միավորում ՀԿ-ի փոխնախագահ, արևելագետ Մամե Ամիրյանի: Հետազոտությունը ֆինանսավորել է ՀՀ գիտության պետական կոմիտեն (SCS13-6F457):

ԲՈՒՍԱՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲՈՒՍԱԲՈՒԺՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԶԴԻՆԵՐԻ ԿԵՆՑԱԴՈՒՄ

Ռոման Հովսեփյան

Ամփոփում

Հայաստանի եզդիները վայրի բույսերն օգտագործում են հիմնականում որպես սնունդ, թեյ, համեմունք և բուժական նպատակներով: Հավաքվող վայրի դեղաբույսերը կիրառում են հիմնականում դրանց հակաբորբոքային հատկությունների համար (եզդիների օգտագործած անուններով՝ ջանթոին, պունգը, զվերաբոյը, անթառամը, ռամաշկան, սիսընդերը, հավաժոն, դիջոտը և այլն)՝ շնչառական, մարսողական և միզասեռական համակարգերի բորբոքումները բուժելու նպատակով: Արյան ճնշումը կարգավորող (օրինակ՝ ջանթոին և պունգը) և հակաբորբոքային հատկություններով օժտված որոշ դեղաբույսեր եզդիները օգտագործում են թե՛ բուժական նպատակներով, թե՛ որպես թեյ (ջանթոին, պունգը, զվերաբոյը և այլն): Եզդիների համար խիստ կարևոր, նախընտրելի և հանրահայտ հակաբորբոքային դեղաբույսերը՝ սիսընդերը (կամ սուսընդար) և հավաժոն (կամ հեվաժոն) ոչ միայն ժողովրդական բժշկության կարևոր բաղադրիչ են, այլ նաև այս ժողովրդի մշակույթի մաս են կազմում:

Բանալի բառեր՝ եզդիներ, էթնոբուսաբանություն, բուսահավաքչություն, բուսաբուժություն, դեղաբույսեր, կենսաապահովման մշակույթ, հեռագնա անասնապահություն:

СОБИРАТЕЛЬСТВО И ФИТОТЕРАПИЯ В ЖИЗНИ ЕЗИДОВ АРМЕНИИ

Роман Овсеян

Резюме

Езиды Армении используют дикорастущие растения как в пище, так и в качестве специй и лечебных средств. Дикорастущие лекарственные травы (езиды их называют джантри, пунг, зверобой, антарам, ромашка, сисендр, аважо, глиджот и др.) в основном используются для лечения воспалений дыхательной, пищеварительной и репродуктивной систем. Некоторые лекарственные растения применяются в качестве гипотензивных

средств для регулирования кровяного давления (например, джантри и пунг). Ряд растений, обладающих противовоспалительными свойствами, завариваются как чаи (джантри, пунг, зверобой и т.д.). Наиболее важные лекарственные растения, популярные среди езидов (сисандр/сусендар и аважо/еважу), являются важным компонентом народной медицины езидов и частью культуры этого народа.

Ключевые слова – езиды, этноботаника, собирательство, фитотерапия, лекарственные растения, культура жизнеобеспечения, отгонное скотоводство.

PLANT-GATHERING AND HERBAL MEDICINE IN LIFE OF YEZIDIS OF ARMENIA

Roman Hovsepyan

Abstract

The Yezidis of Armenia use wild plants for food, tea, flavoring and medicinal purposes. Collected wild medicinal herbs are mainly used for their anti-inflammatory properties (as Yezidis call those, jantri, pung, zveraboy, antharam, ramashka, sisander, hawajo, ghlijot, etc.) to heal inflammations of respiratory, digestive and reproductive systems. Some of the medicinal plants used to regulate blood pressure (for example, jantri and pung) and the ones with anti-inflammatory properties are used for both medicinal purposes and tea (jantri, pung, zveraboy, etc.). The most important anti-inflammatory medicinal plants, preferred by and popular among Yezidis are sisander/susendar and hawajo/hewaju, the traditional use of which is an important component of the Yezidi folk medicine and a part of the culture of this people.

Key words – Yezidis, ethnobotany, plant-foraging, herbal medicine, medicinal plants, life-sustaining culture, transhumance.

**«ԹԱՐՄԱՆԱ ԾՈՎՆ ՈՒ ԱՐԱՐԱ ԼԵՌԸ». ԿԵՆՍԱՏԱՐԱԾՔԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆԱ
ԼԾԻ ԱՎԱԶԱՆՈՒՄ Ք.Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ**

Արսեն Բոբոխյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ arsenbobokhyan@yahoo.com
Հոդվածը ներկայացվել է 27.03.2020, գրախոսվել է 10.04.2020, ընդունվել է
տպագրության 03.11.2020

Ներածություն

Բնապատմական միջավայրի և դրա բաղադրատարրերի մասին պատկերացումները էական դեր են խաղացել վաղ հասարակություններում ինքնության ձևավորման գործընթացում: Կախված այդ միջավայրի առանձնահատկություններից՝ յուրաքանչյուր հասարակություն ստեղծել է իր արժեքային համակարգը և փորձել այն յուրովի զարգացնել ու մոդելավորել: Այս իմաստով պատահական չէ, որ հնագույն հասարակությունները արժևորելու գործում այսօր կարևորվում է կենսատարածքի (լանդշաֆտի, հաբիտատի) տարրերի փոխներգործության հարցը, որն աստիճանաբար դառնում է անցյալն ուսումնասիրող գիտությունների խնդիրը: Այս աշխատանքը նպատակ ունի Հայկական լեռնաշխարհի համատեքստում անդրադառնալ կենսատարածքի կազմակերպման մի օրինակին՝ պատմաազգագրական և հնագիտական տվյալների հիման վրա: Սակայն նման հարցադրումներին անհնարին է անդրադարձ կատարել առանց որոշակի մեթոդաբանական հիմնավորման:

Մեթոդաբանական դիտարկում

Հայաստանի և հայոց պատմության հնագույն շրջանի խնդիրների վերաբերյալ խոսելիս այսօր պահանջվում են էապես նոր մոտեցումներ: Խիստ պարզունակ են թվում մշակութային և էթնիկ ինքնության խնդիրների քննարկումները «բնիկ-եկվոր» և նման կտրուկ հարցադրումների համատեքստում, որոնք իրենց բնույթով շարունակում են XIX դ. և XX դ.

առաջին կեսի հասարակական գիտությունների միտումները: Գիտելիքի զարգացման ներկա մակարդակում որևէ մշակութային աշխարհի էությունը, ակունքներն ու զարգացման օրինաչափությունները և, ի վերջո, ժառանգականությունը հասկանալու համար էական են դառնում ոչ թե հնացած թվացող ծագումնաբանական (լեզվամշակութային) կամ ժամանակակից հնչողություն ունեցող կենսաբանական (գենետիկական) ոճի հետազոտությունները, այլ կենսատարածքի ուսումնասիրումը՝ որպես գերխնդրի, որի համակարգում միջմասնագիտորեն կարելի է կիրառել նաև պատմամշակութային և բնագիտական տվյալներ: Կենսատարածքի կազմակերպման, նրա մոդելավորման տևականությունը (*longue durée*-ն) դառնում է բանալի որևէ մշակութային տեսակի կամ նրա մտածողության ժառանգականության աստիճանը հասկանալու համար: Այս իմաստով, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն, հին, միջնադարյան և նոր մշակույթները ցուցաբերում են ժառանգականության ամենաբարձր մակարդակը, որը, սակայն, ունի ձևափոխումների (տրանսֆորմացիաների և մետամորֆոզների) երկարատև պատմություն՝ նմանվելով մի գետի, որը կայանալու համար ներառում է բազմաթիվ վտակներ, բայց կրում է հիմնական մի ընթացք, որն անփոփոխ է, չզարգացող, բնականացական: Հետազոտողի խնդիրը, կարծում ենք, պետք է լինի ոչ թե այդ ժառանգականության կայունությունն ապացուցելը (որը, ի դեպ, ինքնըստինքյան պարզ է), այլ ձևափոխումների ընթացքը բացահայտելը, որի մեջ աստիճանաբար կուրվագծվի անփոփոխը: Հիշյալ տեսանկյունից բացվում է մեթոդապես հիմնավորված լայն մի դաշտ, որտեղ, միջմասնագիտական մոտեցումների կիրառմամբ, տեսանելի են դառնում տարբեր խնդիրների լուծումները:

Ներկա հետազոտությունը փորձ է համադրելու գրավոր, հնագիտական և ազգագրական տվյալները՝ վերականգնելու համար կենսատարածքի ընկալման մի կոնկրետ օրինակ (Վանա լճի ավազան, Ք.ա. մոտ II հազ.): Ուսումնասիրությունը բացահայտում է, մի կողմից, աշխարհագրական պայմաններով թելադրված մշակութային գոտու սահմանները, մյուս կողմից՝ արժեքային համակարգի և մտածողության կայունության աստիճանը:

Գրավոր աղբյուրների տվյալները

Վանա լիճը և շրջակա լեռնային լանդշաֆտը հիշատակվում են Ք.ա. II հազ. խեթական և խուռիական ծիսաառասպելական տեքստերում, որոնցում, լճից բացի, հստակ ուղենիշ է Վանա ժայռը (նկ. 1, 2):

Թարմանա ծովն ու Արարա լեռը

Հայտնի են խեթական ծիսական տեքստեր՝ նվիրված Մեծ ծովին (*šalliš arunaš*) և Թարմանա ծովին (*tarmanaš arunaš*): Դրանցում նկարագրվում են գարնանային տոնի կապակցությամբ այդ ծովերին նվիրված տաճարներում իրականացված ծեսեր, որոնք ուղեկցում են քրմերի կողմից (այլ մասնակիցներ ևս կան, բայց անվանապես չեն հիշատակվում): Ծեսի ընթացքում տեղի են ունենում խոյի զոհաբերություն և մսացուի բաժանում, հացի ու գարեջրի նվիրաբերում, կերուխում. անոթները (այդ թվում՝ պոչակները) լցվում են խմիչքով, մասնակիցները կանգնած վիճակում բաժակներ են բարձրացնում: Բացի խեթական աստվածություններից (Միյատանցիպա, Արևի ու Պատերազմի աստվածներ), հիշվում են նաև խուտիական (Խուտիյանցիպա, Խալկի) աստվածություններ: Այդ տեքստերում ի հայտ են գալիս նաև Արարա, Ամունա և Թաշա լեռնանունները, որոնք, զուգահեռ տվյալներով, նույնպես տեղադրվում են խուտիական շրջաններում:

Այս աղբյուրները հրատարակած հայտնի խեթագետ Մ. Պոպկոն գտնում է, որ թեև Մեծ ու Թարմանա ծովերն այստեղ հանդես են գալիս ծիսական համատեքստում՝ աստվածացված ձևով, սակայն դրանք հատուկ անուններ են և կոնկրետ ջրավազաններ են մատնանշում. ընդ որում, եթե Մեծ ծովը վերաբերում է Միջերկրականին (որի համար բերվում են զուգահեռներ այլ գրավոր ավանդություններից), ապա «ինչ վերաբերում է Թարմանա ծովին, եթե *tarmana*-ն իրոք առնչվում է խուտիական *tarmanni*-«աղբյուր» բառին, այն պետք է փնտրել խուտիական արևելյան շրջաններում: Քննվող աղյուսակներից կարելի է եզրակացնել, որ այս «ծովը» իր կարգավիճակով Մեծ Ծովին (Միջերկրականին) հավասար է և պիտի լինի խոշոր մի լիճ, թերևս Վանա լիճը»¹:

¹ Popko 1987, 262. հմմտ. *contra* Karasu 2002, 200-201. *tarmanni* բառի մեկնաբանությունը՝ որպես «աղբյուր» տե՛ս Laroche 1977, 257. խուտ./ուրարտ. *tarmane*, հայ. *թարմ* կապը նկատվել է Առաքելյան և այլք 1988, 143. հմմտ. նաև Саакян 1990, 50: Հատկապես ուշագրավ է *Queraina tarmana* - «Կուեռայի աղբյուր»-ի հիշատակությունը ուրարտական սեպագրերում. Կուեռան, ինչպես հայտնի է, վիշապի մարմնավորումն էր Վանի թագավորության պանթեոնում (Հմայակյան 1990, 116): Մի շարք համատեքստերում չի բացառվում, որ նույն Մեծ ծովը ևս առնչվի Վանա լճին: Այսպես, Հայասա-Ազիի արքա Հուկանայի և խեթական արքա Շուպիլուվիումա I-ի միջև կնքված պայմանագրում այլ աստվածությունների և սրբությունների հետ վկայակոչվում է նույն Մեծ ծովը (Karasu 2002, 198-199, 202): Հայասայի՝ Վանա լճի մոտ գտնվելու վարկածի ճշմարտացիության

Վանա լճի հիշատակման վերաբերյալ այս տեսակետի հավանականությունը կփորձենք ցույց տալ ստորև՝ այլ տվյալների հիման վրա: Իսկ ո՞ր աշխարհագրական միավորների հետ կարելի է նույնականացնել հիշյալ լեռները. այս մասին հեղինակը չի խոսում, թեև նշում է, որ դրանք տեղադրվում են խոտիական շրջաններում: Այս իմաստով, հատկապես ուշագրավ է Արարան. մենք երբեք չենք իմանա, թե արդյո՞ք Արարան կապ ունի Արարատի կամ Արարադի հետ, բայց մի բան է պարզ, որ այդ լեռը տեղադրված է Վանա լճի անմիջական միջավայրում²:

պարագայում (Քոսյան 2013, Ղազարյան 2013) չի բացառվում, որ հանձին Մեծ ծովի խեթերը նկատի են ունեցել Վանա լիճը: Խեթական *aruna*՝ «ծով, ներքին լիճ» բառի մանրամասն վերլուծության և կիրառության մասին, այդ թվում՝ Վանա լճի հետ նույնականացման համատեքստում, տե՛ս Puhvel 1957, Ардзинба 1982, 89, Vigo 2012, 267-286, 291, 295, Karasu 2002, 198-201: Նույն բառով նշվում է նաև անդրաշխարհի օվկիանոսը, որի մեջ մայր է մտնում կամ անհետանում է արևը, որը նույնպես համադրվում է Վանա լճի հետ (Ардзинба 1982, 89. Гамкрелидзе, Иванов 1984, 896. Հմայակյան 2008, 93-94, Ղազարյան 2013, 115, Petrosyan 2015, 117): Վանա լճի վերաբերյալ խեթա-լուվիական ժողովուրդների նման վերաբերմունքի պատճառները փորձել է բացատրել Վ. Իվանովը: Այդ ժողովուրդները Ք.ա. III-II հազ. սահմանին, հավանաբար, նաև, ավելի վաղ, ապրել են Անդրկովկասի և առաջավորասիական քաղաքակրթության կենտրոնների մոտակայքում: Նրանք Փոքր Ասիա են ներթափանցել թերևս Կովկասով: Խեթական «Հիմն արևին» աղոթքում ի հայտ է գալիս արևի կերպարը, որը ծովից է դուրս գալիս, որն ընդհանուր հնդեվրոպական առասպելի հետ է առնչվում: Բացի այդ, խեթ., պալայ. *aruna*- ծով բառը կարող էր նշանակել մեծ ներքին ծով, նման հին հայկական *ծով*-ին, որն օգտագործվում էր Վան և Սևան լճերի համար. հմմտ. ուրարտ. *sue*-ն, որից էլ առաջացել է հայերեն *ծով*-ը: Այս իմաստով, Վանա լիճը ընկալվում է որպես խեթա-լուվիական ժողովուրդների շարժման ճանապարհի կարևոր կետ, որտեղից նրանք դեպի արևմուտք են շարժվել (Иванов 1980, 131, 132, 136):

² Այն որ *ararat* հիմքով աշխարհագրական անուններ իրոք գոյություն են ունեցել և կապվել են լեռնաշխարհի հետ, վկայում են նաև նույնանուն տեղագրական հիմքով ապրանքատեսակների հիշատակումները. հմմտ. *ararat* - օձանելիքի տեսակ՝ Ք.ա. III-II հազ. սահմանի *HAR.RA = hubullu* կոչված լեքսիկական տեքստերում (Levey 1959, 145) և *ararathu*- խոտի-ուրարտական վերջածանցով բնորոշվող փայտատեսակ՝ Ք.ա. II հազ. երկրորդ կեսի Ալալախի, Նուզիի, Ուգարիթի առևտրական համակարգում (Mayer 1981, 247): Բացի այդ, Վանա լիճ-Արարատ զույգի գոյության հնարավորության համար կարելի է հիշել Գիլգամեշի պատմությունը. անցնելով Մաշու լեռը, որտեղ փչում է հյուսիսային քամին, Գիլգամեշը հայտնվում է հեքիաթային աշխարհում, որտեղ նա տեսնում է սարդիոն, լաջվարդ և խաղող: Ելնելով հյուսիսային քամու հիշատակումից՝ Ֆ. Հասսը ենթադրում է, որ երկգագաթ «առասպելական Մաշու լեռը կարող էր գտնվել Հայկական լեռնաշխարհում», որի համար նա բերում է Մասիսի և Նեխ Մասիքի (Սիփանի) թեկնածությունը՝ հիմնվելով անվանական համընկնության վրա (Haas 1982, 112): Այլ հեղինակներ, ելնելով խաղողի հիշատակման հանգամանքից, կարծում են, որ խոսքը Արարատի մասին է (McGovern, 2003, 18-19): Վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ

Իկունտա լույի ծովն ու Կանցուրա լեռը

Թարմանայի՝ Վանա լճին առնչելու ապացույցները գտնում ենք խեթա-խուռիական թեոգոնիայում՝ Կումարբիի երգում: Վերջինս կարելի է ներկայացնել որպես մի վիպերգ, որը վերաբերում է տարբեր ժամանակների և վայրերի³, ի սկզբանե ավանդվել է բանավոր ու երգվել է: Այն, բացառությամբ մի քանի հատվածների, գրված է խեթերենով: Ընդ որում, հավանական է, որ խեթերը վիպերգը գրառել են խուռիական բանավոր տարբերակից Ք.ա. XIV դ. սկզբներին, երբ խուռիական մշակույթը էապես ներթափանցել էր խեթական միջավայր⁴:

Քննարկվող առասպելը ներկայացնում է չորս հաջորդական աստվածային սերունդների միջև տիրապետության համար մղված պայքարը, որն ավարտվում է Ամարոպի աստվածության՝ Թեշուբի հաղթանակով: Առաջին տիրակալը Ալալուն է, որին գահընկեց է անում Անուն: Աստվածային սերնդից երրորդը՝ Կումարբին, պարտության է մատնում իր նախորդ Անուին՝ կծելով նրա սեռական անդամը, որից հետո վերջինս Կումարբիին տեղեկացնում է, թե այդ բանից հետո նա հղիացել է: Լսելով այս մասին՝ Կումարբին իր բերանից արտաբերում է Անուի սերմի մնացած մասը, որն իջնում է Կանցուրա (Կանդուրնա, Կունդուրա, Կունտարի) լեռան վրա, մի լեռ, որն առանցքային դեր է խաղում Կումարբիի պատմության ընթացքում: Չնայած դրան՝ հղիությունը չի ընդհատվում, և Կումարբին նույն լեռան

էպոսում հիշատակվող ծովը, որի ափին գտնվող պանդոկում գինի էին մատուցում, կարող է նույնացվել Վանա լճի հետ (Փալանջյան 2015, 6, հմմտ. McGovern 2003, 17-18):

³ Խոսքը Ք.ա. III-II հազ. սահմանի և Ք.ա. II հազ երկրորդ կեսի մասին է: Հիմնական իրադարձությունները վերաբերում են առաջին շրջանին (Հայկական լեռնաշխարհի համատեքստում) և մասամբ երկրորդ շրջանին (հյուսիսային Միջագետք-Սիրիայի համատեքստում. մասնավորապես էպոսի Հազի լեռը նույն Ծաֆոնն է կամ անտիկ աղբյուրների Կասիոսը՝ Բահալի նստավայրը հյուսիսային Սիրիայում): Երևույթն արտահայտում է խուռիների սփռման ընթացքը Վանի շրջանից (նախավայր) դեպի հարավ (երկրորդային բնակեցման գոտի՝ Ուրկեշ, ապա՝ հյուսիսային Սիրիա), որի ընթացքում վերջիններս տարածել են նաև իրենց առասպելները (Singer 2002, 130, հմմտ. Lipiński 1971): Կասիոս լեռն իր այդ նշանակությունը պահպանել է նաև մեր օրերում. այստեղ ներգաղթած հայկական բնակչությունը Վարդավառի տոն և վիշապների պաշտամունքին վերաբերող արարողություններ է իրականացրել է մինչ վերջերս (Չոլաքեան 2018):

⁴ Güterbock 1946, Güterbock 1951, Haas 1980, Haas 1983, Archi 2009.

վրա ծնում է Թեշուբ ու Թաշմիթ⁵ աստվածություններին ու Արանցախ գետ-աստվածությանը:

Պատմության հաջորդ հատվածը վերաբերում է Ուլիկումիին: Պարտված Կումարբին մերժում է ճանաչել Թեշուբի իշխանությունը, փորձում է նրան գահազրկել և վերականգնել կորցրած իշխանությունը՝ հրեշ-վիշապ⁶ Ուլիկումիի միջոցով: Նա դուրս է գալիս Ուրկեշ քաղաքից և գալիս է Իկունտա լուվի (*ikunta lulli*) ջրավազանի մոտ, որտեղ/որի մոտ կա մի մեծ ժայռ՝ երեք կանգուն երկարությամբ, մեկ ու կես կանգուն լայնությամբ: Կումարբին «քնում» է ժայռի հետ (սերմը տասնհինգ անգամ ժայթքելով ժայռի վրա), որից ծնվում է Ուլիկումին (անունը նշանակում է Կումիյան՝ Թեշուբի քաղաքն ավերող): Կումարբին Ուլիկումիին թաքցնում է երկնային աստվածություններից, որի պատճառով նրան դնում է Ուբելուրիի (խուռիական Ատլասի) ուսերին՝ Սև հողում: Այնտեղ Ուլիկումին, որը *կունկունուցի* քարից է, աճում է այնքան, մինչև դուրս է գալիս ջրից, ջուրն էլ մնում է ծնկներից: Նրա գլուխը հասնում է երկնքին և շփվում Կունտարա սրբավայրին՝ Կանցուրա լեռան վրա: Այն կանգնած է ծովի (*aruna-*) մեջ, որտեղ Թեշուբը, Թաշմիթը և Շավուշկան միացնում են ձեռքերը ու բարձրանում Հագի լեռը՝ քարե հրեշին տեսնելու համար⁷:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ Արանցախը նույնացվում է Տիգրիսի հետ, և այն մեկն է աստվածներից, որ ծնվում է Կանցուրա լեռան վրա, Ֆ. Հասսը ենթադրվում է, թե աշխարհագրական տեսանկյունից հիշյալ լեռը պիտի գտնվեր Տիգրիսի ակունքների մոտ՝ «Վանա լճի շրջակայքում»⁸: Խոսքը կամ Ծովք լճից սկսվող արևմտյան Տիգրիսի (հմմտ. նկ. 3) և նրա թունելի (որտեղ ասորեստանյան արքաները թողել են իրենց արձանագրությունները), կամ էլ Տիգրիսի արևելյան վտակների ակունքի և դրանից

⁵ Թեշուբի եղբայրը: Հմմտ. խաթական Թաշիմեթի աստվածուհուն, որին Վ. Իվանովը քննարկում է հնագույն հայկական մշակութային աշխարհի համատեքստում (Иванов 1983, 30):

⁶ Ուլիկումիին որպես վիշապ են ներկայացնում, օրինակ՝ Güterbock 1951, 139, Vigo 2012, 273:

⁷ Singer 2002, 128, 130.

⁸ Haas 1980, 102, Haas 1982, 146. Տիգրիսի թունելի և դրա շուրջ ավանդությունների մասին տե՛ս Ավետիսյան, Բոբոխյան 2005, 84:

անդին գտնվող Թոնդրակ կամ Նպատ լեռների շրջակայքի մասին է⁹: Պատահական չէ, որ շատ ավանդույթներ, այդ թվում՝ խեթականն ու ուգարիթյանը, այս տարածքները համարում են «գետերի պորտ», աստվածների բնակավայր¹⁰:

Ինչ վերաբերում է Իկունտա լուվին, ապա այն բառացի նշանակում է «Սառը/զով լիճ/ջրամբար», վերացական իմաստով՝ «Մաքուր լիճ» (*իկուն-տա* բառը հանգում է խեթա-լուվ. *ecuna*-ին «զով, սառը» իմաստով, իսկ *լուվի*-ն նշանակում է «ավազան, ջրամբար, լիճ», ավելի քիչ՝ «աղբյուր», որը սակայն, ուղղվում է դեպի փակ՝ բնական կամ արհեստական ջրամբար): Այս իմաստով, խեթական *ikunta lulli*-ի խոտիական հոմանիշն է *egi tarmani*-ն՝ «մաքուր աղբյուր»-ը¹¹, ինչի մասին վերը հիշատակեցինք: Ելնելով այն հանգամանքից, որ Սառը/Մաքուր լիճը և Մեծ Ժայռը հիշվում են միասին (ինչը նշանակում է, թե դրանք պիտի հեռու չլինեն Կանցուրա լեռից), Ի. Զինգերը, բարձրացնելով առասպելում հիշվող ջրավազանի հարցը, գրում է. «Ակնհայտ պատասխանն է՝ Վանա լիճը՝ իր Մեծ Ժայռով, որը վսեմ կերպով բարձրանում է նրա հարավարևելյան անկյունից: Այս տարածքը ավելի տպավորիչ պիտի լիներ հնագույն շրջանում, քանի որ լճի մակարդակը ավելի ցածր է եղել, քան այսօր»¹²: Նմանապես Ա. Արխին, խոսելով Կումարբիի առասպելում հիշված աշխարհագրական անունների մասին, գրում է. «Այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել Վանա լճից հարավ, հարավ-արևելք ընկած շրջանում... որը հիշեցնում է Ուրարտուի լանդշաֆտը»¹³: Այս տեսակետի հեղինակը, սակայն, նույն Ֆ. Հասսն է: Այսպես, Ուլիկումիի պատմության տեղայնացման համար վերջինս առաջարկում է «Վան և Ուրմիա լճերի միջև ընկած տարածքը»: Որպես ապացույց՝ նա բերում է այն փաստը, որ Ուլիկումիի ծննդյան մասին պատմող դրվագը (Կումարբին ժայթքում է իր սերմը ժայռի վրա, որից ծնվում է

⁹ Հմմտ. հայկական ավանդությունը Տիգրիսի՝ Նպատ լեռան մոտից բխելու մասին (Haas 1982, 146): Այս իմաստով, գուցե, Արանցախը Արածանի՞ն է, որի մասին կարող էր վկայել նաև բառային մասնակի համընկնումը:

¹⁰ Singer 2002, 128, հմմտ. Lipiński 1971, Ավետիսյան, Բորոխյան 2005:

¹¹ Singer 2002, 129.

¹² Singer 2002, 129-130. Վանա լճի երկրաբանության, կլիմայական փոփոխությունների և այդ համատեքստում՝ ջրերի տատանումների պատմության մասին տե՛ս Degens, Kurtman 1978, Innocenti et al. 1980. Degens et al. 1984, Landmann 1996, Landmann et al 1996.

¹³ Archi 2009, 212, 215.

Ուլիկումին) հայտնի չէ սիրիա-միջագետքյան շրջաններում և շատ տարածված է Հայկական լեռնաշխարհում ու Կովկասում: Եթե Ուլիկումիի պատմության թատերաբեմը այս շրջանն է, իսկ Կումարբիի առասպելի Օլիմպոսը Թոնդրակ լեռը, ապա «ի սկզբանե Ուլիկումին էլ աճել է այս լեռից մոտ 50 կմ հարավ գտնվող Վանա լճից»¹⁴:

Առասպելում Կունտարա սրբավայրը երկնային աստվածների նստավայրն է, որը, անկասկած, առնչվում է լեռան, մասնավորապես Կանցուրայի հետ: Քարե վիշապ Ուլիկումիի գլուխը հասնում է երկնքին և շփվում Կունտարա սրբավայրին այդ լեռան վրա¹⁵: Սա ակնհայտ վկայություն է այն մասին, որ խեթա-խուռիական աշխարհում գոյություն են ունեցել բարձրլեռնային սրբավայրեր: Ասվածի ապացույցն է նաև այն, որ խեթական աղբյուրները վկայում են դեպի լեռների (օրինակ՝ Պուշկուրունովայի, Հավլանայի, Հուռայի, Շիդուվայի, Թահայի) գագաթներ կատարված ուխտագնացությունների սովորության մասին՝ հատկապես գարնանը, որի նպատակն էր լեռների աստվածությունների՝ նրանց արձանների համար ծիսակատարություններ իրականացնելը: Դրանք հաճախ լինում էին այն ժամանակ, «երբ ամպրոպում» էր: Այդ արարողությունները ուղեկցվում էին զոհաբերություններով, հացկերույթով (միս, գինի), խաղերով, նվագով, թատերական ներկայացումներով: Մինչև մի քանի օր տևող ուխտագնացություններին հաճախ մասնակցում էին մի քանի հարյուր մարդ, այդ թվում՝ արքան՝ իր ընտանիքով: Ուշագրավ է, որ այդ ծեսե-

¹⁴ Haas 1982, 148. հմմտ. Haas 1980, 104: Վանա լճի խեթական աղբյուրներում հիշատակման խնդիրը, Ֆ. Հասսի և Ի. Ջինգերի Կումարբիի առասպելի վերաբերյալ տեսակետների համատեքստում, մանրամասն քննարկում է նաև Մ. Վիգոն (Vigo 2012, 280-282, 293-295): Ըստ Ֆ. Հասսի՝ այս տեսակետի օգտին կարող են խոսել նաև ուշ վկայությունները. այսպես, պահպանվել է Ք.հ. II դ. թվագրվող և Պլուտարքոսին վերագրվող մի տեքստ, որտեղ Արաքս գետին վերաբերող հատվածում ասվում է, թե վերջինիս մոտ կա Դիորֆուս անվամբ մի լեռ: Միհրը իր սերմը ժայթքում է ժայռաբեկորի վրա, որից քարը հղիանում է և որդի ծնում, որ կոչվում է Դիորֆուս: Երբ նա մեծանում է, Արեսին քաջության կոմի է հրավիրում և զոհվում է, բայց աստվածային նախախնամությամբ վերածվում է համանուն լեռան (Burkert 1979, 260, Haas 1982, 204): Այն, որ քարից ծնվելու մասին առասպելները ավելի ուշ ի հայտ են գալիս Փոյուգիայում և Կովկասում, մինչդեռ այլ շրջաններում դրանք գրեթե անհայտ են (հմմտ. Müller 1966, Burkert 1979, Ардзинба 1985), հաստատում է այն տեսակետը, թե այս մոտիվի նախնական տարբերակը «ձևավորվել է Ք.ա. II հազ. սկզբներին Վանա լճի և Կովկասի միջև ընկած շրջանում» (Haas 1982, 213): Ի դեպ, Դիորֆուսի լեռը առաջարկվել է նույնականացնել Արարատի հետ (Petrosyan 2015, 80):

¹⁵ Singer 2002, 128, 130.

րի ժամանակ զոհաբերություններ էին կատարվում նաև ջրերի ակունքների հովանավորներին: Այդ տոները կարող էին լինել շարունակական և իրականացվել նաև տվյալ լեռան հետ կապվող քաղաքում¹⁶:

Պատմաագագրական և հնագիտական զուգահեռները

Եթե փորձենք ի մի բերել խեթա-խուռիական գրավոր աղբյուրների վերոհիշյալ տվյալները, ապա կվերականգնվի մի պատկեր, որը զուգահեռներ է գտնում հայկական պատմաագագրական և հնագիտական նյութերում: Այդ տվյալները ստորև բաժանում ենք երեք հիմնական խմբի.

1. Ինչպես վերը տեսանք, խեթա-խուռիական պատկերացումներում Վանա լիճը և նրա անմիջական լեռնային միջավայրը մի կողմից սրբազան (ծովի մեջ է մայր մտնում արևը, այնտեղից է դուրս գալիս վիշապ Ուլիկումին, Վանա ժայռից ծնվում են հսկա-հերոսներ, շրջակա լեռների վրա ապրում են աստվածները), բայց նաև իրական (ջրերով, հրաբուխներով, տարբեր քարատեսակներով և հատկապես՝ վանակատով հարուստ) մի տարածք է: Ավելին, խեթա-խուռիական աղբյուրներն այս համատեքստում ամենամանրամասն ուսումնասիրած Ֆ. Հասսը գիտակցել է հիշյալ առասպելները մեկնելու տեսանկյունից հայկական ավանդության ներուժը և համապատասխանաբար շեշտում է, որ Վանա լիճը «հին հայկական ժողովրդական ավանդույթում առասպելներով պարուրված մի ծով է եղել»¹⁷:

Այսպես, Վանա լճի հիշյալ նշանակությունը՝ որպես անդրաշխարհի օվկիանոսի կամ մի տեսակ «ծիրանի ծովի», որտեղից ծագում ու որտեղ վերադառնում է արևը, ունի հայկական զուգահեռներ¹⁸: Հայկական ավանդությունը կարծես վերարտադրում է Ուլիկումի կերպարը¹⁹ հատկապես այն կետում, երբ Վանա լիճն ընկալվում է որպես սարսափելի մեծության վիշապների բնակավայր²⁰:

¹⁶ Haas 1982, 56-63.

¹⁷ Haas 1982, 148.

¹⁸ Հմայակյան 2008, 93-94. հմմտ. Petrosyan 2015, 118: Այս համատեքստում արդեն հիշված խեթական «Հիմն արևին» և Նարեկացու «Տաղ Հարության» տեքստերի միջև եղած զուգահեռների և, մասնավորապես, Վանի ու Մասիսի լճված եզերի ու վիշապաքարերի առնչության մասին տե՛ս Պողոսյան 2007, 56-57:

¹⁹ Ֆ. Հասսը Ուլիկումիին համեմատում է Տորք Անգեղի կերպարի հետ՝ գտնելով նույն իսկ բառացի համընկնություններ (Haas 1980, 105. հմմտ. նաև Պետրոսյան 2006ա, 34-42):

²⁰ Նախնական՝ լեռնային լճի մասին պատկերացումը, որտեղ գտնվում է բոլոր ջրերի ակունքը, և որը խորհրդանշվում է բարերերության հուր/ֆառն գաղափարով ու

Հայկական պատկերացումներում Վանա ծովում է գտնվում վիշապի բույնը, վիշապը մասնավորապես բռնել է ծովի հատակը: Երբ վիշապը հազար տարեկան է դառնում, հրեշտակները նրան վերև են քաշում, մոտեցնում արեգակին, որի տաքությունից նա այրվում է և մոխիր դարձած՝ թափվում երկրի վրա: Այդ ժամանակ է, որ թանձր մառախուղ է տիրում, որ մի քանի քայլի վրա մարդիկ իրար չեն տեսնում: Հրեշտակները միշտ հարվածում են վիշապի պոչին, որ չմեծանա, ցամաք չելնի և լիճն ու ցամաքը կուլ չտա: Երբեմն վիշապը դուրս է գալիս ցամաք և փոշի բարձրացնելով՝ կուլ տալիս ամեն-ինչ, ապա փորը խփում ժայռերին, մեծ քարերին, որ կուլ տվածը մարսի: Վիշապը բարձրանում է երկինք Վանա ծովի միջից կամ էլ ամայի լեռներից (թաթառ հողմի նման): Եթե վառվում է, մոխիրը թափվում է, և նա տեսնվում է, իսկ երբ երկնքի բարձրությունից նրան թողնում են հրեշտակները սարի վրա, ապա փշրվում է, ու եթե երկինք չքաշեն երկիրը պիտի կուլ տա²¹:

Վերոհիշյալ ավանդազրույցին նմանություններ են ցուցաբերում Վասպուրականից հայտնի այլ առասպելներ: Դրանցից մեկում հանդիպում են արեգակն ու վիշապը, արեգակ աղջիկը հալածվում է վիշապից և ընկնում ծովը, վիշապը փորձում է կուլ տալ արևը. արեգակը քարացնում է մայր-վիշապին և նրա որդուն²²:

Այս համատեքստում ուշագրավ է Տավրոսի և Զագրոսի առաջացման ավանդազրույցը: Ըստ այդմ՝ Զագրոսի լեռները եղջյուրավոր հսկա վիշապներ են: Զագրոսը կռվի է ելնում Տավրոսի դեմ՝ փորձելով նրան ուտել: Տավրոսի հարվածից Զագրոսի եղջյուրները պոկվում են, արյունը հոսում է: Զագրոսի փորոտիքի աղի ջրերի մի մասը գնում է դեպի Վանա՝ կազմելով Վանա լիճը²³: Այստեղ ջրային հավատալիքի խորհրդանիշ վիշապները հանդես են գալիս որպես Զագրոս լեռները և Վանա լիճը ստեղծող տարերային հզոր ուժեր. ակամայից հիշում ենք վիշապաքարերի վրա պատկեր-

հսկվում հսկա ձկան կամ վիշապի կողմից, առկա է տարբեր, հատկապես հնդեվրոպական ժողովուրդների ավանդույթներում (Մարտիրոսյան 2015, 148-151, հմմտ. Պետրոսյան 1997, 16՝ Ապամ Նապատի համատեքստում):

²¹ Սրվանձոյանց 1978, 69, Լալայան 1913, 60, Ղանալանյան 1969, ԽԸ-ԽԹ, 82-83, քննարկումը տե՛ս Russell 1987, 209, Ավետիսյան, Բոբոխյան 2005, 86: Վանա լիճը որպես վիշապների բնակավայր ի հայտ է գալիս նաև հայ մատենագրության մեջ (հմմտ. Hovannisian 2000, 47):

²² Սիմոնյան 2017, 282:

²³ Ղանալանյան 1969, ԾԳ, 23-24:

ված ցլերի բերանից դուրս եկող հեղուկի՝ ջրի կամ արյան պատկերագրությունը:

Վերոհիշյալ ավանդագրույցի ոճի է նաև Շատախի մոտ գտնվող Վիշապասարի մասին պատմությունը. տեղի հայերը հավատում էին, թե Վիշապասարը իրականում հսկայի մարմին է²⁴:

Որոշակի զուգահեռներ են նկատվում հայկական էպոսի դրվագներում: Այսպես, Ծովինարի էպիկական միջավայրը Վանա լճի շրջակայքն է²⁵: Մի պատումի համաձայն՝ Վանա լիճ է մտնում Սանասարը և ձեռք բերում թուր կեծակին և հրեղեն ձին²⁶: Արանցախի և նրա երկվորյակ եղբայրների ծնունդը Տիգրիսի ակունքների մոտ համապատասխանում է Սասնա ծռերի առաջին հերոսների ծննդյան պատմությանը, երբ Ծովինարը աղբյուրից խմում է մեկ ու կես բուռ ջուր և հղիանում է երկվորյակ Սանասարով ու Բաղդասարով, որոնք հետագայում կառուցում են իրենց քաղաքը Տիգրիս գետի ակունքներից մեկում²⁷: Կումարբին Ուլիկումիին թաքցնում է Սև հողում. հայկական աշխարհայացքում ինչպես Տավրոսը (Սասունի լեռները), այնպես էլ Մասիսը ընկալվում են որպես Սև սար²⁸:

Հայկական էպոսում հիշվում է նաև փորձության քար «երկաթե սյունը»: Այն, ըստ էության, երկաթի պես կարծր մի քար է: Ելնելով այն հանգամանքից, որ այդ սյունը կապվում է Մհերի հետ՝ Լ. Միրիջանյանը տեղայնացնում է այն Վանի շրջանում, որտեղ գտնվում է Կապույտ սյուն սարը: Պատահական չէ Սասնա ծռերի հայրական տան՝ Բերդ Կապուտի անվանումը, որը թերևս վկայում է այն մասին, թե վերջինս գտնվել է Կապույտ սյուն լեռան վրա կամ դրա մոտ²⁹: Այս դրվագը զուգահեռներ է գտնում վրացական բանահյուսության մեջ (այդ թվում՝ «Ամիրանի» էպոսում), որում հիշվում է լեռան գլխին գտնվող երկաթե սյունը, ինչը հաճախ կապվում է Նոյ նահապետի պատմության հետ³⁰: Երկաթե մարմնով մարդ-

²⁴ Հմմտ. Hovannisian 2000, 48:

²⁵ Մարտիրոսյան 2015, 158, հմմտ. Hovannisian 2000, 55:

²⁶ Պետրոսյան 1997, 16: Հմմտ. մատակի մասին հայկական պատկերացումը, ըստ որի՝ վերջինս մտնում է Վանա ծովը և հրեղեն գոմեշից հղիացած՝ ձագ ունենում (Իսրայելյան 1973, 27):

²⁷ Պետրոսյան 2006ա, 22:

²⁸ Աբեղյան 1985, 185-186, 192, Պետրոսյան 1997, 22, 25:

²⁹ Мириджаниян 1980, 72-73.

³⁰ Чиковани 1960, 302. Ամիրան-ծով-վիշապ կապի մասին տե՛ս Март, Смирнов 1931, 18-22:

կանց մասին խոսվում է հայկական հեքիաթներում³¹: Քարից ծնվող հերոսների առասպելներում օրինաչափորեն շեշտվում է նրանց կապը երկաթի հետ, իսկ նրանց մարմինը, որպես կանոն, երկաթից է լինում³²:

Ավելորդ է այստեղ հիշատակել ժայռից ծնվող հերոսի մասին պատմությունները, որոնք անմիջականորեն կապվում են Վանի շրջանի, Խալդիի ու Միհր-Միհերի կերպարների հետ³³: Անիմաստ է նաև մանրամասնել այն մասին, թե Վանա լճի շրջակայքի հրաբխային լեռները (Թոնդրակ, Սիփան, Վարագ, Նպատ, Նեմրուֆ, Քարքե, Տիրինկատար), որոնց մի մասն արդեն հիշվում է հինարևելյան տեքստերում³⁴, ինչ էական դեր են խաղացել հայ իրականության մեջ՝ որպես պատմական և կրոնական կենտրոններ (վիշապային աստվածությունների բնակավայրեր)³⁵:

Այս համատեքստում անհրաժեշտ է նշել, որ Վանա լիճը առանցքային նշանակություն ունի նաև հայկական հիշողության համակարգում ու ոչ միայն որպես մի դրախտային վայր³⁶, այլ նաև որպես հայկական ինքնության ձևավորման նախատարածք³⁷, որի ափին Հայկն արտասանում է

³¹ Աբեղյան 1985, 44: Հայկական հեքիաթների Ջանփոլադը բառացիորեն պողպատյա մարմնով հսկա/մարդ է (Шагинян 1917):

³² Պետրոսյան 2006թ, 279:

³³ Պետրոսյան 1997, 38, Պետրոսյան 2015, 42-46, Abrahamian 2006, Petrosyan 2015, 64-81: Խալդիի համապատասխանությունը Ուիկումիին նկատում է Ա. Պետրոսյանը (Petrosyan 2015, 78):

³⁴ Foster 2000, Gadjimuradov 2004.

³⁵ Հմմտ. Вардумян 1991: Այս համատեքստում անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ հնում տեղի է ունեցել լեռնանունների շարժ. այսպես, Նպատը, Մասիոսը, Սիփանը, Արարադը հիշվում են նախ Վանից հարավ, ապա Վանից հյուսիս (Խալաթեանց 1900, 279-280): Ֆ. Հասսի և այլոց մեկնություններում հիմնական շեշտը դրվել է Թոնդրակ և Նպատ լեռների վրա, մինչդեռ խիստ էական են նաև Քարքեն, Տիրինկատարը, Սուկավետը և Նեմրուֆը: Այս հոդվածի տեսանկյունից հատկապես կարևոր է Նեմրուֆը, որը բնորոշվում է կրատերային լճով, վանակատի կուտակումներով, իր շուրջ հյուսված մեծաքանակ ավանդություններով: Ուշագրավ է, որ դրանցից մեկում Մեդրագետը սկիզբ է առնում Նեմրուֆ լեռան գագաթի լճից: Նեմրուֆի վրա է, ըստ Խորենացու, Հայկը թաղել Բելին: Իսկ ուշ առասպելի համաձայն, այստեղ հայոց թագավորը այրել է Բել-Նեբրովթին, կամ Աստված է կայծակնահարել նրան, որից հետո առաջացել է Նեմրուֆ լիճը (Պետրոսյան 2006ա, 90-91): Մեզ համար կարևոր է, որ Նեմրուֆը հայտնի է նաև վիշապաքարով ու վիշապանման մենհիրով (Բոբոխյան 2019, 449-451, նկ. 2-3), ինչպես նաև համապատասխան առասպելներով (քարացման մասին՝ Տեկանց 1985, 86, 136):

³⁶ «Վանն այս աշխարհում, դրախտն այն» ասացվածքի համար տե՛ս Hovannisian 2000, 13, 56:

³⁷ Կարևորելով Վանի շրջակայքի հնագիտական և պատմական ուսումնասիրությունը՝ Թ. Թորամանյանը նշում է, որ այդ շրջաններից «բեղմնավոր արդյունք» պետք

հայ ինքնության մասին առաջին ճառը³⁸. Նույն լճի ափին է չեզոքացվում Շամիրամը, որը, փախչելով հետապնդումից, հասնում է ափ և հուռութաները ծովը գցելով՝ քարանում³⁹, ինչով Վանա լիճը խորհրդանշում է «հայկական սկզբի» հաղթանակը⁴⁰:

Վանա լճի և նրա անմիջական շրջակայքի այս կարևոր նշանակությունը արտահայտված է նաև հնագիտական աղբյուրներում⁴¹:

2. Նույն խեթա-խուտիական գրավոր աղբյուրներից պարզ դարձավ, որ Վանա լճի առանցքի շուրջը ձևավորված կենսատարածքը բնորոշվում

է սպասել, «մանավանդ որ հայոց պատմության առաջին գլուխները թաղված են այնտեղ» (Թորամանյան 1911, առաջաբան): Ռ. Հովհաննիսյանը Վանա ժայռը ներկայացնում է որպես հայկականության ձևավորման կենտրոն (Hovannisian 2000, 1):

³⁸ Խորենացի, I, ԺԲ:

³⁹ Խորենացի, I, ԺԸ. այս տեղեկության մեջ, ի դեպ, նորից արտահայտվում է քարացման առասպելությունը: Շամիրամի համատեքստում ուշագրավ է Թովմա Արծրունու (III. ԺԸ) մի վկայությունը. նա նկարագրում «գոգավոր տեղ» Լեզք գլուղից վեր, որտեղ շատ գեղեցիկ առասպելաբանում են Շամիրամի սպանած զորականների վերքերի սպիանալու մասին (ի դեպ, «զաւրացն գեղեցիկ» առաջարկվել է սրբագրել «զԱրայն Գեղեցիկ»՝ հմմտ. 1985 թ. Երևանի հրատ., 524 էջը): Ս. Բարխուդարյանը գրում է, թե այստեղ Արծրունին նկատի ունի Վանի թագավորության շրջանից մնացած մենհիրանման քարերը, որոնք կանգնեցված են Շամիրամի սպանված զինվորների վրա (Բարխուդարյան 1960, 70): Այն որ, Շամիրամի մասին այս ավանդագրությունը կարող էին վերաբերել նաև մենհիր-վիշապների պաշտամունքին, վկայում են այդ պատմությունների այլ տարբերակները, որոնցում բացահայտվում է Շամիրամի ձկնավիշապային կերպարը: Այսպես, Մ. Բրուսյանը, շեշտելով որ «Ծամթելիկ» և «Դերիկո Հոյնար» ժողովրդական երգերի բովանդակությունը կապված է Շամիրամի ու նրա մոր՝ ջրի աստվածուհի Դերկետոյի հետ, որը հանցավոր սիրո համար Շամիրամի ծննդից հետո ծուկ է դառնում, իսկ Շամիրամն էլ շարունակում է մոր անբարոյական կյանքը, բերում է մի ավանդագրույց, որի համաձայն, Շամիրամը Վանա ծովափին (որտեղ նրա ամառանոցն էր) մանչուկների ձեռքին տեսնում է այն ուլունքը, որի զորության մասին նախապես գիտեր: Նա խլում է ուլունքը և դրանով սկսում կախարդել հայ երիտասարդներին: Հայոց նահապետներից մեկը, հարմար միջոց գտնելով, փախցնում է ուլունքը: Շամիրամը վազում է նրա հետևից, բայց իզուր: Դրանից հետո նա արձակում է իր երկար մագերը, մի մեծ ապառաժ դնում մեջը և պարսատիկի նման նետում ծերունու հետևից: Ապառաժի ծանրությունից նրա մագերը պոկվում են գլխից: Ծերունին ուլունքը գցում է ծովը և հայ երիտասարդներին փրկում Շամիրամի կախարդանքից (Բրուսյան 1971, 177):

⁴⁰ Մյուս կողմից, ասորեստանյան արքա Սալմանասր III-ը իր զորքով հասնելով Վանա լիճ («Նաիրիի երկրի ծով»)՝ այստեղ, լճի ափին կանգնեցնում է իր արձանը և իր աստվածներին զոհեր մատուցում, որի մասին տեղեկացնում է Բալավաթի դարպասների բրոնզե պաստառի վրայի պատկերագրությունը և արձանագրությունը (Плиотровский 1959, 264), որը խորհրդանշում է ասորեստանցիների հաղթանակը: Համենայն դեպս, Վանա լիճն այստեղ ևս խորհրդանշական դեր է խաղում:

⁴¹ Բորիսյան 2013:

է ուղղահայաց գոտիականությամբ: Ըստ այդմ, ստորին և միջին մակարդակներում գտնվում են բնակության տարածքներն ու սրբավայրերը, իսկ բարձրլեռնային շրջաններում՝ տնտեսական նշանակության միավորները (արոտավայրեր, ոռոգման ջրամբարներ) և սրբավայրերը⁴²: Թե՛ սարահարթային, թե՛ լեռնային սրբավայրերում տեղի են ունենում ծեսեր (այդ թվում՝ նվիրված Վանա լճին, աղբյուրների և լեռների աստվածություններին), որոնք բնորոշվում են խնջույքով, և որոնց ընթացքում կանգնած մասնակիցները բաժակ են բարձրացնում: Իրականացվում են ուխտագնացություններ դեպի լեռնային սրբավայրեր:

Հայկական միջավայրից հայտնի պատմաազգագրական տվյալները ևս ցույց են տալիս, որ Վանա լճի շրջանում, վաղ դարերից սկսած, մինչև վերջերս գործել են ուղղահայաց գոտիականության կանոնները (բնակավայրերի, ոռոգովի համակարգերի, արոտավայրերի, սրբավայրերի աստիճանաձև դասավորվածության սկզբունքով) (հմմտ. նկ. 4): Լանդշաֆտի կազմակերպման նման տարբերակի մասին մի բացառիկ վկայություն կա Թովմա Արծրունու մոտ: Խոսելով Արտաշես արքայի կողմից Արտամետ քաղաքի հիմնադրման մասին՝ Արծրունին գրում է, թե արքան օգտագործում է «վերևում» ցայտող աղբյուրը և ջրի պահպանության համար ամուր պարսպում քարաբլուրը: «Իսկ երեք մասի ճյուղավորված, փոքր ու գոգաձև հովտում, որ սկսվում է երեք բլուրներից, փորվածքի միջոցով, կառուցեց բարձրաբերձ աշտարակ և նրա վրա կանգնեցրեց Աստղիկի պատկերը... Այնտեղ՝ լեռան գագաթի հարավակողմում, գտավ սակավաբուխ աղբյուր, որից ջրմուղ անցկացնելով, բերեց հասցրեց հովիտը: Ապա, ի բավականություն աչքերի տեսողության, դաշտավայրի արևմտյան կողմում և ծովեզերքին ստեղծեց պարսպապատված ու գոգավոր տարածություն, այն պատեց ծառաշատ ու վայելչատես այգիներով»: Ապա հիշում է «Սուկավետ լեռան

⁴² Խեթական տեքստերում հանդիպում են «լեռնային հողատարածք» (*HUR.SAG*) և դրան հոմանիշ՝ «բարձրլեռնային դաշտ» (*A.ŠA^{HUR.SAG}N*) (Менабде 1965, 40, 42), բարձրլեռնային «ջրամբար» (*wattarwa*) (Арджинба 1985, 160) կամ արոտավայր (*wellu*) (Puhvel 1969) իրական և վերացական հասկացությունները: Դրանք համապատասխանում են Հայաստանի բարձրլեռնային գոտիների նման միավորներին, որոնք նույնպես ունեն իրական-կիրառական և վերացական-ձիսական նշանակություն (հմմտ. Քալանթար 1937. լեռնային լճակների՝ որպես պաշարված ամրոցների ջրի պահեստներ օգտագործելու մասին տեսակետը հմմտ. Մկրտչյան 1980, 82: Հայաստանի լեռնային գոտիներում տնտեսական և ձիսական տարածքների կազմակերպման մասին տե՛ս Բոբոխյան և այլք 2015):

վրայի սրբերը», մասնավորապես Քոյուս սրբի պաշտամունքը⁴³ և, որ իր կին Սաթենիկը «չիրաժարվեց Աստղիկի պատկեր անվանված կուռքերից»⁴⁴: Աստղիկի պաշտամունքն էական դեր է խաղացել Վանա լճի շրջակայքում, որի կենտրոնները գտնվել են ինչպես լեռնային (Քարքե, Տիրինկատար, Դաղոնա, Պաշատ⁴⁵ լեռներ), այնպես էլ սարահարթային (Արտամետ, Վարագ) գոտիներում: Նոր հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Աստղիկի պաշտամունքը հատկապես կապված է եղել «բարձրադիր կետերի կամ, թերևս, հատուկ կառուցված աշտարակների հետ»: Աստղիկին են առնչվել Վարդավառի, Համբարձման և Նավասարդի տոները, որոնք բնորոշվել են լեռնային ուխտագնացություններով⁴⁶, մի երևույթ, որ փայլուն կերպով արտահայտված է հայկական ազգագրական նյութերում⁴⁷ և, ինչպես նշեցինք, բնորոշ է եղել նաև խեթա-խուտիական աշխարհին: Արծրունու տեղեկությունների և ազգագրական նյութի հիման վրա նկարագրված այս լանդշաֆտը (բարձրադիր սրբավայրեր, աղբյուրներ, գոգավոր հովիտներ, լիճ) և նրա կենցաղային (ջրամատակարարում) ու ծխական (աշտարակ, Աստղիկի պատկերով կուռք, սրբեր) օգտագործման ձևը հիշեցնում է Հայաստանի վիշապաքարային միջավայրերը. այս իմաստով «Աստղիկի պատկեր անվանված կուռքերը» թերևս կարող էին լինել վիշապ քարակոթողները կամ համանման գործառույթի հուշարձաններ⁴⁸:

⁴³ Հմմտ. Արցախի սուրբ Քիրս լեռը, որի երկու գագաթներին սրբեր են եղել: Լեռան վրա կա նաև երեխային կերակրող կնոջ նմանվող մի քար. ասում են, որ այն ի սկզբանե կին է եղել, որին Քիրսը քարացրել է՝ կնոջ ցանկությամբ (Лисицян 1992, 141):

⁴⁴ Թովմա Արծրունի I. Ը:

⁴⁵ Պաշատ/Պաղատ լեռան Արամազդի և Աստղիկի սրբավայրերի մասին տե՛ս Բոբոխյան 2017:

⁴⁶ Սիմոնյան 2013, 234-235, 236-237, 240-241: Բարձրադիր կետերի մասին այս տեսակետն իր հաստատումն է գտնում նաև խեթական տեքստերում, որոնցում Աստղիկի զուգահեռ Իշտարի արձանը կարող էր դրվել լեռան գագաթին, աղբյուրի ակունքի մոտ (Haas 1982, 109-110):

⁴⁷ Լիսիցյան 1969, 278-282, հմմտ. Վարդանյան, Սարգսյան 2001:

⁴⁸ Բոբոխյան և այլք 2015: Վիշապաքարերի կապը Աստղիկի հետ առաջարկել է Մ. Արեղյանը (1941, 5-93): Ըստ էության, Արծրունու մոտ խտացված է հավաքական մի հիշողություն, որը կարող է վերաբերել Արտաշեսից շատ ավելի առաջ ընկած ժամանակներին: Այսպես, բացի վիշապային միջավայրերի նկարագրությունից, ուշագրավ է Արտամետի ջրանցքի հիշատակման հանգամանքը. ինչպես հայտնի է, Արտամետը գտնվում է Մենուայի (Ժողովրդական ավանդության մեջ՝ Շամիրամի) ջրանցքի կարևորագույն հատվածում:

Վանի շրջակայքում հին սրբավայրերի և դրանց նոր կիրառման մասին ևս տվյալներ կան: Խ. Սամվելյանը, զարգացնելով Ն. Մադի այն միտքը, թե Էջմիածնի շուրջ եղել են օձ-վիշապի պաշտամունքի երեք կենտրոն-սրբավայրեր՝ Օշականը, Մուղնին, Աշտարակը, որոնց անվանումները և հետագա սրբավայրերի գործառույթները համընկնում են վիշապի պաշտամունքի հետ, ու բացի այդ էլ նույն գոտում վիշապ քարակոթողներ են գտնվել, գրում է. «Նույնպիսի վիշապային սրբությունների երրորդություն էր գտնվում Վանա լճի ավազանում, որտեղ հին ժողովրդական հավատալիքներն ու կենցաղը քրիստոնեական կրոնի մուտքով՝ փոխվում են և նույնքան հռչակավոր ուխտատեղիներ են դառնում նախկին տոտեմիստական ուխտավայրերը: Այդ երրորդությունը կազմում էին 1. Վիշապ ուխտատեղին, 2. Աշտիշատը, որ, ուրեմն, նշանակում է Օձաքաղաք և 3. Մուշը կամ այլապես՝ «Վիշապը»⁴⁹:

Հ. Լինչը դամբանաթմբեր և մեծ քարերով կառուցված աշտարականման կառույցներ է հիշատակում Սիփանի բարձունքներին, որն իր լանդշաֆտով (սարահարթեր, լճակներ, և այլն) շատ նմանվում է հայկական այլ լեռների: Դրանցից մեկի մոտ նա նշում է սրբավայր/զիարեթ, որն այցելող կանայք ծիսակատարություններ էին իրականացնում եղնիկների երկու եղջյուրների առջև: Սիփանը սուրբ սար էր, որի գագաթ բարձրանալն արգելված է եղել⁵⁰: Սիփանի սրբի մասին խոսելիս՝ Հ. Լինչն ավելացնում է. «Նման սրբեր (զիարեթներ) գոյություն ունեն Հայաստանի այս հատվածի գրեթե բոլոր նշանավոր մեծ և փոքր լեռների վրա: Այս սովորույթը, անկասկած, պահպանվել է բնության ուժերին երկրպագելու ժամանակներից ի վեր»⁵¹:

Սրբավայրերի համատեքստում մի այլ ուշագրավ տվյալ է բերում Խ. Սամուելյանը. Վասպուրականում, Նոր Գյուղի ու Խոշապի սահմանների միջև բարձրացող Բալետ լեռան գագաթին կա մի դոլմեն, որտեղ Համբարձման տոնին այցելող ուխտավորները գուշակություններ են անում: Վասպուրականի Ներքին Կարկառի ու Կեցանի միջև բարձրացող Սին-

⁴⁹ Սամուելյան 1931, 197-198:

⁵⁰ Линч 1910, 435. կիկլոպյան շարվածքով դամբարան-աշտարակներից մեկի լուսանկարը տե՛ս էջ 438, նկ. 189:

⁵¹ Линч 1910, 435-436.

եզրը լեռան գագաթին ևս կա ուխտատեղի-մատուո՝ բաղկացած իրար վրա շարված քարերից, որտեղ ևս գուշակություններ են արվում⁵²:

Վերը նշեցինք նաև, որ սրբավայրերում տեղի են ունեցել ծեսեր, որոնք բնորոշվում են խնջույքով, և որոնց ընթացքում մասնակիցները, կանգնած, բաժակ են բարձրացնում: Ծիսական նման արարողություններ, որոնցում ի հայտ են գալիս կանգնած վիճակում բաժակ բարձրացնող մասնակիցներ, ուղղակիորեն արտացոլված են Հայկական լեռնաշխարհի համաժամանակյա հնագիտական տվյալներում, մասնավորապես՝ Թռեղքի, Քարաշամբի, Հասանլուի անոթների պատկերագրության մեջ⁵³: Այս իմաստով, ուշագրավ է, որ խեթական ծեսի մի դրվագում մատուլակն արքային տալիս է արծաթե անոթ, որը հետո լցնում է գինով, ապա հիշատակում է Ուիկումիի երգը, որտեղ ասվում է, թե ինչպես են մատուլակները Կումարբիի համար գինի բերում: Վուրուլիա կոչվող նոր տարվա տոնին քրմերից մեկը պատմում է Ամարոպի աստվածության և վիշապ Իլույանկայի կռվի պատմությունը, որի ընթացքում ծեսեր են իրականացնում ու գինի հեղում⁵⁴:

3. Խեթա-խուտիական գրականության այն տեղեկությունը, թե սառը լիճը և լեռնային սրբավայրերն առնչվում են քարե (բազալտե կամ վանակատե) վիշապ Ուիկումիին, բացառիկ մի վկայություն է, որը կարելի է դիտարկել որպես վիշապ քարակոթողների և դրանց միջավայրի մասին ամենահնագույն գրավոր տվյալ⁵⁵: Չի բացառվում, որ նույնիսկ «վիշապ»

⁵² Սամուելյան 1931, 322:

⁵³ Բորիսյան 2010:

⁵⁴ Ардзинба 1982, 27, 115.

⁵⁵ Մանրամասն տե՛ս Բորիսյան 2019: Ուիկումիի առասպելը Վանա լճի, Վանա ժայռի, Հասանլուի գավաթի պատկերագրության համատեքստում քննարկում է Զ. Ռասելը, որը, հենվելով հայկական ավանդությունների և մատենագիտական աղբյուրների վրա, Վանը ներկայացնում է որպես մի տեսակ վիշապային լիճ և այդ համատեքստում քննարկում է նաև վիշապաքարերի երևույթը (Russell 1987, 209-210. Russell in: Hovannisian 2000, 44-48): Ուիկումիին վիշապ քարակոթողներին է առնչում Ա. Պետրոսյանը, սակայն ոչ թե Վան, այլ Սևան լճի միջավայրում, իսկ առասպելում հիշված «սառը լիճը»՝ համադրում Սևանի հետ: Իր տեսակետը հեղինակը հիմնավորում է որոշ անվանական համընկնություններով (օր.՝ Կումայրի-Կումարբի) և նրանով, որ վիշապ քարակոթողները ամենամեծ խտությամբ հանդիպում են Գեղամա լեռներում ու Գեղարքունիքում, այսինքն՝ Սևանա լճի ավազանում: Ուիկումի և Գեղարքունի (= Վելիքուխի) անունները նա բխեցնում է հնդեվրոպական *wel- կամ հայ. գեղ- արմատից ու այդ հիմքով էլ վերականգնում վիշապաքարերի հնագույն անվանումը (Պետրոսյան 2006ա, 26-28, Պետրոսյան 2015, 38-40, քննարկումը տե՛ս Abrahamian 2006, 216): Այս վարկածը տեսա-

բառի նախատիպն է ի հայտ գալիս խոտիական տեքստերում⁵⁶: Ինչպես ցույց են տալիս վերջին շրջանի հետազոտությունները, վիշապաքարերը հիմնականում Ք.ա. II հազ. բնորոշ կոթողային հուշարձաններ են, որոնք դրվել են նախալեռնային և լեռնային սրբավայրերում, իսկ սարահարթերում գտնվել են դրանց տաճար-սրբավայրերը: Վիշապաքարերը նշել են սրբազան տարածքի առանցքային կետերը, որոնց այցելություններ են կատարել ուխտագնացությունների ընթացքում: Ինչպես Ուլիկումին, դրանք եղել են բազալտից, ուղղահայաց «աճել» են հողից/ջրից⁵⁷, իսկ դրանց հնագիտական միջավայրում էական դեր է խաղացել նույն վանակատը⁵⁸: Ի լրումն ասվածի՝ շեշտենք, որ հնագիտական⁵⁹ և պատմաազգագրական (մատենագիրներ⁶⁰, ավանդություններ⁶¹, պատկերագրություն⁶²) տվյալները

կանոն են հնարավոր կարող էր լինել, քանի որ Վան և Սևան լճերի աշխարհագրական ու պատմամշակութային միջավայրերը էականորեն չեն տարբերվում միմյանցից (այդ մասին, ի դեպ, հմմտ. Petrosyan 2015, 116-125) և, բացի այդ, Ուլիկումի պատմությունը լուրջ զուգահեռներ ունի հյուսիսկովկասյան համատեքստում. միակ խնդիրը Տիգրիսի ակունքների՝ որպես տարածքի տեղայնացման կարևորագույն ցուցիչի հանգամանքն է:

⁵⁶ Այս իմաստով, ուշագրավ է Գ. Մելիքիշվիլու տեսակետը, թե հայերենի, վրացերենի և խոտիերենի կրողների լեզվամշակութային շփումը արտահայտված է նաև հիշյալ լեզուները կրողների հոգևոր ընկալումներում և մասնավորապես վիշապների (հայկ. *վիշապ*, վրաց. *վեշապ*, խոտ. *վիշաիշապ*) մասին պատկերացումներում (Меликишвили 1959, 178):

⁵⁷ Սամվելիդեի Ս. Աստվածածնի վերափոխման հայկական եկեղեցում գտնվող խաչքարացված վիշապաքարի մասին պատմում էին, թե այն աճել է հողի խորքից՝ հնագույն ժամանակներում (Тенцов 1890, 136):

⁵⁸ Բոբոխյան և այլք 2015:

⁵⁹ Վանա լճի շրջակայքի վիշապաքարերի ցանկը տե՛ս Բոբոխյան 2019, 456-458, աղ. 1:

⁶⁰ Մովսես Խորենացի, Անանիա Շիրակացի, Հովհան Մամիկոնյան (Айвазян 1976, 266-284, Hovannisian 2000, 47): Այն, որ «վիշապ» բառը հայտնի է եղել Վանա լճի ավազանում պարզ է Արծրունու տեղեկություններից (Եվան հրապուրվում է վիշապից, Լ. Ա), բացի այդ, կարծով ծուկ որսալու մասին պատմիչը գրում է. «...դու վիշապ ծովական մեք կարթ ի քիմա քո ի վեր ձգելով գքեզ ի խորոց անդնդոց» (1917 թ. Թիֆլիսի հրատ., էջ 292):

⁶¹ Ղանալանյան 1969:

⁶² Ա. Մնացականյանը ուղղակի կապ է տեսնում Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու բարձրաքանդակների և վիշապ քարակոթողների պատկերագրության մեջ՝ այդ երևույթը բացատրելով հայկական վերածննդի մթնոլորտով (Մնացականյան 1983): Իսկ Հ. Օրբելու մեկնությունները, փաստորեն, ցույց են տալիս հնագույն առասպելական մոտիվների կենսունակությունը և առնչությունը վերոհիշյալ համատեքստերին: Այսպես, խոսելով Աղթամարի հարավային պատի՝ Հովհաննիս վերաբերող բարձրաքանդակների մասին, երբ վերջինս հայտնվում է ձկան երախում, ապա դուրս է գալիս այնտեղից, Հ. Օրբելին

ցույց են տալիս, որ վիշապը հայտնի կերպար է եղել Վանի ավազանում և հարևան տարածքներում նաև ուշ շրջանում:

Տվյալների համադրությունը

Ասվածը վկայում է, որ հայկական պատկերացումներում էական դեր խաղացած Վանի ենթագոտին, կարևոր է նաև խեթա-խուտիական աշխարհընկալման համակարգում: Այս երևույթի պատճառը թերևս այն է, որ այդ լճի շրջակայքը, ինչպես ենթադրում են որոշ մասնագետներ, եղել է խեթերի և խուտիների շփման ամենահավանական գոտին⁶³: Մի տեսակ «նախատարածք» լինելու հանգամանքով կարելի է թերևս բացատրել այն, որ խեթա-խուտիական հիշողության մեջ այդ գոտին պարուրված է ավելի շատ առասպելական, քան իրական երանգներով: Այս իմաստով, ուշագրավ է Մ. Կելի-Բուլցեալտի տեսակետը, ըստ որի՝ Ուլիկումի առասպելն իր ակունքներով կարող է գնալ վաղ բրոնզի կուր-արաքսյան մշակույթի միջավայր, վերաշարադրված լինել խուտիների և միջագետքիների

նկատում է, որ երեք ջրային կենդանիների պատկերներից մեկը վերարտադրում է սովորական ձուկ, մյուս երկուսը՝ առասպելական կենդանիներ, որոնցից առաջինը ունի ձկան մարմին, բայց արջի կամ շան գլուխ, իսկ երրորդը՝ ձկնային իրան, բայց թռչնի թևեր, շան գլուխ և թաթեր (= Սենմուրվ): Ապա Հ. Օրբելին գրում է. «Այստեղ աստվածաշնչյան կերպարների ոլորտից մենք անցում ենք կատարում զուտ հայկական առասպելաբանության ոլորտը, որտեղ լայնորեն տարածված են ձկնակերպ աստվածային էակների՝ վիշապների մասին պատկերացումները»: Ապա նշում է, որ, անկախ այս բարձրաքանդակից, Ն. Մառը վիշապ-քարակոթողների համատեքստում արդեն շեշտել է այն բանի կարևորությունը, որ Աստվածաշնչի հայկական տարբերակում *կեպ* բառը փոխարինվել է *վիշապ*-ով, որը նախապես եղել է հսկայական ձուկ և միայն ուշ շրջանում սկսել կրել երկբնույթ էակի ու ավելի ուշ՝ վիշապի տարրեր (Օրբели 1968, 91-92, 127): Մեկ այլ աղիթով, մեկնաբանելով Աղթամարի պատկերագրության մեջ արխաիկ և սուրբգրային պատկերների համատեղության հանգամանքը, Օրբելին ընդգծում է, որ Սբ Գրքի թարգմանիչները փորձել են հասկանալի լինել հայ ընթերցողին՝ օգտագործելով հարազատ տերմինաբանություն. «Արդյոք կարո՞ղ ենք հաշվի չառնել այն հանգամանքը, որ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության ընթացքում հայոց եկեղեցին և եկեղեցու հայրերն իրենք էին կամուրջ գցում աստվածաշնչյան առասպելի և հայկական առասպելաբանության միջև՝ Հովնան մարգարեի պատմության տեքստում մտցնելով հայկական ժողովրդական աստվածություն վիշապին» (Օրбели 1968, 128): Այս համատեքստում Օրբելին ուշադրություն է դարձնում նաև այն հանգամանքը, որ Հովնանին կոչ տված վիշապը դառնում է նավին վրա հասած փոթորկի պատճառ, և պատահական չէ, որ այդ փոթորկին մինչև վերջերս հայերն անվանում են *վիշապ* (Օրбели 1968, 130):

⁶³ Иванов 1962, 186.

շփման գոտում (Ուրկեշ)⁶⁴՝ վերարտադրելով հրաբխային նախահայրենիքի բնակչության արժեքային համակարգը և հիշողությունը⁶⁴:

Այդ տվյալներից ակնհայտ է նաև, որ կենսատարածքի ընկալման և կազմակերպման խեթա-խուռիական տարբերակում, ինչպես վերացական (աստվածային), այնպես էլ կոնկրետ (մարդկային) մակարդակներում, գոյություն են ունեցել երկու հիմնարար կատեգորիա՝ լիճ և լեռ: Ուրեմն, խեթա-խուռիական աշխարհը, որը շատ հաճախ դասվում է «լեռնային/ժայռային քաղաքակրթությունների» թվին, պետք է դիտարկել նաև ծովի/լճի կատեգորիայի տեսակետից⁶⁵:

Ինչպես Վանա լճի, այնպես էլ կենսատարածքի մասին խեթա-խուռիական ընկալումներն էական զուգահեռներ են գտնում հայկականի հետ: Այս իմաստով, ուշագրավ է, որ խեթերն ու խուռիները «լիճ» բառն ըստ էության չեն օգտագործել, որի փոխարեն «ծով» և «լիճ» եզրերը դարձել են հոմանիշներ⁶⁶: Գրեթե նույնն է հայկական ընկալումը. Վանա լիճն ընդհանրապես «ծով» է կոչվում⁶⁷: Գուցե այս համատեքստում պետք է դիտել

⁶⁴ Kelly-Buccellati 2018, 118-120.

⁶⁵ Այս մասին հմմտ. նաև Vigo 2012, 267.

⁶⁶ Karasu 2002, 196.

⁶⁷ Орбели 1968, 22. «Սասնա ծռերում» Վանա լիճը հանդես է գալիս նաև «Կապույտ ծով» անվամբ (Հայրապետյան 2014, 134, 159): Այն, որ Վանը կարող էր պարզապես «ծով» կոչվել, չի հակասում ընդհանուր համատեքստին, քանի որ մի շարք վաղ լեզուներում բաց ծովի և փակ լճի միջև տարբերություն չի դրվում (Singer 2002, 130): Վանա լիճը հիշատակվում է արդեն Ք.ա. III հազ. միջագետքյան տեքստերում՝ որպես Վերին Ծով, որի ափերին էր գտնվում լեռնային Սուբարտու երկիրը, ճիշտ այնպես, ինչպես Ք.ա. II հազ. վերջի և I հազ. սկզբի ասորեստանյան տեքստերում, երբ Վերին Ծովի ափերին է հիշատակվում լեռնային Նաիրի երկիրը (լիճը կոչվում է «Նաիրի երկրի վերին ծով» կամ պարզապես՝ «Նաիրի երկրի ծով»): Վանի սխեմատիկ պատկերը հմմտ. Բալավաթյան դարպասների վրա՝ Пиотровский 1959, 264): Տարօրինակորեն մեզ հայտնի չէ, թե ինչպես է Վանա լիճը կոչվում Վանի թագավորության սեպագրերում, սակայն ուշագրավ է, որ անտիկ և հայկական աղբյուրներն այն անվանում են այդ թագավորության մայրաքաղաք Տուշպայի անունով՝ Տոսպիտի/ես (Պտղոմեոս, Պլինիոս), Տոպիտիս (Ստրաբոն), Տոսպ/բ (Բուզանդ, Խորենացի): Ստրաբոնը գրում է, որ Տոպիտիս լիճն ուներ մեկ այլ անվանում ևս՝ Արսենե, մինչդեռ Պտղոմեոսը դրանք տարբեր լճեր է համարում: Ստրաբոնի ճշտությունը հաստատում են սիրիական աղբյուրները (Գրիգոր Աբով Ֆարաջ), որոնք հիշում են Արխեստիա լիճը՝ իր Աղթամար կղզով: Վանա լճի անունը հայ պատմիչները չեն տալիս՝ այն հաճախ անվանելով լճափնյա բնակավայրերի անունով, ինչպես նաև՝ Բզնունեաց ծով (Բուզանդ, Խորենացի, Աշխարհացույց՝ հայկյան Բագի անունից), Աղի ծով (Խորենացի, Հովհան Մամիկոնյան), Ռշտունեաց ծով (Բուզանդ, որի մեջ, ի դեպ, մասնագետները փնտրում են Ուրաշտու տեղանվան հիմքը), և այլն (հմմտ. Խալաթեանց 1900, 285-287, Линч 1910, 48-68, Markwart 1930,

նաև Վանի թագավորության գրավոր աղբյուրներում Վանա լճի անվան բացակայության հանգամանքը⁶⁸:

Տարածության կազմակերպման ինչպես խեթա-խուտիական, այնպես էլ հայկական տարբերակներում էական դեր է խաղում ուղղահայաց գոտիականության պարագան. ըստ այդմ՝ ստեղծվում է բնամշակութային միավորների մի տեսակ եռամաս (սարահարթային, նախալեռնային և բարձրլեռնային) բաշխվածություն⁶⁹: Սա ընդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհի, Փոքր Ասիայի և Կովկասի հատման կետում բնակվող լեռնային ժողովուրդների համար բնորոշ մի պատկեր է, քանի որ նրանց շրջապատող աշխարհի հիմնական տարրը եղել են լեռները, դրանց ընդմիջարկող սարահարթերն ու լճերը, և որոնք կերտել են իրենց մշակույթը, զարգացրել տնտեսությունը (լեռնային ոռոգովի երկրագործությունն ու հեռագնա անասնապահությունը)՝ հարմարվելով լեռնային շրջաններին բնորոշ ուղղահայաց գոտիականության պահանջներին: Այս լեռնցի էթնիկ խմբերը Բ.ա. II հազ. ընթացքում մասամբ իջել են Առաջավոր Ասիայի սիրիա-միջագետքյան դաշտավայրային շրջաններ՝ իրենց հետ տարածելով բնորոշ աշխարհայացքի տարրերը՝ դրանցում ներառելով առաջավորասիական հասարակություններին յուրահատուկ հատկանիշներ, մինչդեռ հիմնական հատվածը շարունակել է բնակվել նախնական տարածքում և զարգացնել ավանդական գիծը: Այդ աշխարհայացքին յուրահատուկ են հատկապես՝ 1. լեռների, լեռներից բխող կենսատու ջրերի և ջրավազանների պաշտամունքը, 2. լեռներում ապրող ամպրոպի աստվածության ու վերջինիս մարմնավորում ցույց պաշտամունքը, 3. քարի, քարարձանի և գերբնական /տարերային էակների (վիշապների) պաշտամունքը, 4. առասպելներ ամպրոպի աստվածության ու տարերքի դեմ նրա պայքարի մասին,

26-32, Никольский 1916, 167-175, Пиотровский 1944, 29-31, 59, Երեմյան 1963, 45, Զիհանյան 1991, 229, 236, Հակոբյան և այլք 1998, 752, Singer 2002, 130, Vigo 2012, 282-283, Քոսյան 2013, 52, Բորոխյան 2013, 43):

⁶⁸ Սևանա լիճը Վանի թագավորության սեպագրերում կոչվում է պարզապես «ծով/լիճ»՝ *sui=ni* (Salvini 2002, 140):

⁶⁹ Ուշագրավ է, որ ուղղահայաց գոտիականության երևույթը նկատել է դեռևս Խորենացին՝ Հայաստանի անցյալը մեթոդապես զարմանալիորեն ճիշտ հասկացած հայ գիտնականը: Ըստ նրա՝ Հայաստանում կարելի է առանձնացնել կլիմայական գոտիների չորս տիպ. 1. ցածրադիր (շոգ ամառով և ցուրտ ձմեռով), 2. անտառային (խոնավ՝ հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում), 3. միջինլեռնային (չափավոր բարեխառն կլիմայով՝ Վանա ծովի արևելյան ափը, Շիրակ, Սյունիք և այլն), 4. բարձրլեռնային (խիստ կլիմայով) (հմմտ. Багдасарян 1956, Բաղդասարյան և այլք 1971, 16):

5. առասպելներ հերոսի՝ անուղղակի բեղմնավորմամբ քարից ծնվելու մասին, 6. սրբավայրերի ուղղահայաց դասավորվածություն (սարահարթային, նախալեռնային, բարձրլեռնային), 7. ուխտագնացություններ լեռնային սրբավայրեր, 8. ծիսակատարությունների բարդ համակարգ:

Այն տարածքները, որոնցում ապրել են հիշյալ ժողովուրդները աշխարհագրորեն լրացնում են իրար և Հայկական լեռնաշխարհը կարծես դրանց առանցքում է գտնվում: Այս աշխարհը թեև բազմալեզու, բայց մշակութային առումով ներկայացնում է նույնական արժեհամակարգի վրա հենված մի ընդհանրական գոտի, որում անիմաստ է դառնում կովկասյան, խաթական, խուռիական, հնդեվրոպական (խեթա-հայկական) լեզվական միավորների տարանջատումը: Գրավոր և հնագիտական աղբյուրներով վկայված խաթական և խուռիական առասպելական պատկերացումներն, օրինակ, այնքան են միահյուսված խեթականին, որ շատ հաճախ ուղղակի հնարավոր չէ սահմանազատել դրանք: Պարզ է դառնում, որ այդ աշխարհի բնակիչների համար եղել են սինկրետիկ սրբավայրեր, աստվածություններ, համընդհանուր ավանդույթներ: Ուրեմն, ոչ թե բուն լեզուն, այլ աշխարհայացքի և կենսակերպի ընդհանրությունն է միավորում հիշյալ մշակութային գոտին, որի համակարգում պետք է դիտարկել նաև հնագույն Հայաստանը, բնականաբար, իր մի շարք անկրկնելի առանձնահատկություններով: Վերոհիշյալ աշխարհին բնորոշ աշխարհայացքի անմիջական ժառանգորդներն են, մի կողմից, հայերը, մյուս կողմից, կովկասյան ժողովուրդները, որոնք իրենց պատմական հիշողության մեջ բացահայտում են արխաիկ և վերոհիշյալ աշխարհին էապես հարող տարրեր:

Եզրակացություններ

Վանա լճի ավազանի օրինակով վերակազմված կենսատարածքի կազմակերպման տարբերակը (ստորին-սարահարթային, միջին-նախալեռնային և վերինլեռնային մակարդակներում՝ լեռ+լիճ+սարահարթ առանցքով և նույնատիպ միջավայրի՝ բոլոր երեք մակարդակներում մոդելավորման սկզբունքով) օրինաչափ է ողջ Հայկական լեռնաշխարհի համար: Լեռնաշխարհը՝ որպես միասնական պատմամշակութային միավոր կարելի է սահմանել նախ և առաջ կենսատարածքի կազմակերպման այս մոդելի հիման վրա, որը, սակայն, մասնակի զուգահեռներ է գտնում հարակից կովկասա-փոքրասիական միջավայրում: Սա խոսում է այն մասին, որ լեռնաշ-

խարհը ոչ միայն աշխարհագրական ուրույն մի տարածք է, այլև յուրահատուկ/ներփակ հաղորդակցական համակարգ:

Այս իմաստով, լեռնաշխարհի երեք լճերը՝ Վանը, Ուրմիան և Սևանը, որոնք գտնվում են միջին-նախալեռնային մակարդակի վրա, ունենալով նույնական լանդշաֆտային առանձնահատկություններ, էական նշանակություն են ունեցել հնագույն Հայաստանի պատմամշակութային զարգացումներում: Ընդ որում, այդ լճերը շրջապատող լեռները եղել են այն բնական սահմանները, որոնք, մի կողմից, պաշտպանական դեր են խաղացել, մյուս կողմից, եղել են այդ տարածքների կրողների հոգևոր կենտրոնները՝ հիմնականում բնորոշվելով լեռնաշխարհին էնդեմիկ «ժողովրդական աստվածություն վիշապի»⁷⁰ պաշտամունքով, որը լեռնաշխարհի բնակիչների հոգևոր պատկերացումները մարմնավորող ամենակայուն տարրերից է՝ բրոնզի դարից սկսած, և որի սրբավայրերը գտնվել են հիշյալ նախալեռնային մեծ կամ բարձրլեռնային փոքր լճերի միջավայրում՝ մոդելավորելով նույն լանդշաֆտի տարրերը: Լեռների ու լճերի միջև ընկած սարահարթերում ընթացել է լեռնաշխարհի բնակչության կյանքը:

Երեք լճերի կազմած «եռանկյունին» դարձել է այն առանցքը (ձգողական դաշտը), որի շուրջ ձևավորվել են Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր պատմամշակութային միավորները՝ ունենալով նույնատիպ առանձնահատկություններ (վաղ շրջանի համար, օրինակ՝ խեցեղեն ավանդույթներ, բնակավայրային համակարգ, թաղման ծես, աշխարհայացք և այլն): Ինչքան հեռանում ես այդ երեք լճերից, այնքան պակասում են առանցքային գոտուն բնորոշ ինվարիանտ մշակութային տարրերը: Այս գործընթացը հատկապես տեսանելի է Ք.ա. III հազ. սկզբից՝ վաղ բրոնզի դարից, ինչպես նաև Ք.ա. II հազ.՝ միջին և ուշ բրոնզի դարերում: Նախորդ և հաջորդ մշակույթների սկզբունքով՝ նույն երեք լճերի ավազաններում է տարածվում Վանի «լճակենտրոն» թագավորությունը՝ բնորոշ վերնախավային մշակույթով: Հիշյալ երևույթը կարելի է բացատրել ոչ միայն աշխարհագրական պայմանների «թելադրանքով» կամ պատմամշակութային և քաղաքական զարգացումների ընթացքով, այլ նաև լեռնաշխարհի բնակչու-

⁷⁰ Орбели 1968, 128. Ուշագրավ է, որ Ն. Մառը «Աղթամար» անունը բխեցնում է Aqdam-ar-ից՝ «Վիշապի լիճ» իմաստով (Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի արխիվի Սանկտ Պետերբուրգի բաժանմունք, Մառի արխիվ, ֆ. 800, ց. 1, գ. 586, թ. 65, ըստ՝ Орбели 1968, 26): Անկախ Մառի լեզվական մեկնության հավանականության աստիճանից, այս գաղափարի հիմքում ընկած է որոշակի պատմական ճշմարտություն:

թյան կողմից՝ նույնական հատկանիշներով բնորոշվող կենսատարածքի ընտրության հանգամանքով: Այս ընտրության «իրավունքն» իր բնույթով *ապրիորի* է, այն չի պարտադրվել ոչ բնության, ոչ մարդկային այլ համայնքների կողմից և ցույց է տալիս մտածողության կայունությունը տևական զարգացումներում:

Մի կարևոր առանձնահատկություն ևս. «լեռնային և լճակենտրոն» հասարակությունը նաև լճացող հասարակություն է եղել: Աշխարհագրական պայմաններով թելադրված՝ կենսատարածքի ներփակությունը և մշակույթի երկրագործական բնույթը հետազոտվող գոտում զարգացրել են, մի կողմից, *կայուն-անփոփոխը*, մյուս կողմից, սակայն, *շարժուն-փոփոխականը*. վերջինն արտահայտվել է կենսատարածքից դուրս գալու, դրանով իսկ «լճացումը հաղթահարելու» կայուն ձգտումով: Այս երկու հանգամանքները պայմանավորել են Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային միավորների զարգացման հիմնական միտումները: Սակայն պարզ է մի բան. այդ կենսատարածքից հեռանալու ձգտումը՝ այն ընդլայնելու կամ լճացումը կանխելու նպատակով (ինչպես, օրինակ՝ Ք.ա. III հազ. սկզբներին, Ք.ա. VIII դ., Ք.ա. I դ. կամ Ք.հ. XI դ.) երկար չի տևել, և ամեն ինչ վերադարձել է *ի շրջանս իւր*, քանի որ «հայկական լճային եռանկյունու» ստատիկությունն ու ձգողականությունը շատ ավելի ուժեղ է գտնվել, քան բացասման-բացասման օրենքով թելադրված դինամիկան:

Գրականություն

- Աբեղյան Մ. 1941, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Երևան, Արմֆանի հրատ., 98 էջ:
- Աբեղյան Մ. 1985, Երկեր, հ. Ը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 671 էջ:
- Առաքելյան Բ.Ն., Զահուկյան Գ.Բ., Սարգսյան Գ.Խ. 1988, Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 169 էջ:
- Ավետիսյան Պ., Բոբոխյան Ա. 2005, Տիգրիսի և Եփրատի ակունքներն ըստ Աստվածաշնչի, Բարխուդարյան Վ. (խմբ.), Աստվածաշնչական Հայաստան, Երևան, «Նոյյան տապան», էջ 82-90:
- Բաղդասարյան Ա.Բ., Աբրահամյան Գ.Ս., Ալեքսանդրյան Գ.Ա., Ասլանյան Ա. Ա., Զոհրաբյան Լ.Ն. (խմբ.) 1971, Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 470 էջ:
- Բարխուդարյան Ս.Գ. 1960, Հայաստանի կոթողային հուշարձանները, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 7/8, էջ 53-80:

- Բորիսյան Ա. 2010, Երաժշտական գործիքների պատրաստման համար Միջազգետքում օգտագործվող «խաշխուր» փայտը և նրա հայրենիքը, Հուշարձան, N 2, Երևան, էջ 99-114:
- Բորիսյան Ա. 2013, Վասպուրականը Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան մշակութային զարգացումների համակարգում, Մարության Հ.Տ. (խմբ.), Հայաստանի մայրաքաղաքները, Գիրք I - Վան, Երևան, «Գիտություն», էջ 25-47:
- Բորիսյան Ա. 2017, Խորենացու վկայությունը Պաղատի սրբազան տարածքի մասին և վիշապաքարերի խնդիրը, Արևելագիտությունը Հայաստանում, N 3, Երևան, էջ 32-51:
- Բորիսյան Ա. 2019, Կունտարա սրբավայրը և կունկունուցի քարը, Բորիսյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. (խմբ.), Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», էջ 448-459:
- Բորիսյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. 2015, Վիշապաքարերի հնագիտություն, Պետրոսյան Ա., Բորիսյան Ա. (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 269-396:
- Բրուսյան Մ.Ա. 1971, Հայ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործություն I. Գեղջկական երգ, Երևան, «Լույս», 274 էջ:
- Երեմյան Ս.Տ. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 153 էջ:
- Թորամանյան Թ. 1911, Տեկորի տաճարը, Թիֆլիս, «Էրմէս», 105 էջ:
- Իսրայելյան Հ.Ռ. 1973, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշբրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 171 էջ:
- Լալայան Ե. 1913, Վասպուրական. հավատք, Ազգագրական հանդես, N 25/2, Թիֆլիս, էջ 21-60:
- Լիսիցյան Ստ. 1969, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 236 էջ:
- Խալաթեանց Գ.Ա. 1900, Հին Հայաստանի մի քանի աշխարհագրական անունների մասին, որոնք կապ ունին Վանեան արձանագրութեանց հետ, Բանասեր, N 7, Փարիզ, էջ 277-291:
- Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 1998, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 810 էջ:
- Հայրապետյան Թ. 2014, «Սասնա ծռերի» և հայկական հեքիաթների կրոնա-առասպելաբանական զուգահեռները, Պետրոսյան Ա. (խմբ.), Հայկական էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, Երևան, «Գիտություն», էջ 158-169:

- Հմայակյան Հ. 2008, Արևապաշտությունը Վանա լճի ավազանում, Մերձավոր Արևելք, N 5, Երևան, էջ 93-98:
- Հմայակյան Ս.Գ. 1990, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 158 էջ:
- Ղազարյան Ռ. 2013, Տուրուբերանում Հայասայի տեղորոշման հարցի շուրջ, Բարխուդարյան Վ., Հակոբյան Հ., Քոսյան Ա., Ղազարյան Ռ., Շահնազարյան Ա. (խմբ.), Հայկագունիներ, Երևան, «Գիտություն», էջ 113-117:
- Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 530 էջ:
- Մարտիրոսյան Հ. 2015, Լեռնային ակունքի ֆաունը, արշավույսի դիցուհին և գլխի ու մորթու զոհածեսը վիշապակոթողների իմաստաբանական հենքում, Պետրոսյան Ա., Բոբոխյան Ա. (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 136-170:
- Մկրտչյան Շ. 1980, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, «Հայաստան», 216 էջ:
- Մնացականյան Ա. 1983, Հեթանոսական ժամանակների քանդակներ Աղթամարի Սուրբ Խաչվանքի որմնաշարվածքում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, Երևան, էջ 83-93:
- Չոլաքեան Յ. 2018, Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն եւ հաւատալիքներուն մէջ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, հ. 1, Երևան, «Գիտություն», էջ 312-327:
- Պետրոսյան Ա. 1997, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Երևան, «Վան Արյան», 239 էջ:
- Պետրոսյան Ա. 2006ա, Արամազդ. կերպար, պաշտամունք, նախատիպեր, Երևան, «Նորավանք», 116 էջ:
- Պետրոսյան Ա. 2006բ, Հայկական ավանդական դրամայի ակունքների շուրջ, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, Երևան, էջ 256-284:
- Պետրոսյան Ա. 2015, Երեսուն տարի անց. վիշապքարակոթողները և վիշապամարտի առասպելը, Պետրոսյան Ա., Բոբոխյան Ա. (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 13-52:
- Պողոսյան Ս. 2007, Իմ Նարեկացին, Երևան, «Տոներ», 164 էջ:
- Ջիհանյան Վ.Գ. 1991, Հայկական լեռնաշխարհի ջրանունները, Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, N 3, Երևան, էջ 193-276:
- Սամուելյան Խ. 1931, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, Երևան, «Պետհրատ», 381 էջ:
- Սիմոնյան Լ. 2013, Աստղիկ դիցուհու պաշտամունքը Վասպուրականում և Տարոնում, Մարության Հ.Տ. (խմբ.), Հայաստանի մայրաքաղաքները, Գիրք I - Վան, Երևան, «Գիտություն», էջ 233-242:

- Սիմոնյան Լ. 2017, Ծառ-ծաղկաքաղիկ, Երևան, «ՎՄՎ պրինտ», 356 էջ:
- Սրվանձոյանց Գ. 1978, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 668 էջ:
- Վարդանյան Լ., Սարգսյան Հ. 2001, Հայոց սրբավայրերի դասակարգման փորձ (ըստ Ստ. Լիսիցյանի Զանգեզուրի և Լեռնային Ղարաբաղի դաշտային ազգագրական նյութերի), Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա. (խմբ.), Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, «Գիտություն», էջ 368-376:
- Տևկանց Ա. 1985, Այցելություն ի Հայաստան 1878, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 136 էջ:
- Փալանջյան Ռ.Ս. 2015, Գինեգործությունը և տեխնիկական բույսերի վերամշակումը հին Հայաստանում (մ.թ.ա. VI-մ.թ. IV դարեր), Պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 22 էջ:
- Քալանթար Ա. 1937, Մի հնագույն ջրաբաշխական սիստեմ Խորհրդային Հայաստանում, Տեղեկագիր ՀԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի, N 2, Երևան, էջ 171-194:
- Քոսյան Ա. 2013, Վանից մինչև Եփրատ (հայոց վաղ պետականության ակունքներում), Բարխուդարյան Վ., Հակոբյան Հ., Քոսյան Ա., Ղազարյան Ռ., Շահինազարյան Ա. (խմբ.), Հայկազունիներ, Երևան, «Գիտություն», էջ 48-63:
- Айвазян К.В. 1976, «История Тарона» и армянская литература IV-VII веков, Ереван, изд. Ереванского университета, 408 с.
- Ардзинба В.Г. 1982, Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, «Наука», 251 с.
- Ардзинба В.Г. 1985, Нартский сюжет о рождении героя из камня, Пиотровский Б.Б. (ред.), Древняя Анатолия, Москва, «Наука», с. 128-168.
- Арутюнян Н.В. 1964, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, изд. АН АрмССР, 228 с.
- Багдасарян А.Б. 1956, Климат Армянского нагорья по «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци, Известия Академии наук Арм. ССР, общественные науки, N 5, Ереван, с. 121-123.
- Вардумян Г.Д. 1991, Дохристианские культы армян, Армянская этнография и фольклор, т. 18, Ереван, изд. АН РА, с. 60-146.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. 1984, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, изд. Тбилисского университета, 1328 с.
- Иванов В.В. 1962, Очерк истории и культуры хеттов, в кн.: Кеарам К., Узкое ущелье и черная гора, Москва, изд. Восточной литературы, с. 183-214.

- Иванов В.В. 1980, Внешняя история анатолийских языков, в кн.: Дьяконов И.М., Иванов Вяч. Вс. (ред.), Древние языки Малой Азии, Москва, «Прогресс», с. 129-160.
- Иванов В.В. 1983, Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Вахагну, Историко-филологический журнал, N 4, Ереван, с. 22-43.
- Линч Х.Ф.Б. 1910, Армения, т. II: Турецкие провинции, Тифлис, тип. Мартиросянца, 575 с.
- Лисицын Ст. 1992, Армяне Нагорного Карабаха, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 238 с.
- Марр Н.Я., Смирнов Я.И. 1931, Вишапы, Ленинград, «Огиз», 105 с.
- Меликишвили Г.А. 1959, К истории древней Грузии, Тбилиси, изд. АН Груз. ССР, 507 с.
- Менабде Э.А. 1965, Хеттское общество, Тбилиси, «Мецниереба», 229 с.
- Мириджанян Л. 1980, Истоки армянской поэзии, Ереван, «Советакан грех», 216 с.
- Никольский М.В. 1916, Об одном из древних названий Ванского озера и о современном названии города Арджис, Сборник статей в честь П.С. Уваровой, Москва, с. 167-175.
- Орбели И.А. 1968, Избранные труды, т. 1, Москва, «Наука», 587 с.
- Пиотровский Б.Б. 1944, История и культура Урарту, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 364 с.
- Пиотровский Б.Б. 1959, Ванское царство (Урарту), Москва, изд. Восточной литературы, 260 с.
- Саакян Н. 1990, Армянское нагорье, Ереван, «Наири», 240 с.
- Сейранян Е.Б. 1987, Армянские самоцветы, Ереван, «Айастан», 77 с.
- Тепцов В. 1890, Агбулахские легенды. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. IX, Тифлис, с. 131-136.
- Чиковани М. 1960, Амираниани, Тбилиси, «Заря Востока», 308 с.
- Шагинян М. 1917, Очерки по мифологии армянских сказок, Армянский вестник, N 18, Москва, с. 2-4.
- Abrahamian L. 2006, Hero Chained in the Mountain: On the Semantics and Landscape Transformations of a Proto-Caucasian Myth, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, N 1, Yerevan, p. 208-221.
- Archi A. 2009, Orality, Direct Speech and the Kumarbi Cycle, *Altorientalische Forschungen*, N 36/2, Berlin, p. 209-229.

- Burkert W. 1979, Von Ullikummi zum Kaukasus: die Felsgeburt des Unholds. Zur Kontinuität einer mündlichen Erzählung, Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft NF, N 5, Würzburg, S. 253-261.
- Degens E.T., Kurtman F.(ed.) 1978, The Geology of Lake Van, Ankara, MTA Press, 150 p.
- Degens E.T., Wong H.K., Kempe S. 1984, A Geological Study of Lake Van, Geologische Rundschau, N 33/2, Berlin-Heidelberg, p. 701-734.
- Foster K.P. 2000, Volcanic Landscapes in Lugal-e, in: Milano L., De Martino S., Fales F.M., Lanfranchi G.B. (ed.), Landscapes, Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East, v. II, Rencontre Assyriologique Internationale XLIV, Padova, Sargon Publ., p. 23-39.
- Gadjimuradov I. 2004, Die vulkanische Urheimat der altanatolischen Sukzessions- und Steingeburtsmythen, Altorientalische Forschungen, N 31/2, Berlin, S. 340-357.
- Güterbock H.G. 1946, Kumarbi: Mythen vom churritischen Kronos, Zürich-New York, Europa Verlag, 128 S.
- Güterbock H.G. 1951, The Song of Ullikummi: Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth, Journal of Cuneiform Studies, N 5/4, New Haven, p. 135-161.
- Haas V. 1980, Betrachtungen zum ursprünglichen Schauplatz der Mythen vom Gott Kumarbi, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, N 22, Rome, S. 97-105.
- Haas V. 1982, Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 258 S.
- Haas V. 1983, Vorzeitmythen und Götterberge in altorientalischer und griechischer Überlieferung, Konstanz, Universitätsverlag, 38 S.
- Hovannisian R.G. (ed.) 2000, Armenian Van/Vasurakan, Costa Mesa, Mazda Publishers, 308 p.
- Innocenti F., Villari L., Pasquarè G., Mazzuoli R., Serri, G. 1980, Geology of the Volcanic Area North of Lake Van, Geologische Rundschau, N 69/1, Berlin-Heidelberg, p. 292-322.
- Karasu C. 2002, The Great Sea according to the Hittite Texts, in: Taracha P. (ed.), Silvia Anatolica: Anatolian Studies presented to M. Popko on the Occasion of His 65th Birthday, Warsaw, Agade Publ., p. 197-203.
- Kelly-Buccellati M. 2018, Urkesh Insights into Kura-Araxes Social Interaction, in: Batmaz A., Bedianashvili G., Michalewicz A., Robinson A. (ed.), Context and Connection: Essays on the Archaeology of the Ancient Near East in

- Honour of Antonio Sagona, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, v. 268, Leuven - Paris - Bristol, Peeters, p. 107-123.
- Landmann G. 1996, Van See: Sedimentologie, Warvenchronologie und Paläoklima der letzten 15000 Jahre, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Naturwissenschaften im Fachbereich Geowissenschaften der Universität Hamburg, Hamburg, 122 S.
- Landmann G., Reimer A., Lemcke G., Kempe S. 1996, Dating Late Glacial Abrupt Climate Changes in 14,570 yr Long Continuous Varve Record of Lake Van, *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, N 122, Elsevier, p. 107-118.
- Laroche E. 1977, Glossaire de la langue hourrite (II), *Revue Hittite et Asiatique*, N 35, Paris, p. 162-323.
- Levey M. 1959, *Chemistry and Chemical Technology in Ancient Mesopotamia*, Amsterdam, Elsevier, 246 p.
- Lipiński E. 1971, El's Abode. Mythological Traditions related to Mount Hermon and to Mountains of Armenia, *Orientalia Lovaniensia Periodica*, N 2, Leuven, p. 13-69.
- Markwart J. 1930, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, Wien, Mechitaristen-Buchdruckerei, 125+648 S.
- Mayer W. 1981, Beiträge zum hurro-akkadischen Lexikon, Bd. II, *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians*, v. 1, Winona Lake, Maryland, S. 247-254.
- McGovern P.E. 2003, *Ancient Wine: The Search for the Origins of Viniculture*, Princeton-Oxford, Princeton University Press, 464 p.
- Müller K.E. 1966, Zur Problematik der kaukasischen Steingeburt-Mythen, *Anthropos*, N 61, Baden-Baden, S. 481-515.
- Petrosyan A. 2015, *Problems of Armenian Prehistory: Myth, Language, History*, Yerevan, Gitutyun Publ., 264 p.
- Popko M. 1987, Hethitische Rituale für das Grosse Meer und das *tarmana*-Meer, *Altorientalische Forschungen*, N 14/2, Berlin, S. 252-262.
- Puhvel J. 1957, The Sea in Hittite Texts, in: Gravenhage P.E. (ed.), *Studies presented to Joshua Whatmough on His Sixtieth Birthday*, The Hague, Mouton & Co, p. 225-237.
- Russell J.R. 1987, *Zoroastrianism in Armenia*, Harvard, Harvard University Press, 600 p.
- Salvini M. 2002, Una stele di Rusa III Erimenahi dalla zona di Van, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, N 44, Roma, p. 115-143.

- Singer I. 2002, The Cold Lake and its Great Rock, in: Gordeziani L. (ed.), G. Gior-gadze-Festschrift, Sprache und Kultur, N 3, Tbilisi, p. 128-132.
- Vigo M. 2012, La concezione di “mare” presso gli Ittiti tra simbolo e realtà, Studia Mediterranea, N 24, Genova, p. 267-303.
- Winter I.J. 1989, The Hasanlu Golden Bowl: Thirty Years Later, Expedition, N31/2-3, Philadelphia, p. 87-106.

**«ԹԱՐՄԱՆԱ ԾՈՎՆ ՈՒ ԱՐԱՐԱ ԼԵՌԸ». ԿԵՆՍԱՏԱՐԱԾՔԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆԱ ԼԾԻ
ԱՎԱԶԱՆՈՒՄ Ք.Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ**

Արսեն Բորոխյան

Ամփոփում

Աշխարհագրական միջավայրի և դրա բաղադրատարրերի մասին պատկերացումները էական դեր են խաղացել վաղ հասարակություններում ինքնության ձևավորման գործընթացում: Կախված բնապատմական միջավայրից՝ յուրաքանչյուր հասարակություն ստեղծել է արժեքային յուրահատուկ համակարգ և փորձել այն զարգացնել ու մոդելավորել: Այս իմաստով, պատահական չէ, որ կենսատարածքի (լանդշաֆտի) առանձին տարրերի փոխներգործության հարցը այսօր աստիճանաբար դառնում է անցյալը հետազոտող գիտությունների գերխնդիրը: Համադրելով գրավոր (խեթա-խուռիական), հնագիտական և ազգագրական տվյալները՝ փորձել ենք վերականգնել կենսատարածքի օգտագործման մի կոնկրետ օրինակ (Վանա լճի ավազան, Ք.ա. մոտ II հազարամյակ) և ցույց տալ այդ տարբերակի կայունության աստիճանը: Հետազոտությունը բացահայտում է, մի կողմից, աշխարհագրական պայմաններով թելադրված մշակութային որոշակի գոտու սահմանները, մյուս կողմից՝ համապատասխան արժեքային համակարգի և մտածողության առկայությունը: Ասվածի համատեքստում Վանա լճի ավազանը դառնում է առանձին օրինակ՝ Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ընդհանուր գործընթացները իմաստավորելու համար:

Բանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, Վանա լճի ավազան, Ք.ա. II հազարամյակ, կենսատարածք, ինքնություն, խեթա-խուռիական մշակութային աշխարհ, վիշապի պաշտամունք:

**«МОРЕ ТАРМАНА И ГОРА АРАРА»: ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ
ЛАНДШАФТА В БАСЕЙНЕ ОЗЕРА ВАН ВО II ТЫСЯЧЕЛЕТИИ ДО Н.Э.**

Арсен Бобохян

Резюме

Представления о географической среде и ее составляющих сыграли существенную роль в процессе формирования идентичности в ранних обществах. В зависимости от природной среды каждое общество создавало своеобразную систему ценностей и пыталось ее развивать и моделировать. В этом смысле не случайно, что вопрос о взаимовлиянии элементов ландшафта (среды обитания) сегодня становится приоритетом наук, изучающих прошлое. В данном исследовании предпринята попытка объединения письменных (хетто-хурритских), археологических и этнографических данных с целью восстановления конкретного примера использования ландшафта (бассейн озера Ван, ок. II тысячелетия до н.э.) и демонстрации константности этого примера во времени и пространстве. Исследование раскрывает границы культурной зоны, продиктованной географическими условиями, с одной стороны, и наличие соответствующей системы ценностей и мышления – с другой. В контексте сказанного бассейн озера Ван становится конкретным примером для осмысления общих культурно-исторических процессов Армянского нагорья.

Ключевые слова – Армянское нагорье, бассейн озера Ван, II тысячелетие до н.э., ландшафт, идентичность, хетто-хурритский культурный мир, культ вишапа.

**"THE SEA TARMANA AND THE MOUNT ARARA": PECULIARITIES OF
LANDSCAPE ORGANIZATION IN THE LAKE VAN BASIN DURING THE 2ND
MILLENNIUM BC**

Arsen Bobokhyan

Abstract

Representations of the geographical environment and its components played a significant role in the process of identity formation in early societies. Depending

on the natural environment, each society created a unique system of values and tried to develop and model it. In this sense, it is not an accident, that the question of the mutual influence of landscape elements today is becoming a priority for the scientific directions that study the past. In this work, an attempt was made to combine written (Hittite-Hurrian), archaeological and ethnographic data in order to restore a specific example of the use of the landscape (Lake Van basin, ca. 2nd millennium BC) and demonstrate the constancy of this example in time and space. The study reveals the boundaries of the cultural zone, dictated by geographical conditions, on the one hand, and the existence of an appropriate system of values and way of thinking, on the other. In this context, the Van Lake basin becomes a concrete case for understanding the general cultural and historical processes occurring within the Armenian Highland.

Key words – Armenian Highland, Lake Van basin, 2nd millennium BC, landscape, identity, Hittite-Hurrian cultural world, vishap cult.

**ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1920-ական թվականներ)**

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո կազմակերպվում են իշխանության մարմինները, այդ թվում՝ Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը (ՆԳԺԿ), որի ենթակայության տակ գործելու էր նորակազմ միլիցիան: 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ին հիմնվում է ՀԽՍՀ բանվորագյուղացիական միլիցիան: Հաստատվում է միլիցիայի գործունեությունը կանոնակարգող «Կանոնադրություն բանվորա-գյուղացիական միլիցիայի»-ն, որտեղ նշվում է, որ աշխատակիցների համար կազմակերպվելու են «յատուկ դասընթացներ»¹:

Խորհրդային իշխանությունները ձգտում էին կանոնավորել իրավապահ մարմնի ծառայությունը, սակայն բացակայում էր անհրաժեշտ ներուժը: Այս հիմնահարցը լուծելու միակ ճանապարհը նախկին աշխատակիցներին ծառայության ընդունելն էր, քանի որ հնարավոր չէր կարճ ժամանակում կազմակերպել դասընթացներ և պատրաստել որակյալ կադրեր: Ուստի հարկադրված էին ծառայության ընդունել նույնիսկ ՀՀ-ում ծառայած միլիցիոներների և սպաների²:

Ծառայության անցած միլիցիոներների, ինչպես նաև բնակչության զգալի մասը անգրագետ էր և կիսագրագետ, ուստի ՆԳԺԿ միլիցիայի գլխավոր վարչությունում հիմնվում է Քաղաքական քարտուղարություն, որը 4 ամսվա ընթացքում պետք է իրականացներ իրավապահների շրջանում անգրագիտության վերացումը³: Կատարված աշխատանքների շնորհիվ, ըստ պաշտոնական վիճակագրության, արդեն 1922 թ. միլիցիայի աշխատակիցների 85%-ն արդեն գրագետ էր⁴: Դա հնարավորություն է տալիս կազմակերպելու միլիցիայի և միլիցիայի պահեստի⁵ հրամանատարական, ապա ուսումնական դաս-

¹ Կանոնադրությունը տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 116, ցուցակ 1, գ. 3, թ. 9:

² Լոգվինով Ի. 1975, Էջեր Սովետական Հայաստանի միլիցիայի պատմությունից, Երևան, 5, 20, Սարգսյան Ռ., Սահակյան Ռ. 2015, Հայաստանի ոստիկանության պատմությունից, մաս II, Երևան, 53-54:

^{3 3} Տե՛ս Բիլլետեն 1922, Ներքին գործոց ժողովրդական կոմիսարիատի (այսուհետև՝ Բիլլետեն), Երևան, N 5, 14:

⁴ Апяян Н.А 1979, Развитие органов милиции Армянской ССР (1920-1975 гг.), Ереван, 53. Իրականում, ինչպես հետևում է Խորհրդային Հայաստանի կենտրոնի 1-ին քարտուղար Ա. Հովհաննիսյանի շրջաբերական նամակից, հազիվ 50%-ն էր գրագետ, տե՛ս Բիլլետեն 1922, N 13-14, 22:

⁵ Միլիցիայի պահեստը, որի հրամանատարական կազմը բաղկացած էր 6 հոգուց, կազմավորվել է 1922 թ. հունիսի 28-ին, որի ստորաբաժանումները կազմակերպվեցին գրեթե բոլոր գավառներում և նախատեսված էին պայքարել ավազակախմբերի դեմ, տե՛ս Բիլլետեն 1922, N 13-14, 23: Այդ նպատակով էլ կազմակերպվեց միլիցիայի պա-

ընթացներ: ՆԳԺ կոմիսարիատը և Միլիցիայի գլխավոր վարչությունը կազմակերպում են վեցամյա դասընթացներ, որտեղ ընդհանուր հանրակրթական առարկաների հետ դասավանդվում են մասնագիտական առարկաներ⁶:

1922 թ. հունիսին Հայաստանի գավառական գործադիր կոմիտեների վարչական բաժինների 2-րդ խորհրդակցության ժամանակ որոշում է ընդունվում հիմնել միլիցիայի հրամանատարական դպրոց⁷, որն իր պարապմունքները սկսում է 1922 թ. դեկտեմբերի 6-ին⁸: Դպրոցում ուսման տևողությունը լինելու էր 3 ամիս, և նախատեսվում էր ընդունել 40 հոգու⁹: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ, հրամանատարական դասընթացներ բացելուն զուգահեռ, իրականացվում էին միլիցիայի աշխատակիցների կրճատումներ: Այսպես, որպեսզի ապահովվի դասընթացի վարչական կազմը, հանրապետության 4 գավառներից ծառայությունից ազատվեց 4 իրավապահ¹⁰: Արդեն 1922 թ. հանրապետության միլիցիայից հեռացվել էր 353 աշխատակից¹¹: Մի շարք դեպքերում կրճատումները կատարվում էին հաշվի առնելով ոչ միայն աշխատակցի մասնագիտական թույլ կարողությունները, անցյալը, քաղաքական հայացքները, այլև անկուսակցական լինելը: Այսպես՝ 1922 թ. փետրվարի 11-ին Լոռու գավառի գործադիր կոմիտեն, ՆԳԺ կոմիսարիատի հրահանգի համաձայն, ծառայությունից հեռացնում է քրեական հետախուզության պետին, քանի որ նա կոմունիստական կուսակցության անդամ չէ: Սակայն գործադիր կոմիտեն մեկ այլ հրամանով նրան նշանակում է քննիչի պաշտոնում, քանի որ «Այդպիսի քննիչ մենք Լոռիում չենք կարող գտնել»¹²: Ինքնին հասկանալի է, որ միլիցիայում հայտնվել էին նաև պատահական մարդիկ, որոնք համընդհանուր գործազրկության պայմաններում աշխատանք չէին գտել, ուստի ծառայության էին անցել իրավապահ մարմնում: Նման օրինակ կարող են ծառայել երկու գյուղացիներ, որոնք, չկարողանալով ընդունվել Երևանի ուսումնական հաստա-

հետ դպրոցը, որը պետք է կադրեր նախապատրաստեր վերը նշված ծառայության համար: Պահեստի միլիցիան փոխարինելու էր 1922 թ. հուլիսի 15-ին լուծարված Արտակարգ հանձնաժողովի դասակներին: Միլիցիայի պահեստի հեծյալ ստորաբաժանումներ կազմակերպվեցին գրեթե բոլոր գավառներում:

⁶ Խորհրդային Հայաստան. 1920-1925, Հինգ տարի, Յերեվան, 1926, 65:

⁷ 1921 թ. ապրիլի 21-ին ՆԳԺ կոմիսարիատի հրամանով վերանվանվել է միլիցիայի ուսումնական դպրոց, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 3, գ. 230, թ. 3 և շրջ.: 1920-ական թթ. կեսերից ուսումնական հաստատությունը կրկին վերանվանվեց դպրոցի:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 760, թ. 37:

⁹ Բիլլետեն 1922, N 3-4, 9:

¹⁰ Բիլլետեն 1922, N 3-4, 23:

¹¹ Բիլլետեն 1922, N 3-4, 11: Դա կազմում է անձնակազմի 30%-ը, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 52, թ. 9:

¹² Տե՛ս Սարգսյան Ռ., Սահակյան Ռ., Հայաստանի ոստիկանության պատմությունից, 2015, էջ 49-ի թիվ 57 ծանոթագրությունը:

տություններից մեկը, ցանկություն էին հայտնել դառնալ միլիցիայի ուսումնական դպրոցի ունկնդիր¹³:

Նշենք, որ այսպես կոչված «գտումները» միլիցիայում շարունակվեցին նաև 1923 թվականին: Նման դեպքերում տեղական իշխանություններին խորհուրդ էր տրվում դիմել գավառներում գործող եղյակներին¹⁴ և կուսակցական կազմակերպություններին¹⁵: Այս ամենի հետևանքով միլիցիան համալրվում էր կրթական ցածր մակարդակ և մասնագիտական համապատասխան որակավորում չունեցող շարքային ու հրամանատարական անձնակազմով:

Լինում էին դեպքեր, երբ այս կամ այն միլիցիայի պետը մեղադրվում էր կաշառակերության մեջ, սակայն նրան որևէ պատժի չէին ենթարկում, այլ մի գավառից մյուսն էին տեղափոխում: Այդպես էին վարվել Շամշադինի (Տավուշ) տեղամասի միլիցիայի հետ: Նրան տեղափոխել էին Քարվանսարա (Իջևան) նույն պաշտոնով: Նույն կերպ էին վարվել Իջևանի տեղամասի միլիցիայի հետ, որին տեղափոխել էին Շամշադին¹⁶: Պարզապես կատարվել էր կաշառակերների փոխատեղում: Նման կերպ ՆԳ մարմինները հեղինակագրվում էին, և քաղաքացիների մեջ ցանկություն չէր առաջանում ընդգրկվել միլիցիայի դասընթացներում և ծառայել իրավապահ համակարգում:

Կարծում ենք, որ իշխանությունները ևս իրենց մեղքն ունեին, քանի որ խոստացել էին դասընթացների ունկնդիրներին ապահովել համապատասխան արտոնություններով, սակայն հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը հնարավորություն չտվեց իրագործելու խոստումը, ուստի դա էր պատճառներից մեկը, որ արդեն դասընթացներում ընդգրկվածներից ոմանք հրաժարվում էին շարունակել ուսումը: Այսպես, ունկնդիր Ներսես Մանուկյանը 1922 թ. դեկտեմբերի 9-ի իր դիմումում խնդրում է իրեն ազատել դասընթացներից՝ վկայակոչելով մի շարք պատճառներ, որոնցից գլխավորը 7 անձից բաղկացած ընտանիքի տնտեսական ծանր դրությունն էր¹⁷: Երկու այլ ունկնդիր հրաժարվել է շարունակել ուսումը՝ պատճառաբանելով հիվանդությունը¹⁸:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 772, թ. 8:

¹⁴ Սույն հրամանը տրված է 1923 թ. հուլիսի 2-ին, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 655, թ. 137, որից հետևում է, որ այսպես կոչված «եղյակները» գործել են ոչ թե տխրահույզակ 1937-1938 թթ., այլ ավելի վաղ: 1937 թ. «վերհիշեցին» չարաբաստիկ «եղյակների» և «երկյակների» մասին: Սակայն հայտնի չէ, թե ովքեր են հանդիսացել գավառական «եղյակների» անդամները: Կարելի է ենթադրել, որ կազմված են եղել գավառի կուսակական ղեկավարից, գործադիր կոմիտեի և արհմիության նախագահներից:

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 655, թ. 137 և շրջ.: Պաշտոնական հաղորդագրությունում ասվում է, որ Լոռու գավառում ծառայությունից հեռացվել են նաև ՀՀ օրոք ծառայած ոստիկաններ, Բիլլետեն 1922, N 3-4, 7:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 756, թ. 21:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 757, թ. 10:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 758, թ. 29:

Արխիվային փաստաթղթերից հետևում է, որ ունկնդիրների զգալի մասը նույնիսկ կոշիկներ չունեին, ուստի չէր կարողանում մասնակցել դասերին¹⁹։ Բացի այդ, խիստ անբավարար էր ունկնդիրների պարենի մատակարարումը։ Այսպես՝ 1923 թ. մայիսի 12-ին ՀՍԽՀ Միացյալ բանվորական կոոպերատիվի վարչությունից դասընթացների ղեկավարությանը հայտնում են՝ եթե չստացվի համապատասխան քանակի ալյուր, ապա մայիսի 17-ից կդադարեցնեն հացի առաքումը²⁰։ Դասընթացի կոմիսարի զեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ ունկնդիրների համար նախատեսված ուտելիքը խիստ աղքատիկ է, որը նույնիսկ հնարավորություն չի տալիս նորմալ ճաշ պատրաստելու²¹։ Ինչպես նշում է դասընթացների ղեկավարությունը վերադասին ուղղված զեկուցագրում, մեկ կուրսանտի մեկամսյա ուտելիքի ծախսը 10 ռուբլի 20 կոպեկ է, որը 2 ռուբլի 10 կոպեկով է գերազանցում կալանավորի համար նախատեսված չափը, և դա այն դեպքում, որ ունկնդիրն ավելի շատ էներգիա է ծախսում։ Սուղ պարենը հնարավորություն չի տալիս իրականացնելու արդյունավետ պարապմունքներ, քանի որ թերսնումը հանգեցնում է հյուծման՝ անդրադառնալով առողջության վրա։ Գտնում են, որ ուտելիքի նորման պետք է հասցվի 15 ռուբլու, ինչպես ընդունված է զինվորական դպրոցներում²²։

Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը գիտակցում էր, որ հանրապետությունում ստեղծված ծանր սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի հետևանքով ավելանալու են քրեական հանցագործությունները։ Ուսումնասիրությունները ցույց էին տվել, որ 1924 թ.՝ մեկ տարվա ընթացքում, հանցագործությունները աճել էին 150%-ով, ուստի ՆԳԺ կոմիսարի տեղակալ Բերբերյանը առաջարկում է ավելացնել բանտերում կալանավորների համար նախատեսված բանտախցիկները, իսկ Նոր Բայազետում (Կամո, Գավառ) բացել նոր «ուղղիչ-տուն – հատուկ մեկուսարան սոցիալապես առավել վտանգավոր կալանավորների համար»²³։ Այս ահազանգը վկայում է այն մասին, որ օր առաջ անհրաժեշտ էր իրավապահ մարմինը ապահովել մասնագիտական պատրաստականություն ունեցող միլիցիոներներով։

1925 թ. վերջին և 1926 թ. սկզբին Կոմկուսն իրավապահ մարմիններում իր գաղափարական ազդեցությունը և ներկայությունն ապահովելու նպատակով միլիցիա է գործուղում կոմունիստների մի ստվար խումբ։ Դրա հետևանքով Երևանի միլիցիայի անձնակազմի 60%-ը, իսկ հանրապետական միլիցիայի աշխատակիցների 47%-ը կոմունիստներ և կոմերիտականներ էին։ Քանի որ համալրումն ուներ գաղափարական ազդեցություն և հսկողություն ապահովելու նպատակ, ուստի ուշադրություն չէր դարձվում գործողվողների կրթական մակարդակին։ Ստեղծված իրավիճակը հարկադրում է, որ իշխանությունները

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 759, թ. 26:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 776, թ. 1:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 783, թ. 3:

²² ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 785, թ. 6:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 131, թ. 25:

շտապ միջոցներ ձեռնարկեն իրավապահ մարմինը գրագետ և մասնագետ կրտսեր և ավագ հրամանատարական²⁴ կազմով ապահովելու համար, որը պետք է իրականացնեին կադրերի պատրաստման երկու հաստատություններ՝ միլիցիայի պահեստագործի դպրոցը²⁵ և հրամանատարական դասընթացների, որոնք, ինչպես արդեն նշել էինք, ոչ միայն մասնագիտական գիտելիքներ պետք է հաղորդեին, այլև ուսուցանեին գործավարություն՝ օգնելու կազմել հանցագործության, վկաների հարցաքննության վերաբերյալ տարաբնույթ արձանագրություններ: Այսպես, հրամանատարական դպրոցի հայոց լեզվի դասընթացներում սովորեցնում էին ոչ միայն գրագետ գրել²⁶, այլև գրում էին երևակայական հանցագործության մասին ստուգողական թելադրություններ և ստուգողական արձանագրություններ²⁷: Այդպես ունկնդիրներին սովորեցնում էին կազմել դեպքի կամ պատահարի արձանագրություններ:

Ունկնդիրները ազատ ժամանակը տրամադրում էին ինքնագործ թատերական ներկայացումների համար: Այսպես՝ 1923 թ. հունվարի 22-ի երեկոյան ունկնդիր-ռեժիսոր Սերգեյ Լոռեցյանը բեմադրում է դեռևս 1890-ական թվականներից մեծ ճանաչում ունեցող Վ. Մադաթյանի «Կըռթ-Կըռթ» վոդևիլը: Ունկնդիրները կատարում էին տարբեր երգեր և ասմունքում²⁸: 1923 թ. օգոստոսին կազմակերպվել են մի քանի էքսկուրսիաներ²⁹: Գործել է գրադարան, որն ուներ 300 գիրք³⁰: Սակայն հրամանատարական դասընթացների կազմակերպման աշխատանքներն ընթանում էին դանդաղ, անգամ ունկնդիրների հավաքագրումն արագացնելու նպատակով հրաժարվեցին սկզբնական շրջանի համար նախատեսված 40 հոգուց՝ ունկնդիրների թիվ սահմանելով 36-ը³¹: 1922 թ. դեկտեմբերի 12-ին հանրապետության միլիցիայի կոմիսար Ս. Գադակյանը հատուկ հրամանով պահանջում էր կուրսերի պետից անմիջապես լրացնել ունկնդիրների թիվը³², որը, մեր կարծիքով, դասընթացների պետի պարտականությունների մեջ չէր մտնում: Հրամանից հետևում է, որ սկզբնական շրջանում այնքան էլ ցանկացող չկար միլիցիայում ծառայելու: Այստեղ

²⁴ Միլիցիաներից ոմանք նույնիսկ չէին տիրապետում իրենց ծառայողական պարտականություններին: Նրանցից՝ Երևանի քաղաքային մասի միլիցիայի պետ Նադդալյանին հայտարարվեց խիստ նկատողություն իր ծառայողական պարտականությունները չի մանալու համար: Նա առանց վերադասին տեղյակ պահելու ուղղակի դիմել էր ՆԳԺ կոմիսարին, տե՛ս Բյուլլետեն 1922, N 15-16, 24:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 785, թ. 112:

²⁶ Դասընթացներում ընդգրկվածների 90%-ը կիսագրագետ էր, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 758, թ. 29:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 769, թ. 20 և շրջ.:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 769, թ. 3:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 779, թ. 9:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 783, թ. 3:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 756, թ. 38 շրջ.: Ավարտաշրջանին ունկնդիրների թիվը 31 էր, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 774, թ. 169:

³² ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 760, թ. 8:

հաշվի առնենք նաև այն, որ խորհրդային իշխանությունը հրաժարվել էր ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունից և անցել էր Նոր տնտեսական քաղաքականության, որը տնտեսությունում մտցրեց շուկայական հարաբերություններ և ազդակ հանդիսացավ հանրապետության զգալի մաս կազմող գյուղացիության համար անարգել մշակելու հողը: Որոշ դեպքերում սա էր պատճառը, որ դասընթացները չէին համալրվում նախատեսված հաստիքներով:

1925-1926 թթ. հանրապետության գավառական կենտրոններում կազմակերպվում են ամենամյա երկշաբաթյա³³ և եռամսյա դասընթացներ շարքային միլիցիոներների համար, իսկ հրամանատարական կազմի համար՝ երկամսյա: 1926 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև 1927 թ. ապրիլի 20-ը ՆԳԺԿ-ին կից գործել է միլիցիայի կրտսեր կազմի դպրոց³⁴: Մի շարք դեպքերում ՆԳԺԿ-ի կազմած ուսումնական ծրագրերը չէին համապատասխանում ստեղծված իրավիճակին, քանի որ ունկնդիրների զգալի մասը կիսագրագետ էր և սուղ գիտելիքներով չէր կարողանում հաղթահարել նախատեսված առարկաները: Այս հանգամանքի վրա է դեկավարության ուշադրությունը հրավիրել 1924 թ. դեկտեմբերի 19-ի զեկուցագրում միլիցիայի և քրեական հետախուզության ենթաբաժնի պետ Հ. Դավթյանը. «ավելի նպատակահարմար է Հրամայարոցի փոխարեն կազմակերպել միլիցիոներների դպրոց»³⁵ և կրճատել դասավանդող առարկաների թիվը³⁶:

1928 թ. հունվարին ՌԽՖՍՀ ՆԳԺԿ-ին կից հիմնվում են գիտատեխնիկական փորձագետների պատրաստման վեցամսյա դասընթացներ, ուր գործուղվում են նաև Հայաստանի իրավապահները:

1929 թ. սկսած՝ ՀԽՍՀ ՆԳԺԿ-ում ծառայող աղբյուրների միլիցիոներները, որոնք չէին տիրապետում հայերենին և ռուսերենին, ուսման համար գործուղվում են Ադրբեջանի ՆԳԽԿ-ին կից գործող միջին հրամանատարական կազմի համար նախատեսված դասընթացներում սովորելու:

Հոլվածի հավելվածում առաջին անգամ հրապարակվող փաստաթղթերը պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում: Պահպանել ենք լեզվաոճական առանձնահատկությունները, բացառությամբ փաստաթղթերի իմաստը չաղավաղող լեզվական, ուղղագրական և կետադրական որոշ ուղղումների: Մեր միջամտությունները կատարվել են ուղղագիծ փակագծերով: Հրապարակված փաստաթղթերի վերնագրերը բնագրերինն են:

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՌՈՍՏՈՄ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու

³³ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 691, թ. 11 և շրջ.:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 172, թ. 31:

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 698, թ. 186:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 698, թ. 186:

Հավելված

N 1

ՀԱՄԱՀ ՆԳԺԿ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԾ
ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ԴԱՍԵՆԹԱՅՆԵՐԻ
ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾԸ

ПРОЕКТ ПОЛОЖЕНИЯ О КУРСАХ КОМАНДНОГО СОСТАВА ПРИ
ГЛАВНОМ УПРАВЛЕНИИ МИЛИЦИИ ССРА

10 апреля 1922 г.

г. Эривань

1. Курсы командного состава имеют своим назначением теоретически и практически подготовку милиционеров к занятию должностей до начальников уч[астковых] милиций включительно.

2. Срок обучения на курсах двухмесячный (желательно трехмесячный).

3. Штат курсантов не более 60 человек.

4. Командируемые на курсы должны быть грамотны (уметь бегло читать и писать и знать четыре правила арифметики), а также проходившие службу в красной или старой армии.

5. Командированные на курсы должны подвергнуться медицинскому освидетельствованию (лица, страдающие заразными болезнями или телесными недостатками на курсы не должны быть принимаемы).

6. В строевом отношении курсы представляют из себя полуроту.

7. Обслуживание курсов в хозяйственном отношении возлагается на отдел снабжения при Глав[ном]упр[авлении] милиции.

8. Курсанты расквартируются казарменным образом (расходы по подыскиванию и оборудованию казармы несет Г[лавное]У[правление]М[илиции]), внутренний распорядок на них устанавливается с соблюдением требований устава внутренней службы красной армии.

9. Все виды довольствия курсанты получают как ст[аршие] милиционеры.

10. Курсы разделяются на учебную и строевую части.

11. Руководство деятельностью курсов и ответственность за постановку всей работы на должную высоту лежит на начальнике курсов, назначенном нач[альни] ком Главмилиции³⁷ Республики.

12. Руководство политической работой на курсах принадлежит пом[ощнику] по полит[ической] части курсов, также назначаемого начальником милиции республики.

13. Руководство строевой работой принадлежит на[чальни] ку, а политической-помощнику.

14. Вводные и командиры [отделения] назначаются из числа курсантов.

³⁷ 1922 թ. հունիսի 28-ի ՀԽՍՀ ՆԳԺԿ կոլեգիայի որոշմամբ Գլխավոր միլիցիան վերանվանվել է ՆԳԺԿ միլիցիայի բաժին, տե՛ս Բյուլլետեն 1922, N 5, 16:

15. Преподавательский персонал курсов приглашается н[ачальни]ком и утверждается н[ачальни]ком милиции республики.

16. Оплата труда преподавателей производится по профессионально-тарифным ставкам из соответствующих кредитов Г[лавного]У[правления] М[илиции].

17. Прошедшие курсы подвергаются испытанию комиссией в составе: нач[альника] мил[иции] респ[ублики] (председатель) и двух членов по его назначению, после чего получают удостоверения об оказанных успехах с отметкой о должности, к занятию каковой они будут признаны комиссией подготовленными.

Зам[еститель] н[ачальни]ка [главного управления] милиции республики
[подпись неразборчива]

НАА, ф, 116, оп. 3, д. 138, л. 86. Подлинник. Машинопись.

N 2

ՀԽՍՀ ՆԳԺԿ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԾ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՅՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ПРОГРАММА КОМАНДНЫХ КУРСОВ

Копия

10 апреля 1922 г.

г. Эривань

Часть учебная

I. Предметы преподавания учебной части разделяются на 3 отделения: общее, специальное и политической грамоты.

Предметы преподавания общего отделения

1. Армянский язык.
2. Арифметика.
3. Основы географии.
4. Сов[етская] конституция и законодательство.
5. Законоведение.
6. Общие теории права: административного, гражданского и уголовного.
7. Форма советского судопроизводства.

Специальное отделение имеет своим назначением дать специальную подготовку для ком[андирского]состава милиции и всесторонне ознакомить их с вопросами, входящими в круг деятельности милиции, а также указать на ее взаимоотношения с другими органами республики.

Предметы преподавания

A. Органы административные.

1. НКВД, структура и круг его ведения.
2. Местные исполкомы и отделы управления их структур и круг работы.

3. Взаимоотношения исполкомов и отделов управления с узгоруправлением милиции.

Б. Органы охраны.

1. Милиция.

а) положение о милиции, б) структура милиции, в) милиция уездно-городская – сфера ее деятельности, компетенция и соподчиненность, г) милиция ж[елезно]/д[орожная] – ее органы управления, сфера деятельности, компетенция и подчинение и д) взаимоотношения между этими видами милиции.

2. Чрезвычайные комиссии, структура и компетенция.

В. Делопроизводство милиции.

1. канцелярское делопроизводство;

2. делопроизводство уголовно-юридического характера;

3. составление протоколов уголовного характера: опрос, дознание, удостоверение личностей, справка о судимости.

Г. Деятельность милиции.

1. борьба с преступностью и бандитизмом;

2. борьба с спекуляцией и запрещенной торговлей;

3. борьба с проституцией;

4. борьба с тайным винокурением и наркотизмом;

5. охрана порядка и спокойствия;

6. наблюдение за санитарным состоянием;

7. проведение в жизнь мероприятий по сбору налогов;

8. оказание содействия судебным и другим органам;

9. оказание помощи при различного рода несчастных и стихийных бедствиях (спасение);

10. обязанности милиции при эпидемиях;

11. предоставление приюта подкинутым младенцам и больным;

12. проведение в жизнь декретов и распоряжений органов власти.

Уголовный розыск

1. Органы уголовного розыска в центре и на местах: назначение их, сфера их деятельности, компетенции и соподчиненность.

2. Общие сведения из теории розыска, методы регистрации преступников, дактилоскопия, фотография и др.

Курс политической грамоты (программа вырабатывается поли[тическим]секретариатом)

Зам[еститель] н[ачальни] ка глав[ного управления] милиции республики
[подпись неразборчива]

НАА, ф, 116, оп. 3, д. 138, л. 88 и об. Заверенная копия. Машинопись.

N 3

ՀԽՍՀ ՆԳԺԿ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԲԱԺՆԻ ՊԵՏԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ՊԵՏԵՐԻՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ
ՊԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ԲԱՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ЦИРКУЛЯРНОЕ ПИСЬМО НАЧАЛЬНИКА ОТДЕЛА МИЛИЦИИ НКВД
АРМЕНИИ ВСЕМ НАЧАЛЬНИКАМ МИЛИЦИИ ОБ ОТКРЫТИИ КОМАНДНЫХ
КУРСОВ

N24/4822

21 августа 1922 г.

[г. Эривань]

В городе Эривани открываются командные курсы для подготовки милиционеров и сотрудников милиции Республики к занятию должностей до начальников участков включительно. Уведомляя об этом, сообщая, что на курсы должны быть командированы сотрудники и милиционеры вверенного Вам уезда, умеющие бегло читать и писать по-армянски и по-русски, знающие все 4 арифметические действия, не старше тридцати лет (на местах их подвергнуть медицинскому освидетельствованию) или [с]телесными недостатками на курсы не могут быть командированы и проходившие службы в красной или старой армии. Командированные на курсы сохраняют за собой жалованье и все виды довольствия на местах своей службы, а на курсах получают довольствие из общего котла. Командируются курсанты за счет соответствующих Узгормилиции в установленной форме. Курсы предполагается открыть к первому сентябрю. Срок обучения трехмесячный. Нижепоименованные уезды дают следующее число курсантов:

а) Эриванский 6 чел[овек], б) Алекпольский 6 чел[овек], в) Зангезурский 5 [человек].

г) Эчмиадзинский 5 [человек], д) Иджеванский 5 [человек], е) Н[ово]-Баязетский 4 [человека],

ж) Лорийский 3 [человека], з) Каракилисский 3 [человека], и) Даралагязский 2 [человека],

к) Мегринский 1 [человек].

Командированные должны быть снабжены всеми необходимыми документами (аттестатами и удостоверениями и проч.). Вполне возможно, что открытие курсов будет переведено на другой срок. Об открытии будете уведомлены телеграфно.

Выслать людей с таким расчетом, чтобы они приехали бы в город Эривань на два-три дня раньше назначенного времени³⁸.

³⁸ 1921 թ. փետրվարի 25-ին Հայաստանի հեղկոմի նախագահ Սարգիս Կապյանը շրջաբերական հրամանում պահանջում է, որ գրագրությունը կատարվի միմիայն հայերենով, քանի որ ոռւսերենով գործավարությունը «հեռացնում եւ խորթացնում է խորհրդային իշխանութիւնը ժողովրդական լայն մասսաներից», տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1,

Нач[альник] отдела милиции (Мирзоев)
Нач[альник] инспек[торского] п[од]/отдела (Худгарян)
Деловод: Хачикян [подпись]

НАА, ф. 116, оп. 1, д. 756, л. 37. Заверенная копия. Машинопись.

N 4

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ ՆԳԺԿ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ
ԴԱՍԸՆԹԱՅՆԵՐԻ ԲԱՅՄԱՆ ԺԱՄԿԵՏՆԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ЦИРКУЛЯРНОЕ УКАЗАНИЕ ОБ ИЗМЕНЕНИИ СРОКОВ ОТКРЫТИЯ
КОМАНДНЫХ КУРСОВ НКВД МИЛИЦИИ
N 1351

17 октября 1922 г.

г. Эривань

Во изменение и дополнение циркулярного распоряжения моего от 21 августа с. г. за N 24/4822 сообщаю, что комкурсы открываются 12 ноября с.г. в г. Эривани.

1. Прохождение курсантами в Красной или старой армии не обязательно, но желательно.

2. Жалование и довольствие курсанты получают при курсах как старшие милиционеры (курсанты будут зачислены при отд[еле] милиции с 1-ого ноября).

3. На местах курсантов нужно исключить лишь со своих видов довольствия на срок прохождения курсов (командированных на комкурсы).

4. Курсанты должны быть командированы в новой, установленной отд[елом] милиции форме.

Исполнение остальных пунктов вышеупомянутого циркуляра обязательно.

Согласно постановлени[ю] коллегии НКВД от 12 сего октября уезды дают следующее число курсантов:

Эриванский [уезд] 5, Алекпольский [уезд] 5, Иджеванский [уезд] 4, Каракилсский [уезд] 2, Лорийский [уезд] 4, Эчмиадзинский [уезд] 4, Н[ово]-Баязетский [уезд] 4, Даралагязский [уезд] 2, Зангезурский 6.

Итого: 36

Для образования штата комкурсов: 1 начальник, 1 помощник, 1 делопроизводитель и од[ин] кашевар, итого – 4 человека, отделом милиции в нижепоименованных уездах сокращены по одному милиционеру:

գ. 3, թ. 41: 1922 թ. հոկտեմբերի N 42 շրջաբերականում ՆԳԺ կոմիսար Հ. Կոստանյանը հիշեցնում է. «Չնայած այն հանգամանքին, վոր համապատասխան դեկրետով իր ժամանակին Հայաստանում պետական լեզուն հայտարարված է հայոց լեզուն, Գործկոմներից շատերը պաշտոնական գրությունը տանում են ռուսերեն լեզվով:…խնդրվում է Ձեզ միջոցներ ձեռք առնել գրագրությունը տանելու հայերեն լեզվով, ռուսերենին դիմելով ծայրահեղ անհրաժեշտ դեպքում», տե՛ս Բիլլետեն 1922, N 3-4, 7:

Эриванский 1, Лорийский 1, Даралагязский 1, Н[ово]-Баязетский 1

[Итого:] 4

Сокращение 4-х милиционеров в уездах провести с 1-го ноября. Одновременно с сим возбуждается ходатайство перед Нарком[атом]прод [овольствия] о сокращении числа едоков в уездах согласно вышеуказанной графе. Итого – сорок едоков. До особого телеграфного распоряжения не выслать курсантов. При высылке руководствоваться таким расчетом, чтобы курсанты прибыли бы в Эривань на три-четыре дня до открытия курсов.

Комиссар милиции С. Трдатян [подпись]

Нач[альник] отдела милиции Мирзоев [подпись]

Нач[альник] инспек[торского] п[од]/отдела Худгарян [подпись]

Секретарь Назаров [подпись]

НАА, ф. 116, оп. 1, д. 756 л. 38 и об. Подлинник. Машинопись.

N 5

ՄԵՂՐԻ ԳՅՈՒՂԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՆԳԺԿ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԿՈՄԻՍԱՐ
ԲԱԼՅԱՆԻՆ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԴԱՍԸՆԹԱՅՆԵՐՈՒՄ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

10 ապրիլի 1923 թ.

[ք. Երևան]

Գալով Յերևան ուսումներս շարունակելու, մեզ չհաջողվեց մտնել մեզ համար ցանկալի դպրոց և մնացինք գրեթե անխնամ:

Այժմ լսում ենք, վոր բացվում են Ներքգործողկոմատին կից միլիցիոնական կուրսեր, ուր պատրաստվում են ավագ միլիցիոներներ:

Դիմելով սույն խնդրով Ձեզ, խնդրում ենք չմերժել մեզ ընդունելու այս կուրսերի մեջ, ուր մենք հնարավորություն կունենանք պատրաստվելու այն գործի համար, վորի իրականացումը նպատակ եք դրել Դուք:

Սորա հետ միասին խնդրում ենք թույլ տալ մեզ մինչ կուրսերի բացումը բնակվել միլիցիոներների թեզերվի բնակարանում մեր հաշվով, վորովհետև գտնվում ենք գրեթե փողոցում:

Լևոն Գալստյանց [ստորագրություն]

Հովհաննես Մելիք-Ասլանյան [ստորագրություն]

Մենք՝ ստորագրյալ Հայ[աստանի] կոմուն[իստական] կուսակցության անդամներս երաշխավորում ենք, վոր Լևոն Գալստյանցը և Հովհ. Մելիք-Ասլանյանը միանգամայն հարմար են այդ կուրսերի համար և ապագայում ոգտակար կլինեն Հայաստանի Հանրապետության վարչական ասպարեզում:

1. Աշոտ Բաբայան, 2. Վարդան [այս և հետագա ստորագրությունները ընթերցելի չեն]:

Մակագրություններ՝ «Д[ело] N 1», «В Учебную команду, Бальян [подпись], 13/IV-[19]23 г.»:

ՀԱԱ, ֆ.116, ց. 1, գ. 772, թ. 8: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 6

ՀԽՍՀ ՆԳԺԿ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԲԱԺՆԻ ՊԵՏԻ ՀՐԱՄԱՆԸ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ
ԱՆՎԱՆԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ПРИКАЗ НАЧАЛЬНИКА ОТДЕЛА МИЛИЦИИ НКВД АРМЕНИИ О
ПЕРЕИМЕНОВАНИИ КОМАНДНЫХ КУРСОВ МИЛИЦИИ В УЧЕБНУЮ ШКОЛУ
N 147

21 апреля 1923 г.

[г. Эривань]

При сем объявляется копия приказа НКВД от 20 апреля с. г. за N 95,
для сведения и руководства.

П[одлинный] п[одписал] начальник отдела милиции Бальян.

Начальник инспекторского п[од]/отдела С. Худгарян

С подлинным верно: секретарь Айрапетов [подпись]

Копия

Ком[андные] курсы милиции ССРА переименовать в учебную школу ми-
лиции с 20 апреля с.г.

Учебная школа находится при отделе милиции НКВД, в непосредствен-
ном ведении начальника отдела.

Начальнику отдела милиции – представить мне на утверждение не позже
20 апреля с.г положение, учебный план и штат учебной школы на утверждение.

Нормальные занятия в учебной школе милиции начать с 15-го мая с.г.

П[одлинный] п[одписал] Наркомвнут[ренних] дел (Амирханов)³⁹.

Начальник инспекторского п[од]/отдела Худгарян

С подлинным верно: секретарь Айрапетов [подпись]

НАА, ф. 116, оп. 3, д. 230, л. 3 об. Заверенная копия. Машинопись.

N 7

ՀԽՍՀ ՆԳԺԿ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉԻ ՀՐԱՄԱՆԸ
ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆ ԱՎԱՐՏԱԾՆԵՐԻՆ
ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՐԱԿԱՎՈՐՈՒՄ ՏԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ
ПРИКАЗЫ ОТДЕЛА МИЛИЦИИ НКВД АРМЕНИИ ОБ ПРИСУЖДЕНИИ
КАТЕГОРИИ КУРСАНТОВ УЧЕБНОЙ ШКОЛЫ МИЛИЦИИ
N 243

20 октября 1923 г.

[г. Эривань]

При сем объявляется список курсантов учебной школы милиции,
выдержавших экзамен по категориям.

³⁹ Ամիրխանյան (Ամիրխանով) Շավարշ (1894-1959), հեղափոխական, բոլշևիկ,
ՀԽՍՀ ՆԳԺ կոմիսար (1921 թ. օգոստոս-1924 թ. մայիս):

I категория – надзиратели (командиры взводов):

1. Абрамян Оганес, 2. Карапетян Гарник, 3) Меликян Матевос, 4) Симонян Смбат, 5) Мартиросян Агаси, 6) Григорян Сурен, 7) Читинянц Амазасп, 8) Вартанян Ваган, 9) Степанян Александр, 10) Папьян Левон, 11) Багдасарян Егише.

II категория – старшие милиционеры (командиры взводов):

1) Осипов Семен, 2) Севликов Айк, 3) Хачатрян Торгом, 4) Григорян Седрак, 5) Агаян Арутюн, 6) Шакарян Цолак, 7) Оганесян Мамикон, 8) Мусаелян Назар, 9) Шаумян Карапет, 10) Месропян Гарегин, 11) Газарян Мисак, 12) Арутюнян Арменак, 13) Барсегян Агавард,

III категория – мл[адшие] милиционеры:

1) Шушоян Варос, 2) Симонян Саркис, 3) Мартикян Татевос, 4) Оганян Арутюн, 5) Манукян Арташес, 6) Галустян Левон.

П[одлинный] п[одписал] нач[альник] отд[ела] милиции (Бальян)

Нач[альник] инспек[торского] п[од]/отд[ела] (Худгарян)

Верно: секретарь отд[ела] (Карагедян) [подпись]

НАА, ф. 116.оп. 3, д. 215, л. 149. Заверенная копия.

N 8

ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԵՎ ՔՐԵԱԿԱՆ ԵՆԹԱԲԱԺՆԻ ՊԵՏ ԴԱՎԹՅԱՆԻ
ԶԵԿՈՒՅԱԳԻՐԸ ՄԻԼԻՑԻՈՆԵՐՆԵՐԻ ԴՊՐՈՑ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ
ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

N 6342

19 դեկտեմբերի 1924 թ.

[Երևան]

Կազմակերպելով Պահեստի միլիցիան ավագ միլիցիոներների դպրոց և ունենալով 4 ամսյա դասընթացքների ծրագիր 9 առարկաներով, մենք հանդիպում ենք աչքի ընկնող խոչընդոտների՝ ինչպիսին են տնտեսականի բացակայությունը, կոնտինգենտի ցածր մակարդակը և այլն: Վերցնելով կուրս ավագ միլիցիոներներ պատրաստելու, հազիվ հնարավոր լինի պատրաստել վարժված միլիցիոներ, վորի համար հաշվի առնելով մեր ուժերը ու հնարավորությունները, նպատակ չունի անցնել այն առարկաները, ինչպես բնագիտություն, աշխարհագրություն և այլն:

Զեկուցելով վերոհիշյալի մասին կարծում եմ, վոր ավելի նպատակահարմար է Հրամ[անատարական] դպրոցի փոխարեն կազմակերպել միլիցիոներների դպրոց հետևյալ առարկաներով. 1) Հայոց [եզու, 2) Ռուսաց [եզու, 3) Քաղ[աքական] գրագիտություն, 4) Ռազմական գիտ[ություն], 5) Վարչական գիտե[լիքներ] և 6) Առողջապահություն, նպատակ ունենալով այդպիսով այդ դպրոցով անցկացնել զավառների միլիցիայի գոնե 50-60 տոկոսը: Դրանով մենք կկարողանանք բարձրացնել Հանրապետության միլիցիայի վարժությունն ու

ընդհանուր վորակը: Խնդրում եմ Ձեր կարգադրությունը և ցուցմունք շոշափված հարցի առթիվ:

Միլիցիայի] և Քրեական Յե[նթա]/բ[աժնի] վարիչ Դավթյան
[ստորագրություն]

Ճիշտ է՝ [ստորագրությունը ընթեռնելի չէ]

ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 698, թ. 202 և շրջ.: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 9

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ (բուլճիկյան)
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԴԻՐ
ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻՆ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԴՊՐՈՑԻ ՎԵՐԱԲԱՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՇՏԱՊ. ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

N 12381

21 օգոստոսի 1926 թ.
Յերեվան

Առաջիկա սեպտեմբերի 1-ից Յերեվանում Ներքգործողկոմին կից վերաբացվում են միլիցիայի կրտսեր հրամանատարական կազմի դպրոցը, վորի նպատակն է ուժեղացնել միլիցիայի շարքերը թարմ յեվ պատրաստի ուժերով:

Անցյալ տարիների փորձը ցույց տվեց, վոր գավառներից ուղարկված ընկերներն իրենց պատրաստականությամբ չեյին բավարարում դպրոցի պահանջներին: Պիտի աշխատել, վորպեսզի այս տարի ուղարկվելիք ընկերների թեկնածությունը լուրջ քննության առնվի, վորից հետո վորոշում կատարվի նրանց ուղարկման:

Ուղարկվող ընկերները անհրաժեշտ չե, վոր լինեն գավառակային միլիտներ կամ այլ աշխատակիցներ միլիցիայի շարքերից: Ցանկալի յե ընտրություն անել կուս[ակցական]խորհրդային դպրոցն ավարտած առաջադեմ ընկերներից:

Դպրոցն ունենալու յե հինգամսյա դասընթացք, այդ ժամանակամիջոցում ուսանողներին պետք է ավանդեն հետեվեալ առարկաները՝ 1) Հայոց յեվ ռուսաց լեզուներ, 2) Հասարակագիտություն, 3) Խորհրդային սահմանադրություն յեվ Խորհրդային իրավունք (քաղաքացիական, քաղաքացիական դատավարական, հողային աշխատանքի, անտառային, քաղ. կոոպ ակտերի յեվ ընտանյական իրավունքի որենսգրքեր, դատարանակազմություն), 4) Քրեյական յեվ քրեյական դատավարական որենքներ, հանցագործությանց հետախուզման գիտական տեխնիկա, 5) Վարչական իրավունք, վարչական մարմինների կառուցվածքը, նրանց ֆունկցիաները, միլիցիայի կազմությունը, նրա ֆունկցիաները, ծանոթությունը նրա գործունեությանը յեվ ներքին կյանքը կարգավորող կանոնադրություններն ու որինականացումները, 6) Դատական միլիցիա, սանիտարիա յեվ շուտափույթ օգնություն, 7) Աշխարհագրություն (հատկապես Հայաստանի), 8) Մետրիկական սիստեմը, 9) Ռազմաշարքային

պարապմունքներ (հրացան, ատրճանակ, գնդացիր, կարմիր բանակի կանոնադրությունները, հետեվակի յեվ հեծելազորի ծառայությունը յեվ տակտիկան):

Ուսանողներին պիտի ուղարկել Ներքգործօղկոմատի ադմինիստրատիվ վարչության տրամադրության տակ, հատկապես յենթարկելով ուղարկվողներին բժշկական քննության (վորոնք պետք է համապատասխանեն կարմիր բանակայինների յեվ առաջադրվող առողջական պայմաններին) յեվ ստուգելով նրանց պատրաստականությունը հիշված ծրագիրը յուրացնելու համար, վերջին աշխատանքին ցանկալի յե մասնակից անել գավ[առի] դատախազին յեվ գավ[առի]միլպետին:

Անհրաժեշտ է, վոր Յերեվանում լինեն սեպտեմբերի 1-ին, ընդունվելուն պես կը տեղավորվեն դպրոցի հանրակացարանում:

Ուսանողներն ապրելու յեն դպրոցում լրիվ պանսիոնով յեվ բացի դրանից ստանալու յեն ամսական 25 ռուբլի: Ավարտելուց հետո կուղարկվեն համապատասխան հիմնարկների հետ ծանօթանալու համար Թիֆլիսում կամ Բագվում մեկ շաբաթով, վորից հետո շրջանավարտները կուղարկվեն միութենական աշխատանքների մեկ ամսով, վերջում ըստ իրենց ցույց տված ունակությունների, կը պահանջվեն համապատասխան պաշտոնի: Միլիցիական դպրոցն ավարտողները պարտավոր են միլիցիայում ծառայել առնվազն յերկու տարի:

Դպրոց ընդունվողը պետք է 21 տարին լրացած լինի, իսկ բացառիկ դեպքերում, ֆիզիքապես յեվ մտավորապես լավ զարգացած լինելու պայմանով կարող են լինել յեվ ավելի ցածր հասակի, սակայն ոչ պակաս 18 տարեկանից:

Կ[ենտրոնական]Կ[ոմիտեի] Կազմբաշխ բաժնի վարիչի տեղակալ

Անանյան [ստորագրություն]

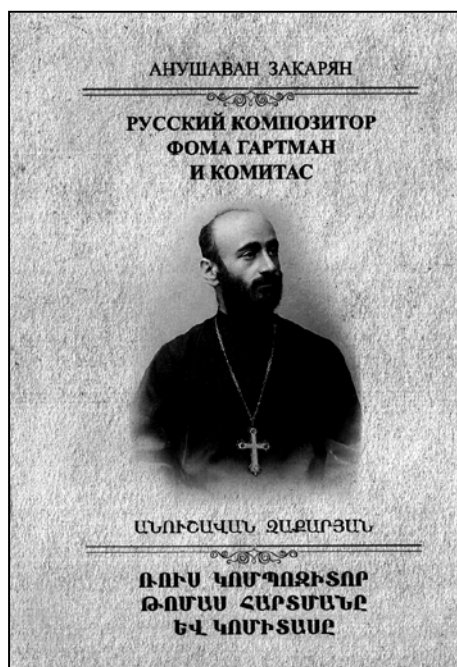
Ի. տ. Ներքգործօղկոմատի վարչ[ական] վարչության պետ՝ [Գ.]

Քալաշյան [ստորագրություն]

Մակագրություններ՝ «Պատասխանելիս հիմնվել մեր N-ի և թվի վրա: N 6412, 23.VIII.1926», «Ներք[ին]գործ[երի]օղ[ով]դական[կոմ[իսարիատ]]»:

ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 790, թ. 1 և շրջ.: Բնագիր: Մեքենագիր:

АНУШАВАН ЗАКАРЯН, Русский композитор Фома Гартман и Комитас, Ереван, изд. «Гитутюн» НАН РА, 2019, 108 с.

Решением Ученого совета Института искусств Национальной Академии наук Республики Армения, своими исследованиями внесшего весомый вклад в комитасоведение, в рамках 150-летнего юбилея со дня рождения великого армянского музыковеда и композитора Комитаса (1869-1935) издательство «Гитутюн» НАН РА при содействии Всеармянского фонда арменоведческих исследований НАН РА в 2019 г. издало двуязычную (на русском и армянском языках) книгу главного редактора «Историко-филологического журнала» НАН РА, доктора филологических наук Анушавана Закаряна «Русский композитор Фома

Гартман и Комитас» (редактор Анна Асатрян).

У читателя, вероятно, может возникнуть вопрос: какое отношение имеет автор книги к Комитасу и к музыковедению в целом. Надо отметить, что жизнь и деятельность Комитаса в последнее время оказались в центре внимания также армянских литературоведов. И это вполне логично: ведь основателем комитасоведения, по сути, является армянский писатель, критик, филолог, журналист и общественный деятель Аршак Чопанян (1872-1954). Под ярким впечатлением от первой встречи с Комитасом А. Чопанян написал свою первую статью о молодом музыканте, которая была опубликована под заголовком «Комитас Вардапет» в парижском журнале «Анаит» в 1901 году (N 6-7), в рубрике «Лица» и которая, по оценке автора, была одной из самых ярких статей, написанных на протяжении всей его жизни.

И вот, продолжая в отечественном комитасоведении чопаняновские традиции, А. Закарян попытался представить роль русского композитора и

дирижера Ф. Гартмана в изучении и пропаганде творчества Комитаса. Именно активная деятельность русского музыканта в значительной степени стимулировала создание в Тифлисе «Общества имени Комитаса».

В 1900-1902 годах Ф. Гартман учился в Петербургской консерватории в классе А.Н. Есиповой (фортепиано), уроки композиции брал у А.С. Аренского, а контрапункт изучал под руководством С.И. Танеева. С 1921 года Гартман жил за рубежом – в Константинополе, Берлине, где с целью пропаганды русской музыки создал симфонический оркестр в Париже, а в 1951 г. – в Нью-Йорке. В своих ранних сочинениях композитор следовал традициям русской школы, во многих его произведениях заметно влияние М.П. Мусоргского, а позднее – модернизма. Характерными особенностями его музыкального стиля являются красочное использование приемов гармонии, колоритная аранжировка с виртуозным применением ударных инструментов, мастерское использование приемов политональности и полиритмии и т.д. Гартман является автором 1 оперы, 2 балетов, 4 симфоний, инструментальных концертов для фортепиано, скрипки, виолончели, двух контрабасов, арфы, флейты, камерных и инструментальных ансамблей, фортепианных пьес, песен на слова Бальмонта, Верлена, Пруста и т.д. Композитор выступал также со статьями, в частности, о применении ударных инструментов в оркестре, а также о своем учителе С.И. Танееве.

Рецензируемая книга А. Закаряна освещает армянскую страницу тифлисского периода деятельности русского музыкально-общественного деятеля. В Тифлисе он занимался изучением и пропагандой творческого наследия Комитаса, издавал статьи, читал лекции. По его инициативе было создано «Общество имени Комитаса».

В своем обращении «К читателю» (на русском языке, с. 7-8, на армянском, с. 25-27) автор описывает творческий портрет Фомы Гартмана. Кратко представляя ранний период жизни и деятельности композитора – сначала в России, затем в Германии, А. Закарян отмечает, что в 1919-1921 годах он «жил и творил в Тифлисе, преподавал в местной консерватории, был близок со многими армянскими литературно-культурными, общественными деятелями» (с. 8).

В соответствии с целями и задачами исследования в следующем разделе работы – «Фома Гартман о Комитасе» (на русском, с. 10-15, на армянском, с. 28-34), А. Закарян, основываясь на сведениях, нашедших место в тифлисской прессе, в частности, в «Закавказском слове» и других источниках, рассматривает деятельность Гартмана в Тифлисе, в особенности его участие в состоявшемся 26 февраля 1919 г. 24-ом заседании тифлисского «Цеха поэтов»

(основанного известным русским писателем, публицистом Сергеем Городецким – очевидцем Геноцида армян в Западной Армении). Заседание было посвящено 50-летию со дня рождения поэта Всех армян Ованеса Туманяна.

В газете «Закавказское слово» от 28 февраля и 1 марта 1919 года была опубликована статья Гартмана «Комитас Вардапет» из цикла «Народная песня и ее собиратели», в которой русский композитор дал высокую оценку деятельности Комитаса.

Статья Гартмана имела важное значение с точки зрения презентации личности и творчества Комитаса как западной, так и российской музыкальной аудитории. Первая часть статьи Гартмана посвящена жизни Комитаса, а вторая часть – анализу его творчества. «29 марта устраивается концерт-лекция, посвященный творчеству Комитаса», где в качестве лектора должен выступить композитор Ф.А. Гартман. «Чистый сбор с концерта поступит на субсидию Комитасу, ныне находящемуся после перенесенных ужасов армянской резни (речь идет о Геноциде армян в Османской империи – А.А.) (с. 15) в клинике для нервнобольных в Константинополе».

В следующем разделе исследования – «Тифлисское «Общество имени Комитаса»» (на русском, с. 16-22, на армянском, с. 35-42) А. Закаряном представлена история создания общества. При этом автор книги отмечает, что идея создания названного общества зародилась благодаря статье Гартмана «Комитас Вардапет» и его лекции о Комитасе, прочитанной в Тифлисе 29 марта 1919 г.

Общество, основанное в Тифлисе в начале мая 1919 года, в состав которого входили армянские, русские и грузинские композиторы, исполнители, писатели и художники, «взяло ...на себя заботу о сохранении и поддержании здоровья Комитаса, который в настоящее время находится в Париже, в больнице по нервным болезням и, по заявлению докторов, подает надежды на выздоровление...», ставя задачу перед собой «сохранить и распространить изданные и неизданные произведения его, которые имеют громадное значение для развития музыкального творчества армянского народа» (с. 16). Во главе «учредителей общества стоит проф. Ф.А. Гартман, который не раз отмечал в своих статьях высокое дарование о. Комитаса и те его заслуги, которые должна оценить наша армянская интеллигенция» (с. 16).

Затем А. Закарян подробно описывает посвященный Комитасу вечер-концерт, организованный Обществом 21 мая в зале «Артистического общества», «с которого началось пропагандирование его сочинений и сбор денежных средств. В начале концерта выступили литературовед М. Матенчян и Ф. Гарт-

ман» (с. 17). Основываясь на откликах прессы [«Закавказское слово», «Ашхатавор» («Труженик») и др.], А. Закарян раскрывает основное содержание выступления Гартмана, обращаясь также к оценке творчества Комитаса современниками.

За вступительными словами последовал концерт, составленный из произведений Комитаса с участием его любимого ученика Ваана Тер-Аракеляна, а также Арменака Тер-Абраамяна, Мелика Бегларяна и других. Выступил и хор под руководством ученика Комитаса – Спиридона Меликяна. Концерт прошел с большим успехом, и по просьбе публики был повторен 29 мая, 8 и 14 июня. Кстати, отметим, что на концерте, организованном 29 мая, партию фортепиано исполнил именно Гартман.

В работе говорится о концертах, организованных в Ереване и Батуми. Супруга Гартмана, певица Ольга Гартман, выступила на ереванском концерте с оригинальным исполнением песен Комитаса.

В разделе «Приложение» представлены статья Ф. Гартмана «Комитас Вардапет» на русском языке и ее перевод на армянский язык, озаглавленный «Народная песня и ее собиратели», подготовленный педагогом, музыковедом, певицей, близким другом Комитаса Маргарит Бабаян (см. «Анаит», 1936, N 1-2, с. 22-33), а также предисловие Бабаян – «Фома Гартман и Комитас Вардапет» и в ее же переводе «Лекция о Комитасе, прочитанная в Тифлисе в 1919 г.», что также было напечатано в журнале «Анаит» (1935, N 1-2, с. 74-80).

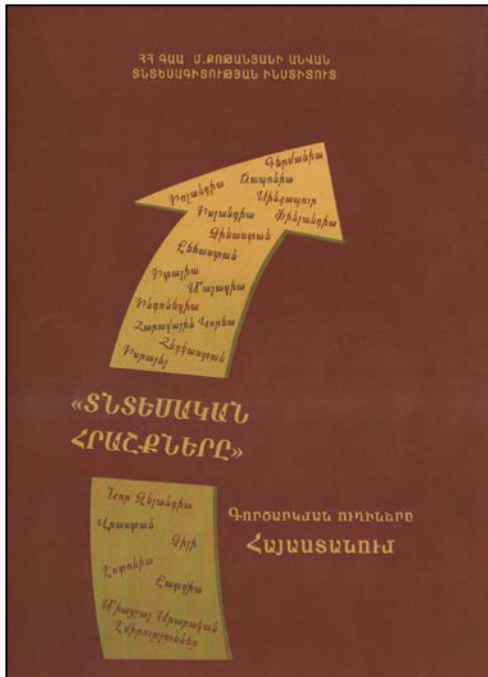
Таким образом, двуязычная работа А. Закаряна «Русский композитор Фома Гартман и Комитас» является важным вкладом в комитасоведение, свидетельствующим о том, как высоко была оценена деятельность великого армянского музыканта зарубежными представителями культуры, в данном случае – известным русским композитором..

Полагаем, работа А. Закаряна «Русский композитор Фома Гартман и Комитас» послужит стимулом к изучению других армянских страниц деятельности Гартмана.

АННА АСАТРЯН

Доктор искусствоведения

Տնտեսական հրաշքները. գործարկման ուղիները Հայաստանում, խմբ.՝ Քրիստինա Բաղդասարյան, Երևան, «ՎԱՌՄ» ՍՊԸ, 2020, 480 էջ:

1990-ական թթ. հետխորհրդային երկրները դիմորոշվում են դեպի շուկայական տնտեսաձևը: Սկիզբ է առնում վերափոխությունների, որոնումների ու նոր համակարգի լինելությունը՝ դիտակետ ունենալով ո՞րն է ճիշտ և ո՞րը՝ սխալ, ո՞րն է ազգայինը, և որը՝ համաշխարհայինը, ո՞րն է ընդունելի, և ո՞րը՝ մերժելի հարցերը: Այս իմաստով հատկապես ուշագրավ է 2007 թ. ՀՀ ԳԱԱ տնտեսագիտության ինստիտուտի գիտաժողովների ավանդույթը: Դրանք ինչպես գործնականում, այնպես էլ տեսականորեն շատ կարևոր են հանրապետության տնտեսության

յան մեջ կատարվող տեղաշարժերի բնութագրության, թերությունների բացահայտման ու նոր որոնումների առումներով: Սույն ժողովածուի խորագիրը՝ «Տնտեսական հրաշքները. գործարկման ուղիները Հայաստանում», արդեն իսկ ընդգծում է դրա որոշակի ուղղվածությունը: Ինչպես ներաճականում նշում է գիտական խմբագիր Վ. Հարությունյանը, այն «ընթերցողին հնարավորություն է տալիս առանց տարբեր աղբյուրների (էլեկտրոնային կամ տպագիր) դիմելու տեղեկություն ստանալ վերջին 70 տարիներին տարբեր երկրներում իրականացված, տնտեսական կյանքի վրա էական ազդեցություն թողած բարեփոխումների պատճառների, ընթացքի և արդյունքների մասին» (էջ 16): «Տնտեսական հրաշքի» երկրների հետազոծը դարձել է պատմություն: Հայտնի ճշմարտություն է, որ պատմությունը ոչ միայն անցյալի հայելին է, այլ նաև ներկայիս խորհրդատուն, այստեղից էլ նրա հորդորը՝ «դասեր քաղել պատմությունից»: Ինչ խոսք, այդ փորձի յուրացումը օգտակար կարող է լինել ազգային տնտեսական շինության համար, սակայն տնտեսագիտությունն ունի իր իմանենտ օրենքները, ուստի առկա հիմնախնդիրների լուծման հեղափոխական պաթոսը՝ որպես կարգախոս, իր իրական բովանդակությամբ, Վ. Միր-

գոյանին ներկայանում է երկրում «տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական կայունության ապահովումը» (էջ 27):

Անհրաժեշտություն չեմ տեսնում անդրադառնալու աշխատության մեջ ներկայացված բոլոր երկրների վերաբերյալ արծարծումներին: Դրանք իրարից կտրված իրողություններ չեն, որոնք վերափոխությունների ընթացքում կոնկրետ հանգամանքներով իրականացրել են բարեփոխումների ընդհանուր վավերացում ստացած պետական սեփականության մասնավորեցման, մենաշնորհների, անձնական ազատության ու տնտեսական ազատականացման, մրցակցության, հասարակության մեջ պետության նկատմամբ պատեռնալիստական վերաբերմունքի հաղթահարման և, սոցիալական ապահովության հիմքում դնելով սեփական նվաճումների պահվածքի սկզբունքները, տնտեսական գործունեության խաղի կանոնների, հարկային, մաքսային օրենսդրական դաշտի մշակումները և այլն:

Հայտնի է, որ տասնամյակներ շարունակ խորհրդային տնտեսագիտական միտքը գերազանցապես գործել է, այսպես կոչված, «զուտ տնտեսագիտության» ոլորտում՝ ուշադրության չառնելով տնտեսագիտության հետ ոչ կապակից թվացող երևույթները, անտեսելով «մշակութային» գործոնի նշանակությունը: Ս. Դալլաքյանը հենց այդ կետից է ճապոնիայի հետպատերազմյան արդիականացման ու զարգացման ընթացքը դիտարկում էթնոմշակութային, ճապոնական մենեջմենթի (խմբին նվիրվածության, կորպորատիվ ոգու արմատավորման ու որոշումների կայացման գործընթացների բաղադրիչների) և ֆինանսական գործոնների միասնության մեջ: Երկրի «տնտեսական հրաշքը» պայմանավորող 11 գործոններից նա հատկապես առանձնացնում է ավանդական ընտանիքը, որն իր ուրույն տեղն ունի «ինքնություն-անհատ-ազգ եռաշերտ միասնության մեջ»: Ու թեև արդյունաբերական ու խոշոր ընկերությունների ի հայտ գալով ավանդական ընտանիքը ենթարկվել է որոշ գործառութային փոխակերպությունների, սակայն հասարակության խմբային կողմնորոշումը պահպանել է իր կենսունակությունը: Որպես զուգահեռ՝ նա նկատում է, որ թեև ավանդական ընտանիքի գաղափարախոսությունը պահպանվում է հայ իրականության մեջ, սակայն բացակայում է ֆիրմայում կորպորատիվ ոգին՝ դրա արմատավորումը դիտելով որպես հայ ազգային պահվածքի փոխակերպության ձգտումներից մեկը (էջ 214):

Տնտեսական պատմության հետաքրքիր էջեր ունի Իսրայելը՝ Մ. Մա-նուչարյանի և Ա. Մուրադյանի բնութագրությամբ՝ յոթ տասնամյակներով ձևավորված պարադոքսների մի երկիր. «թվում էր, թե տարածաշրջանում ամեն ինչ դեմ էր նրա գոյությանը, նույնիսկ բնությունը» (էջ 302): Գտնվելով «մշտական պատերազմի» մեջ՝ այդ անապատային օազիսը ապահովում է իր պա-

րենային պահանջարկի 95 տոկոսը՝ Մերձավոր Արևելքում հասնելով կյանքի ամենաբարձր մակարդակի: Այն առաջատար դիրքերում է գիտության, առողջապահության, բարձր տեխնոլոգիաների և այլ ոլորտներում: Երկրի վերելքը պայմանավորող գործոնների համակարգում հատկապես կարևորվում է մարդկային ռեսուրսի գործոնը, այդ ժողովրդի անկռահելի բնագղը և շատ ուսանելի այն ընդհանուրը, «ինչը նրանց օգնել է գոյատևել նույնիսկ ամենաբարդ ժամանակներում. դա նրանց միասնականությունն է»:

Գրականության մեջ կարելի է հանդիպել կարծիքների, որ իսլամը խոչընդոտում է ազատության, գիտության և տնտեսական զարգացումը: Մինչդեռ այլ պատկեր են ցուցադրում Մալայզիայի ու Միացյալ Արաբական Էմիրությունների «տնտեսական հրաշքների» վերաբերյալ ժողովածուի մեջ բերված ուրվագծերը: Կարգախոս ունենալով, թե «մալայզիացիները եվրոպացիների պես մարդիկ են, և ինչ կարող են անել նրանք, կարող ենք նաև մենք և նույնիսկ ավելի լավ», երկրի տեսլականը կառուցելով մալայա-իսլամական մշակութային արժեքների վրա, փոփոխությունների հիմքում դնելով արևմտյան և ազգային սկզբունքների զուգորդումը (Ք. Բադդասարյան, Ս. Մարգարյան): Դա այն է, ինչ կոչվում է «կորպորատիվ ազգայնականություն»: Տնտեսության զարգացման գերակայությունների ու համեմատական առավելությունների ճիշտ հաշվառման և ամբողջ հասարակական շահի վրա հիմնված սոցիալական քաղաքականությունը դարձան վերելքի երաշխիքները: Վերը նշված հայեցողության մերժում է ենթադրում Դուբայի տնտեսական հեղափոխության փորձի վերլուծականը: Դա համապատասխան օրինակների և վիճակագրական մի ամբողջ տեսություն է, որը ցույց է տալիս, թե մարդկային կապիտալի արդյունավետ կառավարումը ինչ թոփաքային արդյունքներ կարող է բերել գիտելիքահենք տնտեսության ստեղծման, գիտության, տեխնոլոգիաների, կրթության և տնտեսության ամենատարբեր ոլորտներում: Հայաստանում այդ փորձի հնարավոր օգտագործման տարրերի առումով որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Գ. Վահանյանի առաջարկությունները.

ա) վարչապետին կից ստեղծել կրթության, գիտության և նորարարության հանձնաժողով, որը պետք է մշակի ռազմավարական ազգային քաղաքականություն, համակարգի ոլորտները և գնահատի բոլոր ծրագրերը,

բ) զարգացնել ՀՀ մտավոր սեփականության տնտեսությունը, նպաստել գիտելիքի առևտրայնացմանը, խթանել համալսարաններում տեխնոլոգիաների արտահանման գործակալությունների ստեղծումը: ...սահմանափակել ուղեղների, գիտելիքի և մտավոր սեփականության կապիտալի անվերահսկելի արտահանումը,

գ) կրթության, գիտության և նորարարության գործառույթները համակարգելու և զարգացնելու նպատակով կառավարության բոլոր օղակների աշխատակազմերի հաստիքացուցակները համալրել պատասխանատվություններով (էջ 416):

Ժողովածուի պրոբլեմատիկայի շրջանակում Վ. Խաչատուրյանն ու Ա. Խաչատուրյանն անդրադառնում են հետխորհրդային երկրներից Վրաստանում իրականացված «վարդերի հեղափոխության» վերաբերյալ հակասական դիտարկումներին՝ որոնելով այն հարցի պատասխանը, թե «ինչո՞ւ Վրաստանում ստացվեց»: Անցման շրջանին բնորոշ տնտեսության անկման, գործազրկության ու գնաճի բարձր մակարդակների պայմաններում որպես առաջընթացը պայմանավորող հատկանիշ հռչակվեց «Զրո հանդուրժողականություն կոռուպցիայի հանդեպ» նշանաբանը: Գոյություն ունի մի հայտնի օրինակափություն, երբ օրենքները մշտապես արտագրվում են, երբ դրանք ընդհարվում են իրականության հետ, ինչպես ռուսական ասացվածքում է՝ «օրենքների խստությունը փոխհատուցվում է դրանց ոչ պարտադիր կատարմամբ»: Վրաստանում այդպես չկատարվեց՝ «կարողանալով կտրել պետության և կազմակերպված հանցագործության կապը» (էջ 331): Եվ ծայր առան ապաքյուրոկրատացման, մասնավորեցման և ազատականացման գործընթացները:

Սույն ժողովածուն կառուցված չէ այլ երկրների փորձի հնարավոր օգտագործման տարրերի տեղայնացման արհեստական շեշտադրումների սկզբունքի վրա: Ընդհանրապես ինստիտուցիոնալ փոխակերպությունները հարուստ են հակասական դրսևորումներով: Դա հատկապես շուկայական տնտեսությանն անցման շրջանում գտնվող երկրներին բնորոշ առանձնահատկություններից է, երբ առկա սոցիալ-տնտեսական մթնոլորտը, ժամանակը մարդկանց պահվածքի համար գծում են տարբեր չափումներ: Այս իմաստով ուշագրավ է Լ. Սարգսյանի՝ Սինգապուրի վերաբերյալ ուսումնասիրությունը: Հարկ չկա անդրադառնալու Սինգապուրի տնտեսական վերափոխումների կամ Հայաստանի հետ ունեցած զուգահեռների՝ հեղինակի քննությանը: Այդ փաստարկներից զատ, հեղինակը ոչ թե սինգապուրյան փորձի օգտագործման արհեստական հնարավորություններ է փնտրում, այլ ցույց է տալիս այն տարբերությունները, որոնք կիրառելու ժամանակ կարող են դիմառնել հանրապետությունում կատարվող փոփոխություններին՝ որպես ծուղակների: Առաջին հերթին, դա վերաբերում է կոռուպցիայի գործոնին: Հանրապետությունում կոռուպցիայի դեմ պայքարը, որ եզրեր ունի Սինգապուրի փորձի հետ, կարող է միաժամանակ բախվել երկու ծուղակների՝ «Ժողովրդավարական ծուղակի և մեղալի երկու կողմերի անհամադրելիության ծուղակի»: Առաջինի իմաստն այն է, որ պետական պաշտոնյաների աշխատավարձերի բարձրա-

ցումն առաջ է բերում բնակչության դժգոհությունը, իսկ դրան տեղի տալու դեպքում, կարելի է կորցնել փորձառու մասնագետներին պետական կառավարման համակարգում ներառելու հնարավորությունը: Դա արտահայտում է այն իրողությունը, համաձայն որի, «ներկայիս կառավարման գործընթացը կծախողվի մեղալի երկու կողմերի անհամադրելիության ցանկացած իրավիճակում և այն դեպքում, երբ պատասխանատու պաշտոններում ներառված լինեն լավագույն մասնագետներ, որոնց աշխատավարձը չի համապատասխանում մասնավոր ոլորտում նրանց ստացած այլընտրանքին, և այն դեպքում, երբ պատասխանատու պաշտոնների համար նախատեսվի մասնավորին համարժեք աշխատավարձ, սակայն այդ պաշտոնները վստահեն ոչ լավագույն մասնագետների» (էջ 195):

Լ. Սարգսյանը վերլուծական սլաքն ուղղում է մի այլ՝ անկատարության և անորոշության ծուղակի հնարավորությանը: Սինգապուրի տնտեսական վերափոխությունները կառուցված էին դինամիկ քաղաքականության, հեռատեսության և հաստատակամության ռազմավարական սկզբունքների վրա, ինչպես նախորդ, այնպես էլ ապագայի համար: Մինչդեռ հանրապետության տնտեսությունը տարիներ շարունակ ցուցաբերում էր անկայունության և անորոշության մթնոլորտ, որի առանձին տարրերից զերծ չեն նաև ներկայիս «պետական ռազմավարական ծրագրերը»: Թեկուզ այն, թե անցյալ տասնամյակներին որքան առաջարկություններ են արվել, որքան փոփոխություններ հարկային օրենսդրության կատարելագործման, դրա պարզեցման, համակարգի կայունության և թափանցիկության ապահովման, չեզոքության բարձրացման, բյուջետային ծախսերի արդյունավետության բարձրացման ուղղությամբ: Կատարած տարբերակումը կարևոր է այն իմաստով, որ անկատարության և անորոշության շարունակական վիճակը չի կարող համատեղվել «հեղափոխության զարգացման» ակնկալությունների հետ: Նա «ծուղակները որոնում է տնտեսական իրականության քննադատությամբ, ինչպես, օրինակ, «ջայլամի» ծուղակը, համաձայն որի, այն բոլոր դեպքերում, երբ ռազմավարության միջոցառումները չեն հստակեցվում ոչ հասցեատերերի, ոչ ժամկետների, ոչ էլ չափելիության թիրախային ցուցանիշների առումներով, տեղի են ունենում ելակետի ու ավարտի խզումներ: Առավել վտանգավոր է տնտեսական գործառույթների կրկնության ծուղակը, ոչ միայն սխալների կրկնության, այլև նախատեսված գործառույթների թերակատարման, իսկ հաճախ՝ չիրականացման առումներով» (էջ 196-198):

Շատ են ժողովածուում դիտարկվող այլ երկրների (Գերմանիա, Հարավային Կորեա, Չիլի, Իտալիա, Իսպանիա և այլն) փորձի ուրվագծերը: Վ. Հարությունյանն ընդհանրացնում է այդ փորձը, առանձնացնում շուրջ երկու

տասնյակի հասնող երկրների տնտեսությունների արդիականացման հետագծերը՝ որպես տնտեսական հեղափոխությունների դրսևորումներ, կատարում կիրառական առաջարկություններ՝ դրանց իրացումներում կարևորելով հայրենասիրության ու միասնականության անհրաժեշտությունը: Նա այդ երկրների փորձի հիմքում է տեսնում հանրապետության հետագա բարեփոխումների ընթացքը (էջ 60-63):

Համադրության մեթոդը հաճախ կարող է պատճառ դառնալ գայթակղության: Յուրաքանչյուր երկրի ուղին յուրահատուկ է: Կա մի հայտնի արտահայտություն. խելոքները սովորում են ուրիշի սխալներով, անգետները՝ սեփական: Վտանգավորն այն է, որ չի արվում ոչ՝ մեկը և ոչ՝ էլ մյուսը: Նույնությամբ կրկնել որևէ երկրի փորձը հնարավոր չէ, բայց իմանալ պետք է: Սույն ժողովածուն կարող է նպաստ բերել Հայաստանի տնտեսությանը, զարգացման նոր որոնումներին:

ՌՈԲԵՐՏ ՍԱՐԻՆՅԱՆ

Տնտեսագիտության դոկտոր

Ռ. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ, Ազգաբանական ուսումնասիրություններ, գիրք 1 (Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2019, 298 էջ), Ազգաբանական ուսումնասիրություններ, գիրք 2 (Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2019, 404 էջ), Ազգաբանական ուսումնասիրություններ, գիրք 3 (Երևան, «Տիր» հրատ., 2020, 394 էջ):

Պրոֆեսոր, պատմագիտության դոկտոր Ռաֆիկ Նահապետյանը հայ ազգաբանական գիտության նշանավոր մանկավարժ-գիտնականներից է: Նա ավելի քան 50 տարի դասավանդում է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հնագիտության և ազգագրության ամբիոնում՝ ստեղծման իսկ օրից: Արդյունավետ դասախոսական աշխատանք կատարելուց բացի, աչքի է ընկնում նաև բեղուն գիտահետազոտական գործունեությամբ. հրատարակել է ավելի քան 150 գիտական ծավալուն հոդված, 9 մենագրություն: Հեղինակ է նաև 4 ուսումնական բուհական ձեռնարկի և մեկ տասնյակից ավելի ուսումնամեթոդական աշխատանքների:

Վերջերս հրատարակվեցին Ռ. Նահապետյանի «Ազգաբանական ուսումնասիրություններ» երեք գրքերով հետազոտությունները՝ հայ ազգագրական գիտության աղբյուրագիտական, պատմագրական և թեմատիկ ընդգրկումներով:

Գիրք 1-ը ներառում է հայ ազգագրության սկզբնաղբյուրների մի մասին վերաբերող ուսումնասիրություններ: Այն բաղկացած է չորս բաժնից: Առաջին՝ «Դաշտային ազգագրական-բանահավաքչական նյութերը հայ ազգագրական գիտության սկզբնաղբյուր» խորագրով բաժնում ընդգրկված են «Դաշտային ազգագրական բանահավաքչական նյութերի գրառման շուրջ» և «Հայաստանում ազգագրական նյութերի գրառման սկզբնավորման պատմությունից» ուսումնասիրությունները: Երկրորդ՝ «Հնագիտական (ժայռապատկերային) և բանահյուսական նյութերը հայ ազգագրական հետազոտությունների սկզբնաղբյուրներ» բաժնում ներառված են «Ժայռապատկերները հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների ազգաբանական ուսումնասիրությունների

սկզբնաղբյուր» և «Ամուսնալնտանեկան հարաբերությունների արտացոլումը «Սասնա ծռեր» էպոսում» ուշագրավ ուսումնասիրությունները: Գրքի երրորդ բաժնում ներառված են հիմնականում V-IX դդ. պատմագիրներից Ագաթանգեղոսի, մասամբ նաև Փ. Բուզանդի պատմագրական երկերի ազգագրական երևույթների մեկնաբանությունները: Նկատենք, որ Փ. Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկի վերաբերյալ Ռ. Նահապետյանը առանձին մենագրություն է հրատարակել դեռևս 2013 թ.: Նույն բաժնում զետեղված են նաև «Ընտանեկան իրավունքը ըստ վաղմիջնադարյան եկեղեցական կանոնական և աշխարհիկ աղբյուրների», «Հայ ազգագրական տեղեկությունները ըստ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմություն» երկի» և «Առաքել Դավրիժեցու տեղեկությունները XVII դ. սկզբներին հայության ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությունների և հայկական տեղանունների մասին» ուսումնասիրությունները: Չորրորդ բաժնում հեղինակն անդրադարձել է արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների՝ Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ ազգաբանական, տեղագրական դիտարկումներին. «Արաբ մատենագիրների ազգագրական վկայությունները հայերի մասին (Թ-ԺԴ դդ.)», «Միջնադարյան Հայաստանի գործվածքները արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների գնահատմամբ (IX-XV դդ.)» և «XV-XVII դարերում եվրոպացի ճանապարհորդների ազգագրական վկայությունները Հայաստանի և հայերի մասին»: Դրանցում կատարված են հանգամանալի վերլուծություններ, վեր են հանվել Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ ազգագրական երևույթների ամենաբազմազան կողմերը, որոնք իրոք ունեն հայագիտության համար աղբյուրագիտական կարևոր արժեք:

Ինչ խոսք, հայ ազգագրության սկզբնաղբյուրները չափազանց բազմազան են ու բազմաքանակ, ուստի դրանց ամբողջական ուսումնասիրությունը, իրոք, մեկ հետազոտողի ուժերից վեր է: Գիտենք, որ գիտնականի ուսումնասիրությունների առանցքը երկար տարիներ եղել են արևմտահայերի էթնոմշակութային բնութագրին վերաբերող ծավալուն հետազոտությունները, սակայն, ի պատիվ պրոֆեսոր Ռ. Նահապետյանի վերջին տարիների ջանքերի, ներկայումս շատ բան է արված այս ուղղությամբ. 2010 թ. հրատարակվել է «Հայ ազգագրության պատմություն. մաս 1՝ հնագույն և հին սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները հայերի և Հայաստանի մասին», 2013 թ.՝ «Ազգագրական տեղեկությունները Փապստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկում», 2018 թ.՝ «Հունական և հռոմեական սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին» մենագրությունները: Ներկա գիրքը ևս խոշոր ներդրում կլինի հայ ազգագրության սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունն ամբողջացնելու առումով:

«Ազգաբանական ուսումնասիրություններ» երկրորդ գիրքն ընդհանուր առմամբ նորություն է մասնագիտական գրականության մեջ ու շատ արժեքավոր ուսումնասիրություն ազգագրությամբ և մշակութաբանությամբ մասնագիտացող ուսանողների, ազգագրագետների, պատմաբանների համար: Գիրքը լրացնում և ամբողջացնում է հայ ազգագրության՝ իբրև ուրույն գիտության ձևավորման և կայացման պատմությունը, ինչն առ այսօր արված չէր: Երկարամյա դասախոսը, զգալով հայ ազգագրության սկզբնաղբյուրների և պատմության վերաբերյալ դասագրքերի և մենագրությունների պակասը, վերջին տասնամյակում իրեն նվիրել է դա լրացնելու գործին: Գրախոսվող գիրքը ներառում է հայ ազգագրական գիտության ձևավորման շրջանի գործիչների՝ Մ. Թաղիադյանի, Խ. Աբովյանի, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության գիտնականների, մասնավորապես՝ Ղ. Ինճիճյանի, Մ. Բժշկյանի, Ղ. Ալիշանի, Վ. Հացունու, հայ ազգագրության առաջին ծրագիր-հարցարաններ կազմողների՝ Գ. Սրվանձտյանցի, Գր. Խալաթյանցի և նրանց հետևորդների գործունեությունը, որոնք նոր ձևավորվող գիտությունը, որպես հայագիտության ուրույն ոլորտ, դրեցին գիտական հիմքերի վրա: Գրքում առավել հանգամանորեն ներկայացվում են նաև հայ ազգագրական գիտության կայացումն ավարտին հասցնող Ե. Լալայանի ներդրած անուրանալի վիթխարի ջանքերը: Առանձին բաժնով ներկայացված է հայ ազգագրական գիտությանը մատուցած խորհրդային՝ 1920-1940 թթ. գիտնականների՝ Ե. Լալայանի, Ստ. Լիսիցյանի, Խ. Սամուելյանի, Մ. Աբեղյանի, Գ. Ղափանցյանի, Հ. Օրբելու և մյուսների ծառայությունները: Հեղինակը թեև հակիրճ, բայց ամբողջովին անդրադառնում է խորհրդային շրջանի 1950-1980-ական թթ. ազգագրագետների և գիտահետազոտական, թանգարանային ու ուսումնական հաստատությունների ծավալած լայն գործունեությանը: Այս շարքում ներկայացված է ակադ. Հովսեփ Օրբելու, նշանավոր ազգագրագետներ Վ. Բդոյանի, Դ. Վարդումյանի, Է. Կարապետյանի, Ա. Օդաբաշյանի, Կ. Մելիք-Փաշայանի, Կ. Սեդրոսյանի, Լ. Պետրոսյանի, Յու. Մկրտումյանի, Զ. Խառատյանի, բանագետ Ս. Հարությունյանի և այլոց ազգագրական գործունեությունը: Առաջին անգամ առանձին հիմնավոր տրված է Հ. Օրբելու և Վ. Բդոյանի ազգագրական գործունեության վերլուծությունը:

Գրախոսվող այս երկու գրքերի հրատարակության շնորհիվ մեր ձեռքի տակ ունենում ենք հայ ազգագրության սկզբնաղբյուրների և պատմագրության վերաբերյալ արժեքավոր ուսումնասիրություններ:

«Ազգաբանական ուսումնասիրություններ» գիրք 3-ը պրոֆեսոր Ռ. Նահապետյանի արդյունավետ գիտահետազոտական գործունեության արգասիքներից է: Նրանում ներկայացվում են հայ ազգագրության գրեթե բոլոր հիմ-

նահարցերին վերաբերող գիտնականի հետազոտությունները: Հարուստ գրականության օգտագործմամբ Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացվում է որպես երկրագործ-անասնապահական մշակույթների, բնակարանաշինական ավանդների հինավուրց կենտրոն: Առանձին խումբ են կենսապահովման մշակույթի համալիրներից ժողովրդական բնակարանի, ազգային հագուստի և ուտեստի էթնոմշակութային բնութագրին վերաբերող ուսումնասիրությունները: Առանձին շարք են արևմտահայոց, մասնավորապես պատմական Ադնիքի ժողովրդագրության, ավանդական տնտեսական-արտադրական մշակույթին վերաբերող հարցերը, ավանդական ընտանիքին, հյուրընկալման դարավոր սովորույթներին, ընտանեկան վարվելակարգին ու խուսափման սովորույթներին, ընտանեկան խորհրդանիշ՝ օջախ-թոնրի պաշտամունքային ժողովրդական ընկալումներին, ընտանիքում և հասարակության մեջ կնոջ ավանդական կարգավիճակին ու գործառույթներին, հայոց ընտանեկան կյանքում քավորի կերպարին վերաբերող հետազոտությունները: Ուշագրավ են նաև ազգագրական դիտարկումներ շարքից առանձին թեմաների ու հեղինակների հետազոտությունների վերաբերյալ հեղինակի ակնարկները:

Պրոֆեսոր Ռաֆիկ Նահապետյանի վերոնշյալ ուսումնասիրությունների մեծ մասը ամբողջական կերպով առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Դրանք գնահատելի գիտական մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող ազգաբանական, մշակութաբանական, պատմագիտական ուսումնասիրություններ են, որոնք օգտակար կլինեն ազգագրությամբ, հնագիտությամբ և մշակութաբանությամբ մասնագիտացող ուսանողներին, հայոց պատմության ու մշակույթի հարցերով զբաղվող մասնագետներին, ընթերցասեր լայն հասարակությանը:

Երեք գրքերն էլ ներկայացված են նաև ռուսերեն և անգլերեն ընդարձակ ամփոփումներով: Համոզված ենք, որ հեղինակը կշարունակի իր գիտահետազոտական արդյունավետ ու տարաբնույթ ուսումնասիրությունները, որով առավել կամբողջացվեն ու կհամալրվեն հայ ազգագրության սկզբնաղբյուրներն ու պատմագրությունը, գիտության մյուս ոլորտները: Ցանկալի կլիներ, որ գրքերում չլինեին երբեմն-երբեմն տեղ գտած անհարկի կրկնությունները:

ՄԻՀՐԱՆ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

Պատմագիտության դոկտոր

ՍԱՄՎԵԼ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Պատմագիտության դոկտոր

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

ՃՇՄԱՐԻՏ ՄԱՐԴԸ ԵՎ ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ

(Հրավարդ Հակոբյանի ծննդյան 90-ամյակի առթիվ)

Լրացան ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, ՀՀ պետական մրցանակի դափնեկիր, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Հրավարդ Հակոբյանի ծննդյան 90-ամյա և գիտաստեղծագործական գործունեության 60-ամյա հոբելյանները:

Ծնվել է 1930 թ. սեպտեմբերի 13-ին Էջմիածին քաղաքում՝ անվանի մանկավարժ, ՀԽՍՀ վաստակավոր ուսուցիչ Հրաչյա Հակոբյանի ընտանիքում:

1949-ին ավարտելով Հոկտեմբերյան քաղաքի N 1 միջնակարգ դպրոցը՝ Հ. Հակոբյանն ընդունվում է Երևանի Փ. Թերլեմեզյանի անվան գեղարվեստական ուսումնարան, որի քանդակագործության բաժինն ավարտում է 1952-ին: 1953-ին Հ. Հակոբյանն ընդունվում է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը, որն ավարտում է 1958-ին՝ ստանալով պատմության մանկավարժի որակավորում:

1959 թ. Հ. Հակոբյանն աշխատանքի է անցնում ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտում (Մատենադարան)՝ որպես կրտսեր գիտաշխատող. հենց այս գիտական օջախի հետ էլ անխզելիորեն միահյուսվեցին նրա գիտաստեղծագործական կյան-

քի հետագա բեղմնավոր տասնամյակները: 1966-ից Հ. Հակոբյանը Մատենադարանի գիտական խորհրդի անդամ է, 2016-ից՝ հոգաբարձուների խորհրդի անդամ, երկար տարիներ ղեկավարել է Մատենադարանի միջնադարյան արվեստի բաժինը:

1968-ին Հ. Հակոբյանը պաշտպանում է թեկնածուական թեզ՝ «Վասպուրականի մանրանկարչության դպրոցի սկզբնավորումը և Աղթամարի XIV-XV դդ. նկարիչները» թեմայով և ստանում արվեստագիտության թեկնածուի գիտական աստիճան, իսկ 1973-ին ԽՍՀՄ բարձրագույն որակավորման հանձնաժողովը նրան շնորհում է ավագ գիտական աշխատողի կոչում՝ «Արվեստի պատմություն» մասնագիտության գծով:

1985-ին Հ. Հակոբյանը Թբիլիսիում պաշտպանում է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Վասպուրականի մանրանկարչությունը (XIII-XV դդ.)» թեմայով, և ստանում արվեստագիտության դոկտորի գիտական աստիճան՝ դառնալով ԺԷ.00.03 – «Կերպարվեստ, դեկորատիվ արվեստ և դիզայն» մասնագիտությամբ Հայաստանում առաջին արվեստագիտության դոկտորը, իսկ 1992-ին ՌԴ բարձրագույն կրթության և գիտության նախարարության գիտական աստիճանների որակավորման հանձնաժողովը նրան շնորհում է պրոֆեսորի կոչում:

Տասնամյակներ շարունակ միջնադարագետ-հայագետը զբաղվել է պատմական Հայաստանի Վասպուրական նահանգի և հարակից շրջանների ձեռագիր-մատյանների ուսումնասիրությամբ, որի հանրագումարը դարձան ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակչության լույս ընծայած «Վասպուրականի մանրանկարչությունը» երկհատոր աշխատությունը¹ և «Миниатюра Васпуракана (XIII-XV вв.)» մենագրությունը², ինչպես նաև «Ձեռագիր մատյանների պատկերազարդման արվեստը Վասպուրականում» ալբոմ³ ու գիտական բազմաթիվ հոդվածները: Հ. Հակոբյանի շնորհիվ առաջին անգամ ուսումնասիրվեց Վասպուրականի մանրանկարչությունն իր բոլոր դպրոցներով (Աղթամար, Ոստան, Բերկրի, Վան, Խիզան և այլն), գիտական շրջանառության մեջ դրվեցին մինչ այդ անհայտ տասնյակ տաղանդավոր մանրանկարիչների անուններ, ինչպես նաև բացահայտվեցին այդ դպրոցների ու դրանց առանձին ներկայացուցիչների

¹ Տե՛ս Հակոբյան Հրավարդ 1976, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, Կ. Ա, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 162 էջ: Հակոբյան Հրավարդ 1982, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, Կ. Բ, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 164 էջ:

² Տե՛ս Акопян Гравард 1989, Миниатюра Васпуракана (XIII-XV вв.), Ереван, изд. АН Арм. ССР, 112 с.+68 илл.

³ Տե՛ս Հակոբյան Հրավարդ 1997, Ձեռագիր մատյանների պատկերազարդման արվեստը Վասպուրականում, Երևան, «Գիտություն», 160 էջ:

ստեղծագործությունների ոճական և գեղարվեստական-պատկերագրական առանձնահատկությունները:

Ծանրակշիռ է գիտնականի ներդրումը Արցախի և Ուտիքի մանրանկարչության ուսումնասիրության գործում ևս: 1989-ին հրատարակված «Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII–XIV դարերում» եռալեզու գրքով⁴ արվեստաբանը հայկական մատենական նկարչության մեջ հաստատեց ինքնատիպ դպրոցի առկայության փաստը՝ գիտական շրջանառության մեջ դնելով մի քանի հազվագյուտ ձեռագրեր: Երկու տարի անց՝ 1991-ին, լույս տեսավ «Արցախի միջնադարյան արվեստը»⁵ եռալեզու ուսումնասիրությունը: «Այդ գրքերն իրենց պատմաարվեստագիտական ու աղբյուրագիտական բնույթով առաջիններից էին, որ որոշակի նպաստ բերեցին արցախյան պայքարի տեսական հիմնավորմանը», - նկատել է ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանը:

Ուշագրավ է, որ Բեռլինում 1993-ին Գերմանիայի ավետարանական հոգևոր խորհրդի նախագահ, քահանա, մեծ հայասեր Մանֆրեդ Ռիխտերի և Հ. Հակոբյանի ջանքերով հրատարակվեց «Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախ) պայքարը, պատմությունը, մշակույթը, արվեստը...» հիմնարար հատորը⁷, որտեղ Հ. Հակոբյանի հետ համահեղինակներ էին եվրոպացի մի քանի նշանավոր դեմքեր: Եվրոպայում դա առաջին դեպքն էր, երբ Արցախի արվեստն ու քաղաքական խնդիրները ներկայացվում էին համակողմանիորեն և օբյեկտիվ, այն էլ՝ գերմաներենով⁸:

«Իր ուսումնասիրությունների ընթացքում, - նկատում է արվեստագիտության դոկտոր Էմմա Կորխմազյանը, - Հրավարդ Հակոբյանը պարզել է, որ ֆրանսիացի Գոբելեն եղբայրներից շատ առաջ նման գործվածքներ պատրաստվել են Հայաստանում, մասնավորապես Արցախում (13-րդ դ.): Ընդ որում, այդ արվեստով զբաղվել են նույնիսկ իշխանական տոհմի կանայք և դուստրեր (Հաթեքքի Վախտանգ իշխանի կինը՝ Արզուխաթունը, և նրա դուստրերը): Արվեստի հուշարձանների ուսումնասիրությանը զուգընթաց,

⁴ Հակոբյան Հրավարդ 1989, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը, Երևան, «Սովետական գրող», 155 էջ:

⁵ Հակոբյան Հրավարդ 1991, Արցախի միջնադարյան արվեստը, Երևան, «Պարբերական», 98 էջ:

⁶ Արևշատյան Սեն, Իմ բարեկամի մասին, Հ. Հակոբյանի անձնական արխիվ:

⁷ Armenisches Berg-Karabach/Arzach (im. Überlebenskampf: Christliche Kunst, Kultur, Geschichte, Berlin, Edition Hentrich, 1993 (համահեղինակներ՝ Manfred Richter u. A.), 175 S.

⁸ Տե՛ս Ղազարյան Վիգեն 2005, Հրավարդ Հակոբյան. գիտնականը և քաղաքացին, Հրավարդ Հակոբյան. Կենսամատենագիտություն, Երևան, էջ 6-7:

հեղինակը, անհրաժեշտության դեպքում, որոշակի տեղ է հատկացնում պատմական անցուդարձերին, քաղաքական իրադարձություններին»⁹:

Գրքի անվիճելի առավելություններից են մի կողմից՝ նյութին ուղեկցող շուրջ 45 գունավոր և նույնքան էլ սև ու սպիտակ որակյալ արտատպությունները, որոնց մեծ մասն առաջին անգամ էր ներկայացվում Եվրոպայի ընթերցողին, իսկ մյուս կողմից՝ ներկայացված մի շարք կարևոր փաստաթղթերը, ինչպես ամբողջ Հայաստանի, այնպես էլ Արցախի պատմական քարտեզները, Լեռնային Ղարաբաղ-Արցախ նահանգի հետ կապված բազմաթիվ փաստաթղթեր՝ սկսած 1919 թվականից մինչև մեր օրերը (դրանց թվում են նաև Սում-գայիթի ողբերգության զոհերի ցուցակները):

Վերոհիշյալ գիտական աշխատությունների համար Հ. Հակոբյանը 1996 թվականին արժանացավ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի Եղիշեի անվան ամենամյա մրցանակին:

Ինչպես նկատել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արարատ Աղասյանը, «Հայկական սրբապատկերները վաղուց էին կարոտ գիտական հանգամանալից ուսումնասիրման: Արդեն մի քանի տասնամյակ դրանք եղել են ռուս և եվրոպացի գիտնականների հետևողական քննության առարկան: Մինչդեռ մեզանում Հ. Հակոբյանի մենագրությունը տվյալ թեմայով ձեռնարկված առաջին աշխատությունն է»¹⁰: Խոսքը միջնադարյան արվեստի ուսումնասիրության բնագավառում գիտական լուրջ արժեք ներկայացնող գրքի՝ 2003-ին լույս ընծայված «Հայոց տերունական սրբապատկերները»¹¹ գիտաուսումնական կարևոր աշխատության մասին է, որը նյութի ընդգրկմամբ, վերլուծությամբ և մատուցման խորությամբ ծանրակշիռ ներդրում է հայկական սրբապատկերի ուսումնասիրման բնագավառում: Նկատի ունենալով նյութի ծավալը՝ հեղինակն աշխատության մեջ քննության է առել միայն Հիսուս Քրիստոսի, Ս. Իսաչի և Ս. Աստվածամոր պատկերները: «Հեղինակն ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացրել է քրիստոնեական պատկերագրության սկզբնավորումը, պատմական վկայությունների, ավանդության և քրիստոնեական ծեսի ուսումնասիրությամբ քննության առել գաղափարական այն հենքը, որի վրա զարգացավ

⁹ Կորխմազյան Էմմա, Խնամյալ ու մտացի հրատարակություն, «Հայաստանի Հանրապետություն», փետրվար, 1994:

¹⁰ Աղասյան Արարատ, «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի կողմից «Հանրապետության նախագահի մրցանակը» շնորհող հանձնաժողովին, Հ. Հակոբյանի անձնական արխիվ:

¹¹ Հակոբյան Հրավորդ 1999, Հայոց Տերունական սրբապատկերները, Երևան, «Զանգակ-97», 189 էջ:

սրբապատկերը: Այս աստվածաբանական-գեղարվեստական համակարգի միջոցով էլ գնահատվել են սրբապատկերի էությունն ու նշանակությունը»¹²:

Այս հրատարակությունը, ինչպես նշել է «Գալուստ Կյուպենկյան» հիմնարկի հայկական բաժանմունքի նախկին տնօրեն Զ. Եկավյանը, «միջնադարյան հայ գեղարվեստը մեզի կը ներկայացնի գիտական համակողմանի և խորագնին վերլուծությամբ՝ հայոց սրբապատկերներուն տալով պատմագիտական արժեք և ճանաչողություն»¹³:

2007-ին լույս է տեսնում Հ. Հակոբյանի (համահեղինակ՝ Ավո Հովհաննիսյան) «Նոր Զուղայի խոջայական ապարանքների գեղարվեստական հարդարանքները 17-18-րդ դդ.» ուսումնասիրությունը¹⁴, որտեղ «Նոր Զուղայի որմնանկարչական արվեստը դիտարկվում է նոր շրջանի արևմտավրոպական ու արևելյան ավանդական զարդարվեստի հետ տարված զուգահեռներում, ինչպես նաև կարևոր անդրադարձ է կատարում այն հարցին, թե Հին Զուղայի, և ընդհանրապես Նախիջևան աշխարհի մշակութային ավանդներն ինչպես շարունակվեցին Նոր Զուղայում»¹⁵:

Գիտական բեղմնավոր աշխատանքին զուգահեռ՝ Հ. Հակոբյանը զբաղվել է ակտիվ մանկավարժական գործունեությամբ ևս: 1989-ին Հ. Հակոբյանը համատեղության կարգով հրավիրվել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան, նախ՝ որպես ամբիոնի վարիչ, ապա 2000-ից՝ ամբիոնի պրոֆեսոր: Ուսանող երիտասարդության համար անվանի արվեստաբանը հրատարակեց «Հայ արվեստի աշխարհում», «Համաշխարհային և հայ արվեստի պատմության ուղեցույց ծրագիրը» և իր բնագավառում աննախադեպ «Կերպարվեստը հայոց կրթարաններում»¹⁶ արվեստի ուսուցման պատմության առաջին հատորը, որը, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Աելիտա Դուրվանյանի գնահատմամբ, «հավակնում է նաև ազգային կերպարվեստի ուսուցման ձեռնարկի դեր կատարելու, և այս առումով նրա երևան գալը, իհարկե, երևույթ է, քանզի շեշտվում է իր նախորդը չունենալու իրողու-

¹² Ավետիսյան Ավետ, Հայոց տերունական սրբապատկերները, «Քրիստոնյա Հայաստան», սեպտեմբեր, 2003:

¹³ Ղազարյան Վիգեն 2005, Հրավարդ Հակոբյան. գիտնականը և քաղաքացին, Հրավարդ Հակոբյան. Կենսամատենագիտություն, Երևան, էջ 7-8:

¹⁴ Հակոբյան Հրավարդ, Հովհաննիսյան Ավո 2007, Նոր Զուղայի խոջաների ապարանքների գեղարվեստական հարդարանքը, Երևան, հեղինակային հրատ., 210 էջ:

¹⁵ Դևրիկյան Վարդան 2005, Զթուլացող եռանդով, «Էջմիածին», Պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, Թ, էջ 124-125:

¹⁶ Հակոբյան Հրավարդ 1996, Կերպարվեստը հայոց կրթարաններում, Երևան, «Գիտություն», 143 էջ:

թյունը: Գրքի առաջին հատորը ժամանակային առումով բաժանված է երեք գլուխների՝ «Ուրարտուի կամ Արարատյան թագավորության շրջան», «Հելլենիստական շրջան» և վերջին գլուխը՝ «Միջնադար»¹⁷: Հեղինակը հիմնավորել է, որ Գլաձորի համալսարանը եղել է առաջնակարգ բարձրագույն կրթօջախ և հիմնադրվել է Պրահայի, Փարիզի և Քեմբրիջի համալսարաններից ավելի վաղ: Գրքի էջերում տեղ են գտել հայ կերպարվեստի այնպիսի երևելի դեմքեր, ինչպիսիք են Մանվել ճարտարապետը, Մոմիկը, Թորոս Ռոսլինը և ուրիշներ:

Զգալի է գիտնական-մանկավարժի վաստակը երիտասարդ արվեստաբան կադրերի պատրաստման գործում: Նրա գիտական ղեկավարությամբ պաշտպանվել են թեկնածուական ատենախոսություններ արվեստաբանության և մանկավարժության գծով:

Գիտամանկավարժական աշխատանքին զուգընթաց՝ Հրավարդ Հակոբյանը զբաղվել է նաև հասարակական ակտիվ գործունեությամբ: Նա մի շարք բուհերի և գիտահետազոտական ինստիտուտների, այդ թվում՝ Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի, Մատենադարանի, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի, Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի գիտական խորհուրդների անդամ է, գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտական խորհուրդների անդամ, բազմիցս ղեկավարել է Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի «Արվեստի պատմություն և տեսություն» առարկայի պետական քննական հանձնաժողովների աշխատանքները:

1990 թվականից Հ. Հակոբյանն Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապերի և համագործակցության հայկական կոմիտեի «Հայաստան-Իտալիա» ընկերության փոխնախագահն է: Նրա գործունեության արդյունքներից մեկը դարձավ 1999-ին և 2005-ին լույս տեսած «Հայերը և Իտալիան» գրքույկը¹⁸, որտեղ լուսաբանվել են հայ-իտալական գեղարվեստական հարուստ ու հարյուրամյակների պատմություն ունեցող առնչությունները:

Հ. Հակոբյանի արվեստագիտական գործունեության կարևոր էջերից է համագործակցությունը ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի հետ, որը սկիզբ է առել տասնամյակների հեռվից: Նա իր ակտիվ մասնակցությունն է բերել ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի կազմակերպած հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ (Երևան, 1978), երրորդ (Իտալիա, 1981) և չորրորդ (Երևան, 1985) սիմպոզիումների աշխատանքներին: Նա ՀՀ ԳԱԱ արվեստի

¹⁷ Դիուխանյան Աելիտա 1998, Հայ կերպարվեստի ուսուցման առաջին հատորը, «Հայաստան», 20 հունիս, N 65:

¹⁸ Հակոբյան Հ. 2005, Հայերը և Իտալիան, Երևան, «Զանգակ-97», 62 էջ:

ինստիտուտի գիտական խորհրդի հրավիրված անդամ է 2003 թվականից, իր ստեղծման օրից՝ 1996 թվականից ի վեր, ինստիտուտի գիտական աստիճանաշնորհման Արվեստագիտության 016 մասնագիտական խորհրդի անդամ է: Նրա գիտական ղեկավարությամբ իրենց թեկնածուական ատենախոսություններն են հաջողությամբ պաշտպանել ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի ասպիրանտ Լիլիթ Մելիքյանը, հայցորդներ Սյուզաննա Գրիգորյանն ու Սոֆի Խաչմանյանը (ԱՄՆ): Որպես պաշտոնական ընդդիմախոս՝ դեպի մեծ գիտություն տանող ճանապարհ է հարթել բազմաթիվ ասպիրանտների ու հայցորդների համար, որոնք այսօր հայ արվեստաբանության արժանի հերթափոխն են:

Հատկապես ուշադրության է արժանի Հ. Հակոբյանի գիտական համագործակցությունը արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի երկարամյա վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Վիգեն Ղազարյանի հետ: Նրանց համահեղինակությամբ 2012 թվականին հրատարակված «Հայ միջնադարյան կերպարվեստի պատմություն»¹⁹ աշխատության մեջ, որը կարևոր քայլ էր հայ կերպարվեստի ամբողջական պատմության շարադրման շրջանակներում, լուսաբանվեց հայ միջնադարյան կերպարվեստի պատմական ուղին: Ուսումնասիրության մեջ առանձնացված են ճարտարապետական քանդակազարդումը, վաղ միջնադարյան կոթողները, խաչքարերը, որմնանկարչությունը, մանրանկարչությունը, դեկորատիվ-կիրառական արվեստը և սրբապատկերը, զարդային և ֆիգուրատիվ արվեստը:

Նրանց համահեղինակությամբ 2019-ին հրատարակվեց «Հայկական մանրանկարչություն. սկզբնավորումը և զարգացման ընթացքը» մենագրությունը²⁰: Սա առաջին դեպքն էր, երբ մի ամբողջ սովորածավալ հատոր նվիրվեց հայ միջնադարյան արվեստի թերևս ամենահարուստ բնագավառի՝ հայկական մանրանկարչության պատմությանը: Հեղինակներն անդրադարձել են հայկական մանրանկարչության առավել արժեքավոր նմուշներին, բացահայտել դրանց թեմատիկ, պատկերային ու ոճական առանձնահատկությունները, շրջանառության մեջ դրել նորահայտ նյութեր:

Իսկ դրանից տարիներ առաջ՝ 2009-ին, լույս էր տեսել Արարատ Աղասյանի, Մուրադ Հասրաթյանի, Հրավարդ Հակոբյանի և Վիգեն Ղազարյանի

¹⁹ Ղազարյան Վիգեն, Հակոբյան Հրավարդ 2012, Հայ միջնադարյան կերպարվեստի պատմություն, Երևան, «Զանգակ», 260 էջ:

²⁰ Ղազարյան Վիգեն, Հակոբյան Հրավարդ 2019, Հայկական մանրանկարչություն. սկզբնավորումն և զարգացման ընթացքը, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 287 էջ:

«Հայ արվեստի պատմություն» գիրքը²¹, որն ամփոփում էր հայ արվեստի գլխավոր ճյուղերի այսպես կոչված «պլաստիկ արվեստների»՝ ճարտարապետության և կերպարվեստի զարգացման պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Եվ հատկանշական է, որ վերը նշված գիտնականները «Հայ արվեստի պատմություն» աշխատության համար ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի՝ 2009 թ. դեկտեմբերի 29-ի հրամանագրով արժանացան 2009 թվականի Հայաստանի Հանրապետության պետական մրցանակի դափնեկրի պատվավոր կոչման՝ կերպարվեստի ոլորտում:

Հայրենիքը բարձր է գնահատել Հ. Հակոբյանի գիտական ու գիտամանկավարժական վաստակը: Նա 2006-ին արժանացել է ՀՀ գիտության վաստակավոր գործչի պատվավոր կոչման, պարգևատրվել ՀՀ նախագահի շնորհակալագրով (2003), ՀՀ ԳԱԱ նախագահության և Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապերի և համագործակցության հայկական կոմիտեի պատվոգրերով (2005), Արցախի պետական համալսարանի ոսկե մեդալով (2006), ՀՀ մշակույթի նախարարության ոսկե մեդալով (2009), ՀՀ ԱԺ նախագահի ոսկե մեդալով (2009), Թեքեյան մշակութային միության «Ադամանդակուտ Արարատ» ոսկյա շքանշանով (2010), Ալ. Մյասնիկյանի անվան ազգային գրադարանի «Հակոբ Մեղապարտ» հորեյանական մեդալով (2010): 2005-ին նա ընտրվել է Հումանիզմի պրոբլեմների ակադեմիայի իսկական անդամ:

Վերստին շնորհավորելով մեր ավագ գործընկերոջը փառապանծ հորեյանի առթիվ՝ մաղթում ենք նրան քաջառողջ կյանքի երկար տարիներ և գիտաստեղծագործական նորանոր նվաճումներ:

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ

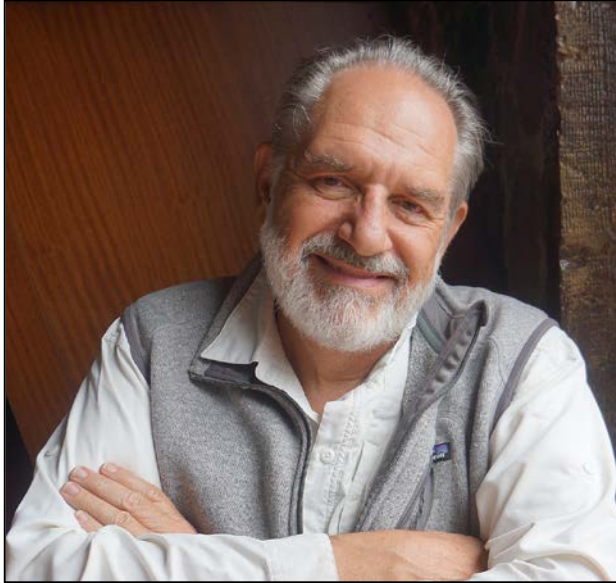
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

Արվեստագիտության դոկտոր

²¹ Աղասյան Արարատ, Հակոբյան Հրավարդ, Հասրաթյան Մուրադ, Ղազարյան Վիգեն 2009, Հայ արվեստի պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97», 575 էջ:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԵՇՅԱՆ

Կյանքի 71-րդ տարում մահկանացուն կնքեց ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ, Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի պրոֆեսոր, Հայաստանի Հանրապետության նախկին պետական նախարար Գրիգոր Եվգենիի Արեշյանը:

Գրիգոր Արեշյանը ծնվել է 1949 թ. մայիսի 13-ին Երևանում: 1966-1970 թվականներին սովորել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետում: 1970-1973 թթ. ուսումը շարունակել է ԵՊՀ-ի, իսկ 1973-1975 թթ.՝ Ս. Պետերբուրգի ասպիրանտուրայում և 1975 թ. հաջողությամբ պաշտպանել թեկնածուականատենախոսությունը՝ ստանալով պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Նրա ղեկավարն էր հայտնի հնագետ, էրմիտաժի տնօրեն Բորիս Պիոտրովսկին: 1970-1973 թվականներին աշխատել է ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնում, 1973-1980 թվականներին՝ ԵՊՀ հայագիտության կենտրոնում՝ որպես գիտաշխատող: 1981 թվականին Գ. Արեշյանի նախաձեռնությամբ և մասնակցությամբ ԵՊՀ-ում ստեղծվեց հնագիտական հետազոտությունների գիտական լաբորատորիան, որը նա ղեկավարեց մինչև 1987 թվականը: 1987-1991 թվականներին նա զբաղեցնում

է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրենի տեղակալի պաշտոնը: Անկախության առաջին տարիներին Գ. Արեշյանը ներգրավվեց երկրի կառավարման գործում: 1991-1992 թվականներին նա Հայաստանի Հանրապետության պետնախարար էր, որի ընթացքում ղեկավարել է ՀՀ պատվիրակությունը Ռուսաստանի հետ բանակցություններում: 1993 թ. բուժման նպատակով տեղափոխվում է ԱՄՆ, որտեղ, բուժմանը զուգընթաց, զբաղվում է գիտամանկավարժական գործունեությամբ: Դասավանդել է ԱՄՆ-ի տարբեր համալսարաններում և քոլեջներում, ի մասնավորի Կալիֆորնիայի, Չիկագոյի, Վիսկոնսինի համալսարաններում: Սկսած 2001 թվականից՝ դասավանդել է գիտական տարբեր պաշտոններ է զբաղեցրել Լոս Անջելեսի Կալիֆորնիայի համալսարանի Կոթսենի անվան հնագիտության ինստիտուտում՝ 2010 թվականին դառնալով ինստիտուտի փոխտնօրենը:

2016 թվականին Գ. Արեշյանը տեղափոխվեց Հայաստան և դասավանդում էր Հայաստանի ամերիկյան համալսարանում:

Մեծ է նրա ավանդը ՀՀ տարածքի հնագիտական հուշարձանների դաշտային հետազոտությունների ոլորտում: Դեռևս ուսանողական տարիներին մասնակցել է Լճաշենի, Արթիկի դամբարանադաշտերի, Կարմիր բլուրի պեղումներին: 1970-80-ական թվականներին Գրիգոր Արեշյանը ղեկավարել է Ադաբլուրի, Մոխրաբլուրի, Նորաբացի բլուր բնակատեղիների, Բերքաբերի (Հ. Սիմոնյանի հետ համատեղ), Մայիսյանի, Շամիրամի դամբարանադաշտերի պեղումները: Կոթսենի անվ. հնագիտության ինստիտուտում աշխատելու տարիներին նրա ջանքերով և ղեկավարությամբ մշակվեցին և կյանքի կոչվեցին հայ-ամերիկյան մի շարք համատեղ ծրագրեր, որոնք իրենց նպաստը բերեցին հայաստանյան հնագիտության միջազգայնացման, հայ-ամերիկյան գիտական կապերի ընդլայնման ու ամրապնդման գործին: Մասնավորապես, 2008-2012 թվականներին Գ. Արեշյանը, որպես հայ-ամերիկյան արշավախմբի ամերիկյան կողմի ղեկավար, ակտիվ մասնակցություն է ունեցել միջազգային լայն արձագանք ստացած Արենի 1 քարայրի պեղումներին, պեղումների արդյունքների ուսումնասիրությանն ու հանրահռչակմանը: 2011 թվականից նրա ջանքերով ձևավորվեց ևս մեկ հայ-ամերիկյան արշավախումբ, որը վերսկսեց և ներկայումս էլ շարունակում է Մասիս բլուր նեոլիթյան հնավայրի պեղումներն ու նյութերի ուսումնասիրությունները:

Մեծ է Գ. Արեշյանի ավանդը Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն անցյալի ուսումնասիրության ասպարեզում: Նրա հրատարակած ուսումնասիրություններից շատերը ուղենիշային դեր են խաղացել Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական մշակույթների ժամանակագրության և պարբերացման ներկա համակարգի ձևավորման, լեռնաշխարհի հնագույն հասարակությունների հա-

սարակական և սոցիալական միջավայրի առանձնահատկությունների վերհանման, արժևորման համար: Անուրանալի ձիրքի ու գիտելիքների շնորհիվ Գ. Արեշյանը կարողանում էր անցյալի մշակութային ֆենոմենների ուսումնասիրության համար հնագիտական տարբեր դպրոցների և ուղղությունների տեսական մտքի քննական վերլուծությամբ գտնել այնպիսի լուծումներ, որոնք հեղինակին բերեցին լայն ճանաչում և համբավ: Նա ավելի քան 150 գիտական աշխատանքների հեղինակ է, որոնք հրատարակվել են 5 լեզուներով 12 երկրներում: Գ. Արեշյանի գիտական աշխատանքները նվիրված են Հայկական լեռնաշխարհի, Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի հնագիտության և մշակույթի տարբեր խնդիրների վերլուծությանը:

Գրիգոր Արեշյանը տիրապետում էր մի շարք լեզուների, ներառյալ՝ ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, ազատ կարդում էր գրաբար, լատիներեն, ուրարտական սեպագիր տեքստեր:

Գիտական նշանակալից արդյունքների համար 2014 թ. նա ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ:

Գիտական համայնքը հարգել է Գ. Արեշյանի վաստակը՝ 2017 թ. հրատարակելով նրան նվիրված հատոր (Bridging Times and Spaces: Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies, Ed. by P. Avetisyan and Y. Grekhan, Oxford: Archaeopress):

Գրիգոր Արեշյանն իր ժողովրդի և Արեշյանների տոհմի արժանավոր զավակն էր: Նա ամբողջ կյանքը դրեց գիտության, մասնավորապես՝ հնագիտության և հայագիտության զարգացման, երիտասարդ կադրերի պատրաստման, հայոց մշակութային ժառանգության հանրայնացման համար: Նրա հիշատակը մշտապես կմնա բազմաթիվ հնագետների, հայագետների, նրան ճանաչողների սրտերում:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահություն

ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունք

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոն

ՃԱՆԱԶՎԱԾ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Կյանքից հեռացավ ճանաչված, ականավոր գիտնական, փիլիսոփայության դոկտոր, պրոֆեսոր Մանուկ Արսենի Հարությունյանը: Նա ծնվել է 1946 թ. դեկտեմբերի 14-ին՝ Երևանում, ծառայողի ընտանիքում: Սովորել և ավարտել է Երևանի թիվ 2 գիշերօթիկ դպրոցը:

1964 թ. ընդունվել և 1969 թ. ավարտել է Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմաաշխարհագրական ֆակուլտետի պատմության բաժինը՝ պատմության ուսուցչի մասնագիտությամբ: 1969 թ., երբ ստեղծվեց ՀՀ ԳԱ փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտը, նա աշխատանքի անցավ ավագ լաբորանտի պաշտոնում: Նույն թվականին զորակոչվեց խորհրդային բանակ: Զորացրվելուց հետո՝ 1970 թ., աշխատանքի վերադարձավ նույն ինստիտուտ, որտեղ էլ աշխատել է մինչև կյանքի վերջը: Նրա գիտական հետաքրքրությունները մշտապես կապված էին հայ հասարակության խորհրդային և հետագա շրջանի ապրելակերպի հիմնախնդիրների հետ: Ինստիտուտում աշխատելու տարիներին Մ. Հարությունյանը հրապարակել է այդ խնդիրներին նվիրված բազմաթիվ գիտական հոդվածներ ու մենագրություններ, ինչպես «Սոցիալիզմը և մարդու իրավունքները» (աշխատություն, 1980 թ.), «Ապրելակերպ: Անձնավորություն. գիտատեխնիկական հեղափոխություն» (1984 թ.), «Հայաստան. օտարացած հասարակություն» (համահեղինակությամբ, 2007 թ.), «Արդի հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը» (2014 թ.), «Իշխանության լեգիտիմություն: Ուսումնամեթոդական ձեռնարկ» (2016 թ.), «Արևմտամյուրոպական և հետ-

խորհրդային պառլամենտարիզմը համեմատական հեռանկարում» (համահեղինակությամբ, 2020 թ.):

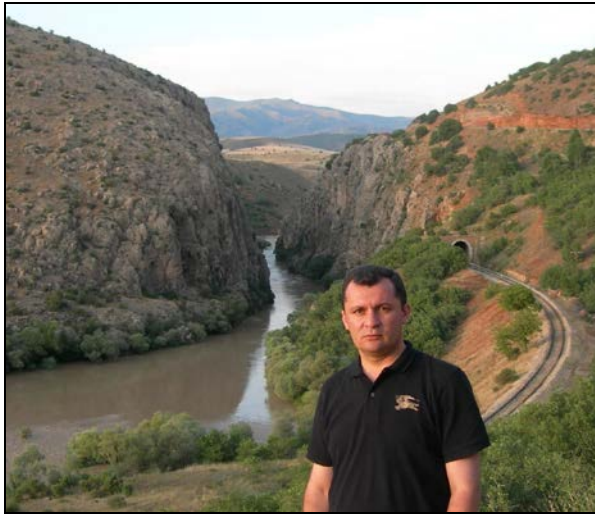
1981 թ. Մ. Հարությունյանը պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 2015 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն՝ սոցիալական փիլիսոփայության գծով: Հետագայում փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մանուկ Հարությունյանը ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտում ղեկավարում էր Սոցիալական փիլիսոփայության բաժինը և ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի փիլիսոփայության ամբիոնը: Նա այդ կենտրոնի լավագույն դասախոսներից էր: Ճարտար լեզու ուներ, սրամիտ էր, ուսանողներն ու ասպիրանտները (ընդ որում տարբեր մասնագիտությունների տեր) մեծ հետաքրքրությամբ էին մասնակցում նրա դասախոսություններին, լսում հյուսիսի հայերենով մատուցվող համաշխարհային փիլիսոփայության տեսությունները: Մ. Հարությունյանին լավ ճանաչում ու նրա հետ սերտորեն համագործակցում էին հանրապետության տարբեր բուհերի փիլիսոփայության ամբիոնները. նա հարգված և սիրված էր ինչպես գիտական աշխարհում, այնպես էլ ուսանողների շրջանում: Միշտ հանգիստ, բարյացակամ և ուշադիր գիտնականը մշտապես ինստիտուտի պարզ, մարդկային և ոչ պաշտոնական շփումների կենտրոնում էր:

Բոլոր աշխատակիցները սիրով են հիշում Մանուկի աշխատասենյակում ծայր առնող բազմաթիվ ու երկարատև քննարկումները, մտքերի փոխանակումը, հետաքրքիր զրույցներն ու վեճերը: Թե՛ երիտասարդ, թե՛ տարեց գիտնականների համար հետաքրքիր էր մասնակցել այդ յուրատեսակ «կլոր սեղաններին»: Լինելով ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող՝ նա համատեղության կարգով մի քանի տարի աշխատել է որպես գիշերային պահակ և իրեն բնորոշ սրամտությամբ ինքն իրեն անվանում էր «պահակ գիտաշխատող»: Նա իսկապես կյանքի փիլիսոփա էր և իր կյանքում էլ փիլիսոփայությունն ընկալում էր որպես կյանքի ուղի: Սիրում էր կյանքը՝ իր բոլոր դրսևորումներով, հեղոնիստ, առատաձեռն ու հյուրասեր, ընկերությունը գնահատող մարդ էր, հետաքրքիր մտածողություն ունեցող անհատ էր, ազատամիտ, ճշմարտախոս և բարյացակամ անձնավորություն: Նրա գիտական շատ ծրագրեր անավարտ մնացին: Խորհրդանշական է, որ մահը անսպասելի վրա հասավ նոյեմբերի 18-ին, երբ գիտական աշխարհը նշում էր ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի սահմանած՝ փիլիսոփայության միջազգային օրը:

Մանուկ Հարությունյանի պայծառ հիշատակը ընդմիշտ կմնա մեր սրտերում:

**ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և
իրավունքի ինստիտուտի աշխատակիցներ**

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ. ԸՆԿԵՐԸ, ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ, ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ

Արտակ Մովսիսյանը Անի-Կամախի մոտ, Եփրատի ափին, 2011 թ.

Երկրային գոյության ողջ ընթացքում մարդն իրեն շրջապատող անհասկանալի իրականությունը մեկնելու նպատակով արդարացումներ է փնտրում, անընդհատ միջեր ստեղծում իր գոյությունը հիմնավորելու համար: Այդ միջերի միջոցով մարդը կարծես պատսպարվում է ենթագիտակցության հարվածներից, փորձում տրամաբանությամբ օժտել կյանքը: Բայց կան պահեր, երբ այդ իրականությունն արդարացում՝ ուրեմն և տրամաբանություն չունի. այդ պահերից է Արտակ Մովսիսյանի անժամանակ հեռանալը մեզանից, այն էլ մեր ժողովրդի համար օրհասական այս պահին, երբ նման նվիրյալ մարդկանց կարիքը զգացվում է առավել քան երբեք:

Արտակ Մովսիսյանը հարազատ է մեր հանդեսի համար առաջին հերթին նրանով, որ նրա էջերում է տպագրվել 20-ամյա սկսնակ հետազոտողի առաջին հոդվածը («Լրաբեր հասարակական գիտությունների» 1990 թ., N 7): Ինձ համար Արտակն ավագ ընկեր էր: Ծանոթացել ենք 1992 թվականին Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետում իր կազմակերպած ուսանողական գիտաժողովին: Իմ՝ առաջին կուրսեցուս կարդացած զեկույցը նա առաջարկեց տպագրել «Գարուն» ամսագրում, որի գիտական խմբագիրն էր այն ժամանակ: «Հայաստանյան Տուգրիշ պետությունը Հին Արևելքում» վերնագրով առաջին հոդվածս լույս տեսավ «Գարունի» 5.6.93 համարում. ոգևորելով ինձ՝ այն դարձավ հետագա իմ ողջ գործունեության հիմքը: Հետագայում միասին խեղճերեն էինք սովորում արևելագետ Արամ

Քոսյանի ուսուցչությամբ, ապա Արտակը եղավ իմ ատենախոսության ընդ-դիմախոսը, և այսպես ձևավորվեց մեր ընկերությունը: Թեև որոշ հարցերի վերաբերյալ հաճախ տարբեր կարծիքներ ունեինք, այնուամենայնիվ, Արտա-կի նորարարական միտքը մշտապես դրական ու ոգևորիչ ազդեցություն էր թողնում:

Պատմաբան-արևելագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրո-ֆեսոր Արտակ Երջանիկի Մովսիսյանը ծնվել է 1970 թ. ապրիլի 10-ին Աբովյան քաղաքում: 1990-1994 թթ. Ա. Մովսիսյանը ուսանում է ԵՊՀ պատմության ֆա-կուլտետում: 1994-1997 թթ. շարունակում է կրթությունը ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի ասպիրանտուրայում ականավոր պատմաբան, ակա-դեմիկոս Գագիկ Սարգսյանի ղեկավարությամբ, 1997 թ. հաջողությամբ պաշտ-պանում է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Վանի թագավորության մեհե-նագրությունը» վերնագրով (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստի-տուտ): Տարիներ անց՝ 2015-ին, պաշտպանում է նաև դոկտորական ատենա-խոսություն «Հայաստանի գրավոր մշակույթը նախամաշտոցյան ժամանակա-շրջանում» վերնագրով (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ):

1991-1997 թթ.՝ ուսանողական և ասպիրանտական տարիներին, Ա. Մով-սիսյանն աշխատում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում՝ որպես գիտաշխատող: Նրա հաջորդ հանգրվանը ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտն էր, որտեղ ներգրավվում է նախ որպես կրտսեր (1997-2011 թթ.), ապա և ավագ (2004-2020 թթ.) գիտաշխատող: Հընթացս Ա. Մովսիսյանը զբաղվում է դասախոսական գործունեությամբ, մասնավորապես ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնում՝ որպես դոցենտ (1998-2016 թթ.), ապա՝ պրոֆեսոր և նույն ամբիոնի վարիչ (2016-2020 թթ.):

Ա. Մովսիսյանի ժառանգությունը, որն արտացոլված է բազմաթիվ գրքե-րում և հոդվածներում, կարելի է բաժանել երեք հիմնական բնագավառների՝ ակադեմիական գիտական աշխատանքներ, դասագրքեր, հանրամատչելի հրապարակումներ:

Հեղինակի սուր, նորության տենչող գիտական միտքը փայլատակեց տակավին ուսանողական տարիներից: Նրա առաջին մենագրությունը՝ «Հնա-գույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա (Ք.ա. 28-27-րդ դդ.)», լույս տե-սավ Երևանում 1992 թվականին: «Հայաստան» համահայկական հիմնադրա-մի հայտարարած՝ «Երիտասարդ գիտնականներ – 1993» մրցույթում Ա. Մով-սիսյանը ճանաչվեց հաղթող՝ լավագույն պատմագիտական աշխատանք ան-վանակարգում (2001 թ. այս գիրքը թարգմանվեց թուրքերեն և լույս տեսավ Կ. Պոլսում): Ապա մեկը մյուսի հետևից հրատարակվեցին նրա այլ աշխա-տանքները ևս, որոնց թվում հատկապես հիշարժան են «Բարեպաշտ արքա-

ների աշխարհակալությունը. հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ» (Երևան, 1997, 30 էջ), «Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը» (Երևան, 1998, 144 էջ), «Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգևոր ընկալումներում» (Երևան, 2000, 55 էջ՝ առաջին հրատ., 2004, 80 էջ՝ երկրորդ հրատ., 2006, 80 էջ՝ երրորդ հրատ., անգլերեն թարգմանությունը՝ Երևան, 2004, ֆրանսերենը՝ Երևան/Պրովանս, 2006, ռուսերենը՝ Երևան, 2010, իսպաներենը՝ Երևան, 2010, գերմաներենը՝ Երևան, 2013), «Հայկական մեհենագրություն» (Երևան, 2003, 272 էջ), «Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը» (Երևան, 2003, 400 էջ, անգլերեն թարգմանությունը՝ Երևան, 2006, ֆրանսերենը՝ Պրովանս, 2007), «Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում՝ ըստ գրավոր աղբյուրների» (Երևան, 2005, 176 էջ), «Երևանի պատմություն» (համահեղինակներ՝ Ա. Եղիազարյան, Է. Մինասյան, Երևան, 2019, 333 էջ): Բացի մենագրություններից, Ա. Մովսիսյանը հեղինակել է նաև մոտ 40 գիտական հոդված, որոնք լույս են տեսել Հայաստանի և արտերկրի գիտական հանդեսներում ու նվիրված են հնագույն Հայաստանի պատմության, վաղ գրային համակարգերի և այլ խնդիրների լուսաբանմանը:

Ա. Մովսիսյանն ակտիվ մասնակցում էր դասագրքերի և քրեստոմատիաների ստեղծման աշխատանքներին: Այսպես, Պ. Հովհաննիսյանի հետ համատեղ պատրաստեցին «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիայի» երկհատորյակը (հատ. 1՝ «Հնագույն ժամանակներից մինչև 298 թ.», Երևան, 2007, 528 էջ, և հատ. 2՝ «III դարի վերջերից մինչև IX դարի կեսերը», Երևան, 2011, 696 էջ): Ա. Մովսիսյանը հեղինակել է նաև դպրոցական դասագրքերի՝ հնագույն պատմությանը վերաբերող հատվածները («Հայոց պատմություն. հանրակրթական դպրոցի 6-րդ դասարանի դասագիրք», Երևան, 2007, «Հայոց պատմություն. ավագ դպրոցի 10-րդ դասարանի ընդհանուր/բնագիտական և հումանիտար հոսքերի դասագրքեր», Երևան, 2009): Հատկապես հիշարժան է Սփյուռքի մեկօրյա հայկական դպրոցների համար գրված «Հայոց պատմություն» ուսումնական ձեռնարկը (Երևան, 2011), որը թարգմանվեց ռուսերեն (Երևան, 2013) և ֆրանսերեն (Երևան, 2016):

Ա. Մովսիսյանը քաջ գիտակցում էր գիտությունը հանրամատչելի դարձնելու անհրաժեշտությունը, հատկապես սերունդներին դաստիարակելու գործում: Նա իրականացրեց աննախադեպ աշխատանք՝ հրատարակելով մի շարք գրքեր ու գրքույկներ և դրանց հիման վրա նկարահանելով գիտափաստագրական ֆիլմեր: Հանրամատչելի հրապարակումներից հիշարժան են հատկապես «Հայոց պատմության աշխարհակալությունները. համառոտ տեսություն» (Երևան, 2008, 56 էջ), «Մեր հաղթանակները», հատ. Ա (համահեղի-

նակ՝ Ս. Մարտիրոսյան, Երևան, 2008, 260 էջ), «10 հայ ականավոր արքաներ. ականարկներ» (Երևան, 2009, 86 էջ), «Տիգրան Մեծ. թագավորներից մեծագույնը» (Երևան, 2010, 84 էջ), «Արևմտյան Հայաստանի 10 ուխտավայրերը. ականարկներ» (Երևան, 2011, 111 էջ), «Հայոց պետականությունը 5000-ամյա և 20-ամյա. գիտահանրամատչելի պատկերագիրք» (Երևան, 2011, 80 էջ՝ առաջին հրատ., 2016, 77 էջ՝ երկրորդ հրատ.), «10 հայ ականավոր թագուհիներ» (Երևան, 2014, 104 էջ), «Համառոտ պատմություն հայոց. պատկերազարդ և հանրամատչելի» (Երևան, 2014, 264 էջ), «Գիտելիքների հանրագիտարան». «Հայաստան» բաժինը (Զինաստան, 2015, 16 էջ), «Պատկերազարդ տեղեկատու Հայոց պատմության» (Երևան, 2016, 48 էջ, անգլերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն թարգմանությունը՝ Երևան, 2016, իտալերենը՝ Երևան, 2017), «Արարատ-Ուրարտու թագավորությունը. գիտահանրամատչելի ալբոմ» (Երևան, 2018, 112 էջ՝ հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն լեզուներով), «Հին Հայաստան. 100 փաստ» (Երևան, 2019, 48 էջ, ռուսերեն և անգլերեն թարգմանությունը՝ Երևան, 2019), «Գիտելիքների հանրագիտարան. Պատմություն». «Հայաստան» բաժինը (Զինաստան, 2020, 31 էջ):

Գիտափաստագրական ֆիլմերից մեծ արձագանք ստացան «Տիգրան Մեծ. հայրենապաշտ տիրակալը» (2007 թ.), «Նեմրուօ. արև արքայի մեծ սրբավայրը» (2008 թ.), «Ժայռապատկերներից մինչև այբուբեն» (2009 թ., եռամաս), «Հոռմից ավելի հին մայրաքաղաքը» (2014 թ.), «Պատմության կեղծարարները. Ադրբեջան» (2014 թ.), «Արտավազդ Բ՝ պատիվը կյանքից վեր» (2014 թ.), «Արարատ-Ուրարտու թագավորությունը» (2016 թ.), «Հազարամյակների ճամփորդը. Երևան» (2018 թ.): Ա. Մովսիսյանը գործուն ներգրավվածություն է ունեցել նաև հանրամատչելի ուսուցողական մի շարք հաղորդաշարերի ու ֆիլմերի ստեղծման աշխատանքներում: Իր գիտական խորհրդատվությամբ ստեղծվել են մեր պատմական հայրենիքին նվիրված «Բարև Էրզիր», Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների մասին պատմող «Կողք կողքի» հաղորդաշարերը և հայոց պատմությանը նվիրված «Հին արքաներ» ֆիլմաշարը:

Հիշյալ ծրագրերն իրականացնելիս Ա. Մովսիսյանը լայնորեն օգտագործում էր դաշտային աշխատանքների նյութերը: Այս առումով հատկապես կարևոր էին նրա բազմաթիվ այցելությունները Արևմտյան Հայաստան: «Էրզրից» վերադառնալիս շատ հաճախ մեզ հաղորդում էր կարևոր տեղեկություններ հնագիտական հուշարձանների մասին:

Ամփոփելով Ա. Մովսիսյանի վաստակը՝ ականհայտ է դառնում հետևյալը: Հայագիտության բնագավառում նա էական ներդրում ունեցավ հատկապես հնագույն Հայաստանի պատմության և նախամաշտոցյան գրերի հետազոտման ոլորտում: Կարողացավ ոչ միայն պատմագիտական կնճռոտ խնդիրներ

քննության առնել, այլև դրանք ներկայացնել հանրությանը՝ հրատարակելով բազմաթիվ գիտահանրամատչելի աշխատանքներ, թարգմանելով իր գրքերը տարբեր լեզուներով և կենդանացնելով դրանք փաստագրական ֆիլմերի ձևով: Նա ստեղծեց ուսումնական ձեռնարկներ՝ նպաստելով դպրոցական և բուհական կրթական համակարգերի բարելավմանը, ազգային կրթության զարգացմանը ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Սփյուռքում:

Ա. Մովսիսյանը, տարիներ շարունակ Երևանի պետական համալսարանում դասավանդելով տարբեր առարկաներ (հիմնականում՝ «Հայոց պատմություն» ընդհանուր դասընթաց բակալավրիատում, «Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը», «Հայոց հնագույն և հին պատմության հիմնահարցեր» հատուկ դասընթացներ մագիստրատուրայում) և վերջին տարիներին լինելով Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչը, պատրաստեց մասնագետների մի ողջ սերունդ, որը գալիս է համալրելու հայ պատմագիտության բանակը: Ա. Մովսիսյանը կրթական գործունեություն էր ծավալում նաև արտերկրում (Ռուսաստանի Դաշնություն, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, Կանադա, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, Եգիպտոս, Իրան)՝ դասախոսություններ կարդալով տարբեր համալսարաններում և Սփյուռքի հայկական կառույցներում:

Ա. Մովսիսյանը Հայաստանի Հանրապետության իսկական քաղաքացի էր, երկրին, հայրենիքին ու պետությանը նվիրված մարդ, որն ուներ սեփական կարծիք և մշտապես իր ծայնը բարձրացնում էր հանուն ճշմարիտ արժեքների պահպանման ու զարգացման:

Իր վաստակի համար Ա. Մովսիսյանը պարգևատրվել է Երևանի պետական համալսարանի ոսկե մեդալով (2015 թ.) և ՀՀ պաշտպանության նախարարության «Վազգեն Սարգսյան» մեդալով (2016 թ.):

Արտակ Մովսիսյանը իր կեսդարյա կյանքում հասցրեց մեծ գործեր իրականացնել, որոնք կգնահատեն սերունդները ապագայում: Նրա վառ կերպարը անջնջելի հիշատակ կթողնի բոլորիս սրտերում:

ԱՐՄԵՆ ԲՈՐՈՒՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի խմբագրությունը և խմբագրական խորհուրդը խորապես վշտացած են անվանի հայագետ Արտակ Մովսիսյանի անժամանակ մահվան կապակցությամբ և անկեղծ ցավակցություն են հայտնում նրա ընտանիքին, մերծավորներին և գործընկերներին:

Հայերեն նյութերի բաժնի խմբագիրներ՝ **Մելանիա Միքայելյան**
Սեդա Քուփեյլյան
Ռուսերեն նյութերի բաժնի խմբագիր՝ **Գայանե Հարությունյան**

Редакторы армянского отдела – **Меланья Микаелян**
Седя Купелян
Редактор русского отдела – **Гаянэ Арутюнян**

Editors of Armenian part **Melania Mikaelyan**
Seda Kupelyan
Editor of Russian part **Gayane Harutyunyan**

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ **Արմինե Պետրոսյանի**
Компьютерный дизайн и пагинация – **Армине Петросян**
Computer design and pagination **Armine Petrosyan**

Հրատ. պատվեր N 1075
Ստորագրված է տպագրության 03.11.2020 թ.:
Տպագրական 21 մամուլ: Տպաքանակը՝ 200:
ՀՀ ԳԱԱ տպարան, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:
Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ:
Հեռ.՝ 581902:

Подписано к печати 03.11.2020 г.
21 печ. л. Тираж – 200. Типография НАН РА,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.
Адрес редакции: 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24г
Тел. 581902

Signed for printing 03.11.2020
21 print. sheets. Printed copies – 200. NAS RA Press,
Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24.
Editorial office address: 0019, Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24c
Tel. 581902

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://Iraber.sci.am>
Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ Iraber@sci.am
Официальный сайт журнала: <http://Iraber.sci.am>
Электронная почта журнала: Iraber@sci.am
Official site of the Journal: <http://Iraber.sci.am>
E.mail of the Journal: Iraber@sci.am